Ist Edition.—1914
II nd Edition.—1952

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1952.

శ్రీ ర స్తు.

మా ఘ కా వ్య మ్.

వ్యా ఖ్యా న పీ ఠి కా.

ఇన్దీవరదళశ్యామమిన్దిరానన్దకన్దళమ్,
వన్దారుజనమన్దారం వన్దేఽహం యదునందనమ్.

దన్తాఞ్చలేన ధరణీతలమున్నమయ్య పాతాళకేళిషు ధృతాదివరాహలీలమ్.
ఉల్లాఘనోత్ఫణఘణాధరగీయమానక్రీడావదానమిభరాజముఖం నమామి.

శారదా శారదామ్భోజవదనా వదనామ్బుజే,
సర్వదా సర్వదాస్మాకం సన్నిధి స్సన్నిధిం క్రియాత్.

వాణీం కాణభుజీ మజీగణ దవాసాసీచ్చ వైయాసికీ
మంత స్తన్త్ర మరం స్త పన్నగగవీగుంఫేషు చాజాగరీత్,
వాచా మాచకల ద్రహస్య మఖిలం య చ్చాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.

మల్లినాథసుధీ స్సోఽయం మహోపాధ్యాయశబ్దభాక్,
విధత్తే మాఘకావ్యస్య వ్యాఖ్యాం సర్వంకషాభిధామ్.

యే శబ్దార్థపరీక్షణ ప్రణయినో యే వా గుణాలంక్రియా
శిక్షాకౌతుకినో విహర్తుమనసో యే చ ధ్వనే రధ్వని,
క్షుభ్యద్భావతరఙ్గితే రససుధాసిన్ధౌ నిమంక్షంతి యే
తేషామేవ కృతే కరోమి వివృతిం మాఘస్య సర్వంకషామ్.

నేతాస్మిన్ యదునందనః స భగవాన్ వీరః ప్రధానో రసః
శృఙ్గారాదిభి రంగవాన్ విజయతే పూర్ణా పున ర్వర్ణనా,
ఇన్ద్రప్రస్థగమాద్యుపాయవిషయ శ్చైద్యావసాదః ఫలం
ధన్యో మాఘకవి ర్వయం చ కృతిన స్తత్సూక్తిసంశీలనాత్.

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షిత ముచ్యతే.

అథ తత్రభవాన్ మాఘకవిః "కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే." ఇత్యాద్యాలంకారికవచఃప్రామాణ్యాత్కావ్య స్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం 'కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయే' దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్, శిశుపాలవధాఖ్యం మహాకావ్యం చికీర్షుః, చికీర్షితార్థనిర్విఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణ ఫలసాధన భూతస్వేష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారప్రాప్తత్వాత్ "ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాఽపి తన్ముఖమి"తి ఆశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కార్యఫలరూప శిశుపాలవధ బీజభూతం భగవత శ్రీకృష్ణస్య నారదదర్శనరూపం వస్త్వాదౌ శ్రీశబ్ద ప్రయోగపూర్వకం నిర్దిశన్ కథా ముపక్షిపతి.—

శ్లో. శ్రియఃపతి శ్శ్రీమతి శాసితుం జగ,జ్జగన్నివాసో వసుదేవసద్మని
వసన్ దదర్శావతరంతమంబరా, ద్ధిరణ్యగర్భాంగభువం మునిం హరిః. ౧

టీక. శ్రియః=లక్ష్మీదేవికి, పతిః=ప్రియుఁడును, జగన్నివాసః- జగత్=లోకములకు, నివాసః=ఆధారమైనవాఁడును, జగత్ = లోకమును, శాసితుమ్ = (దుష్టనిగ్రహశిష్టరక్షణములచే)పరిపాలించుటకొఱకు, శ్రీమతి=సంపన్నమైన, వసుదేవసద్మని- వసుదేవ=వసుదేవుఁడను చంద్రవంశపురాజుయొక్క, సద్మని=గృహమందు, వసన్=నెలకొనియున్న, హరిః=శ్రీకృష్ణస్వామి, అమ్బరాత్ = ఆకసమునుండి, అవతరన్తమ్=దిగుచున్న, హిరణ్యగర్భాంగభువమ్-హిరణ్యగర్భ=బ్రహ్మదేవునియొక్క, అంగ=ఉత్సంగమునుండి, భువమ్=పుట్టిన, మునిమ్=నారదమహామునిని, దదర్శ=చూచెను.

తా. లక్ష్మీనాథుఁడును, ప్రపంచమున కాధారమైనవాఁడును, దుష్టశిక్షణశిష్టరక్షణార్థము వసుదేవునింట నవతరించియున్న శ్రీకృష్ణ భగవానుఁ (డొకనాఁడు) ఆకాశమునుండిదిగి (తనదెసకు) వచ్చుచున్న బ్రహ్మకొడుకగు నారదునిఁ జూచెను.

శబ్దాః, సమాసాశ్చ:—శ్రీయః, శ్రియః శ్రియోః శ్రియామ్ శ్రీణామ్. శ్రీశబ్దః ఈకారాన్తస్త్రీలిఙ్గః షష్ఠ్యేకవచనాన్తః. పతిః, పతిః పతీ పతయః. పతిశ్శబ్ద ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. శ్రీః అస్మిన్ అస్తీతి శ్రీమత్, తస్మిన్ శ్రీమతి, శ్రీమతి, శ్రీమతోః శ్రీమత్సు. శ్రీమచ్ఛబ్దః తకారాన్త నపుంసక లిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః. శాసితుమ్ తుమున్ ప్రత్యయాన్త మవ్యయమ్. జగత్, జగత్

జగతీ జగన్తి. జగచ్ఛబ్దః తకారాన్తనపుంసకలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. జగతాం నివాసః, జగన్నివాసః, నివాసః నివాసౌ నివాసాః. జగన్నివాసశబ్దః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః. వసుదేవస్య సద్మ, వసుదేవసద్మ, తస్మిన్ వసుదేవసద్మని సద్మని సద్మనోః సద్మసు. వసుదేవసద్మన్ శబ్దః నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః సప్తమ్యేకవచనాన్తః వసన్,వసన్ వసన్తౌ వసన్తః వసచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. దదర్శ, దదర్శ దదర్శతుః దదృశుః. దృశిర్ ప్రేక్షణే, ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపద ప్రథమపురుషైక వచనాన్తః. అవతరన్తమ్, అవతరన్తం అవతరన్తౌ అవతరతః అవతరచ్ఛబ్దః తకారాన్తః పుంలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః అమ్బరాత్, అమ్బరాత్ అమ్బరాభ్యామ్ అమ్బరేభ్యః. అమ్బరశబ్దః అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః పంచమ్యేకవచనాన్తః. హిరణ్యంగర్భేయస్యసః హిరణ్యగర్భః హిరణ్యగర్భస్య అఙ్గం హిరణ్యగర్భాఙ్గం, హిరణ్యగర్భాఙ్గాద్భవతీతి హిరణ్యగర్భాంగభూః, తం హిరణ్యగర్భాఙ్గభువమ్, భువమ్ భువౌ భువః హిరణ్యగర్భాఙ్గ భూశబ్దః ఊకారాన్తః పుంలిఙ్గః ద్వితీయైకవచనాన్తః. మనుతఇతిమునిః. తంమునిమ్, మునిమ్ మునీ మునీన్. మునిశబ్దః ఇకారాన్తః పుంలిఙ్గః ప్రథమైకవచనాన్తః. హరిః, హరిః హరీ హరయః. హరిశబ్దః ఇకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాన్తః.

శ్రియఇతి. అత్రాదౌ శ్రీశబ్దప్రయోగాత్ వర్ణగణాదిశుద్ధే రభ్యుచ్చయః. తదుక్తం.—'దేవతావాచకా శ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నిన్ద్యాస్స్యు ర్లిపితో గణతోఽపివే'తి. శ్రియః లక్ష్మ్యాః పతిః, ఏతేన రుక్మిణీరూపయా శ్రియా సమేత ఇతి సూచితమ్. 'రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మ నీ'తి విష్ణుపురాణవచనాత్. జగన్నివాసో జగతా మాధారః, కుక్షిస్థాఖిలలోక ఇతిభావః తథాపి. 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగేయుగే' ఇత్యాదివచనానుసారేణ జగత్ లోకం, శాసితుం దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహాభ్యాం నియంతుం, శ్రీమతి సంపద్యుక్తే, వసుదేవసద్మని వసుదేవరూపిణః కశ్యపస్య వేశ్మని, వసన్ కృష్ణరూపేణ తిష్ఠన్, హరి ర్విష్ణుః, అంబరాత్ ఆకాశాత్, అవతరంత మాపతంతం ఇంద్రసందేశకథనార్థ మితి భావః. హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మా, బ్రహ్మాండప్రభవత్వాత్. తస్యాంగభువం తనూజం అథవా తస్యాంగాదవయవా దుత్సంగాఖ్యా ద్భవతీతి హిరణ్యగర్భాంగభూః తం మునిం నారదమిత్యర్థః. 'ఉత్సంగా న్నారదో జజ్ఞే దక్షోఽంగుష్ఠాత్స్వయంభువ' ఇతి భాగవతవచనాత్ దదర్శ కదాచి దితి శేషః. అత్ర అల్పీయసి వసుదేవసద్మని సకలజగదాశ్రయతయా మహీయసో హరే రాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదోఽర్థాలంకారః తదుక్తం— 'ఆధారాధేయయో రానురూప్యాభావోఽధికో మత' ఇతి. జగన్నివాసస్యాఖిల దేకదేశ

నివాసిత్వ మితి విరోధశ్చ. తస్యానిర్వచనీయమహిమత్వాదితి పరిహారః. తథా తకార సకారాదేః కేవలస్యాసకృదావృత్త్యా, జగజ్జగ దితి అసకృద్వ్యంజనసాదృశ్యాచ్చ వృత్త్యనుప్రాసచ్ఛేకా శబ్దాలంకారా.ఏషాం చాన్యోన్యనైరపేక్ష్యేణైకత్ర సమావేశాత్ తిలతండులవ త్సంసృష్టిః. అస్మిన్ సర్గే వంశస్థం వృత్తమ్—'జతౌ తు వంశస్థ ముదీరితం జరా వి'తి లక్షణాత్.

అవ. ఆనారదునిరాకను జను లచ్చెరువుతోఁ జూడసాగి రని చెప్పుచున్నాఁడు:—

శ్లో. గతం తిరశ్చీన మనూరుసారథేః, ప్రసిద్ధ మూర్ధ్వజ్వలనం హవిర్భుజః
పతత్యధో ధామ విసారి సర్వతః, కిమేత దిత్యాకులమీక్షితం జనైః. 2

టీ. అనూరుసారథేః=సూర్యునియొక్క, గతమ్=నడక, తిరశ్చీనమ్=అడ్డముగాఁ బోవునది, హవిర్భుజః = అగ్నికి, ఊర్ధ్వజ్వలనమ్=పైకి మండుట, ప్రసిద్ధమ్=లోకప్రసిద్ధము, సర్వతః=ఎల్లయెడల, విసారి= వ్యాఁపుచున్న, ఏతత్ =ఈ, ధామ=వెలుఁగు, అధః=క్రిందికి, పతతి= దుముకుచున్నది. కిమ్=ఇదియేమైయుండునో, ఇతి=అని, జనైః =ప్రజలచేత, ఆకులంయథాతథా = కలవరముతోఁగూడునట్లుగా, ఈక్షితం=చూడఁబడుట.

తా. అట్లు వచ్చునారదునిచూచి దూరంగతుఁ డౌటచే గుఱుతింపనేరక, ఈయగపడునది సూర్యునితేజమా ; అయినచో నది అడ్డముగాఁ బోవుచేకాని క్రిందికిరాదే. అగ్నియా ? అది పైకి మండును గదా. ఇది మారెంటికిని వేఱై ఎల్లదిక్కులను గ్రమ్మి క్రిందికిఁ బడుచున్నది ఏమైయుండునో యని జనులు కలవరముతోఁ జూచుచుండిరి.

శబ్దాః, సమాసాశ్చ.—గతం, గతం గతే గతాని. గతశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. తిరశ్చీనం, తిరశ్చీనమ్ తిరశ్చీనే తిరశ్చీనాని. తిరశ్చీనశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. అవిద్యమానౌ ఊరూ యస్యసః అనూరుః. అనూరుః సారథిః యస్యసః అనూరుసారథిః తస్య అనూరుసారథేః, సారథేః సారథ్యోః సారథీనాం అనూరుసారథిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ప్రసిద్ధమ్, ప్రసిద్ధం ప్రసిద్ధే ప్రసిద్ధాని. ప్రసిద్ధశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. ఊర్ధ్వాకారం చ తత్ జ్వలనంచ ఊర్ధ్వజ్వలనమ్. జ్వలనం జ్వలనే జ్వలనాని. ఊర్ధ్వజ్వలనశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. హవీంషి భుంక్తే ఇతి హవిర్భుక్. తస్య హవిర్భుజః. హవిర్భుజః హవిర్భుజోః హవిర్భుజామ్. హవిర్భుక్ఛబ్దః జ. పు. ష. ఏ. పతతి, పతతి పతతః పతన్తి. పత్ గతౌ ఇత్యస్మాద్ధాతోః అకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అధః ఇతమున్నంతం అవ్యయమ్. ధామ. ధామ, ధామ్నీ ధామనీ ధామాని.

ధామన్ శబ్దః. న. న. ప్ర. ఏ. సర్వతః. తసిలంత మవ్యయమ్. కిం, కిం. కే. కాని. కింశబ్దః. మ. న. ప్ర. ఏ. ఏతత్, ఏతత్ ఏతే ఏతాని. ఏతచ్ఛబ్దః. ద. న. ప్ర. ఏ. ఇతి. అవ్యయమ్. ఆకులమ్. క్రియావిశేషణమ్. ఈక్షితం. ఈక్షితే ఈక్షితాని ఈక్షిత శబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. జనైః. జనేన జనాభ్యామ్ జనైః. జనశబ్దః. అ. పు. తృ. బ.

తదానీం జనైః విస్మయాదీక్షితప్రాప్తిప్రవృత్త మిత్యాహ.—

గతమితి. అవిద్యమానా ఊరూ యస్య సోఽనూరుః స సారథి ర్యస్య తస్యా నూరుసారథేస్సూర్యస్య, గతం గతిః, భావే క్తః. తిరశ్చీనం తిర్యగ్భూతం. 'విభాషాంచే రదిక్స్త్రియా మి'తి తిర్యక్ఛబ్దా దంచత్యన్తాత్ప్రాతిపదికాత్స్వార్థే ఖప్రత్యయః, హవింషి భున క్తీతి హవిర్భుక్ తస్య అగ్నే రూర్ధ్వజ్వలనం ఊర్ధ్వస్ఫురణం ప్రసిద్ధం, ఇదంతు సర్వతః విసారి విసర్పి, ధామ తేజః, అధః అధస్తాత్, పతతి కిమేతదితి సూర్యా గ్నివిలక్షణమదృష్టపూర్వమిదం ధామ కిమాత్మకం స్యా దితి ఆకులం విస్మయా త్సం భ్రాంతం యథా తథా. జనై రీక్షితం ఈక్షణం కృతం, సకర్మకాదప్యవివక్షితే కర్మణి భావే క్తః. 'ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియే'తి వచనాత్, కేచిత్కర్మణి క్తాంతం కృత్వా ఈక్షితం మునిం దదర్శేతి పూర్వేణ యోజయన్తి. అత్రోపమేయస్య మునిధామ్నః సూర్యాగ్నిభ్యా ముపమానాభ్యాం తదసంబంధినా అధః ప్రసరణధర్మే ణాధిక్యవర్ణ నాద్వ్యతిరేకః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే— 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఏవహీ'తి.

అవ. తర్వాత కృష్ణుఁడే దానిని నారదుఁ డని తెలిసికొనఁగలిగెనని చెప్పెను:—

శ్లో. చయ స్త్విషా మి త్యవధారితం పురా, తత శ్శరీ రీతి విభావితాకృతిమ్
విభు ర్విభక్తావయవం పుమా నితి, క్రమాదముం నారద ఇత్యబోధి సః.

టీ. విభుః=నిజమెఱుఁగఁగల నేర్పరియగు, సః=ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, పురా=మొదట, త్విషామ్=కాంతులయొక్క, చయః = మొత్తము, ఇతి=అని, అవధారితమ్=నిర్ణయింపఁ బడినదియు, తతః = కొంచెము దగ్గఱకు వచ్చినపిదప, విభావితాకృతిమ్-విభావిత= తెలిసికోఁబడిన, ఆకృతిమ్=స్వరూపముగలదిగనుకనే, శరీరీ=ఒకానొకప్రాణి, ఇతి=అని, అవధారితమ్= నిర్ణయింపఁబడినదియు, తతః = పిమ్మట, విభక్తావయవమ్ - విభక్త = విడఁదీసి కనుఁగొనఁబడిన, అవయవమ్ = మొగము కన్నులు ముక్కు చెవులు మొదలగు నవయవములు గలదిగనుకనే, పుమానితి = ఒక పురుషుఁడని, అవధారితమ్ = ధ్రువపఱుచఁబడిన, అముమ్ = ఈకానవచ్చు వ్యక్తిని, నారదః=నారదమహాముని, ఇతి = ఇట్లు, అబోధి = తెలిసికొనెను,

తా. ఇట్లు జనులు వితాకుపడియుండఁగా నప్పుడు శ్రీకృష్ణమూర్తి నిజము తెలిసికోఁగలవాఁడు గావున నావ్యక్తినిజూచి ముందిదేదో తేజోరాశి యనుకొనెను. మఱికొంతసేపటికి గుఱివెట్టి చూచి, ఏదో ఒక జంతువని కనుఁగొనెను. మరల విమర్శించి ఒక్కొక యంగమువంతున వేఱుచేసి చూచి యొకపురుషుఁడని తెలిసికొనెను. ఇట్లు క్రమముగాఁ బరికించి తుదకు నారదుఁడని తెలిసికొనఁగలిగెను.

శ. స.—చయః, చయః చయౌ చయాః. చయశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. త్విషామ్, త్విషః త్విషోః త్విషామ్. త్విట్ఛబ్దః. ష. స్త్రీ. ష. బ. పురాఅవ్యయమ్. తతః. తసిలంతమవ్యయమ్. శీర్యత ఇతి శరీరమ్. శరీరమస్యాస్తీతి. శరీరీ, శరీరీ శరీరిణౌ శరీరిణః. శరీరిన్ శబ్దః. న. పు. ప్ర. ఏ. విశేషేణభావితా విభావితా విభావితా ఆకృతిః యస్యసః విభావితాకృతిః తం విభావితాకృతిమ్, ఆకృతిం ఆకృతీ ఆకృతీన్. విభావితాకృతి శబ్దః. ఇ. పు. ద్వి. ఏ. విభవతీతి విభుః, విభుః విభూ విభవః. విభుశబ్దః. ఉ. పు. ప్ర. ఏ. విభక్తాః అవయవాః యస్యసః విభక్తావయవః తం విభక్తావయవమ్, విభక్తావయవం విభక్తావయవౌ విభక్తావయవాన్ విభక్తావయవశబ్దః. అ. పు. ద్వి. ఏ. పుమాన్, పుమాంసౌ పుమాంసః. పుంశబ్దః. స. పు. ప్ర. ఏ. క్రమాత్, క్రమాత్ క్రమాభ్యామ్ క్రమేభ్యః. క్రమశబ్దః. అ. పు. పం. ఏ. అముమ్, అముం అమూ అమూన్. అదశ్శబ్దః. స. పు. ద్వి. ఏ. నారదః, నారదః నారదౌ నారదాః. నారదశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి. అవ్యయమ్. అబోధి, అబోధి అభుత్సాతామ్ అభుత్సత. బుధ అవగమనే ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్ కర్తరిభూతే లుఙి ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. సః, సః తౌ తే. తచ్ఛబ్దః. ద. పు. ప్ర. ఏ.

అథ భగవాన్నిరచైషీ దిత్యాహ.—

చయ ఇతి. విభుస్తత్త్వావధారణసమర్థః, స హరిః, పురా ప్రథమం, త్విషాం చయ ఇత్యవధారితం తేజఃపుంజమాత్రత్వేన నిశ్చితం, తతః ప్రత్యాసన్నే విభావితా విస్పష్టా, ఆకృతిః సంస్థానం యస్య తం తథోక్తం, అతఏవ శరీరీ చేతన ఇత్యవధారితం, తతో విభక్తాః వివిచ్య గృహీతాః అవయవాః ముఖాదయో యస్య తం, అతఏవ పుమానిత్యవధారితం అము మాగచ్ఛన్తం వ్యక్తివిశేషం, నారద ఇతి వాస్తవాభిప్రాయేణ పుంలింగనిర్వాహః. క్రమాత్పూర్వోక్తసామాన్యవిశేషజ్ఞానక్రమేణ, లోకదృష్ట్యైవ ముక్తం. హరిస్తు సర్వం వేదైవేతి తత్త్వమ్. నారద ఇత్యబోధి, నారదం బుద్ధవానిత్యర్థః. నారదస్య కర్మత్వేఽపి నిష్ఠాతేన ఇతిశబ్దేనాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. తదా ప్యుపసంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్, యథాహ వామనః—నిష్ఠాతేనా ప్యభి

హితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః, పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాదితి, బుధ్యతేః కర్తరి లుఙ్. 'దీపజనబుధపూరితాయిప్యాయిభ్యోఽన్యతరస్యా మితి సూత్రేణ చిణ్. చిణోలుఙ గితి తస్యలుక్. అత్ర విభావితాకృతింవిభక్తావయవ మిత్యాకృతివిభావనావయవవిభాగయోః పదార్థయోః విశేషణగత్యా శరీరిత్వపుంస్త్వావధారణహేతుత్వే నోపన్యాసాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గ మలంకారః. 'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత మి'తి లక్షణాత్.

అవ. ఏడుశ్లోకములచే నీనారదునే వర్ణించును.

నవా నధోఽధో బృహతః పయోధరాన్ సమూఢకర్పూరపరాగపాణ్డురమ్,
క్షణం క్షణోత్క్షిప్తగజేన్ద్రకృత్తినా స్ఫుటోపమం భూతిసితేన శంభునా. (౪)

టీ. నవాన్ = క్రొత్తవియు, బృహతః = విస్తారములయిన, పయోధరాన్ అధోఽధః = మేఘముల క్రింద (నున్నవాఁడును), సమూఢ...పాణ్డురమ్-సమూఢ = ప్రోవుచేయఁబడిన, కర్పూరపరాగ = కప్పురపుఁబొడివలె, పాండురం = తెల్లనగువాఁడు గనుకనే, క్షణమ్ = మేఘప్రాంతమందున్న కొంచెము సేపును, క్షణో...కృత్తినా-క్షణ = నృత్యోత్సవములయందు, ఉత్క్షిప్త = పైకెత్తఁబడిన, గజేంద్ర = గజాసురునియొక్క, కృత్తినా=చర్మము గలవాఁడును, భూతిసితేన-భూతి = అంగరాగభస్మముచేత, సితేన = తెల్లనివాఁడగు, శంభునా = సాంబమూర్తితోడ, స్ఫుటోపమమ్-స్ఫుట = వెల్లడియైన, ఉపమమ్=పోలికగలవాఁడును నగునారదుని శ్రీకృష్ణస్వామి చూచి తెలిసికొనెను.

తా. ఆనారదుఁడు ఆకాశము గొప్పవైన క్రొమ్మబ్బుల క్రిందుగాఁ గప్పురపుఁగుప్పవలెఁ దెల్లనగుమేనితో వచ్చునప్పుడు కొంచెము సేపు తాండవోత్సవములయందు గజచర్మమును బైకెత్తికొనిన భస్మానులిప్తుఁడైన యీశ్వరునివలె నుండెను.

శ. స.—నవాన్, నవం నవౌ నవాన్, నవశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అధోఽధః ధముః ప్రత్యయాన్త మవ్యయమ్. బృహతః, బృహన్తం బృహన్తౌ బృహతః బృహచ్ఛబ్దః త. పు ద్వి. బ. ధరన్తీతిధరాః పయసాంధరాః పయోధరాః తాన్ పయోధరాన్, పయోధరం పయోధరౌ పయోధరాన్ పయోధరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. కర్పూరస్య పరాగః కర్పూరపరాగః సమూఢశ్చాసౌ కర్పూరపరాగశ్చ సమూఢకర్పూరపరాగః సమూఢ కర్పూరపరాగ ఇవ పాండురః సమూఢకర్పూరపరాగపాండురః తం సమూఢకర్పూరపరాగపాండురం, పాండురం పాండురౌ పాండురాన్ పాండురశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. క్షణమ్ విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయమ్ క్షణేషు ఉత్క్షిప్తా క్షణోత్క్షిప్తా గజా

నాం ఇంద్రః గజేంద్రః గజేంద్రస్యకృత్తిః గజేంద్రకృత్తిః క్షుణోత్క్షిప్తా గజేంద్రకృత్తిర్యేనసః క్షుణోత్క్షిప్తగజేంద్రకృత్తిః తేన క్షుణో... త్తినా, కృత్తినా కృత్తిభ్యాం కృత్తిభిః క్షు...కృత్తిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. స్ఫుటా ఉపమా యస్యసః స్ఫుటోపమః తంస్ఫుటోపమమ్, ఉపమం ఉపమా ఉపమాః స్ఫుటోపమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. భూత్యాసితః భూతిసితః తేన భూతిసితేన, సితేన సితాభ్యామ్ సితైః భూతిసితశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. శమ్భునా, శమ్భునా శమ్భుభ్యామ్ శమ్భుభిః శంభుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ.

అథ సప్తభిః శ్లోకై ర్నారదమహామునిం విశినష్టి.—

నవానితి. కీదృశ మముం నవాన్ సద్యస్సంభృతసలిలాన్, అతినీలానితి యావత్. బృహతో విపులాన్, పయోధరాన్ మేఘాన్, అధోఽధః మేఘానాం సమీపాధః ప్రదేశే, స్థిత మితి శేషః 'ఉపర్యధ్యధస స్సామీప్యే' ఇతి ద్విర్భావః తద్యోగా ద్ద్వితీయా. 'ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు, ద్వితీయామ్రేడితాన్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే' ఇతి వచనాత్. సమూఢః పుంజీకృతః. 'సమూఢః పుంజితే భుగ్నే' ఇతి విశ్వః. కర్పూరస్య పరాగ శ్చూర్ణః, తద్వత్పాండురం అతఏవ క్షణం మేఘసమీపావస్థానక్షణే. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయే'తి ద్వితీయా. క్షణేషు తాండవోత్సవేషు, 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః' ఇత్యుభయత్రా ప్యమరః, ఉత్ క్షిప్తా ఉపరి ధారితా గజేంద్రస్య కృత్తి శ్చర్మ యేన తేన. 'అజినం చర్మ కృత్తి స్త్రీ' ఇత్యమరః, భూత్యా భస్మనా, సితేన, 'భూతి ర్భసిత భస్మనీ' త్యమరః, శంభునా స్ఫుటా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య తత్, స్ఫుటశంభూపమ మిత్యర్థః, సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. సదృశపర్యాయయోరేవ తులోపమాశబ్దయోః. 'అతులోపమాభ్యా మి'తి నిషేధాత్ సాదృశ్యవాచిత్వే తృతీయే త్యాహుః, కేచి దిమం శ్లోకం చయ స్త్వివహా మిత్యతః ప్రాగ్లిఖిత్వా వ్యాచక్షతే తేషాం పుంస్త్వావధారణాత్ ప్రాక్తేజః పిణ్డమాత్రస్య శంభూపమాౌచిత్యం చింత్యమ్.

శ్లో. దధాన మమ్భోరుహ కేసరద్యుతీ ర్జటా శ్శరచ్చంద్రమరీచిరోచిషమ్,
విపాకపిఙ్గా స్తుహినస్థలీరుహో ధరాధరేన్ద్రం వ్రతతీతతీ రివ. ॥

టీ. అమ్భో...ద్యుతీః-అమ్భోరుహాః-కమలములయొక్క, కేసర=ఆకరుపువ్వులయొక్క, ద్యుతిః=కాంతివంటి కాంతిగల, జటాః = జడలను, దధానమ్=ధరించువాడును, శర...చిషమ్-శరత్ = శరదృతువునందలి, చంద్ర=చంద్రునియొక్క, మరీచి=కిరణములవంటి, రోచిషం=కాంతులు గలవాడును గావునసే, విపాకపిఙ్గాః-విపాక = పండుటచేత, పిఙ్గాః = గోరోజనవర్ణముగల్గినవియు, తుహిన...రుహాః-తుహినస్థలీ = మంచుమేలయందు, రుహాః = మొలచిన, వ్రతతీతతీః-వ్రతతీ = తీగల

యొక్క, తతీః = ప్రోవులను, దధానమ్=ధరించుచున్న, ధరాధరేంద్రమివ = హిమవత్పర్వతమువలెనున్న.

తా. అతఁడు దాగివన్నెజడలు గలిగి తెల్లని మేనిరంగుగలవాఁడు గావున పండఁబాఱి పింగళవర్ణములైన, మంచునేలలోఁబుట్టిన తీఁగె తుట్టెలను దాల్చు మంచుకొండవలె నుండెను.

శ. సః—దధానం, దధానం దధానౌ దధానాన్. దధానశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అమ్భసి రోహన్తీత్యమ్భోరుహాణి. అమ్భోరుహాణాం కేసరాః అమ్భోరుహకేసరాః అమ్భోరుహకేసరాణాం ద్యుతిరివ ద్యుతిర్యాసాంతాః అమ్భో...ద్యుతీః. తాః. అమ్భో...ద్యుతీః, ద్యుతిమ్ ద్యుతీ ద్యుతీః. ద్యుతిశబ్దః. ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. జటాః, జటామ్ జటే జటాః. జటాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. శరదిచంద్రః శరచ్చంద్రః శరచ్చంద్రస్య మరీచయః శర...రీచయః, శరచ్చంద్రమరీచయ ఇవ రోచిర్యస్యసః. శరచ్చం... రోచిః. తంశర...రోచిషమ్, రోచిషం రోచిషౌ రోచిషః. రోచిశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. విపాకేన పిఙ్గాః విపాకపిఙ్గాః,తాః. విపాకపిఙ్గాః, పిఙ్గాః పిఙ్గే పిఙ్గాః. పిఙ్గాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. తుహినస్య స్థలీ తుహినస్థలీ తుహినస్థల్యాం రోహన్తీతి తుహినస్థలీరుహః. తాః. తుహి...రుహః, రుహం రుహౌ రుహః. తుహినస్థలీరుట్ఛబ్దః హ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ధరంతీతి ధరాః ధరాయాః ధరాః ధరాధరాః ధరాధరాణాం ఇన్ద్రః ధరాధరేన్ద్రః. తం. ధరాధరేన్ద్రం, ధరేన్ద్రం ధరేన్ద్రౌ ధరేన్ద్రాన్. ధరాధరేన్ద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వ్రతతీనాం తతయః. వ్రతతీతతయః తాః వ్రతతీతతీః, తతిం తతీ తతీః. వ్రతతీతతీశబ్దః. ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇన. ప్రతిపదోక్తావ్యయమ్.

దధానమితి. పునః అమ్భోరుహకేసరద్యుతీః పద్మకింజల్కప్రభాః. పిశంగీరిత్యర్థః, జటాః దధానం, స్వాయం తు శరచ్చంద్రమరీచిరివ రోచిర్యస్య, తద్వద్ధవళవర్ణ మిత్యర్థః .అతఏవ విపాకేన పరిణామేన పింగాః పింగళాః, తుహినస్థల్యాం రోహంతీతి తుహినస్థలీరుహః, క్విప్. వ్రతతీతతీః లతాసమూహాన్ 'వల్లీతు వ్రతతి ర్లతే.' త్యమరః. దధానం, ధరాధరేంద్రో హిమవాన్, తుహినస్థలీతి లింగాత్. అన్యథా సారూపమానత్వాసంభవాచ్చ. తమివ స్థిత మి త్యుత్ప్రేక్షా.

శ్లో. పిశఙ్గమౌంజీయుజ మర్జునచ్ఛవిం వసాన మేణాజన మఞ్జనద్యుతి,
సువర్ణసూత్రాకలితాధరామ్బరాం విడమ్బయన్తం శితివాసస స్తనుమ్.

టీ. పిశఙ్గమౌఞ్జీయుజమ్-పిశఙ్గ=పచ్చని, మౌంజీ=ముంజత్రాడుతోడ, యుజమ్=కూడినవాఁడును, అర్జునచ్ఛవిమ్-అర్జున=తెల్లని, ఛవిమ్=మేనిరంగుగలవాఁడును, అఞ్జనద్యుతి - అఞ్జన = కాటుకయొక్క, ద్యుతి=కాంతివంటి కాంతిగల, ఏణాజినమ్ =

జింకచర్మమును, వసానమ్=కప్పుకొన్నవాఁడును, సువర్ణ...బరామ్ - సువర్ణ=బంగార పుదగు, సూత్రం = మొలత్రాటిచేత, ఆకలిత = చుట్టికట్టఁబడిన, అధరామ్బరామ్ = కట్టుపుట్టముగల, శితివాససః = (నల్లధోవతిగట్టు) బలరామునియొక్క, తనుమ్ = శరీరమును, విడంబయన్తం = అనుకరించువాఁడును.

తా. ఆయన తనతెల్లని శరీరమందు నల్లని జింకచర్మము గట్టుకొని పచ్చని ముంజత్రాడును జుట్టుకొనుటచే తెల్లని శరీరముమీఁద నల్లని ధోవతిగట్టుకొని పైనిబంగారు మొలత్రాడుబెట్టుకొన్న బలరామునివలె నుండెను.

శ. స.—ముఞ్జస్య వికారః మౌఞ్జీ పిశఙ్గీచ సా మౌఞ్జీచ పిశంగమౌంజీ పిశంగమౌఞ్జ్యాయుజ్యత ఇతి పిశఙ్గమౌఞ్జీయుక్. తం పిశఙ్గమౌఞ్జీయుజమ్, యుజం యుజౌ యుజః. పిశఙ్గమౌఞ్జీయుక్ఛబ్దః. జ. పు. ద్వి. ఏ. అర్జునా ఛవిః యస్యసః అర్జునచ్ఛవిః. తం అర్జునచ్ఛవిం, ఛవిం ఛవీ ఛవీన్. అర్జునచ్ఛవిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. వసానం, వసానం వసానౌ వసానాన్. వసానశబ్దః. అ. పు. ద్వి. ఏ. అఞ్జనస్య ద్యుతిరివద్యుతి ర్యస్యతత్ అఞ్జనద్యుతి తత్ అఞ్జనద్యుతి, అఞ్జనద్యుతి అఞ్జనద్యుతీ అఞ్జనద్యుతీని. అఞ్జనద్యుతిశబ్దః ఇ. న. ద్వి. ఏ. సువర్ణస్యసూత్రం సువర్ణ సూత్రం సువర్ణ సూత్రేణ ఆకలితం సువర్ణసూత్రాకలితం. అధరంచ తత్. అమ్బరంచ అధరాంబరం సువర్ణ...లితం అధరాంబరం యస్యాస్సా సువర్ణ...బరా, తాం. సువర్ణ...మ్బరామ్, అమ్బరాం అమ్బరే అమ్బరాః. సువర్ణ...బరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విడమ్బయన్తం, విడంబయన్తం విడమ్బయన్తౌ విడమ్బయతః. విడంబయచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. శితి వాసః యస్యసః శితివాసాః. తస్య శితివాససః. శితివాససః శితివాససోః శితివాససామ్ శితివాసశ్శబ్దః. స. పు. ష. ఏ. తనుం, తనుం తనూ తనూః. తనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

పిశంగేతి. పునః కీదృశం ముంజస్తృణవిశేషః, తన్మయీ మేఖలా మౌంజీ, పిశంగ్యా మౌంజ్యా యుజ్యత ఇతి పిశంగమౌంజీయుక్. 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. 'స్త్రియాః పుంవ ది'త్యాదినా పిశంగశబ్దస్య పుంవద్భావః తం అర్జునచ్ఛవిం ధవళకాన్తిం, 'వళక్షో ధవళోఽర్జున' ఇత్యమరః. అంజనద్యుతి అంజనవర్ణం, ఏణాజినం కృష్ణమృగచర్మ, వసానమాచ్ఛాదయన్తం, వస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాతో శ్శానచ్, సువర్ణసూత్రేణ కనకమేఖలయా ఆకలితం బద్ధం అధరాంబర మంతరీయం యస్యాస్తాం, శితివాససో నీలాంబరస్య బలరామస్య తనుం విడంబయన్తం అనుకుర్వాణ మిత్యర్థియ మాపమా.

శ్లో. విహఙ్గరాజాఙ్గరుహైరివాయతై ర్హిరణ్మయోర్వీరుహవల్లితన్తుభిః
కృతోపవీతం హిమశుభ్ర ముచ్చకై ర్ఘనం ఘనాన్తే తటితాం గణైరివ.

టీ. విహఙ్గ...రుహైరివ - విహఙ్గ=పులుఁగులకు, రాజ=తేఁడగు గరుడుని యొక్క, అఙ్గరుహైరివ=రోమములవలె, ఆయతైః=పొడవులైనవియు, హిర...తుభిః= హిరణ్మయ=బంగారపు, ఉర్వీ=నేలయందు, రుహ=పుట్టిన, వల్లీ=తీఁగలయొక్క, తన్తుభిః=దారములచేత, కృతోపవీతమ్-కృత=అమర్చఁబడిన, ఉపవీతం=జందెముగలవాఁడును, హిమశుభ్ర=ంతాను మంచువలె తెల్లనివాఁడుగనుకనే, ఘనాన్తే=వర్షర్తువు వెళ్లిపోవునప్పుడు, తటితాం = మెఱపులతోడఁకూడిన, ఉచ్చకైః = గొప్పదగు, ఘనమివ స్థితమ్=మబ్బువలెనున్నవాఁడును.

తా. ఆయన యింకను బంగారునేలయందుఁ బుట్టినవియు గరుత్మంతునిరోమములవలె పొడవులైనతీఁగజాలములచే యజ్ఞోపవీతమును జేసికొన్నందున మంచువలె తెల్లనైన గొప్పమెఱుపులతోడి శరన్మేఘము వలె నుండెను.

శ. సః—విహాయసి గచ్ఛంతీతి విహఙ్గాః విహఙ్గానాం రాజావిహఙ్గరాజః అంగే రోహన్తీతిఅఙ్గరుహాణి విహఙ్గరాజస్య అఙ్గరుహాణి విహఙ్గరాజాఙ్గరుహాణి తైః విహ... రుహైః, అఙ్గరుహేణ అఙ్గరుహాభ్యామ్ అఙ్గరుహైః విహఙ్గరాజాఙ్గరుహశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఇవ ప్రతిపదోక్తావ్యయమ్ ఆయతైః, ఆయతేన ఆయతాభ్యాం ఆయతైః ఆయతశబ్దః అ. పు. తృ. బ. హిరణ్యస్య వికారః హిరణ్మయీ హిరణ్మయీచసా ఉర్వీచ హిరణ్మయోర్వీ హిరణ్మయోర్వ్యాం రోహన్తీతి హిరణ్మయోర్వీరుహాః హిరణ్మయోర్వీరుహాశ్చతాః వల్ల్యశ్చహిరణ్మయోర్వీరుహావల్ల్యః హిరణ్మ...ల్లీనాంతన్తవః హిర...తన్తవః తైః హిర...తన్తుభిః, తన్తునా తన్తుభ్యాం తన్తుభిః తన్తుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. కృతం ఉపవీతం యేనసః కృతోపవీతః తం కృతోపవీతం కృతోపవీతం కృతోపవీతౌ కృతోపవీతాన్ కృతోపవీతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హిమమివశుభ్రః హిమశుభ్రః తం హిమశుభ్రం, హిమశుభ్రం హిమశుభ్రౌ హిమశుభ్రాన్ హిమశుభ్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చకైః విభక్తిప్రతిరూపకావ్యయం ఘనం, ఘనం ఘనౌ ఘనాన్ ఘనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఘనస్య అన్తః యస్మిన్ సః ఘనాన్తః తస్మిన్ ఘనాన్తే, ఘనాన్తే ఘనాన్తయోః ఘనాన్తేషు ఘనాన్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. తటితాం, తటిత్ తటితౌ తటితాం తటిచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ష. బ. గణైః, గణేన గణాభ్యాం గణైః. గణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవప్రతిపదోక్త మవ్యయమ్.

విహంగేతి. పునః విహంగరాజాఙ్గరుహై రివ గరుత్మల్లోమతుల్యైః ఆయతై ర్దీర్ఘైః హిరణ్యస్య వికారా హిరణ్మయీ. 'దాండినాయనే' త్యాదినా మయటి యలోపనిపాతః. తస్యా ముర్వ్యాం, రుహో రూఢాః, ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. తాసాం

వల్గీనాం, తంతుభిః తంతుకల్పై ర్నూత్నావయవైః, ఉపాదానగుణా ద్ధిరణ్మయైః కృతో పవీతం శోభార్థం కల్పితయజ్ఞసూత్రం,స్వయం హిమశుభ్రం, అతఏవ ఘనానాం తే శరది, తటితాం గణై రుపలక్షితం, ఉచ్చకై రున్నతం, ఘనం మేఘ మివ స్థితమ్.

శ్లో. నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలసూక్ష్మపక్ష్మణా లసద్బిసచ్ఛేదసితాఙ్గసఙ్గినా,
చకాసతం చారుచమూరుచర్మణా కుథేన నాగేన్ద్ర మివేన్ద్రవాహనమ్.

టీ. నిసర్గ...పక్ష్మణా-నిసర్గ=స్వభావముననే,చిత్ర=పలురంగులుగల, ఉజ్జ్వల= మెఱయుచున్న, సూక్ష్మ=మృదువులైన, పక్ష్మణా=రోమములుగలదియు, లస...గినా - లసత్=వెలుఁగుచున్న, బిస=తామరకాఁడయొక్క, ఛేద=తునకవలె, సిత=వెల్లనైన, అంగ=ఒడలియందు, సఙ్గినా=కూడుకొనిన, చారుచమూరుచర్మణా - చారు = అంద మైన, చమూరు=ఒకానొకజాతి జింకయొక్క, చర్మణా=తోలుచేత, కుథేన= వీఁపున బఱచు రత్నకంబళిచేత, ఇన్ద్రవాహనం=ఇంద్రునివాహనమైన, నాగేంద్ర మివ = ఐరావతమువలె, చకాసతం = ప్రకాశించుచున్నవాఁడును.

తా. ఇంకను నాయన స్వభావసిద్ధమైన పలువన్నెల మెత్తని మెఱుఁగు వెండ్రుకలు గలవియు, తామరకాఁడ తుంటవలె తెల్లనైన దేహముమీఁదనున్న అందమైన చమూరు చర్మము గలిగి పల్లము లేయఁబడిన ఇంద్రుని ఐరావతదంతివలెఁ బ్రకాశించు చుండెను.

శ. స.— నిసర్గాత్ చిత్రాణి, నిసర్గచిత్రాణి, నిసర్గచిత్రాణి ఉజ్జ్వలాని సూక్ష్మాణి పక్ష్మాణి యస్యతత్. నిసర్గ...పక్ష్మ తేన నిసర్గ...పక్ష్మణా, పక్ష్మణా పక్ష్మభ్యామ్ పక్ష్మభిః. నిసర్గ...పక్ష్మశబ్దః న. న. తృ. ఏ. బిసస్యఛేదః బిసచ్ఛేదః. లసంశ్చాసౌ బిసచ్ఛేదః లసద్బిసచ్ఛేదః. లసద్బిసచ్ఛేదఇవసితం. లస...సితం, లస...సితం చ తదఙ్గంచ, లస... సితాఙ్గం లస...తాఙ్గే సఙ్గతఇతి. లస...సఙ్గి తేన లస...సఙ్గినా, సఙ్గినా సఙ్గిభ్యాం సఙ్గిభిః లస...సఙ్గిశబ్దః న. న. త. ఏ. చకాసతం, చకాసతం చకాసతౌ చకాసతః చకాసచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. చమూరోః చర్మ చమూరు చర్మ చారుచతత్ చమూరు చర్మ చారు...చర్మ తేన చారు...చర్మణా, చారుచమూరుచర్మణా చారుచమూరు చర్మభ్యాం చారుచమూరుచర్మభిః.చారు...చర్మశబ్దః న. న. తృ. ఏ. కుథేన కుథాభ్యాం కుథైః. కుథశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. నాగానాం ఇంద్రః నాగేంద్రః తంనాగేంద్రం, నాగేంద్రం నాగేంద్రౌ నాగేంద్రాన్. నాగేంద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ ప్రతిప దోక్తావ్యయం ఇంద్రస్యవాహనం ఇంద్రవాహనం వాహనం వాహనే వాహనాని. ఇంద్రవాహనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

నిసర్గేతి. పునః నిసర్గా త్స్వభావాదేవ, చిత్రాణి .కృష్ణశారాణి, ఉజ్జ్వలాని భాస్వరాణి సూక్ష్మాని లోమాని యస్య తేన, లసద్బిసచ్ఛేదో మృణాళఖండః, తద్వత్సితేఽఙ్గే వపుషి, సంగినా సక్తేన, చారుణా రుచిరేణ, చమూరుచర్మణా మృగత్వచా, కుథేన పృష్ఠాస్తరణేన. 'ప్రవేణ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుథో ద్వయో రి' త్యమరః. ఇన్ద్రవాహనం నాగేన్ద్ర మైరావణ మివ, ఇ హేంద్రవాహన మితి స్వస్వామి భావమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ 'వాహన మాహితా ది'తి నణత్వమ్. యథాహ వామనః—'నేంద్రవాహనశబ్దే ణత్వం ఆహితత్వస్యా వివక్షితత్వా ద్'తి. చకాసతం దీప్యమానం, చకాసే శ్శతరి 'నాభ్యస్తా చ్ఛతు రి' తి నుమభావః. 'జక్ష త్యాదయ ష్షడి' త్యభ్యస్తసంజ్ఞా,

శ్లో. అజస్ర మాస్ఫాలితవల్లకీగుణ క్షతోజ్జ్వలాఙ్గుష్ఠనఖాంశుభిన్నయా,
పురః ప్రవాళై రివ పూరితార్ధయా విభాన్త మచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా.

టీ.— అజస్రమ్ = మిక్కిలి, ఆస్ఫా...భిన్నయా—ఆస్ఫాలిత = మీటఁబడిన, వల్లకీ = వీణయొక్క, గుణ = తీఁగలయొక్క, క్షత = రాపిడిచేత, ఉజ్జ్వల = క్రొత్తరేఁగిన, అఙ్గుష్ఠ = బొటనవ్రేలియొక్క, నఖ = గోరుయొక్క, అంశు = కాంతులతోడ, భిన్నయా = కూడినది. గనుక నే, పురః = ముందుపైపున, ప్రవాళైః = పగడములచేత, పూరితార్ధయేవ - పూరిత = కూర్పఁబడిన, అర్ధయేవ = సగపాలుగలదో యనసున్న, అచ్ఛ...మాలయా—అచ్ఛ = వెలితిలేని, స్ఫటిక = స్ఫటికమణులయొక్క, మాలయా = జపమాలచేత, విభాన్తమ్ = వెలుఁగుచున్నవాఁడును.

తా. ఆనారదుఁడు శ్రుతియొక్క మంచిచెడ్డలను గనుఁగొనుటకై వీణతీఁగలను మీటుటచే కంది ఎఱ్ఱవారిన బొటనవ్రేలి గోటికాంతులతోఁ గలిసినందున ముందటిదిక్కున సగముదూరము పగడాలతో గుచ్చినట్లున్న అచ్చపుస్ఫటికముల జపమాలికను దాల్చి యుండెను.

శ. స.—అజస్రమ్. క్రియావిశేషణ మవ్యయమ్ వల్లక్యాః గుణాః వల్లకీగుణాః ఆస్ఫాలితాశ్చ తే వల్లకీగుణాశ్చ ఆస్ఫాలిత వల్లకీగుణాః ఆస్ఫా...గుణానాం క్షతం ఆస్ఫా...క్షతం ఆస్ఫా...క్షతేన ఉజ్జ్వలాః ఆస్ఫా...జ్జ్వలాః అఙ్గుష్ఠస్యనఖః అఙ్గుష్ఠనఖః అఙ్గుష్ఠనఖస్య అంశవః అఙ్గుష్ఠనఖాంశవః ఆస్ఫా...జ్జ్వలాశ్చతే అఙ్గుష్ఠనఖాంశవశ్చ ఆస్ఫా...శవః ఆస్ఫా...శుభిః భిన్నా ఆస్ఫా...భిన్నాతయాఆస్ఫా...భిన్నయా, భిన్నయా భిన్నాభ్యాం భిన్నాభిః ఆస్ఫా...భిన్నాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. పురః అవ్యయమ్ ప్రవాళైః, ప్రవాళేన ప్రవాళాభ్యాం ప్రవాళైః ప్రవాళశబ్దః అ. న. తృ బ. పూరితం అర్ధం యస్యా స్సాపూరితార్ధా తయా పూరితార్ధయా, అర్ధయా అర్ధాభ్యాం అర్ధాభిః పూరితార్ధాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. విభాన్తం, విభాన్తం విభాన్తౌ

విభాతః విభాచ్ఛబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అచ్ఛాశ్చ తే స్ఫటికాశ్చ అచ్ఛస్ఫటికాః అచ్ఛస్ఫటికానాం అక్షమాలా అచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలా తయా అచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా, మాలయా మాలాభ్యాం మాలాభిః అచ్ఛ...మాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

అజస్రమితి. పునః అజస్రం ప్రాచుర్యేణ, ఆస్ఫాలితాస్తాడితాః, సౌష్ఠవ పరీక్షార్థం స్వబ్జాంగుష్ఠేన తంత్రీతాడనం ప్రసిద్ధం. తేషాం వల్లకీగుణానాం వీణాతన్త్రీణాం. 'గుణ స్త్వావృత్తి శబ్దాది జ్యా సన్ధ్యా ద్యక్ష తన్తు ష్వి' తి యాదవః, క్షుతేన సంఘర్షణేన, ఉజ్జ్వలై రంగుష్ఠనఖాంశుభిః, భిన్నయా మిశ్రయా, తద్రాగరక్తయేత్యర్థః, అతఏవ పురః పురోభాగే ప్రవాలైః విద్రుమైః 'ముక్తాథ విద్రుమః పుంసి ప్రవాళం పున్నపుంసక మి' త్యమరః. పూరితార్ధయేవ స్థితయా అచ్ఛస్ఫటికానా మక్షమాలయా, జపమాలయేత్యర్థః. తథా ప్రసిద్ధస్ఫటికగ్రహణా దృషే ర్మోక్షార్థిత్వం వ్యజ్యతే. 'స్ఫాటికో మోక్షదః పర'ఇతి. మోక్షార్థినాం స్ఫటికాక్షమాలాభిధానాత్. విభాంతం భాసమానం, భాతే శ్శతృప్రత్యయః. అత్ర నఖాంశుభిన్నయేతి స్వగుణత్యాగేనాన్య గుణస్వీకారలక్షణః తద్గుణాలంకారః ఉక్తః. 'తద్గుణ స్స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్ట గుణాహృతి రి'తి లక్షణాత్. తదుత్థాపితా చేయం ప్రవాళపూరితార్ధతోత్ప్రేక్షేత్యనయో రఙ్గాఙ్గిభావేన సంకరః,

రణద్భి రాఘట్టనయా నభస్వతః
పృథగ్విభిన్నశ్రుతిమణ్డలై స్స్వరైః,
స్ఫుటీభవద్గ్రామవిశేషమూర్ఛనా
మవేక్షమాణం మహతీం ముహుర్ముహుః. ౧౦

టీ. మఱియు, నభస్వతః=గాలియొక్క, ఆఘట్టనయా=తాఁకుడుచేత, పృథక్= వేర్వేఱుగా, రణద్భిః = మ్రోఁగుచున్నవియు, విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః-విభిన్న = విభజించి యేర్పఱచఁబడిన, శ్రుతి=నాదములయొక్క, మణ్డలైః=సమూహములుగల, స్వరైః= షడ్జాది స్వరములచేత, స్ఫుటీ...మూర్ఛనామ్-స్ఫుటీభవత్ = వినఁబడుచున్న, గ్రామ విశేష=షడ్జాది గ్రామములయొక్క, మూర్ఛనామ్=ఆరోహణావరోహణములుగలిగిన, మహతీమ్ = మహతి యనుతనవీణను, ముహుర్ముహుః= తేపతేపకును, అవేక్షమాణమ్= (వేడుకపడి) చూచుకొనుచున్నవాఁడును.

తా. మఱియు నాయన గాలితాఁకున మ్రోఁగుచు ప్రయత్నపూర్వముగా వాయించినట్టులు వేర్వేఱ తెలియుచున్న స్వరసముదాయము గలిగి చక్కగా విశదపడుచున్న షడ్జాది గ్రామముల ఆరోహణావరోహణములుగల తనవీణను తేపకు నబ్బురపడి చూచుకొనుచుండెను.

శ. స.—రణ న్తీతి రణ న్తః న్తైః రణద్భిః, రణతా రణద్భ్యామ్ రణద్భిః రణచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. ఆఘట్టనయా, ఆఘట్టనయా ఆఘట్టనాభ్యాం ఆఘట్టనాభిః ఆఘట్టనా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ నభస్వతః, నభస్వతః నభస్వతోః నభస్వతామ్ నభస్వచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. పృథక్ అవ్య. శ్రుతీనాంమండలాని శ్రుతిమండలాని విభిన్నాని శ్రుతి మండలాని యేషాం తే విభిన్నశ్రుతిమండలాః తైః విభి...డలైః, మండలేన మండలా భ్యాం మండలైః విభిన్నశ్రుతిమండలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. స్వరేణ, స్వరేణ స్వరా భ్యాం స్వరైః స్వరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. గ్రామాణాం విశేషాః గ్రామవిశేషాః గ్రామ విశేషాణాం మూర్ఛనాః గ్రామ విశేషమూర్ఛనాః స్ఫుటీభవన్తో గ్రామ విశేషమూర్ఛనాః యస్యాంసా స్ఫుటీ...మూర్ఛనా తాంస్ఫుటీ...ర్ఛనాం, మూర్ఛనాం మూర్ఛనే మూర్ఛ నాః స్ఫుటీ...మూర్ఛనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవేక్షమాణం, అవేక్షమాణం అవేక్ష మాణౌ అవేక్షమాణాన్ అవేక్షమాణశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మహతీం, మహతీం మహ త్యౌ మహతీః మహతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ముహుర్ముహుః అవ్య.

రణద్భిరితి. పునః నభస్వతః వాయోః, ఆఘట్టనయా ఆఘాతేన, పృథగసంకీర్ణం, రణద్భిర్ధ్వనద్భిః అనురణనాత్మనోత్పద్యమానైరిత్యర్థః. 'శ్రుత్యారబ్ధమనురణనం స్వర' ఇతి లక్షణాత్, తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే-శ్రుత్యనంతరభావీ యః స్నిగ్ధోఽనురణనా త్మకః, స్వతో రంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం స స్వర ఉచ్యతే' ఇతి. శ్రుతిర్నామ స్వరారంభ కావయవః శబ్దవిశేషః. తదుక్తం—'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్ద శ్శ్రూయతే హ్రస్వమాత్ర కః, సా శ్రుతి స్సంపరిజ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణే'తి. విభిన్నాని ప్రతినియతసంఖ్యయా వ్యవస్థితానిమండలాని సమూహా యేషాం తైః విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః, శ్రుతిసంఖ్యానియమే ద త్తిలః— 'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జ మధ్యమ పంచమాః, ద్వే ద్వే నిషాదగాంధారౌ త్రిస్త్రీ ఋషభ ధైవతా వి'తి. స్వరాష్షడ్జాదయః సప్తోక్తలక్షణాః తదుక్తం—'శ్రుతిభ్య స్స్యు స్స్వరా షడ్జర్షభగాంధారమధ్యమాః, పంచమో ధైవతశ్చాథనిషాద ఇతి సప్తతే, తేషాం సంజ్ఞాః సరిగమపదనీత్యపరామతా'ఇతి. తైస్స్వరైః, స్ఫుటీభవంత్యో గ్రామవిశే షాణాం షడ్జాద్యపరనామకానాం స్వరసంఘాతభేదానాం, త్రయాణాం, మూర్ఛనాః స్వరారోహణావరోహణక్రమభేదాః యస్యాం తాం మహతీం నిజవీణాం. 'విశ్వా వసోస్తు బృహతీ తుంబురోస్తు కళావతీ, మహతీ నారదస్య స్యా త్సరస్వత్యాస్తు కచ్ఛ పీ'తి వైజయంతీ. ముహుర్ముహు రవేక్షమాణం, తంత్రీయోజనాభేదలక్షణమహిమ్నా పురుషప్రయత్నమంతరేణైవావిసంవాదం ధ్వనతీతి కౌతుకాదనుసంధాన మిత్యర్థః. అత్ర గ్రామలక్షణం—'యథా కుటుంబినస్సర్వే ప్యేకీభూతా భవంతి హి, తథా స్వరాణాం సందోహో గ్రామ ఇత్యభిధీయతే. షడ్జగ్రామో భవే దాదౌ మధ్యమగ్రామ ఏవచ, గాంధారగ్రామ ఇత్యేత ద్గ్రామత్రయ ముదాహృతమ్' ఇతి తథా—'నంద్యా

వర్తేఽథ జీమూత స్సుభద్రో గ్రామకాస్త్రయః, షడ్జమధ్యమగాంధారా స్త్రయాణాం జన్మహేతవ' ఇతి. మూర్ఛనాలక్షణంచ—'క్రమాత్స్వరాణాం సప్తానా మారోహశ్చావరోహణం, మూర్ఛనేత్యుచ్యతే గ్రామస్థా ఏతా స్సప్త సప్త చ. గ్రామత్రయేఽపి ప్రత్యేకం సప్త సప్తచ మూర్ఛనా' ఇత్యేకవింశతిమూర్ఛనా భవన్తి. తన్నామాని తు. 'నాపేక్షితముచ్యతే' ఇతి ప్రతిజ్ఞాభఙ్గభయా న్నలిఖ్యన్త ఇతి సర్వ మవదాతమ్. అత్ర పుంవ్యాపారమన్తరేణ స్వరాద్యావిర్భావోక్త్యా కోఽపి లోకాతిక్రాంతోఽయం శిల్పసౌష్ఠవాతిశయో వీణాయాః ప్రతీయతే. తేనసహాస్యతస్సిద్ధాతిశయస్యాభేదేనాధ్యవసితత్వాత్ తన్మూలా అతిశయోక్తి రలంకారః. సా చ మహత్యాః పుంవ్యాపారం వినా మూర్ఛనాద్యసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాత్ అసంబంధే సంబంధరూపతయా పుంవ్యాపారాఖ్యకారణం వినాపి మూర్ఛనాదికార్యోత్పత్తిద్యోతనాత్ విభావనా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిరితి సంక్షేపః.

శ్లో. నివర్త్య సోఽనువ్రజతః కృతానతీ నతీంద్రియజ్ఞాననిధి ర్నభస్సదః,
సమాసదత్సాదితదైత్యసంపదః పదం మహేంద్రాలయచారు చక్రిణః.

టీ. అతీం...నిధిః - అతీంద్రియ = ఇంద్రియగోచరములు కానివానియొక్క, జ్ఞాన=ఎఱుకకు, నిధిః=స్థానమైన, సః=ఆనారదమహాముని, కృతానతీన్-కృత=చేయఁబడిన, ఆనతీన్=నమస్కారములుగలవారును, అనువ్రజతః=వెన్నంటి వచ్చుచున్న, నభస్సదః=దేవతలను, నివర్త్య=వెనుకకుఁబంపి, సాదితదైత్యసంపదః-సాదిత=నిర్మూలించఁబడిన, దైత్య=రాక్షసులయొక్క, సంపదః=కలుములుగల, చక్రిణః=శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, మహేంద్రాలయ చారు-మహేంద్ర = దేవేంద్రుని, ఆలయ=సదనమువలె, చారు=సొబగైన, పదం=గృహమునుగూర్చి, సమాసదత్=పొందెను.

తా. ఇంద్రియగోచరములుకాని యెల్ల విషయముల నెఱింగిన యా నారదుఁడు ఆకాశమున మోడ్పుగేలుతోఁ దనవెంట వచ్చు దేవతలకు సెలవొసంగి వెనుకకుఁ బంపి దేవేంద్రభవనమువలెనున్న రాక్షసనాశకుఁ డగు శ్రీకృష్ణస్వామియింటికి వచ్చెను.

శ. స.—నివర్త్య. ల్యబన్తమవ్యయమ్ సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అనువ్రజంతీతి అనువ్రజంతః తాన్ అనువ్రజతః, అను వ్రజన్తం అనువ్రజన్తౌ అనువ్రజతః అనువ్రజచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. కృతాఆనతిః యైస్తే కృతానతయః తాన్ కృతానతీన్, కృతానతిం కృతానతీ కృతానతీన్ కృతానతిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఇన్ద్రియాణి అతిక్రాంతాః అతీంద్రియాః అతీంద్రియాణాం జ్ఞానం అతీంద్రియజ్ఞానం అతీం

ద్రియజ్ఞానస్యనిధిః అతీంద్రియజ్ఞాననిధిః, అతీంద్రియజ్ఞాననిధిః అతీంద్రియజ్ఞాననిధీ అతీంద్రియజ్ఞాననిధయః అతీంద్రియజ్ఞాననిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. నభసి సీదన్తీతి నభస్సదః తాన్ నభస్సదః, నభస్సదం నభస్సదౌ నభస్సదః నభస్సచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. సమాసదత్ సమాసదతాం సమాసదన్ సమ్ ఆఙ్ ఏతదుపసర్గద్వయ పూర్వక షద్ ॡవిశరణగత్యవసాదనేషు ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి లఙ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. దైత్యానాం సమ్పదః దైత్యసంపదః సాదితాః దైత్యసంపదః యేనసః సాదితదైత్యసంపత్ తస్య సాదితదైత్య సంపదః సంపదః సంపదోః సంపదామ్ సాది...సంపచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. మహాంశ్చాసావిన్ద్రశ్చ మహేంద్రః మహేంద్రస్యాలయః మహేంద్రాలయః మహేంద్రాలయఇవ చారు మహేంద్రాలయచారు తత్ మహే...చారు, చారు చారుణీ చారూణి మహేంద్రాలయచారుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. ఏ. చక్రమస్యాస్తీ చక్రీ తస్య చక్రిణః, చక్రిణః చక్రిణోః చక్రిణాం చక్రిన్ శబ్దః. న. పు. ష. ఏ.

నివర్త్యేతి. అతీంద్రియాః ఇంద్రియ మతిక్రాంతాః, దేశకాలస్వరూపవిప్రకృష్టార్థాః. 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయే'తి సమాసః. 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు పరవల్లింగతాప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి విశేష్యలింగత్వం. తేషాం జ్ఞానం, తస్య నిధిః, సర్వార్థద్రష్టేత్యర్థః. సః నారదః కృతానతీన్, కృతప్రణామాన్, అనువ్రజతోఽనుగచ్ఛతః, నభసి సీదన్తి గచ్ఛన్తీతి నభస్సదః సురాన్, 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. నివర్త్య ప్రతియాప్య, స మునిః, వినాశితాః, దైత్యానాం సంపదో యేన తస్య, చక్రిణో హరేః, మహేంద్రస్యాలయో భవనం, తద్వచ్చారు, పదం స్థానం, సమాసదత్ ప్రాపత్, సీదతే ర్లుఙ్. పుషాదిత్వా దఙ్. అత్ర నతీ నతీతి పదః పద మితిచ ద్వయో ర్వ్యంజనయుగ్మయో రసకృదావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః. అన్యత్ర వృత్త్యనుప్రాస ఇత్యనయో స్సంసృష్టిః.

(శ్లో) పతత్పతఙ్గప్రతిమ స్తపోనిధిః పురోఽస్య యావ న్న భువి వ్యలీయత,
గిరే స్తటిత్వానివ తావదుచ్చకై ర్జవేన పీఠాదుదతిష్ఠదచ్యుతః. ౧౨

టీ. పత...తిమః—పతత్ = ఆకసమునుండి దిగుచున్న, పతఙ్గ = సూర్యునివలె, ప్రతిమః = పోలికగాంగల, తపోనిధిః = నారదమహాముని, అస్య = ఈకృష్ణునియొక్క, పురోభువి = ముందఱ, యావత్ = ఎంతలో, నవ్యలీయత = చేరకపోయెనో, తావత్ = ఆలోపలనే, అచ్యుతః = శ్రీకృష్ణస్వామి, గిరేః = కొండనుండి, తటిత్వానివ = మేఘమువలె, ఉచ్చకైః = ఎత్తైన, పీఠాత్ = సింహాసనమునుండి, జవేన = వేగముతో, ఉదతిష్ఠత్ = లేచెను.

తా. ఆకాశమునుండి దిగివచ్చు సూర్యునివడువున నారదమహా ముని తనయెదుటకి వచ్చునంతలో శ్రీకృష్ణస్వామి తనయాసనమునుండి కొండమీఁదనుండి మేఘములేచి దిగినట్లు వేగముగా దిగెను.

శ. స.—పతంశ్చాసౌ పతఙ్గశ్చ పతత్పతఙ్గః పతత్పతఙ్గఏవ ప్రతిమాయస్యసః పతత్పతఙ్గప్రతిమః, ప్రతిమః ప్రతిమౌ ప్రతిమాః పత... ప్రతిమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపసాంనిధిః తపోనిధిః, తపోనిధిః తపోనిధీ తపోనిధయః తపోనిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. పురః అవ్య. అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషామ్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. యావత్ అవ్య. న. అవ్య. భువి, భువి భువోః భూషు భూశబ్దః ఉ. స్త్రీ. స. ఏ. వ్యలీయత వ్యలీయేతాం వ్యలీయన్త విపూర్వక లీఙ్ శ్లేషణే ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మకాత్ కర్తరి లఙ్భూతే ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషఏకవచనాన్తః. గిరీణాం, గిరేః గిర్యోః గిరీణాం గిరిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. తటితః అస్యసన్తీతి తటిత్వాన్, తటిత్వాన్ తటిత్వంతౌ తటిత్వంతః తటిత్వచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. ఉచ్చైః విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం. జవైః, జవేన జవాభ్యాం జవైః జవశబ్దః అ.పు.తృ.ఏ. పీఠాత్ పీఠాభ్యాం పీఠేభ్యః అ. పు. పం. ఏ. ఉదతిష్ఠత్ ఉదతిష్ఠతామ్ ఉదతిష్ఠన్ ఉత్పూర్వకష్ఠా గతి నివృత్తావిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలఙి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అచ్యుతః, అచ్యుతః అచ్యుతౌ అచ్యుతాః అచ్యుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

పతదితి. పతన్ యః పతఙ్గ స్సూర్యః, స ప్రతిమా ఉపమానం యస్య సః 'పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ చ' ఇత్యమరః. తపోనిధిః మునిః, తస్య హరేః, పురో భువి పురః ప్రదేశే, యావ న్నవ్యలీయత నాతిష్ఠత్, 'లీఙ్ గతౌ, ఇతి ధాతోః దైవాదికాత్కర్తరి లఙ్. తావ దచ్యుతః. గిరేః శైలాత్, తటితోఽస్య సన్తీతి తటిత్వాన్ మేఘఇవ, 'ఝయః'ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః. 'తసౌ మత్వర్థే' ఇతి భసంజ్ఞాయామేక సంజ్ఞాధికారే జాపదత్వాన్న జశ్త్వం ఉచ్చైరున్నతా త్పీఠాత్,జవేనోదతిష్ఠత్, మునిచరణస్య భూస్పర్శాత్ప్రాగేవ స్వయ ముత్థితవాన్ 'ఊర్ధ్వంప్రాణా హ్యుత్క్రామన్తి యూనః స్థవిర ఆగతే, ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాన్ ప్రతిపద్యతే' ఇతిశాస్త్రమనుసరన్నితి భావః. 'ఉదో నూర్ధ్వకర్మణీ'తి నియమాత్, ఇహోర్ధ్వ కర్మణి నాత్మనేపదం. పతత్పతంగ ఇత్యత్ర పతంగస్య పతనాసంభవాదియ మభూతోపమేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో బభణుః అతఏవాత్రాప్రసిద్ధస్యోపమానత్వా దియాగాదుత్ప్రేక్షేత్యాధునికాలంకారికా స్సర్వే వర్ణయంతి.

శ్లో. అథ ప్రయత్నోన్నమితానమత్ఫణైర్ధృతే కథంచిత్ఫణినాం గణైరధః
న్యధాయిషాతా మభిదేవకీసుతం సుతేన ధాతు శ్చరణౌ భువస్తలే.

టీ. అథ=శ్రీకృష్ణుఁడు లేచినపిదప, ధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, సు తేన=కొడుకగు నారదునిచేత, ప్రయ...త్ఫణైః- ప్రయత్న = పూనికచేత, ఉన్నమిత=ఎత్తఁబడినవైనను (నారదునియడుగుల బరువువలన), అనమత్=క్రుంగుచున్న, ఫణినామ్=సర్పములయొక్క, గణైః=సమూహములచేత, అధః=క్రిందివైపున, కథంచిత్=ఏలాగుననో (కష్టముగా), ధృతే=మోయఁబడిన, భువః = భూమియొక్క, స్థలే=ప్రదేశమందు, అభిదేవకీసుతం = శ్రీకృష్ణునకెదురుగా, చరణౌ = తనపాదములు, న్యధాయిషాతాం= ఉంచఁబడినవి.

తా. తరువాత నారదుఁడు బరువుతగిలి ఎంతపూనికమై నెత్తిన నిలువక వంగిపోవుచు తుద కెట్లో నిలుపఁబడిన తలలతో సర్పములు క్రింద మోయుచుండఁగా తనపాదములను భూమిమీఁద శ్రీకృష్ణున కెదురుగానుంచెను. నారదుఁడు వచ్చి శ్రీకృష్ణునియెదుట నిలచెను.

శ. స.—అథ. అవ్య. ప్రయత్నేన ఉన్నమితాః ప్రయత్నోన్నమితాః అనమంతశ్చతే ఫణాశ్చ అనమత్ఫణాః ప్రయత్నోన్నమితాః అనమత్ఫణాః యేషాం తే ప్రయత్నోన్నమితానమత్ఫణాః తైః ప్రయ...త్ఫణైః, ఫణేన ఫణాభ్యామ్ ఫణైః ప్రయ...ఫణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ధృతే, ధృతే ధృతయోః ధృతేషు ధృతశబ్దః అ. న. స. ఏ. కథంచిత్ అవ్య. ఫణాః ఏషాం సన్తీతి ఫణినః తేషాం ఫణినాం, ఫణినః ఫణినోః ఫణినాం ఫణిన్ శబ్దః న. పు. ష. బ. గణైః, గణేన గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అధః అవ్య. న్యధాయిషాతామ్ న్యధాయిన్యధాయిషాతామ్ న్యధాయిషత నిపూర్వక డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్ కర్మణి భూతే లుజి ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః. దేవక్యాస్సుతః దేవకీసుతః దేవకీసుతస్యాభి అభిదేవకీసుతం అవ్యయీభావావ్యయమ్ సుతేన, సుతేన సుతాభ్యాం సుతైః సుతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ధాతుః ధాత్రోః ధాత్ౄణాం ధాతృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. చరణౌ చరణః చరణౌ చరణాః చరణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. భువః, భువః భువోః భువామ్ భూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ష. ఏ. స్థలే, స్థలే స్థలయోః స్థలేషు స్థలశబ్ద. అ, న. స. ఏ.

అథేతి. అథాచ్యుతోత్థానానన్తరం, ధాతు స్సుతేన నారదేన, ప్రయత్నేనోన్నమితా స్తథాపి మునిపాదన్యాసభారా దానమంతః ఫణాః యేషాం తైః ఫణినాం గణైః అధః అధఃప్రదేశే, కథంచి ద్ధృతే స్థాపితే, భువః స్థలే భూపృష్ఠే, అభిదేవకీసుతం 'లక్షణేనాభిప్రతీఆభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః. చరణౌ న్యధాయిషాతాం నిహితౌ, దధాతేః కర్మణిలుఙ్. 'స్యసిచ్ సీయుడి' త్యాదినా చిణ్వదిటి యుగాగమః.

అత్ర ఫణినాం సమనోన్నమనాసంబంధేఽపి మునిగౌరవాయ తత్సంబంధాభిధానా దతిశయోక్తిభేదః.

శ్లో. తమర్ఘ్యమర్ఘ్యాదికయాదిపూరుషః
సపర్యయా సాధు స పర్యపూజయత్,
గృహానుపైతుం ప్రణయాదభీప్సవో
భవన్తి నాపుణ్యకృతాం మనీషిణః. ౧౪

టీ. ఆదిపూరుషః = పురాణపురుషుఁడైన, సః=ఆ శ్రీకృష్ణస్వామి, అర్ఘ్యం= సత్కారముచేయఁదగిన, తం=ఆనారదమహామునిని, అర్ఘ్యాదికయా - అర్ఘ్య=పూజా ద్రవ్యము, ఆదికయా=మొదలగు, సపర్యయా=పూజచేత, సాధు=చక్కఁగా, పర్యపూజయత్=పూజించెను. మనీషిణః = సజ్జనులు, అపుణ్యకృతాం=పుణ్యముచేసికొనని వారి యొక్క, గృహాన్=గృహములను గూర్చి, ప్రణయాత్=ఆదరమువలన, ఉపైతుం= వచ్చుటకు, అభీప్సవః=కోరికగలవారు, నభవన్తి=కారుగదా.

తా. ఇట్లు వచ్చిన నారదుని శ్రీకృష్ణుఁడు పలుదెఱఁగుల సపర్య లతో సంభావించెను. ఎంతపుణ్యమో చేసికొన్నవారియిండ్లకుఁగాని అటువంటిపుణ్యాత్ములు ప్రేమతో రారుగదా! అనఁగా పెద్దలు గడప ద్రొక్కి రాఁగానే సమస్తవిధముల మర్యాదచేయుట యుత్తమగృహస్థుల లక్షణము.

శ. స.—తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అర్ఘమర్హతీతి అర్ఘ్యః తం అర్ఘ్యం, అర్ఘ్యం అర్ఘ్యౌ అర్ఘ్యాన్ అర్ఘ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అర్ఘార్థం ఇదం అర్ఘ్యం అర్ఘ్యం ఆదిర్యస్యాస్సా అర్ఘ్యాదికా తయా అర్ఘ్యాదికయా, అర్ఘ్యాదికయా అర్ఘ్యాదికాభ్యాం అర్ఘ్యాదికాభిః అర్ఘ్యాదికాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఆదిశ్చాసౌ పూరుషశ్చ ఆదిపూరుషః, ఆదిపూరుషః ఆదిపూరుషౌ ఆదిపూరుషాః ఆదిపూరుషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సపర్యయా, సపర్యయా సపర్యాభ్యాం సపర్యాభిః సపర్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. సాధు అవ్య. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పర్యపూజయత్ పర్యపూజ యతాం పర్యపూజయన్ పరిపూర్వకపూజపూజాయా మిత్యస్మా త్స్వార్థణిజన్తాత్ కర్తరి భూతే లఙ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః గృహాన్ గృహాః గృహాన్ గృహైః గృహేభ్యః గృహాణాం గృహేషు గృహశబ్దః అ. పు. నిత్యబహు వచ. ఉపైతుం. తుమున్నన్తమవ్యయమ్ ప్రణయాత్, ప్రణయాత్ ప్రణయాభ్యాం ప్రణయేభ్యః ప్రణయశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అభ్యాప్తు మిచ్ఛవః అభీప్సవః, అభీప్సుః

అభీప్సా అభీప్సవః అభీప్సుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. భవంతి, భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్మాత్ అకర్మకాత్ వర్తమానే కర్తరి లటి ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. న. అవ్య. పుణ్యం కృతవంతః పుణ్యకృతః పుణ్యకృతోన భవన్తీతి అపుణ్యకృతః తేషాం అపుణ్యకృతాం, అపుణ్యకృత్ అపుణ్యకృతౌ అపుణ్యకృతాం అపుణ్యకృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. మనసఈషిణో మనీషిణః, మనీషీ మనీషిణౌ మనీషిణః మనీషిన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

తమితి. ఆదిపూరుషః పురాణపురుషః 'అన్యేషామపిదృశ్యత' ఇతి వా దీర్ఘః. స కృష్ణః, అర్ఘ్యం పూజార్హ మిత్యర్థః. 'దండాదిభ్యోయః.' తం నారదం అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం, 'పాదార్ఘాభ్యాంచే'తి యత్ప్రత్యయః 'మూల్యేపూజావిధావర్ఘః, షట్సుత్రిష్వర్ఘ్య మర్ఘార్థ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. అర్ఘ్య మాది ర్యస్యాస్తయా, అర్ఘ్యాదికయా 'శేషా ద్విభా షే'తి కప్రత్యయః. సపర్యయా పూజయా 'పూజా నమస్యాపచితి స్సపర్యా ర్చార్హణా స్సమా' ఇత్యమరః. సాధు యథా తథాపర్యపూపుజత్ పరిపూజితవాన్, ణౌచఙ్ యుక్తం చైత దితి అర్థాంతరం న్యస్యతి— గృహానితి. మనస ఈషిణో మనీషిణః సంతః, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః అపుణ్యకృతాం పుణ్య మకృతవతాం, 'సుకర్మపాపమంత్ర పుణ్యేషుకృఞ్' ఇతి భూతే క్విప్. గృహాన్ ప్రణయా దుపైతుం, అభీప్సవోఽభ్యాప్తు మిచ్ఛవః, ఆప్నోతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. 'ఆప్జ్ఞప్యృధామీది' తీకారః న భవంతి కింతు పుణ్యకృతామేవ. అతః కృష్ణో లబ్ధాస్సంతః పూజ్యా ఇత్యర్థః.

శ్లో. నయావదేతా వుదపశ్య దుత్థితౌ జన స్తుషారాంజనపర్వతా వివ,
స్వహస్తదత్తే మునిమాసనే మునిశ్చిరంతన స్తావ దభిన్యవీవిశత్. ౧౫

టీ. ఉత్థితౌ=లేచినిలచిన, ఏతౌ=ఈ నారదుని కృష్ణుని, జనః = చూచుచున్న జనము, తుషా...తావివ=మంచుకొండ కాటుకకొండలవలె, యావత్ = ఎంతలో, నోదపశ్యత్=తలఁచుకొనకపోయెనో, తావత్=అంతలోనే, చిరన్తనః=పురాణుఁడైన, మునిః=కృష్ణుఁడు, స్వహస్తదత్తే-స్వ=తనయొక్క, హస్త=చేతినుండి, దత్తే=వేయఁబడిన, ఆసనే = పీఠమందు, మునిం = నారదుని, అభిన్యవీవిశత్ = తనకెదురుగాఁ గూర్చుండఁబెట్టెను.

తా. ఆనారదుని కృష్ణుని జూచి జనులు వీరిలో నొకఁడు (నారదుఁడు) మంచుకొండవలెను, వేఱొకఁడు (కృష్ణుఁడు) కాటుకకొండవలెను నున్నారని వితర్కించుకొనకముందే శ్రీకృష్ణుఁడు శీఘ్రముగా నొక్క

పీఁటవేసి నారదునిఁ దనకెదురుగాఁ గూర్చుండఁ బెట్టుకొనెను. తానే పీఁటవేసె ననుటచే నారదాతిశయము. కనులుమూసి తెఱచునంతలో వారు గూర్చుండిరి.

శ. స.—స. అవ్య. యావత్ అవ్య. ఏతౌ, ఏతం ఏతౌ ఏతాన్ ఏతచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ద్వి. ఉదపశ్యత్, ఉదపశ్యత్ ఉదపశ్యతామ్ ఉదపశ్యన్ ఉత్పూర్వకదృశిర్ప్రేక్షణ ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్ ధాతోః కర్తరిభూతే లఙి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః ఉత్థితౌ, ఉత్థితం ఉత్థితౌ ఉత్థితాన్ ఉత్థితశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. జనః, జనః జనౌ జనాః, జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తుషారశ్చ అంజనం చ తుషారాఞ్జనే తుషారాఞ్జనయోః పర్వతౌ తుషారాంజనపర్వతౌ తౌ తుషారాఞ్జన పర్వతౌ, పర్వతం పర్వతౌ పర్వతాన్ తుషా...పర్వతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. ఇవ అవ్య. స్వస్యహస్తః స్వహస్తః స్వహస్తేన దత్తః స్వహస్తదత్తః తస్మిన్ స్వహస్త దత్తే, దత్తే దత్తయోః దత్తేషు స్వహస్తదత్తశబ్దః అ. న. స. ఏ. మునిం, మునిం మునీ మునీన్ మునిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ఆసనే, ఆసనే ఆసనయోః ఆసనేషు ఆసన శబ్దః అ. న. స. ఏ. మునిః, మునిః మునీ మునయః మునిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. చిరం భవః చిరన్తనః చిరన్తనః చిరన్తనౌ చిరంతనాః చిరంతనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. అభ్యవీవిశత్ అభ్యవీవిశతాం అభ్యవీవిశన్ అభిపూర్వక విశప్రవేశన ఇత్యస్మాత్ హేతుణి జన్తాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లుఙి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

నేతి. ఉత్థితా వేతౌ మునికృష్ణౌ, జనః, తుషారాంజనయోః పర్వతావివ, యావన్నోదపశ్యత్ నోత్ప్రేక్షితవాన్, తావ చ్చిరంతనః పురాణః, మునిః కృష్ణః, పురా కిల భగవాన్ బదరికారణ్యే నారాయణావతారే తపసి స్థితవా నితి పురాణవచనాత్. 'సాయం చిర మి'త్యాదినా ల్యుట్ప్రత్యయ స్తుడాగమశ్చ. స్వహస్తేన దత్తే ఆసనే, మునిం నారదం, అభ్యవీవిశత్ స్వాభిముఖ్యేనోపవేశితవాన్, అభినిపూర్వాద్విశతేర్ణ్యంతా ల్లుఙి 'ణి శ్రి' ఇతి చఙ్.

(శ్లో) మహామహానీలశిలారుచః పురో
నిషేదివాన్ కంసకృష స్స విష్టరే,
శ్రితోదయాద్రే రభిసాయ ముచ్చకై
రచూచుర చ్చంద్రమసోఽభిరామతామ్. ౧౬

టీ. మహా...రుచః మహా = గొప్పదగు, మహానీలశిలా = సింహళద్వీపమందుఁ బుట్టినయింద్రనీలమణియొక్క, రుచః = కాంతివంటికాంతిగల, కంస కృషః = (కంసుని

జంపిన) శ్రీకృష్ణునియొక్క, పురః=ముందఱ, ఉచ్చైః=ఎత్తైన, విష్టరే=పీఠమందు, నిషేదివాన్ = కూర్చున్న, సః=ఆనారదుఁడు, అభిసాయం=సాయంకాలమునకు ఎదురుగా, శ్రితోదయాద్రేః-శ్రిత-ఆశ్రయింపఁబడిన, ఉదయాద్రేః=ఉదయపర్వతముయొక్క, అభిరామతాం=మనోహరత్వమును, అచూచురత్=దొంగిలించెను.

తా. మేలుజాతి యింద్రనీలమణివలెనుండు శ్రీకృష్ణునిముందఱ పెద్దపీఁటమీఁదఁ గూర్చున్న నారదుఁడు సాయంకాలము ముందఱగా ఉదయపర్వతముమీఁదఁ జూపట్టు చంద్రునివలె నుండెను. చీఁకటిలో వెన్నెలకు హెచ్చుకాంతి గలిగినట్లు నల్లని కృష్ణశరీరముముందు తెల్లని నారదుఁడు చాలఁ బ్రకాశించెనని భావము.

శ. స.——మహానీల ఇతి శిలా మహానీలశిలా మహతీ చ సా మహానీలశిలా చ మహా...శిలా మహా...శిలాయాః రుగివ రుగ్యస్య సః మహా...రుక్. తస్య మహా...రుచః, రుచః, రుచోః రుచాం మహా...రుక్ఛబ్దః చ. పు. ష. ఏ. పురః అవ్య. నిషేదివాన్, నిషేదివాన్ నిషేదివాంసౌ నిషేదివాంసః నిషేదివచ్ఛబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. కంసం కృష్టవాన్ కంసకృట్. తస్య కంసకృషః, కంసకృషః కంసకృషోః కంసకృషాం కంసకృట్ఛబ్దః ష. పు. ష. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. విష్టరే, విష్టరే విష్టరయోః విష్టరేషు విష్టరశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ఉదయ ఇతి అద్రిః ఉదయాద్రిః శ్రితః ఉదయాద్రిః యేనసః శ్రితోదయాద్రిః తస్య శ్రితోదయాద్రేః, అద్రేః అద్ర్యోః అద్రీణాం శ్రితో...ద్రిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. సాయమభి అభిసాయం. అవ్యయీభావావ్యయం. ఉచ్చైః విభక్తి ప్రతిరూపకావ్యయం. అచూచురత్ అచూచురతాం అచూచురన్ చురస్తేయే ఇత్యస్మా చ్చౌరాదికాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలుఙి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చంద్రమసః, చంద్రమసః చంద్రమసోః చంద్రమసాం చంద్రమశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. అభిరామస్య భావః అభిరామతా తాం అభిరామతాం, అభిరామతాం అభిరామతే అభిరామతాః. అభిరామతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

మహాదితి. మహత్యాః మహానీలశిలాయాః, సింహళద్వీపసంభవేంద్రనీలోపలస్య రుగివ రుగ్యస్య తస్యేత్యుపమాలంకారః. 'సింహళస్యాకరోద్భూతా మహానీలాస్తుతే స్మృతా' ఇతి భగవా నగస్త్యః. కంసకృషః శ్రీకృష్ణస్య, పురోఽగ్రేవిష్టరే ఆసనే. 'వృక్షాసనయో ర్విష్టర' ఇతి సత్వం నిషేదివాన్ ఉపవిష్టవాన్, 'భాషాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్వసుః. స మునిః, అభిసాయం సాయంకాలాభిముఖం, అవ్యయీభావః. సాయంకాలస్య కార్ష్ణ్యాత్కృష్ణోపమానత్వం. శ్రితః ఉదయ ఇత్యద్రిర్యేన తస్య చంద్ర

మనః, అభిరామతాం ఉచ్చకైశ్శోభాం, అచూచురత్ చోరితవాన్, ప్రాప్తవానిత్యర్థః. చుర స్తేయే. 'ణిశ్రి'త్యాదినాచఙ్. అత్రాన్యస్యాన్యసంబంధాసంభవా చ్చన్ద్రమసోఽభిరామతామివాభిరామతా మి త్యౌపమ్యపర్యవసానా దసంభవద్వస్తు సమ్బన్ధరూపో నిదర్శనాభేదః స చోక్తోపమయా మంగాంగిభావేన సంకీర్యతే.

శ్లో. విధాయ తస్యాపచితిం ప్రసేదుషః
ప్రకామ మప్రీయత యజ్వనాం ప్రియః,
గృహీతు మార్యా న్పరిచర్యయా ముహు
ర్మహానుభావా హి నితాన్త మర్థినః. 17

టీ. యజ్వనాం=శాస్త్రరీతిని యజ్ఞములు జేసినవారికి, ప్రియః=హితుఁడైన శ్రీహరి, ప్రసేదుషః=ముదంపడియున్న, తస్య=ఆ నారదునియొక్క, అపచితిం=పూజను, విధాయ=త్రికరణశుద్ధిగాఁ జేసి, ప్రకామం=మిగుల, అప్రీయత=సంతసించెను. మహానుభావాః=మహాత్ములగు కృష్ణునివంటివారు, ఆర్యాన్ = ఉత్తమపురుషులను, పరిచర్యయా =శుశ్రూషచేత, గ్రహీతుం = స్వాధీనపఱచుకొనుటకొఱకు, ముహుః = మిక్కిలి, అర్థినోహి=అభిలషించువారుగదా.

తా. యజ్ఞాంశభోక్తయగు నా శ్రీకృష్ణదేవుఁడు బహువిధములఁ బూజించి నారదుని దృప్తిపఱచి తామిగులఁ దృప్తిఁగాంచెను. లోకమున నుత్తములు మహాత్ములను తిన్నగాఁ బూజించి వారిని బ్రసన్నులఁగా జేసికొనుట కెప్పుడును గోరుచుందురుగదా.

శ. స.—విధాయ. ల్యబన్తావ్యయం. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అపచితిం, అపచితిం అపచితీ అపచితీః అపచితిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రసేదుషః, ప్రసేదుషః ప్రసేదుషోః ప్రసేదుషాం ప్రసేదివచ్ఛబ్దః స. పు. ష. ఏ. ప్రకామం అవ్య. అప్రీయత అప్రీయేతాం అప్రీయన్త ప్రీఙ్ ప్రీణనే ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙి ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యజ్వనాం, యజ్వనః యజ్వనో యజ్వనాం యజ్వన్శబ్దః న. పు. ష. బ. ప్రియః, ప్రియః ప్రియౌ ప్రియాః ప్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. గృహీతుం తుమున్నంతావ్యయమ్ ఆర్యాన్, ఆర్యం ఆర్యౌ ఆర్యాన్ ఆర్యశబ్దః. అ. పు. ద్వి. బ. పరిచర్యయా, పరిచర్యయా పరిచర్యాభ్యాం పరిచర్యాభిః పరిచర్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మహాన్ అనుభావః యేషాం తే మహానుభావాః, మహానుభావః మహానుభావౌ మహానుభావాః మహానుభావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. హి. అవ్య. నితాన్తం అవ్య. అర్థః ఏషామస్తీతి అర్థినః, అర్థీ అర్థినౌ అర్థినః అర్థిన్శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

విధాయేతి. యజ్వానో విధినేష్టవన్తః. 'యజ్వా తు విధినేష్టవా' నిత్యమరః. సుయజోర్ఙ్వనిప్, తేషాం ప్రియో హరిః, ప్రసేదుషః ప్రసన్నస్య, సదేః క్వసు రిత్యుక్తం తస్య మునే రపచితిం పూజాం, 'పూజా నమస్యాపచితి రి'త్యమరః. విధాయ కృత్వా,ప్రకామమత్యన్తం,అప్రీయత ప్రీతో౽భవత్, ప్రీయతేర్దైవాదికాత్కర్తరిలఙ్ మునిపూజాయాః ప్రీతిహేతుత్వే౽ర్థాంతరం న్యస్యతి—గృహీతుమితి మహానుభావాః మహాత్మానః, అర్చ్యాన్ పూజ్యాన్, పరిచర్యయా, వరివస్యయా గృహీతుం వశీకర్తుం 'గ్రహో౽లిటిదీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః. మహు ర్నితాంతం, అర్థినో౽భిలాషవంతోహి, అర్థ న మర్థో౽భిలాషః స ఏషా మస్తీతి మత్వర్థీయ ఇనిః. న తు ణినిః. కృద్వృత్తే స్త ద్ధితవృత్తి ర్బలీయ సీతి భాష్యే ఉక్తత్వాత్.

అశేషతీర్థోపహృతాః కమణ్డలో ర్నిధాయ పాణా వృషిణాభ్యుదీరితాః,
అఘౌఘవిధ్వంసవిధౌ పటీయసీ ర్నతేన మూర్ధ్నా హరి రగ్రహీ దపః.

టీ. అశే...హృతాః-అశేష=సమస్తములైన, తీర్థ=పావనజలాశయములనుండి, ఉపహృతాః = పట్టి తేఁబడినవియు, కమణ్డలోః=కమండలువునుండి, పాణౌ = చేతి యందు, (నిధాయ = పోసికొని) ఋషిణా = నారద మహామునిచేత, అభ్యుదీరితాః= ప్రోక్షించఁబడినవి గనుకనే, అఘౌఘ...విధౌ-అఘ = పాపములయొక్క, విధ్వంస విధౌ = పోకార్చుటయందు, పటీయసీః = శ్రేష్ఠములైన, అపః=ఉదకములను, హరిః = శ్రీకృష్ణస్వామి, నతేన = వంచఁబడిన, మూర్ధ్నా = శిరస్సుతోడ, అగ్రహీత్ = కైకొనెను.

తా. నానావిధములయిన పుణ్యతీర్థములలోనుండి సంగ్రహించి తేఁబడినవియు కమండలువునుండి నారదునిచేతిగుండ చల్లబడినవియు సమస్త పాపనాశంకరము లయిన పావన జలములను శ్రీకృష్ణుఁడు నమ్రుం డై యాదలఁ దాల్చెను.

శ. స.—అశేషాణి చ తాని తీర్థాని అశేషతీర్థాని అశేషతీర్థేభ్యః ఉపహృతాః అశే...హృతాః తాః అశే...హృతాః. హృతా హృతే హృతాః అశే...హృతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. కమణ్డలోః, కమణ్డలోః కమండలుభ్యాం కమణ్డలుభ్యః కమం డలుశబ్దః ఉ. పు. పం. ఏ. నిధాయ ల్యబన్తావ్యయం పాణౌ, పాణీ పాణ్యోః పాణిషు పాణిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. ఋషిణా, ఋషిణా ఋషిభ్యాం ఋషిభిః ఋషిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. అభ్యుదీరితాః, అభ్యుదీరితాం అభ్యుదీరితే అభ్యుదీరితాః అభ్యు దీరితా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అఘానాం ఓఘాః అఘౌఘాః అఘౌఘానాం విధ్వంసః అఘౌఘవిధ్వంసః అఘౌఘవిధ్వంసస్య విధిః, అఘౌఘవిధ్వంస విధిః, తస్మిన్

అఘా...విధౌ, విధౌ విధ్యోః విధిషు అఘౌ...విధిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. అత్యన్తం పట్వ్యః పటీయస్యః, తాః పటీయసీః, పటీయసీం పటీయస్యౌ పటీయసీః పటీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నతేన, నతేన నతాభ్యాం నతైః నతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. మూర్ధ్నా, మూర్ధ్నా మూర్ధభ్యాం మూర్ధభిః మూర్ధన్శబ్దః న. పు. తృ. ఏ. అగ్రహీత్ అగ్రహీష్టాం అగ్రహీషుః గ్రహ ఉపాదానే ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లుఙ్ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అపః ఆపః అపః అద్భిః అద్భ్యః అద్భ్యః అపాం అప్సు అప్శబ్దః ప. స్త్రీ. ద్వి. నిత్యబ.

ఆశేషేతి. అశేషతీర్థేభ్యః ఉపహృతాః ఆహృతాః, తథా కమండలోః పాణౌ నిధాయ, కమండలో రుదపాత్రా దుద్ధృత్య పాణౌ నిధాయేత్యర్థః. కుసూలాత్పచతీ త్యాదివత్ క్రియాంతరాక్షిప్తక్రియాపేక్షయా కమండలో రపాదానత్వాత్పంచమీ. 'అస్త్రీ కమండలుః కుణ్డీ' త్యమరః. ఋషిణా, అభ్యుదీరితాః క్షిప్తాః, అత ఏవాఘౌఘానాం పాపసమూహానాం, విధ్వంసవిధౌ వినాశకరణే, పటీయసీస్సమర్థతరాః, పటుశబ్దాదీయసుని ఉగితశ్చే' తిఙీప్. అపో జలాని, హరిః కృష్ణః, నతేన మూర్ధ్నా శిరసా, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్, గ్రహే ర్లుఙ్.

శ్లో. స కాంచనే యత్ర మునే రనుజ్ఞయా
నవాంబుదశ్యామతను ర్న్యవిక్షత,
జిగాయ జంబూజనిత శ్రియ శ్శ్రియం
సుమేరుశృంగస్య తదా తదాసనమ్. ౧౯

టీ. నవా...తనుః-నవ = క్రొత్త, అమ్బుద = మబ్బువలె, శ్యామ = నల్లని, తనుః = దేహముగల, సః = ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, మునేః = నారదమహర్షి యొక్క, అనుజ్ఞయా = అనుమతిచేత, కాంచనే = బంగారపుదగు, యత్ర = ఏ, ఆసనే = పీఠమందు, న్యవిక్షత = కూర్చుండెనో, తత్ = ఆ, ఆసనమ్ = పీఠము, తదా = ఆశ్రీహరి కూర్చున్నప్పుడు, జమ్బూ...శ్రియః-జమ్బూ = నేరేడుచెట్టుచేత, జనిత = కలిగించఁబడిన, శ్రియః = కాంతిగల, సుమేరుశృఙ్గస్య-సుమేరు = మేరుపర్వతముయొక్క, శ్రియం = కాంతిని, జిగాయ = ఓడించెను.

తా. మునివలన ననుజ్ఞపొంది యాకృష్ణుఁడు కూర్చున్న బంగారు పీఠము నేరేడుగుబురుతోఁ గూడిన మేరుపర్వతశృంగమువలె నుండెను.

శ. స.—సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. కాఞ్చనస్యవికారః కాఞ్చనం తస్మిన్ కాఞ్చనే, కాఞ్చనే కాఞ్చనయోః కాఞ్చనేషు కాఞ్చనశబ్దః అ. న.

స. ఏ. యత్ర త్రలంతావ్యయం. మునేః, మునేః మున్యోః మునీనామ్ మునిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. అనుజ్ఞయా, అనుజ్ఞయా అనుజ్ఞాభ్యాం అనుజ్ఞాభిః అనుజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అమ్బుదదాతీత్యమ్బుదః నవశ్చాసావమ్బుదశ్చ నవామ్బుదః నవామ్బుదఇవశ్యామా నవామ్బుదశ్యామా నవామ్బుదశ్యామా తనుర్యస్యసః నవామ్బుదశ్యామతనుః, తనుః తనూ తనవః నవా...తనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. న్యవిక్షత న్యవిక్షాతాం న్యవిక్షంత నిపూర్వకవిశప్రవేశనే ఇత్యస్మాదకర్మకాత్ ధాతోః కర్తరి భూతే లుజ్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః జిగాయ జిగ్యతుః జిగ్యుః జి జయఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి భూతే అనద్యతనపరోక్షలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. జమ్బ్వాజనితా జమ్బ్వాజనితా జమ్బ్వాజనితా శ్రీర్యస్యసః జమ్బ్వాజనితశ్రీ. తస్య జమ్బ్వా...శ్రియః, శ్రియః శ్రియోః శ్రియామ్ జమ్బ్వా...శ్రీశబ్దః ఇ. న. ష. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియా శ్రియః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. సుమేరోః శృఙ్గం సుమేరుశృఙ్గం తస్య సుమేరుశృఙ్గస్య, సుమేరుశృఙ్గస్య సుమేరుశృఙ్గయోః సుమేరుశృఙ్గాణాం సుమేరుశృఙ్గశబ్దః అ. న. ష. ఏ. తదాఅవ్య. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ఆసనం, ఆసనం ఆసనే ఆసనాని ఆసనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. నవాంబుదశ్యామతనుః, సః హరిః, మునేరనుజ్ఞయా, కాంచనే కాంచనవికారే; వైకారికోఽణ్ప్రత్యయః. యత్ర ఆసనే, న్యవిక్షత ఉపవిష్టవాన్, నిపూర్వవిశో లుజ్ 'నేర్విశ' ఇత్యాత్మనేపదే 'శల ఇగుపధాదనిటః క్స' ఇతి క్సః. తదాసనం, తదా హర్యుపవేశనసమయే, జంబూ ర్నీలఫల్గో వృక్షవిశేషః. 'జంబూస్సురభిపత్త్రాచ రాజజంబూ ర్మహాఫలే' త్యభిధానరత్నమాలాయామ్. తయా జనితా శ్రీ ర్యస్య తస్య తథోక్తస్య, భాషితపుంస్కత్వాత్ప్రత్వే పుంవద్భావః. అతో నుమభావః. సుమేరుశృంగస్య శ్రియం, జిగాయ తద్వద్బభావిత్యర్థః. 'సజ్ఞలిటోర్జే' రితి కుత్వం. ఉపమానుప్రాసయో స్సంసృష్టిః.

శ్లో. స తప్తకార్తస్వరభాస్వరాంబరః కఠోరతారాధిపలాఞ్ఛనచ్ఛవిః,
విదిద్యుతే బాడబజాతవేదస శ్శిఖాభి రాశ్లిష్ట ఇవాంభసాం నిధిః. ౨౦

టీ. తప్త...బరః-తప్త=పుటపాకశోధితమైన, కార్తస్వర=బంగారువలె, భాస్వర=మెఱయుచున్న, అమ్బరః=వంగపండువన్నె పట్టుతాప్తా గలవాఁడును, కఠోర...ఛవిః-కఠోర=ముదిరిన, తారాధిప=చంద్రునియొక్క, ఛవిః = కాంతివంటికాంతిగల, సః = ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, బాడబజాతవేదసః = బడబాగ్నియొక్క, శిఖాభిః=మంటలచేత, ఆశ్లిష్టః=చుట్టుకోఁబడి, అమ్భసాం నిధిరివ=సముద్రమువలెనే, విదిద్యుతే=మెఱయుచుండెను.

తా. పుటముదీర్చిన బంగారువంటి ధోవతినిధరించి పూర్ణ చంద్రునిలోని కళంకమువలె నీలవర్ణమున ఆకృష్ణమూర్తి బడబాగ్ని మంటలుగ్రమ్మిన సముద్రమువలె మిగులఁ బ్రకాశించుచుండెను.

శ. స.—సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. తప్తంచతత్ కార్తస్వరం చతప్తకార్తస్వరం తప్తకార్తస్వరమివ భాస్వరం తప్త...స్వరంతప్త...స్వరం అమ్బరం యస్యసః తప్త...బరః, అమ్బరః అమ్బరౌ అమ్బరాః తప్త...మ్బరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తారాణాం అధిపః తారాధిపః కఠోరశ్చాసౌ తారాధిప శ్చ కఠోరతారాధిపః కఠోర తారాధిపస్య లాఞ్ఛనం కఠో...లాఞ్ఛనం కఠో...ఞ్ఛనస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్యసః కఠో...ఛవిః, ఛవిః ఛవీ ఛవయః కఠో...ఛవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. విదిద్యుతే విది ద్యుతాతే విదిద్యుతిరే విపూర్వక ద్యుతదీప్తావిత్యస్మాత్ అకర్మకాత్కర్తరి భూతానద్య తనపరోక్షేలిటి ఆత్మనేపది ప్రథ. ఏ. బాడబ ఇతి జాతవేదాః బాడబజాతవేదాః తస్య బాడబజాతవేదసః, జాతవేదసః జాతవేదసోః జాతవేదసాం బాడ... వేద శ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. శిఖాభిః, శిఖయా శిఖాభ్యాం శిఖాభిః శిఖాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. బ. ఆశ్లిష్టః, ఆశ్లిష్టః ఆశ్లిష్టౌ ఆశ్లిష్టాః ఆశ్లిష్టశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అమ్భసాం, అమ్భసః అమ్భసోః అమ్భసాం అమ్భశ్శబ్దః స. న. ష. ఏ. నిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః నిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. తప్తం పుటపాకశోధితం, కార్తస్వరం స్వర్ణం, 'రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనద మష్టాపదోఽస్త్రియా మి' త్యమరః, తద్వద్భాస్వరాంబరః పీతాం బర ఇత్యర్థః. కఠోరతారాధిపస్య పూర్ణేందోః, లాంఛనస్య కళంకస్య ఛవి రివ ఛవిర్య స్యసః, ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః.ఉత్తరపదలోపశ్చ. స హరిః, బాడబజాత వేదసో బడబాగ్నేః, శిఖాభిః, ఆశ్లిష్టో యుక్తః, అంభసాం నిధిరివ విదిద్యుతే బభౌ.

శ్లో. రథాంగపాణేః పటలేన రోచిషా మృషిత్విషః సంవలితా విరేజిరే,
చలత్పలాశాన్తరగోచరా స్తరో స్తుషారమూర్తే రివ నక్త మంశవః.

టీ. రథాఙ్గపాణేః=శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, రోచిషామ్=తనుకాంతులయొక్క, పటలేన=మొత్తముతోడ, సంవలితాః = కూడిన, ఋషిత్విషః–ఋషి = నారదుని, త్విషః = దేహకాంతులు, నక్తం = రాత్రియందు, తరోః = వృక్షముయొక్క, చల ...చరాః–చలత్ = అల్లలాడుచున్న, పలాశ = ఆకుల, అన్తర=సందులే, గోచరాః= ఉనికిగల, తుషారమూర్తేః = చంద్రునియొక్క, అంశవఇవ = కిరణములువలెనే, విరే జిరే = ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీకృష్ణునిమేని నల్లనికాంతులతోఁగూడిన నారదుని తెల్లని కాంతులు కదలుచున్న వృక్షముయొక్క ఆకులసందులనుండి యగపడు చున్న వెన్నెలలవలె మనోహరముగా నుండెను.

శ. స.—రథస్యఅంగం రథాఙ్గం రథాఙ్గంపాణౌ యస్యసః రథాఙ్గపాణిః తస్య రథాఙ్గపాణేః, పాణేః పాణ్యోః పాణీనాం రథా...పాణిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. పట లేన, పటలేన పటలాభ్యాం పటలైః పటలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. రోచిషాం, రోచిషః రోచిషోః రోచిషాం రోచిశ్శబ్దః స. న. ష. బ. ఋషేః త్విషః ఋషిత్విషః, త్విట్ త్విషౌ త్విషః ఋషిత్విట్ఛబ్దః ష. స్త్రీ. ప్ర. బ. సంవళితాః, సంవళితా సంవళితే సంవళితాః సంవళితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విరేజే విరేజాతే విరేజిరే విపూర్వక రాజృ దీప్తావిత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరిభూతే లిటి ఆత్మనేపది ప్రథ. పు. బ. చలన్తి చ తాని పల్లవాని చలత్పల్లవాని చలత్పల్లవానామంతరాణి చల...న్తరాణి చల...రాణి గోచరా యేషాంతే చల...చరాః, గోచరః గోచరౌ గోచరాః చల...గోచరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తరోః, తరోః తర్వోః తరూణాం తరుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. తుషారామూర్తి ర్యస్యసః తుషారమూర్తిః తస్య తుషారమూర్తేః, మూర్తేః మూర్త్యోః మూర్తీనాం తుషారమూర్తిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. నక్తం అవ్య. అంశవః, అంశుః అంశూ అంశవః అంశుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

రథాంగేతి. రథాంగం చక్రం పాణౌ యస్య తస్యహరేః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత' ఇతి పాణేః పరనిపాతః. రోచిషాం పటలేన, సంవళితాః మిశ్రితాః, ఋషేః త్విషో రుచయః, నక్తం రాత్రౌ, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః. తరోః వృక్షస్య చలతాం పలాశానాం పత్త్రాణాం, అంతరాణి వివరాణి, గోచరా ఆశ్రయా యేషాం తే తుషారా మూర్తి ర్యస్య తస్యేన్దోః. అంశవో మయూఖా ఇవ, విరేజిరే, చకాశిరే, ఉత్ప్రేక్షా.

శ్లో. ప్రఫుల్లతాపింఛనిభైరభీశుభి శ్శుభైశ్చ సప్తచ్ఛదపాంసుపాణ్డుభిః,
పరస్పరేణ ఛురితామలచ్ఛవీ తదైకవర్ణావివ తౌ బభూవతుః. ౨౨

టీ. ప్రఫు...నిభైః-ప్రఫుల్ల =చక్కఁగాఁబూచియున్న, తాపింఛ = కానుగుల తోఁడ, నిభైః=సమానములైనవి గనుకనే, సప్తచ్ఛదపాంసుపాండుభిః-సప్తచ్ఛద= ఏడాకులరఁటి (కర్పూరపనఁటి) చెట్లయొక్క, పాంసు=పరాగములవలె, పాండుభిః= తెల్లనైనవియు, శుభైః=మంగళప్రదములైన, అభీశుభిః= (ఉభయుల) కాంతులచేత, పరస్పరేణ=ఒకరి కొకరు, ఛురి...వీ-ఛురిత=కప్పఁబడిన, అమల=నిర్మలములైన, ఛవీ=కాంతులుగల, తౌ=శ్రీకృష్ణనారదులు, తదా = అప్పుడు, ఏకవర్ణావివ = ఒక్క రంగు గలవారివలె, బభూవతుః = విరి.

తా. 'అప్పు డింకను, కానుగుపూగుత్తులవలె నల్లనైన శ్రీకృష్ణుని దేహకాంతులును, కర్పూరమువలె తెల్లనైన నారదుని దేహకాంతులును గలసి పోవుటచేత వారిలో మార్పు దెలియరాక ఇద్దఱును ఒక వన్నెగలవారుగానే యుండిరి.

శ. స.—తాపింఛస్య పుష్పం తాపింఛం ప్రఫుల్లంచతత్ తాపింఛంచ ప్రఫుల్లతాపింఛం ప్రఫుల్లతాపింఛైః నిభాః ప్రఫుల్లతాపింఛనిభాః తైః ప్రఫు...భైః, నిభేన నిభాభ్యాం నిభైః ప్రఫుల్లతాపింఛనిభశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అభీశుభిః, అభీశునా అభీశుభ్యాం అభీశుభిః అభీశుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. సప్తఛదాని యేషాం తే సప్తచ్ఛదాః సప్తచ్ఛదానాం పాంసవః సప్త...వః సప్త...సవ ఇవ పాండవః సప్త...పాండవః తైః సప్త...భిః, పాండునాపాండుభ్యాం పాండుభిః సప్త...పాండుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. పరస్పరేణ విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్ అమలేచ తే ఛవీచ అమలచ్ఛవీ ఛురితేచ తే అమలచ్ఛవీ యయోస్తౌ ఛురితామలచ్ఛవీ, ఛవిః ఛవీ ఛవయః ఛవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ద్వి. తదా అవ్య ఏకః వర్ణః యయోస్తౌ ఏకవర్ణౌ ఏకవర్ణః ఏకవర్ణౌ ఏకవర్ణాః ఏకవర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. ఇవ అవ్య. తౌ, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ద్వి. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి భూ తేలిటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః.

ప్రఫుల్లేతి. ప్రఫుల్లం వికసితం ''ఫుల్ల వికసన' ఇతి ధాతోః పచాద్యజంతం. ఫలే ర్నిష్ఠాయాం 'అనుపసర్గాత్ఫుల్ల క్షీబకృశోల్లాఘా' ఇతి నియమాత్ 'ఫుల్ల ఇత్యేవే'తి క్షీరస్వామీ. తాపింఛస్య తమాలస్య పుష్పం తాపింఛం 'ఫలేలుబి'తి తద్ధితలుక్. 'ద్విహీనం ప్రసవే సర్వ మి'తి నపుంసకత్వమ్. 'కాలస్కంధ స్తమాలస్స్యా త్తాపింఛో௨ప్యథ సింధుక'ఇత్యమరః. తేన సదృశైః ప్రఫుల్లతాపింఛనిభైః, నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః అతఏవ 'స్యురుత్తరపదేత్వమీ, 'నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయః' ఇత్యమరః. సప్తచ్ఛదాః పర్ణాని పర్వసు యస్యేతి సప్తచ్ఛదో వృక్షభేదః, 'సప్తపర్ణోవిశాలత్వక్శారదో విషమచ్ఛద' ఇత్యమరః. సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే వీప్సార్థత్వం సప్తపర్ణాదివదుక్తం భాష్యే. శేషం తాపింఛవత్. తస్య పుష్పాణి సప్తచ్ఛదాని, తేషాం పాంసుః రజః, తద్వత్పాండుభి స్సితైః, శుభై శ్చ శుభ్రైః, అభీశుభిరన్యోన్యకరశ్మిభిః, 'అభీశుః ప్రగ్రహే రశ్మా వి'తి శాశ్వతః. పరస్పరేణ ఛురితే రూషితే, అమలే ఛవీ అన్యోన్యకాంతీ యయో స్తౌ, ఛవ్యో రభీశూనాం చావయవావయవిభావాద్భేదేన నిర్దేశః. తౌ హరినారదౌ, తదా ఏకవర్ణా వివ బభూవతుః, ఉభయత్ర ప్రభామేళనా దుభయో రపి సర్వాంగీణో గంగాయమునాసంగమ ఇవ స్ఫటికేంద్ర

నీలమణిప్రభామేళనప్రాయః కశ్చి దేకవర్ణః ప్రాదుర్బభూవ తన్నిమిత్తా చేయ మనయో రేకవర్ణతోత్ప్రేక్షా.

శ్లో॥ యుగాంతకాలప్రతిసంహృతాత్మనో జగన్తి యస్యాం సవికాస మాసత,
తనౌ మము స్తత్ర న కైటభద్విష స్తపోధనాభ్యాగమసంభవా ముదః.

టీ. యుగాన్త...త్మనః–యుగాన్తకాల = ప్రళయమందు, ప్రతి సంహృత = తనలో దాఁచుకొనఁబడిన, ఆత్మనః = ఎల్లజంతువులుగల, యస్యాం = ఏవిష్ణుశరీరమందు, జగన్తి = లోకములన్నియు, సవికాసం = సమ్మర్దములేక హాయిగా, ఆసత = ఉండినవో, తత్ర = అట్టిదగు, కైటభద్విషః = శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, తనౌ = ఒడలియందు, తపో...భవాః–తపోధన = నారదునియొక్క, అభ్యాగమ = రాకవలన, సంభవాః = కలిగిన, ముదః = సంతోషములు, నమముః = ఇముడక పోయినవి.

తా. ప్రళయసమయమందు సైఁతము లోకములన్నియు ఒత్తిడి లేకుండ నుండుటకుఁ జాలినంత విరివి గలదయ్యును శ్రీకృష్ణస్వామి కుక్షియందు నాఁడు నారదాగమనమువలనఁ బుట్టిన మోదము పట్టక పొంగి పొరలిపోయెను.

శ. స.–యుగానా మన్తః యుగాంతః యుగాన్త ఇతి కాలః యుగాన్తకాలః యుగాన్తకాలే ప్రతిసంహృతాః యుగాన్తకాలప్రతిసంహృతాః యుగాన్త...హృతాః ఆత్మానః యేనసః యుగాన్త...తాత్మా తస్య యుగాన్త...తాత్మనః, ఆత్మనః ఆత్మనోః ఆత్మనాం యుగాన్త...త్మన్ శబ్దః న. పు. ష. ఏ. జగత్, జగత్ జగతీ జగన్తి జగచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. వికాసేన సహితం యథా తథా సవికాసం క్రియా విశేషణమవ్యయం. ఆస్త ఆసాతాం ఆసత ఆసద్ ఉపవేశనే ఇత్యస్మాత్ అకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లజి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. బ. తనౌ, తనౌ తన్వోః తనుషు తనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. స. ఏ. మమౌ మమతుః మముః మాఙ్మానే ఇత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పర ప్ర. బ. తత్ర త్రలంతావ్యయం. న. అవ్య. కైటభస్య ద్విట్ కైటభద్విట్ తస్య కైటభద్విషః, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం ద్విట్ఛబ్దః ష. పు. ష. ఏ. తపఏవ ధనం యస్యసః తపోధనః తపోధనస్య అభ్యాగమః తపోధనాభ్యాగమః తపోధనాభ్యాగమేన సంభవాః తపో... భవాః, సంభవా సంభవే సంభవాః తపో...భవాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ముదః, ముత్ ముదౌ ముదః ముచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ప్ర. బ.

యుగాంతేతి. యుగాంతకాలే ప్రళయసమయే, ప్రతిసంహృతాః ఆత్మస్యుప సంహృతాః, ఆత్మానో జీవాః యేన తస్య, కైటభద్విషో హరేః, యస్యాం తనౌ,

జగంతి లోకాః, సవికాసం సవిస్రంభం, ఆసత అతిష్ఠన్. 'ఆస ఉపవేశనే' లఙ్. తత్ర తనా ఃఃః, తపోధనస్య నారదస్య, అభ్యాగమేన ఆగమనేన సంభవంతీతి సంభవాస్సంభూతాః, పచాద్యచ్, ముదః సంతోషాః, నమముః అతిరిచ్యంతేత్యర్థః. చతుర్దశభువనభరణపర్యాప్తేఽప్యంతర్నమాంతీతి కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధాతిశయేన, స్వతస్సిద్ధస్యాధిక్యావసితత్వా దతిశయోక్తిః, సా చ ముదామంతస్సంబంధేఽపి అసంబంధోక్త్యా సంబంధాసంబంధరూపా.

శ్లో. నిదాఘధామాన మివాతిదీధితిం ముదా వికాసం ముని మభ్యుపేయుషీ,
విలోచనే బిభ్రదధిశ్రితశ్రిణీ సపుణ్డరీకాక్షు ఇతి స్ఫుటోఽభవత్. ౧౮

టీ. నిదాఘధామానమివ=సూర్యునివలె, అతిదీధితిమ్=గొప్ప వెలుఁగుగల, మునిమభి=నారదమహామునినిగుర్తించి, ముదా=సంతోషముచేత, వికాసం=ప్రకాశమును, ఉపేయుషీ = పొందినవికనుకనే, అధిశ్రితశ్రిణీ=పొందఁబడినలక్ష్మిగల, విలోచనే=నేత్రములను, బిభ్రత్=భరించుచున్న, సః = ఆ శ్రీకృష్ణస్వామి, పుండరీకాక్షఇతి=తెల్లదామరలఁబోలు కన్నులుగలవాఁడు, అని, స్ఫుటః=వెల్లడియైనవాఁడు, అభవత్ = ఆయెను.

తా. సూర్యునిబోలి వెలుఁగుచున్న యీనారదుని ముందర ఆత్మానందముచే విశాలములైన నేత్రములతోఁ గూడుకొని ఆశ్రీకృష్ణస్వామి పుండరీకాక్షుఁడను తననామమును సార్థకముచేసికొనెను.

శ. స.—నిదాఘం ధామ యస్యసః నిదాఘధామా తం నిదాఘధామానం, ధామానం ధామానౌ ధామ్నః నిదాఘధామన్‌శబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య. అతిశయితా దీధితిర్యస్యసః ,అతిదీధితిః తం అతిదీధితిం అతిదీధితిం అతిదీధితీ అతిదీధితీన్ అతిదీధితిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ముదా, ముదా ముద్భ్యాం ముద్భిః ముచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. వికాసం, వికాసం వికాసౌ వికాసాన్ వికాసశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మునిం, మునిం మునీ మునీన్ మునిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అభి. అవ్య. ఉపేయుషీ, ఉపేయుః ఉపేయుషీ ఉపేయుాంషి ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. న. ద్వి. ద్వి. విలోచనే, విలోచనం విలోచనే విలోచనాని విలోచనశబ్దః అ. న. ద్వి. ద్వి. బిభ్రత్, బిభ్రత్ బిభ్రతౌ బిభ్రతః బిభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అధిశ్రితా శ్రీః యాభ్యాం తే అధిశ్రితశ్రిణీ తే అధిశ్రితశ్రిణీ, అధిశ్రితశ్రిణి అధిశ్రితశ్రిణీ అధిశ్రితశ్రీణి అధిశ్రితశ్రీశబ్దః ఇ. న. ద్వి. ద్వి. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పుండరీకేఇవ అక్షిణీ యస్యసః పుండరీకాక్షః, పుండరీకాక్షః పుండరీకాక్షౌ పుండరీకాక్షాః పుండరీకాక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. స్ఫుటః, స్ఫుటః స్ఫుటౌ స్ఫుటాః స్ఫుటశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అభవత్ అభవతాం అభవన్ భూసత్తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లజి పరస్మైపది ప్ర. ఏ.

నిదాఘేతి. నిదాఘ ముష్ణం, ధామ తేజో యస్య తం తథోక్తం. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణస్వేదాంబునో రపీ'తి విశ్వః. అర్కం సూర్యమివ అతిదీధితి మధికకాంతిం, మునిమభి నారద మభిలక్ష్య, 'అభి రభాగే' ఇతిలక్షణే కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞా. 'కర్మప్రవచనీయయుక్తేద్వితీయా' యదా సంతోషేణ వికాసముపేయుషీ ఉపగతే, క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. అతఏవాధిశ్రితా ప్రాప్తా శ్రీర్యాభ్యాం తే తథోక్తేః 'ఇకోఽచివిభక్తావి'తి నుమాగమః. విలోచనే నేత్రే బిభ్రత్, 'నాభ్యస్తా చ్ఛతు'రితి నుమభావః. స హరిః పుణ్డరీకాక్ష ఇత్యేవం, స్ఫుటోభవత్, సూర్య సన్నిధానే శ్రీవికాసభాక్త్వేన పుండరీకసాధర్మ్యాత్ పుండరీకే ఇవాక్షిణీ యస్యే త్యవయవార్థలాభే పుండరీకాక్ష ఇతి వ్యక్త మన్వర్థసంజ్ఞో ఽభూదిత్యర్థః. అత్ర బిభ్రత్ స్ఫుటోఽభవదితి పదార్థహేతుకస్య కావ్యలింగస్య నిదాఘధామాన మివే త్యుపమా సాపేక్షత్వా దనయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

శ్లో. సితం సితిమ్నా సుతరాం మునే ర్వపు
ర్విసారిభి స్సౌధ మివాథ లమ్భయన్,
ద్విజావలీవ్యాజనిశాకరాంశుభి
శ్శుచిస్మితాం వాచ మవోచ దచ్యుతః. ౨౫

టీ. అథ=వారిద్దఱు కూర్చున్నపిదప, అచ్యుతః=శ్రీకృష్ణస్వామి, విసారిభిః= నలుగెలంకుల వేగముగాఁ గలయ నల్లుకొనుచున్న, ద్విజా...శుభిః-ద్విజ=పండ్లయొక్క, ఆవళి=వరుసయను, వ్యాజ=కపటముగల, నిశాకర=చంద్రునియొక్క, అంశుభిః=కాంతులచేత, సితం = స్వభావమునసే తెల్లనైనె, మునేః = నారద మహామునియొక్క, వపుః=దేహమును, సౌధమివ=మేడనువలెనే, సుతరాం=మిగుల, సితిమ్నా=తెలుపుచే, లంభయన్ = కూర్చుచు, శుచిస్మితాం = తెల్లని చిఱునవ్వుతోఁగూడిన, వాచం = మాటను, అవోచత్=పలికెను.

తా. మునుపే తెల్లనియొడలుగల నారదుని వెన్నెలలవంటి తన దంతమరీచులచే మఱింత తెల్లబఱచుచు శ్రీకృష్ణమూర్తి యాతనితోఁ జిన్ననవ్వుదోఁపఁగ మాటలాడఁ దొడంగెను.

శ. స.—సితం, సితం సితే సితాని సితశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సితస్యభావ స్సితిమా తేన సితిమ్నా, సితిమ్నా సితిమభ్యాం సితిమభిః సితిమన్ శబ్దః న. పు. తృ. ఏ.

సుతరాం. అవ్య. మునేః, మునేః మున్యోః మునీనాం మునిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. వపుః, వపుః వపుషీ వపూంషి వపుశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. విసారిభిః, విసారిణా విసారిభ్యాం విసారిభిః విసారిన్ శబ్దః న. పు. తృ. బ. సుధా అస్యాస్తీతి సౌధః తం సౌధం, సౌధం సౌధౌ సౌధాన్ సౌధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ. అవ్య. లమ్భయన్, లమ్భయన్ లమ్భయన్తౌ లమ్భయన్తః లమ్భయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ద్విః జాతాః ద్విజాః ద్విజానామావళిః ద్విజావళిః ద్విజావళిరేవ వ్యాజః యస్యసః ద్విజావళివ్యాజః నిశాంకరోతీతి నిశాకరః ద్విజావళివ్యాజశ్చాసౌ నిశాకరశ్చ ద్విజా...కరః ద్విజా...కరస్య అంశవః ద్విజా...శవః తైః ద్విజా...శుభిః, అంశునా అంశుభ్యాం అంశుభిః ద్విజా...శుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. శుచిస్మితం యస్యాస్సా శుచిస్మితా తాం శుచిస్మితాం, శుచిస్మితాం శుచిస్మితే శుచిస్మితాః శుచిస్మితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచౌ వాచః. వాక్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవోచత్ అవోచతాం అవోచన్ బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లుఙి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. అచ్యుతః, అచ్యుతః అచ్యుతౌ అచ్యుతాః అచ్యుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

సితమితి. అక్షోభయో రుపవేశనానంతరం అచ్యుతః కృష్ణః, హేతుకర్తా, విసారిభిరభీక్ష్ణం విసర్పద్భిః 'బహుళమాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణినిః. ద్విజావళిః దంతపఙ్క్తిః. 'దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజా' ఇత్యమరః. సైవ వ్యాజః కపటం యస్య సః తద్రూపఇత్యర్థః. సచాసౌ నిశాకరశ్చ తస్యాంశుభిః కిరణైః, సితం స్వభావశుభ్రం మునేర్నారదస్య వపుః శరీరం, సౌధం ప్రాసాదమివ, సుతరా మత్యంతం, అవ్యయాద్ఘాదాప్ప్రిత్యయః. సితిమ్నా ధావళ్యేన ప్రయోజ్యకర్త్రా, లంభయన్ ప్రాపయన్, అతిధవళయన్నిత్యర్థః. లభే రత్ర గత్యుపసర్జనప్రాప్త్యర్థత్వేనాగత్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధీత్యాదినా' అణి కర్తుర్నకర్మత్వం, యథాహ వామనః—'లభే ర్గత్యర్థత్వా ణ్ణిచ్యణౌ కర్తుః కర్మత్వా కర్మత్వే' ఇతి ప్రాప్త్యుపసర్జనగత్యర్థత్వే తు కర్మత్వ మేవేతి రహస్యమ్. 'లభేశ్చే'తి నుమాగమః. శుచిస్మితాం వాచం, అవోచత్ ఉక్తవాన్, 'స్మితపూర్వాభిభాషీ చపూర్వభాషీ చ రాఘవ' ఇతి న్యాయా దితి భావః. 'బ్రూఞోచో వాలుఙ్ వచ ఉమి'తి ఉమాగమేంగుణః. అత్ర సౌధమివేత్యుపమాయాః, సితమ్నా లంభయన్నిత్యసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ద్విజావళివ్యాజనిశాకరేతి ఛలాదిశబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవస్య చ, మిథో నైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః.

శ్లో॥ హరత్యఘం సంప్రతి హేతు రేష్యత
శ్శుభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః,

శరీరభాజాం భవదీయదర్శనమ్
వ్యనక్తి కాలత్రితయేఽపి యోగ్యతామ్. ౨౬

టీ. భవదీయదర్శనమ్ - భవదీయ = మీదగు, దర్శనమ్ = సాక్షాత్కారము, శరీరభాజాం = దేహధారులకు, సంప్రతి = తత్కాలమున, అఘం = పాపమును, హరతి = పోఁగొట్టుచున్నది, ఏష్యతః = రాఁబోవు, శుభస్య = మేలునకు, హేతుః= కారణము, పూర్వాచరితైః-పూర్వ = తొలిమేన, ఆచరితైః = చేయఁబడిన, శుభైః = పుణ్యములచేత, కృతం = దొరకినది, (ఏవం = ఇట్లు) కాలత్రితయేఽపి=భూతభవిష్య ద్వర్తమానకాలములు మూఁటియందును, యోగ్యతాం = పాత్రతను, వ్యనక్తి = ఎఱిఁగించుచున్నది.

తా. అయ్యా నారదులవారూ! మాబోటి దేహధారులకు తమ వంటిమహాత్ముల సాక్షాత్కారము దర్శనక్షణమందే ఉన్న పాపములన్ని పోఁగొట్టును. ఉత్తరకాలమున మేలుగలుగుటకు కారణమగును. పూర్వ జన్మపుణ్యవశమున లభించునేగాని .యూరక దొరకదు. గావున కాల త్రయమందును యోగ్యతను వెల్లడించునదిగా నున్నది.

శ. స.—హరతి హరతః హరన్తి హృఞ్ హరణే ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మ కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. అఘం, అఘం అఘే అఘాని అఘ శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సంప్రతి అవ్య. హేతుః, హేతుః హేతూ హేతవః హేతు శబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఏష్యతః, ఏష్యతః ఏష్యతోః ఏష్యతాం ఏష్యచ్ఛబ్దః త. న. ష. ఏ. శుభస్య, శుభస్య శుభయోః శుభానాం శుభశబ్దః అ. న. ష. .ఏ. పూర్వస్మిన్ ఆచరితాని పూర్వాచరితాని తైః పూర్వాచరితైః, పూర్వాచరితేన పూర్వాచరితాభ్యాం పూర్వాచరితైః పూర్వాచరితశబ్దః అ. న. తృ. బ. కృతం, కృతం కృతే కృతాని కృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. శుభైః, శుభేన శుభాభ్యాం శుభైః శుభశబ్దః అ. న. తృ. బ. శీర్యత ఇతి శరీరం శరీరం భజన్తీతి శరీరభాజః తేషాం శరీరభాజాం, భాజః భాజోః భాజాం శరీరభాక్ఛబ్దః జ. పు. ష. బ. భవతః ఇదం భవదీయం భవదీ యం చ తద్దర్శనంచ భవదీయదర్శనం, దర్శనం దర్శనే దర్శనాని భవదీయ దర్శనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వ్యనక్తి వ్యనక్తః వ్యంజన్తి అంజూవ్యక్తి శ్లక్ష్ణకాంతి గతిషు. ఇత్య స్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరివర్తమానే లటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. త్రయః అవయవాః అస్య త్రితయం కాలానాం త్రితయం కాలత్రితయం తస్మిన్ కాలత్రితయే, త్రితయే త్రితయయోః త్రితయేషు కాలత్రితయశబ్దః అ. న. స. ఏ. అపి అవ్య. యోగ్య

స్వభావః యోగ్యతా తాం, యోగ్యతాం యోగ్యతే యోగ్యతాః యోగ్యతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

హరతీతి. భవదీయదర్శనం, శరీరం భజంతీతి శరీరభాజః తేషాం, దృష్టలాణా మితి భావః, భజో ణ్విః. కాలత్రితయే భూతాదికాలత్రయేఽపి యోగ్యతాం పాత్రతాం, వ్యనక్తి గమయతి కుతః సంప్రతి దర్శనకాలే, అఘం పాపం హరతి అపనుదతి, ఏష్యతో భావినః, శుభస్య శ్రేయసః. హేతుః తథా పూర్వాచరితైః ప్రాగనుష్ఠితైః శుభైః స్సుకృతైః కృతం, ఏవం త్రైకాల్యేఽపి కార్యత్వేన కారణత్వేనచ పుంసి సుకృతసమవాయమవగయతి. తత్తే దర్శనం కస్య నాశాస్య మితి భావః. అత్ర హరతీత్యాదివాక్యార్థస్య శరీరేత్యాదివాక్యార్థహేతుత్వోక్త్యా వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గ మలంకారః.

శ్లో. జగత్యపర్యాప్తసహస్రభానునా
న యన్నియన్తుం సమభావి భానునా,
ప్రసహ్య తేజోభి రసంఖ్యతాం గతై
రదస్త్వయా నున్న మనుత్తమం తమః. ౨౭

టీ. జగతి = లోకమందు, అప...భానునా-అపర్యాప్త = లెక్కయిడరాని, సహస్ర = అనేకములగు, భానునా = కిరణములు గల, భానునా = సూర్యునిచేత, యత్ = ఏ చీఁకటిని, నియంతుం = అణఁచుటకొఱకు, నసమభావి = శక్యముకాక పోయెనో, అనుత్తమం = అతిశయమైన, అదః = ఈ, తమః = అజ్ఞానపుఁ జీఁకటి, అసంఖ్యతాం = లెక్కకెక్కుడగుటను, గతైః = పొందిన, తేజోభిః = జ్ఞానప్రకాశములచేత, ప్రసహ్య = బలవంతముగా, నున్నం = పోఁద్రోలఁబడినది.

తా. ముల్లోకములు నిండి మొదలు తుదలేని అనంతకిరణములు గలవాఁడయ్యును సూర్యుఁ డేయాంతరతమమును బోఁగొట్టఁ జాలఁడో అట్టిగాఢమైన అజ్ఞానాంధకారము నీజ్ఞానప్రదీప్తులచేఁ దుదముట్టఁ బోఁకార్పఁబడినది.

శ. స.— జగతి, జగతి జగతోః జగత్సు జగచ్ఛబ్దః త. న. స. ఏ. పర్యాప్తాః నభవన్తీత్యపర్యాప్తాః అపర్యాప్తాః సహస్రం భానవః యస్యసః అప...నుః తేన అప...నునా, భానునా భానుభ్యాం భానుభిః అప...భానుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. న. అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. నియంతుం తుమున్నంత మవ్యయం.సమభావి సంపూర్వక భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాత్ భావే లుఙి ఆత్మనేపది. ప్రథ. వివిక్త్యేకవచనాన్తః. భానునా, భానునా భానుభ్యాం భానుభిః భానుశబ్దః

ఉ. పు. తృ. ఏ. ప్రసహ్య ల్యబన్తావ్యయం. తేజోభిః తేజసా తేజోభ్యాం తేజోభిః తేజశ్శబ్దః స. న. తృ. బ. నవిద్యతే సంఖ్యాయేషాం తాన్యసంఖ్యాని అసంఖ్యానాం భావః అసంఖ్యతా తాం అసంఖ్యతాం, అసంఖ్యతాం అసంఖ్యతే అసంఖ్యతాః అసంఖ్యతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. గతైః, గతేన గతాభ్యాం గతైః గతశబ్దః అ. న. తృ. బ. అదః, అదః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. నున్నం, నున్నం నున్నే నున్నాని నున్నశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అవిద్యమానం ఉత్తమం యస్మాత్తదనుత్తమం, అనుత్తమం అనుత్తమే అనుత్తమాని, అనుత్తమశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తమః, తమః తమసీ తమాంసి తమశ్శబ్దః స. న ప్ర. ఏ.

జగతీతి. జగతి లోకే అపర్యాప్తా అపరిచ్ఛిన్నాః, సహస్రం భానవోఽంశవో యస్య తేన, భానునా అర్కేణ, 'భానవోఽర్కహరాంశవ' ఇత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ. యత్తమో నియన్తుం నివారయితుం, న సమభావి నాశంకి, భావే లుఙ్. అవిద్యమాన ముత్తమం యస్మాత్తదనుత్తమం సర్వాధికం, అదస్తమః మోహాత్మకం, అసంఖ్యతాం గతైః తేజోభిః ప్రసహ్య బలాత్, త్వయా నున్నం నున్నం, అత శ్లాఘ్యుదర్శనో భవానితి భావః. 'నుదవిదే' త్యాదినా వికల్పత్వా న్నిష్ఠానత్వాభావః, అత్రోపమానాద్భానోః మునే రాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః.

శ్లో. కృతః ప్రజాక్షేమకృతా ప్రజాసృజా
సుపాత్రనిక్షేపనిరాకులాత్మనా,
సదోపయోగేఽపి గురు స్త్వ మక్షయో
నిధి శ్శ్రుతీనాం ధనసంపదామివ. ౨౫

టీ. ప్రజాక్షేమకృతా-ప్రజా = జనులకు (బిడ్డలకు), క్షేమకృతా = మేలు జేయువాఁడును, సుపాత్ర...త్మనా-సుపాత్ర = అర్హుఁడైనపురుషునియందు (గంగాళము మొదలగు గట్టిపాత్రయందు), నిక్షేప = ఉంచుటచేత, నిరాకులాత్మనా = దిగులుదీఱిన మనస్సుగల, ప్రజాసృజా = బ్రహ్మదేవునిచేత (బిడ్డలుగలవానిచేత), త్వం =నీవు, ధనసంపదామివ = ద్రవ్యసంపదలకువలెనే, శ్రుతీనాం = వేదమంత్రములకు, సదా = ఎల్లప్పుడును, ఉపయోగేఽపి = వాడుకొనుటయందును, అక్షయః = తఱుగుపడని, గురుః = సంప్రదాయ బోధకుఁడవైన (గొప్పదైన), నిధిః=పాఁతరగా, కృతః = చేయఁబడితివి.

తా. ధనికుఁడొకడు తనబిడ్డలకొఱకు నుచితస్థలమందు తరుగని గొప్పధనమును దాచినట్లు బ్రహ్మదేవుఁడు లోకక్షేమము కొఱకు సర్వ

వేసములు నీయందునిచి నిన్ను సంప్రదాయప్రవర్తకుఁడైన యాచార్యు
నిగాఁ జేసెను.

శ. స.—కృతః, కృతః కృతౌ కృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్షేమం కరోతీతి క్షేమకృత్ ప్రజానాం క్షేమకృత్ ప్రజాక్షేమకృత్ తేన ప్రజాక్షేమకృతా, కృతా కృద్భ్యాం కృద్భిః ప్రజాక్షేమ కృచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. ప్రజాః సృజతీతి ప్రజాసృట్ తేన ప్రజాసృజా, ప్రజాసృజా ప్రజాసృడ్భ్యాం ప్రజాసృడ్భిః ప్రజాసృట్ఛబ్దః జ. పు. తృ. ఏ. శోభనం పాత్రం సుపాత్రం సుపాత్రే నిక్షేపః సుపాత్ర నిక్షేపః సుపాత్రనిక్షేపేణ నిరాకులః సు...కులః సు...లః ఆత్మాయస్యసః సుపా...త్మా తేనసుపా...త్మనా, ఆత్మనా ఆత్మభ్యాం ఆత్మభిః సుపా...లాత్మన్ శబ్దః న. పు. తృ. ఏ. సదా. అవ్య. ఉపయోగే, ఉపయోగే ఉపయోగయోః ఉపయోగేషు ఉపయోగశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. త్వం, త్వంయువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అక్షయః, అక్షయః అక్షయౌ అక్షయాః అక్షయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిధీయతే అత్రేతినిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః నిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. శ్రుతీనాం, శ్రుతేః శ్రుత్యోః శ్రుతీనాం శ్రుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. బ. ధనానాం సంపదః ధనసంపదః తాసాం ధనసంపదాం, ధనసంపదః ధనసంపదోః ధనసంపదాం ధనసంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ష. బ. ఇవ. అవ్య.

కృతఇతి. "ప్రజానాం జనానాం, అపత్యానాం చ, క్షేమకృతా కుశలకారిణా 'ప్రజాస్యాత్సంతతౌ జనే' ఇత్యమరః. సుపాత్రే యోగ్యపురుషే, కటాహాదిదృఢ భాజనేచ, నిక్షేపేణ నిధానేన, నిరాకులాత్మనా స్వస్థచిత్తేన, 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర మి'త్యమరః. ప్రజాసృజా బ్రహ్మణా, పుత్రిణా చ త్వం ధనసంపదామివ శ్రుతీనాం వేదానాం, సదోపయోగే దానభోగాభ్యాం వ్యయేఽపి, అక్షయః ఏక త్రామ్నాయా దస్య త్రాసంత్యా చ్ఛేతి భావః. గురు రుపదేష్టా, సంప్రదాయప్రవర్తక ఇతి యావత్. అస్మిత్ర మహాన్ నిధీయతే త్రేతి నిధిః నిక్షేపః కృతః, 'ఉప సర్గేఘోః కి'రితి కిప్రత్యయః. శ్రుతిసంప్రదాయద్వారా ధర్మాధర్మవ్యవస్థాపకతయా జగత్ప్రతిష్ఠాహేతూనాం భవాదృశాం. దర్శనం కస్య న శ్లాఘ్య మితి భావః. అత్ర శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ శ్లేషోఽయం ప్రకృతాప్రకృతవిషయ ఇత్యాహుః.

శ్లో. విలోకనేనైవ తవాముదా మునే
కృతః కృతార్థోఽస్మి నిబర్హితాంహసా,
తథాపి శుశ్రూషు రహం గరీయసీ
ర్గిరోఽథవా శ్రేయసి కేన తృప్యతే. ౨౯

టీ. హేమునే=ఓనారద మహాముని, నిబర్హితాంహసా - నిబర్హిత=మాడ్పఁబడిన, అంహసా=పాపములు గలది గనుకనే, అమునా=ఈ, తవ=నీయొక్క, విలోకనేనైవ = దర్శనముచేతనే, కృతార్థః=కృతకృత్యుఁడనుగా, కృతః = చేయఁబడినవాఁడను, అస్మి = అయినాను, తథాపి = అటులైనను, అహం = నేను, గరీయసీః = అర్థగౌరవముగల, గిరః = నీమాటలనుగూడ, శుశ్రూషుః = వినఁగోరిక కలవాఁడను, అస్మి = అయితిని. అథవా = అటుగాదేని, శ్రేయసి = మేలుపట్టున, కేన = ఎవనిచేత, తృప్యతే = తనియఁబడుచున్నది. ఎవఁడును దనియఁడు. కావలెననియే కోరుచుండును.

తా. నారదమహాముని! పాపవిధ్వంసన ప్రవీణమైన నీదర్శనము లభించుటచేతనే నేను కృతకృత్యుఁడనైతిని. అయినను ప్రసన్న గంభీరములైన నీమాటలనుగూడ వినఁగోరుచున్నాను. సిరిరా మోఁకాలొడ్డువారును గలరా.

శ. స.—విలోకనేన, విలోకనేన విలోకనాభ్యాం విలోకనైః విలోకనశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఏవ అవ్య. తవ, తే యువయోః, వాం యుష్మాకంవః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అమునా, అమునా అమూభ్యాం అమీభిః అదశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. మునే, హేమునే హేమునీ హేమునయః మునిశబ్దః ఇ. పు. సం ప్ర. ఏ. కృతః, కృతః కృతౌ కృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృతః అర్థః యేనసః కృతార్థః, అర్థః అర్థౌ అర్థాః కృతార్థశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అస్మి స్వః స్మః. అసభువీత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానే భూతే చ లటి ఉత్తమ. ఏ. నిబర్హితాని అంహాంసి యేనసః నిబర్హితాంహాః తేన నిబర్హితాంహసా, అంహసా అంహోభ్యాం అంహోభిః నిబర్హితాంహశ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. తథా అవ్య. అపి అవ్య. శ్రోతుమిచ్ఛుః శుశ్రూషుః, శుశ్రూషుః శుశ్రూషూ శుశ్రూషవః శుశ్రూషుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అహం, అహం ఆవాం వయం అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతం గుర్వ్యః గరీయస్యః తాః గరీయసీః, గరీయసీం గరీయస్యౌ గరీయసీః గరీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. గిరః, గిరం గిరౌ గిరః గీర్శబ్దః రేఫాన్తః స్త్రీ. ద్వి. బ. అథ అవ్య. వా అవ్య. శ్రేయసి, శ్రేయసి శ్రేయసోః శ్రేయస్సు శ్రేయశ్శబ్దః స. న. స. ఏ. కేన, కేన కాభ్యాం కైః కింశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. తృప్యతే తృపప్రీణన ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః భావేలటి ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః.

విలోకనేనేతి. హే మునే నిబర్హితాంహసా అపహృతపాప్మనా అత ఏవ అమునా తవ విలోకనేనైవ కృతార్థః కృతోఽస్మి, తథాప్యహం, గరీయసీః

ఆగ్త వ త్తరాః, 'ద్వివచనవిభజ్యోపపదే' ఇత్యాదినా ఈయసున్. 'ఉగితశ్చే'తి జీప్. 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా గురోర్గరాదేశః, గిర స్తవ వాచోఽపి, శుశ్రూషుః శ్రోతు మిచ్ఛురస్మి శృణోతేస్సన్నంతాదు ప్రత్యయః. న చైతదప్యపృథేత్యాహ—అథ వేతి. తథా పీత్యర్థః అథ వేతి పక్షాంతర ప్రసిద్ధ్యో రితి గణవ్యాఖ్యానాత్. శ్రేయసి విషయే, కేన తృప్యతే, న కేనాపీత్యర్థః. కృతార్థతాయా ఇయత్తాభావా దితి భావః, భావేలిట్.

అవ. ఇట్లు ప్రియమువలికి యిఁక వచ్చినపని యేమని వినయముగా నడుగు చున్నాఁడు.—

శ్లో. గతస్పృహోఽప్యాగమనప్రయోజనం
వదేతి వక్తుం వ్యవసీయతే యయా,
తనోతి న స్తా ముదితాత్మగౌరవో
గురు స్తవైవాగమ ఏష ధృష్టతామ్. 30

టీ. గతస్పృహోఽపి =(నీవు) ఏకోరికయు లేనివాఁడవైనను, ఆగమన ప్రయోజనం-ఆగమన=నీరాకయందలి, ప్రయోజనం=పనిని, వద=చెప్పుము. ఇతి=అని, వక్తుం =అడుగుటకొఱకు, యయా=ఏసాహసముచేత, వ్యవసీయతే=యత్నింపఁబడుచున్నదో, ఉదితాత్మగౌరవః-ఉదిత=పుట్టిన, ఆత్మ = నాయొక్క, గౌరవః = గౌరవముగలదియు, గురుః=మెచ్చుకోఁదగిన, ఏషః=ఈ, తవ=నీయొక్క, ఆగమఏవ=రాకయే, నః=మాకు, తాం=ఆ, ధృష్టతాం = ప్రగల్భతను, తనోతి=కలిగించుచున్నది.

తా. మీరు నిష్కాములే యైనను నాయింటికివచ్చి నన్నొక పెద్దజేసినందునఁ గలిగిన సాహసమొకటి నన్ను మీరేపనికై యిట వచ్చితిరని యిప్పుడుగఁ బురిపెట్టుచున్నది.

వ్యా. స.—గతా స్పృహా యస్య సః గతస్పృహః, గతస్పృహః గతస్పృహౌ గతస్పృహాః గతస్పృహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ఆగమనస్య ప్రయోజనం ఆగమనప్రయోజనం, ప్రయోజనం ప్రయోజనే ప్రయోజనాని ఆగమనప్రయోజన శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. వద వదతాత్ వదతం వదత వదవ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాన్తః ఇతి అవ్య. వక్తుం తుమున్నంతావ్య. వి అవ. షీఞ్ ఇత్యుపసర్గద్వయపూర్వకషోఽన్తకర్మణీత్యస్మా దకర్మకాత్ భావేలటి ఆత్మనేపది ప్రథమపురుష. ఏ. యయా, యయా యాభ్యాం యాభిః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. తనోతి, తనోతి తనుతః తన్వన్తి తనువిస్తారే ఇత్య స్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః నః

మమ మే ఆవయోః నౌ అస్మాకం నః|అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. తాం, తాం తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆత్మనః గౌరవం|ఆత్మగౌరవం ఉదితం ఆత్మగౌరవం యేనసః ఉదితాత్మగౌరవః, గౌరవః గౌరవౌ గౌరవాః ఉదితాత్మగౌరవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. లవ, తవ తే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఏవ అవ్య. ఆగమః, ఆగమః ఆగమౌ ఆగమాః ఆగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఏషః, ఏషః ఏతౌ ఏతే ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ధృష్టస్యభావః ధృష్టతా తాం ధృష్టతాం, ధృష్టతాం ధృష్టతే ధృష్టతాః ధృష్టతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

అవ. ఏవం ప్రియ ముక్త్వా సంప్రత్యాగమనప్రయోజనం వినయేన ప్రచ్ఛతి.—

గతస్పృహఇతి. గతస్పృహో విరక్తోఽపి, త్వం ఆగమనప్రయోజనం, వదేతి వక్తుం యయా ధృష్టతయా, వ్యవసీయతే ఉద్యమ్యతే, స్వతేర్భావేలట్. ఉదిత ముత్పన్నం ఉక్తంవా, ఆత్మనో మమ గౌరవం యేన సః, గురుః శ్లాఘ్యః, ఏష తవ ఆగమ ఆగమనమేవ, నోఽస్మాకం, తాం ధృష్టతాం, తనోతి, భగవతో నిస్పృహ త్వేఽపి ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేః ప్రయోజనవ్యాప్త్యా సావకాశః ప్రశ్న ఇతి భావః.

శ్లో. ఇతి బ్రువన్తం తమువాచ స వ్రతీ
న వాచ్య మిత్థం పురుషోత్తమ త్వయా,
త్వ మేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యతః
కి మస్తి కార్యం గురు యోగినా మపి. 30

టీ. ఇతి=ఈలాగున, బ్రువన్తం=పలుకుచున్న, తం=ఆశ్రీకృష్ణమూర్తినిగూర్చి, సః=ఆ, వ్రతీ=నారదమహాముని, ఉవాచ=మాటువలికెను. హేపురుషోత్తమ=ఓశ్రీకృష్ణస్వామీ, త్వయా = నీచేత, ఇత్థం = ఈలాగున, నవాచ్యం = పలుకఁదగినదికాదు. యోగినామపి = యోగసిద్ధులకుఁగూడ, త్వమేవ = నీవే, సాక్షాత్కరణీయః=దర్శింపఁదగినవాఁడవు, ఇత్యతః = అనుదీనికంటె, వేఱైన, గురు = గొప్పదగు, కార్యం = పని, కిం = ఏది, అస్తి = కలదు? లేదనుట.

తా. అని పలుకుచున్న కృష్ణునిజూచి నారదులవారు బదులు చెప్పుచున్నారు. స్వామీ మీరిట్టులనవలదు. ఎంతెంత దొడ్డమహిమగల యోగులకుఁగూడ మీరే దర్శింపఁదగినవారనినచో నింక నాకుమాత్రము తమను దర్శించుటకన్న నెక్కువపని యేమున్నది? ఏమియులేదు.

శ. స.—ఇతి అవ్య. బ్రువన్తం, బ్రువన్తం బ్రువన్తౌ బ్రువతః బ్రువచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఉవాచ, ఉవాచ ఊచతుః ఊచుః బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపది ప్రథ. పు. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. వ్రతమస్యాస్తీతి వ్రతీ, వ్రతీ వ్రతినౌ వ్రతినః వ్రతిన్శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. వక్తుం యోగ్యం వాచ్యం, వాచ్యం వాచ్యే వాచ్యాని వాచ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇత్థం అవ్య. పురుషేషూత్తమః పురుషోత్తమః తస్య సంబుద్ధిః హేపురుషోత్తమ, హేపురుషోత్తమ హేపురుషోత్తమౌ హేపురుషోత్తమాః పురుషోత్తమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. సాక్షాత్కర్తుం యోగ్యః సాక్షాత్కరణీయః, కరణీయః కరణీయౌ కరణీయాః సాక్షాత్కరణీయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. అతః అవ్య. కిం, కిం కే కాని కింశబ్దః మ. న. ప్ర. ఏ. అస్తి స్తః సన్తి అసభువీత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. ఏ. కార్యం, కార్యం కార్యే కార్యాణి కార్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. గురు, గురు గురుణీ గురూణి గురుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. యోగః ఏషామస్తీతియోగినః తేషాం యోగినాం, యోగినః యోగినోః యోగినాం యోగిన్శబ్దః న. పు. ష. బ. అపి అవ్య.

ఇతీతి. ఇతి బ్రువంతం తం హరిం, స వ్రతీ మునిరువాచ, కిమితి హేపురుషోత్తమ పురుషేషు శ్రేష్ఠ. 'ననిర్ధారణ' ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధః. త్వయా ఇత్థం గతస్పృహోఽపీత్యేవం, న వాచ్యం, గతస్పృహస్యాప్యత్ర ప్రయోజనసంభవా దితి భావః. తదేవాహ—యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయః ప్రత్యక్షీకర్తవ్యః, ఇత్యతోఽస్మాత్, అన్య ద్గురుకార్యం. కి మస్తి న కించి దిత్యర్థః. తస్మాన్న ప్రయోజనాంతరప్రశ్నావకాశ ఇతి భావః.

అవ. యోగులకును నీవే దర్శింపఁదగువాఁడ వనుదానిని గట్టి జేయుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉదీర్ణరాగప్రతిరోధకం జనై
రభీక్ష్ణ మక్షుణ్ణతయాతిదుర్గమమ్,
ఉపేయుషో మోక్షపథం మనస్విన
స్త్వ మగ్రభూమి ర్నిరపాయసంశ్రయా. Re 3౨

టీ. ఉదీర్ణ...ధకం–ఉదీర్ణ = చెలరేఁగిన, రాగ=విషయాభిలాషయను, ప్రతిరోధకం=అడ్డము (దొంగ) గలదియు, అభీక్ష్ణం=మిక్కిలి, అక్షుణ్ణతయా=అలవఱుపఁ

బడని (నలఁగఁద్రొక్కఁబడని) దగుటచేత, జనైః=మనుజులచేత, అతిదుర్గమం=మిగుల పొందనలవికాని, మోక్షపథం=ముక్తిమార్గమును (అడవిదారిని), ఉపేయుషః=ప్రవేశించిన, మనస్వినః=పండితునకు (ధీరునకు), త్వమేవ=నీవే, నిరపాయ సంశ్రయా = మరలుపాటులేని యునికిగల, అగ్రభూమిః=చేరఁదగినచోటు.

తా. దొంగలు కంటకాదులు వీనిచే నిండి నలిగి మెత్తఁబడని అడవిదారిలో కష్టపడిపోవువానికి ఒక మంచిచోటెట్లో, విషయతృష్ణచే పలుమారు అడ్డగించఁబడి అతికష్టలభ్యమై మోక్షమార్గమును జేరువానికి నీవొక పునరావృత్తిలేని మంచి ప్రాప్యస్థాన మవుగదా.

శ. స.—రాగఏవ ప్రతిరోధకః రాగ ప్రతిరోధకః ఉదీర్ణః రాగప్రతిరోధకః యస్మిన్ సః ఉదీర్ణ...ధకః తం ఉదీ...ధకం, రోధకం రోధకౌ రోధకాన్ ఉదీ... రోధకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జనైః, జనేన జనాభ్యాం జనైః జనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అభీక్ష్ణం అవ్య. క్షుణ్ణో నభవతీత్యక్షుణ్ణః అక్షుణ్ణస్యభావః అక్షుణ్ణతా తయా అక్షుణ్ణతయా, అక్షుణ్ణతయా అక్షుణ్ణతాభ్యాం అక్షుణ్ణతాభిః అక్షుణ్ణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అత్యంతం దుర్గమః అతిదుర్గమః తం అతిదుర్గమం, అతిదుర్గమం అతిదుర్గమౌ అతిదుర్గమాన్ అతిదుర్గమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉపేయుషః, ఉపేయుషః ఉపేయుషోః ఉపేయుషాం ఉపేయువచ్ఛబ్దః స. పు. ష. ఏ. మోక్షస్యపంథాః మోక్షపథః తం మోక్షపథం, మోక్షపథం మోక్షపథౌ మోక్షపథాన్ మోక్షపథశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రశస్తం మనః అస్యాస్తీతి మనస్వీ తస్య మనస్వినః, మనస్వినః మనస్వినోః మనస్వినాం మనస్విన్ శబ్దః న. పు. ష. ఏ. త్వం, యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అగ్రాచసా భూమిశ్చ అగ్రభూమిః, భూమిః భూమీ భూమయః అగ్రభూమిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. నిర్గతః అపాయః యస్మాత్సః నిరపాయః నిరపాయః సంశ్రయః యస్యాస్సా నిరపాయసంశ్రయా, సంశ్రయాసంశ్రయే సంశ్రయాః నిరపాయసంశ్రయాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అవ. యదుక్తం యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి తదేవ ద్రఢయతి.—

ఉదీర్ణేతి. ఉదీర్ణ ఉద్రిక్తః, రాగో విషయాభిలాషః, స ఏవ ప్రతిరోధకః ప్రతిబంధః, పాటచ్చరశ్చ యస్మిన్ తం, 'ప్రతిరోధిపరాస్కందిపాటచ్చరమలిమ్లుచాః' ఇత్యమరః. అభీక్ష్ణ మక్షుణ్ణతయా అనభ్యస్తత్వేన, అన్యత్రాప్రతిహతత్వేన చ, జనై రతిదుర్గమం, మోక్షపథం అపవర్గమార్గం, కాంతారం చ, ఉపేయుషః ప్రాప్తవతః, 'ఉపేయివానసాశ్వాననూచానశ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః.

మనస్వినస్సుమనసో ధీరస్య 'ప్రశంసాయామినిః' త్వమేన నిరపాయః పునరావృత్తి రహితః, సంశ్రయః ఆశ్రయః ప్రాప్తిర్యస్యాస్సా తథోక్తా, 'న చ పునరావర్తతే' ఇతి శ్రుతేః ఆగ్రభూమిః ప్రాప్యస్థానం. 'అగ్ర మాలంబనే ప్రాప్య' ఇతివిశ్వః. 'సోఽహ మి'త్యాది శ్రుతేః. త్వత్ప్రాప్తేరేవ మోక్షత్వా దితి భావః. తస్మాన్ముముక్షూణా మపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సిద్ధమ్. 'త మేవం విదిత్వాతిమృత్యు మేతి నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనా యే'తి శ్రుతేః. యథా కస్యచిత్కుతశ్చిత్సఙ్కటాన్నిర్గత్య కేనచిత్కాంతారేణాగతస్య కించిన్నిర్బాధస్థానప్రాప్తి రభయాయ కల్పతే తథా త్వమేవ ముముక్షో రితి ధ్వనిః.

అవ. అయ్యా! మాయాతీతుఁడైనయీశ్వరుని బొందినచో మోక్షము గలుగుఁగాని నావలన నే మున్న దగు నని యాయీశ్వరుఁడు నీవే యనుచున్నాఁడు.—

 ఉదాసితారం నిగృహీతమానసై
ర్గృహీతమధ్యాత్మదృశా కథంచన,
బహిర్వికారం ప్రకృతేః పృథగ్విదుః
పురాతనం త్వాం పురుషం పురావిదః. 33

టీ. పురావిదః = పూర్వగాథ లెఱిఁగిన కపిలాదిమునులు, త్వాం = నిన్ను, నిగృహీతమానసైః-నిగృహీత = నియమించఁబడిన, మానసైః = చిత్తముగలవారిచేత, అధ్యాత్మదృశా = బ్రహ్మజ్ఞానముచేత, కథంచన = ఎట్లో, గృహీతం = కనిపట్టఁబడినవాఁడును, ఉదాసితారం = ప్రకృతిలోఁబడక తొలఁగియున్నవాఁడును, బహిర్వికారం = మహదాది వికారములకు వెలియైనవాఁడును, ప్రకృతేః = త్రిగుణస్వరూపమైన మూలావిద్యకంటె, పృథక్ = వేఱుపడినవాఁడును, పురాతనం = మిక్కిలి ప్రాచీనుఁడైన, పురుషం = పురుషునిగా, విదుః = ఎఱుఁగుదురు.

తా. పూర్వచరిత్ర మెఱిఁగిన కపిలాది మహర్షులు నిన్నే నియతచిత్తులగు యోగులచేత జ్ఞానదృష్టిచేత నతిప్రయాసముచేతఁ గనుఁగొనఁబడినవాఁడును, మహదాదులకంటెను మూలప్రకృతికంటెను వేఱైన పురాతనపురుషునిగాఁ దెలిసికొనుచున్నారు.

శ. స.—ఉదాసితారం, ఉదాసితారం ఉదాసితారౌ ఉదాసితౄన్ ఉదాసితృశబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. నిగృహీతం మానసం యైస్తే నిగృహీతమానసాః తైః నిగృహీత మానసైః, మానసేన మానసాభ్యాం మానసైః నిగృహీత మానసశబ్దః అ. పు. తృ. బ. గృహీతం, గృహీతం గృహీతౌ గృహీతాన్ గృహీతశబ్దః అ. పు.

ద్వి. ఏ. ఆత్మని అధి అధ్యాత్మం అధ్యాత్మం చ తద్దృక్చ అధ్యాత్మదృక్ తయా అధ్యాత్మదృశా. దృశా దృగ్భ్యాం దృగ్భిః అధ్యాత్మదృక్ఛబ్దః శ. స్త్రీ. తృ. ఏ. కథం అవ్య. చన అవ్య. వికారేభ్యో బహి ర్బహిర్వికారం అవ్యయీభావావ్యయం. ప్రకృతేః, ప్రకృతేః ప్రకృత్యోః ప్రకృతీనాం ప్రకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. పృథక్. అవ్య. వేద విదతుః విదుః విదజ్ఞానే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్రథ. బహు. పురాభవః పురాతనః టం పురాతనం, పురాతనం పురాతనౌ పురాతనాన్, పురాతనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వాం, త్వాం త్వా యువాం వాం యుష్మాన్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. పురుషం, పురుషం పురుషౌ పురుషాన్ పురుషశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. పురావిదంతీతి పురావిదః, పురావిత్ పురావిదౌ పురావిదః పురావిచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ.

నను ప్రకృతివివిక్తపురుషసాక్షాత్కారా న్మోక్షః నాస్మత్సాక్షాత్కారాదిత్యాశంక్య సోఽపి త్వమేవేత్యాహ—

ఉదాసితారమితి. పురావిదః పూర్వజ్ఞాః కపిలాదయః, త్వాం నిగృహీతమానసైః అంతర్నిరుద్ధచిత్తైః, యోగిభిః, ఆత్మని అధి ఇత్యధ్యాత్మం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'అనశ్చే'తి సమాసాంతష్టచ్. అధ్యాత్మం దృక్ జ్ఞానం తయా అధ్యాత్మదృశా, ప్రత్యగ్దృష్ట్యా, కథంచన, గృహీతం సాక్షాత్కృతం కేన రూపేణ గృహీతమత ఆహ—ఉదాసితారముదాసీనం ప్రకృతౌ స్వార్థం ప్రవృత్తాయామపి స్వయం కర్తృత్వాద్యస్పృష్ట మిత్యర్థః. ఆసేస్తృచ్. బహి ర్వికారేభ్యో బహిర్వికారం, మహదాదిభ్యః పృథగ్భూత మిత్యర్థః. 'అపపరిబహిరంచవః పంచమ్యా' ఇత్యవ్యయీభావః. కించ ప్రకృతే స్త్రైగుణ్యాత్మనో మూలకారణాత్, పృథగ్విభిన్నం. 'ప్రకృతిః పంచ భూతేషు ప్రధానే మూలకారణే' ఇతి యాదవః. పురా భవం పురాతనం, అనాదిం, 'సాయంచిర మి'త్యాదినా ట్యుట్ ప్రత్యయః. పురుషం పురుషశబ్దవాచ్యం,విజ్ఞానఘనం విదుః విదన్తి, 'విదోలటో వే'తి ర్ఝురుసాదేశః. యదాహుః—'మూలప్రకృతి రవికృతి ర్మహదాద్యాః ప్రకృతి వికృతయ స్సప్త, షోడశకశ్చ వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుష'ఇతి. 'అజామేకాం లోహిత శుక్లకృష్ణా మి'త్యాదిశ్రుతేశ్చ. సోఽపి త్వమేవ. 'తత్త్వ మసీ'త్యాది వాక్యై రైక్యశ్రవణాత్. తస్మా త్త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సమ్యగుక్తమితి భావః.

అవ. ఇట్లు దేవుని నిర్గుణరూపమును జెప్పి ప్రకృతోపయోగిగావున నాలుపద్యములచే సగుణరూపమును స్తుతించును.—

శ్లో. నివేశయామాసిథ హేలయోద్ధృతం
ఫణాభృతాం ఛాదన మేక మోకసః,

జగత్త్రయైకస్థపతి స్త్వముచ్చకై
రహీశ్వర స్తంభశిరస్సు భూతలమ్. ౩౮

టీ. జగత్త్ర...పతిః - జగత్త్రయ = ముల్లోకములకు, ఏక=ఒక్కఁడైన, స్థపతిః = ప్రభువును, నిర్మాతయునునగు, త్వం = నీవు, హేలయా = విలాసముచేత, ఉద్ధృతం = ఎత్తఁబడిన, ఫణాభృతాం = పాముల యొక్క, ఓకసః = నివాసమునకు (ఇంటికి), ఏకం = ఒక్కటగు, ఛాదనం = మూఁతయగు, భూతలం = భూభాగమును, ఉచ్చకైః = గొప్పవగు, అహీ=శిరస్సు, అహీశ్వర = ఆదిశేషుఁడనే, స్తంభ=కూచము యొక్క, శిరస్సు = తుదలయందు (తలలయందు), నివేశయామాసిథ = ఉంచితివి.

తా. లోకత్రయ నిర్మాణపారీణుఁడైననీవు వరాహరూపుఁ దాల్చి పాతాళగృహమున కొకమూతగానున్న యీభూమండలమును అనాయాసముగా లేవనెత్తి ఆదిశేషుఁడను స్తంభముమీఁదఁ బూనిక చేసి పెట్టినాఁడవుగదా !

శ. స.—నివేశయామాసిథ నివేశయామాసథుః నివేశయామాస. నిపూర్వక విశప్రవేశన ఇత్యస్మాణ్ణిజంతావామంతాత్ అనుప్రయుక్తా దసధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరిభూతేలిటి పరస్మైపది మధ్యమ. ఏ. హేలయా, హేలయా హేలాభ్యాం హేలాభిః హేలాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఉద్ధృతం, ఉద్ధృతం ఉద్ధృతే ఉద్ధృతాని ఉద్ధృతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఫణాః బిభ్రతీతి ఫణాభృతః, ఫణాభృతః ఫణాభృతోః ఫణాభృతాం ఫణాభృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. ఛాదనం, ఛాదనం ఛాదనే ఛాదనాని ఛాదనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఏకం, ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్మాత్ ఏకస్య ఏకస్మిన్ ఏకశబ్దః అ. న. ద్వి. నిత్యైకవచనమ్. ఓకసః, ఓకసః ఓకసోః ఓకసాం ఓకశ్శబ్దః స. న. ష. ఏ. జగతాంత్రయం జగత్త్రయం. ఏకశ్చాసౌ స్థపతిశ్చ ఏకస్థపతిః జగత్త్రయస్య ఏకస్థపతిః జగత్త్రయైకస్థపతిః, పతిః, పతీ పతయః జగ...పతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఉచ్చకైః అవ్య. అహీనాం ఈశ్వరః అహీశ్వరః అహీశ్వర ఏవ స్తంభః అహీశ్వర స్తంభస్య శిరాంసి అహీ...రాంసి తేషు అహీ...రస్సు, శిరసి శిరసోః శిరస్సు అహీ...శిరశ్శబ్దః స. న. స. బ. భూతలం, భూతలం భూతలే భూతలాని భూతలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

ఏవం భగవతో నిర్గుణస్వరూప ముక్త్వా సంప్రతి ప్రస్తుతోపయోగితయా సగుణ మాశ్రిత్య షడ్భిః స్తౌతి.—

నివేశయామాసిథేతి. జగత్త్రయస్య లోకత్రయస్య, ఏకస్థపతి రేకాధిపతిః, ఏక శిల్పీచ, 'స్థాపత్యేధిపతౌ తక్షిః స్థపతి స్సచివేఽపి చే'తి వైజయంతీ, త్వం హేలయా లీలయా ఉద్ధృతవరాహావతార ఇతి భావః. ఫణాభృతా మురగాణాం, ఓకస ఆశ్రయస్య, సద్మనశ్చ, 'ఓక స్సద్మని చాశ్రయ' ఇతి విశ్వః. ఏకం ఛాదనమావరణం భూతలం, ఉచ్చకై రున్నతేషు, అహీశ్వరః శేషః, సఏవ స్తంభః, తస్య శిరస్సు మూర్ధసు, అగ్రేషుచ, సహస్రేఽకేతి భావః. నివేశయామాసిథ నిహితవాన్. విశతే ర్ణ్యంతా ల్లిటి థల్ 'కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటీ' తి అస్తే రనుప్రయోగః. అత్ర శ్లిష్టా శ్లిష్ట రూపకయో ర్హేతుహేతుమద్భావాత్ శ్లిష్టపరంపరితరూపకమ్.

శ్లో. అనన్యగుర్వ్యా స్తవ కేన కేవలం
పురాణమూర్తే ర్మహిమావగమ్యతే,
మనుష్యజన్మాపి సురాసురాన్గుణై
ర్భవాన్ భవచ్ఛేదకరైః కరోత్యధః. ౩౫

టీ. అనన్యగుర్వ్యాః=సర్వశ్రేష్ఠమైన, తవ=నీయొక్క, పురాణమూర్తేః=సనాతన స్వరూపముయొక్క, కేవలం = కృత్స్నముగా, మహిమా = ప్రభావము, కేన=ఎవని చేత, అవగమ్యతే = తెలిసికొనఁబడుచున్నది. మనుష్యజన్మాపి = మానవావతారముల గలవాఁడైనను, భవాన్ = నీవు, భవచ్ఛేదకరైః = సంసారవిచ్ఛేదనకరములైన,గుణైః= జ్ఞానాదిసద్గుణములచేత, సురాసురాన్=దేవదానవులచేత, అధఃకరోతి=క్రిందుపఱచు చున్నావో.

తా. దేవా! ఆది మధ్యాంతరహితమైన నీ సనాతనరూపము యొక్క మహిమను గొనియాడుట కెంతటివాఁడు గావలెను? నీవు జన్మ మాత్రముచేత మనుష్యుఁడవైయైనను మహిమచేత దేవాసురులను మీఱినవాఁడవు.

శ. స.—నవిద్యతే అన్యః గురుః యస్యాస్సా అనన్యగురుః తస్యాః అనన్య గుర్వ్యాః, గుర్వ్యాః గురోః గుర్వోః గురూణాం అనన్యగురుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ష. ఏ. తవ తే యువయోః వాం యుష్మాకంవః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. కేన కాభ్యాం కైః కింశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. కేవలం అవ్యయం. పురాణా చసామూర్తిశ్చ పురాణమూర్తిః తస్యాః పురాణమూర్తేః, పురాణమూర్తేః పురాణమూర్త్యోః పురాణమూర్తీనాం పురాణ మూర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. మహతోభావః మహిమా, మహిమా మహిమానౌ మహి మానః మహిమన్శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అవగమ్యతే, అవగమ్యేతే అవగమ్యంతే

అవపూర్వకగమ్ఙ్గతావిత్యస్మాత్ సకర్మకాత్ కర్మణివర్తమానే లటి ఆత్మనే. ప్ర. ఏ. మనుష్యాత్ జన్మ యస్య సః మనుష్యజన్మా జన్మా జన్మానౌ జన్మానః మనుష్యజన్మన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అపి. అవ్య. సురాశ్చ అసురాశ్చ సురాసురాః తాన్ సురాసురాన్, సురాసురం సురాసురౌ సురాసురాన్ సురాసురశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. గుణైః, గుణేన గుణాభ్యాం గుణైః గుణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. భవాన్, భవాన్ భవన్తౌ భవన్తః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. భవస్య ఛేదః భవచ్ఛేదః భవచ్ఛేదం కుర్వంతీతి భవచ్ఛేదకరాః తైః భవచ్ఛేదకరైః, కరేణ కరాభ్యాం కరైః భవచ్ఛేదకరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. కరోతి కరుతః కుర్వంతి. డుకృఞ్ కరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరివర్తమానేలటి పరస్మైపది. ప్రథ. ఏ. అధః. అవ్య.

అనన్యేతి. న విద్యతే అన్యో గురు ర్యస్యాః స్తస్యాః, అనన్యగుర్వ్యా ఇత్యేత దీకారాంతః పాఠః. సమాసాత్ప్రాగుకారేణ 'న ద్వ్యత శ్చేతి కప్ప్రసంగోన, పశ్చాత్త్వనుపసర్జనాధికారాత్. 'ఓతో గుణవచనా ది'తి న ప్రాప్నోతీతి. 'జేతి హ్రస్వ శ్చేతి వా'నదీత్వాత్. 'ఆణ్నద్యాః' ఇతి ఆడాగమః. కేచి త్సమాసాంతవిధి రనిత్య ఇతీకారం సంపాదయంతి. తస్యాః సర్వోత్తరాయాః, తవ పురాణమూర్తేః కేవలం అమానుషస్వరూపస్యైవ, 'కేవలః కృత్స్న ఏక స్స్యా త్కేవలం చావధారణే' ఇతి శాశ్వతః. మహిమా కేనావగమ్యతే, న కేనాపీత్యర్థః. కుతః మనుష్యాజ్జన్మ యస్య సః. మనుష్యజన్మాపి భవాన్. 'అవ్యయీ హి బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపదః' ఇతి వామనః. భవచ్ఛేదకరైః సంసారనివర్తకైః గుణైః జ్ఞానాదిభిః, సురాసురాన్, సురాసురవిరోధస్య కార్యోపాధికత్వేనాశాశ్వతికత్వాత్. 'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వైకవద్భావ ఇత్యాహుః అధః కరోతి. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్మదన్యత్వేన శేషత్వాదితి. మానుషఏవ తే మహిమా దురవగాహః, అమానుషస్తు కిము తేతి తాత్పర్యార్థః. ద్వితీయార్థే అసకృద్వ్యంజనయుగ్మావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః.

శ్లో. లఘూకరిష్య న్నతిభారభఙ్గురా
మమూం కిల త్వం త్రిదివాదవాతరః,
ఉదూఢలోకత్రితయేన సాంప్రతం
గురు ర్ధరిత్రీ క్రియతే తరాం త్వయా. 36

టీ. త్వం=నీవు, అతిభారభఙ్గురాం - అతిభార=అధికమైన (దుర్జనుల) బరువుచేత, భంగురాం=చేడ్పడియున్న, అమూం = ఈభూమిని, లఘూకరిష్యన్ = తేలికగల్దానిగాఁ జేయఁగోరినవాఁడవై, త్రిదివాత్=స్వర్గమునుండి, అవాతరఃకిల=ఉద్భవిం

చితివిగదా, సాంప్రతం=ఇప్పుడు, ఉదూఢలోకత్రితయేన-ఉదూఢ=కుక్షినిడుకొనఁబడిన, లోకత్రితయేన=మూఁడులోకములుగల, త్వయా=నీచేత, ధరిత్రీ=భూమి, గురుః=గౌరవింపఁదగినది (బరువుగలది)గా, క్రియతేతరాం=మిగులచేయఁబడుచున్నది.

తా. దుష్టజనభారముకతన మిగుల వన్నె దరిగియున్న యీ భూమి భారమును బాపుటకై నీ వవతరించితివి. అయినను కుక్షిస్థాపితభువనుఁడవైననీవు ఈభూమిని మిగుల బరువు (గౌరవము) గలదానినిగా జేయుచున్నావు. నీయావిర్భావముచేత నీభూమి పవిత్రయై సర్వజనపూజ్యమైనది.

శ. స.—అలఘుం లఘుం సంపద్యమానాం కరిష్యన్ లఘూకరిష్యన్, కరిష్యన్ కరిష్యన్తౌ కరిష్యన్తః లఘూకరిష్యచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతంభారః అతిభారః అతిభారేణ భఙ్గురా అతిభారభఙ్గురా తాం అతిభారభఙ్గురాం, భఙ్గురాం భఙ్గురే భఙ్గురాః అతిభారభఙ్గురాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అమూం, అమూం అమూ అమూః అదశ్శబ్దః స. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. కిల. అవ్య. త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. తృతీయాద్యోః త్రిదివః తస్మాత్, త్రిదివాత్, త్రిదివాత్ త్రిదివాభ్యాం త్రిదివేభ్యః త్రిదివశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అవాతరః అవాతరతం అవాతరత. అవపూర్వకతౄప్లవనతరణయో రిత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలజి పరస్మై. మధ్య. పు.ఏ. త్రయః అవయవా అస్య త్రితయం లోకనాం త్రితయం లోకత్రితయం ఉదూఢం లోకత్రితయంయేనసః ఉదూఢలోకత్రితయః తేన ఉదూ...యేన, త్రితయేన త్రితయాభ్యాం త్రితయైః ఉదూ...త్రితయశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. సాంప్రతం అవ్య. గురవః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ధరిత్రీ, ధరిత్రీ ధరిత్ర్యౌ ధరిత్ర్యః ధరిత్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. క్రియతే క్రియేతే క్రియన్తే. డుకృఞ్ కరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్మణి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపది ప్రథ. పు. ఏ. అతిశయేన క్రియతే క్రియతేతరాం అవ్య. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ.

లఘూకరిష్యన్నితి. త్వమతిభారేణోర్జేన స్వరూపేణ, భంగురాం స్వయం భజ్యమానాం, 'భంజభాసమిదోఘురచ్' ఇతి ఘురచ్. 'భఙ్గురః కర్మకర్తరీ'తి వామనః. అమూం భువ మిత్యర్థః. లఘూకరిష్య న్నిర్భరాం కరిష్యన్ కిల. 'కృభ్వస్తి—'ఇత్యాదినా ఽభూతతద్భావే-చ్విః. 'చ్వౌచే'తి దీర్ఘః తృతీయా ద్యోశ్త్రిదివ స్స్వర్గః, తస్మాత్, 'ఘఞర్థే కవిధానం' వృత్తివిషయే సంఖ్యాశబ్దస్య పూరణార్థత్వం త్రిభాగాదివత్ అవాతరః అవతీర్ణోఽసి, సాంప్రతం సంప్రతి, ఉదూఢలోకత్రితయేన, కుక్షావితి శేషః.

త్వయా ధరిత్రీ భూమిః, గురుః పూజ్యా భారవతీచ, క్రియ తేతరాం అతిశయేన క్రియతే, 'తిజ శ్చే'తి తరప్. 'కిమే త్తి జవ్యయఘాదామ్యద్రవ్యప్రకర్ష' ఇత్యాంప్రత్యయః. లఘూకర్తాపి గురుక ర్తేతి. విరోధప్రతీతేః విరోధాభాసోఽలంకారః. 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే' ఇతిలక్షణాత్.

శ్లో. నిజౌజసోజ్జాసయితుం జగద్ద్రుహా
ముపాజహీథా న మహీతలం యది,
సమాహితై రప్యనిరూపిత స్తతః
పదం దృశ స్స్యాః కథ మీశ మాదృశామ్. 38

టీ. నిజౌజసా-నిజ=స్వకీయమగు, ఓజసా = ప్రతాపముచేత, జగద్ద్రుహాం-జగత్=లోకములకు, ద్రుహాం=కీడుచేయునట్టి కంసాదిదుష్టులను, ఉజ్జాసయితుం=ఉన్మూలించుటకొఱకు, మహీతలం=భూలోకమునుగూర్చి, నోపాజహీథాయది=అవతరించక పోయితివేని, తతః=ఆలాగైనచో, సమాహితైరపి=ఏకాగ్రచిత్తులగు యోగుల చేత సైతము, అనిరూపితః=నిశ్చయించి కనుఁగొనఁబడని, త్వం=నీవు, హే ఈశ=ఓప్రభూ! కృష్ణ, మాదృశాం=మావంటివారలయొక్క, దృశః =చూపునకు, పదం=లక్ష్యమైనవాఁడవు, కథం=ఎట్లు, స్యాః=అగుదువు.

తా. స్వామీ! లోకద్రోహముచేయు కంసాదిదుష్టులను శిక్షించుటకై నీ వీభూమియం దవతరింతువేని యొరులకు సైతము అందరాని యీదివ్యరూపము మా యీచర్మచక్షుస్సుల కెట్లు లభ్యమగును? నీ యవతారము జగన్మంగళమునకే గాక మాయానందమునకు నని తా.

శ. సః—నిజం చ తదోజశ్చ నిజౌజః తేన నిజౌజసా, ఓజసా ఓజోభ్యాం ఓజోభిః నిజౌజశ్శబ్దః స.న.తృ.ఏ. ఉజ్జాసయితుం తుమున్నంత మవ్యయం. జగద్భ్యః ద్రుహ్యంతీతి జగద్ద్రుహః తేషాం జగద్ద్రుహాం, ద్రుహః ద్రుహోః ద్రుహాం జగద్ద్రుట్ఛబ్దః గా. పు. ష. ఏ. ఉపాజహీథాః ఉపాజహీథాం ఉపాజహీధ్వం ఉపపూర్వక ఓహాఙ్ గతా విత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలఙి ఆత్మ. మధ్య. ఏ. న. అవ్య. మహ్యాస్తలం మహీతలం తత్ మహీతలం, మహీతలం మహీతలే మహీతలాని మహీతలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. యది అవ్య. సమాహితైః సమాహితేన సమాహితాభ్యాం సమాహితైః సమాహితశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. నిరూపితో నభవతీత్యనిరూపితః అనిరూపితః అనిరూపితౌ అనిరూపితాః అనిరూపితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తతః తసిబన్తాఽవ్యయం పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. దృశః, దృశః దృశోః

దృశాం దృక్ఛబ్దః శ. స్త్రీ. ష. ఏ. స్యాః స్యాతం స్యాత అసభువీత్యస్మా దకర్మకా త్కర్తరి విధ్యాదౌ లిఙ్ పరస్మై మధ్య. పు. ఏ. కథం అవ్య. ఈశ, హేఈశ హేఈశౌ హేఈశాః ఈశశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. అహమివ పశ్యంతీతి మాదృశః తేషాం మాదృశాం, మాదృశః మాదృశోః మాదృశాం మాదృక్ఛబ్దః శ. పు. ష. ఏ.

నిజౌజసేతి. నిజౌజసా స్వతేజసా, జగద్భ్యో ద్రుహ్యంతీతి జగద్ద్రుహః కంసాదయః, 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. తేషా ముజ్జాసయితుం తాన్ హంతు మిత్యర్థః. 'జాసిని ప్రహణే'త్యాదినా కర్మణి శేషే షష్ఠీ, 'జసుహింసాయామి'తి చురాదిః. మహీతలం భూలోకం, నోపాజహీథా యది నావాతరశ్చేత్, 'ఓహాఙ్ గతౌ' వితి ధాతో ర్లఙి థాస్. తత స్తర్హి, సమాహితై స్సమాధినిష్ఠైరపి. సకర్మకాదప్యాశితాది వదవివక్షితే కర్మణి కర్తరి క్తః. అథ వా సమాహితచిత్తైరిత్యర్థః. విభక్తథ సేషు 'విభక్తా భ్రాతర' ఇతి వదుత్తరపదలోపో ద్రష్టవ్యః. గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగ ఏవ లోప ఇతి కైయటః అనిరూపితః అగృహీత స్త్వం, హేఈశ మాదృశాం చర్మచక్షుషామితిభావః. వినయోక్తి రియం. దృశో దృష్టేః పదం గోచరః, కథం స్యాః న కథంచిదిత్యర్థః. తస్మా త్త్వత్సాక్షాత్కార ఏవ ఆగమనప్రయోజన మితి భావః.

అవ.—అయ్యా! ఎప్పుడును నేనే యీదుష్టనిగ్రహము చేయవలె నని నాకేమి యీకట్టడి యనినచో నిది మఱియొకరివలనఁ గానేరదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉపప్లుతం పాతు మదో మదోద్ధతై స్త్వమేవ విశ్వంభర విశ్వ మీశిషే,
ఋతే రవేః క్షాళయితుం క్షమేత కః క్షపాతమస్కాండమలీమసం నభః.

టీ. హేవిశ్వంభర=ఓలోకరక్షకా! మదోద్ధతైః=పొగరు బోతులగు కంసుఁడు మొదలగువారిచేత, ఉపప్లుతం = ఇడుమగుడువఁబడిన, అదః = ఈ, విశ్వం=జగత్తును, పాతుం=దొసఁగు బాపి రక్షించుటకొఱకు, త్వమేవ=నీవొక్కఁడవే, ఈశిషే=శక్తుఁడవగుదువు. క్షపా...మసం-క్షపా=రాత్రియందలి, తమః=చీఁకటులయొక్క, కాండ=తుట్టెలచేత, మలీమసం=రూపఱియున్న, నభః=ఆకాశమును, క్షాళయితుం=కడిగి శుభ్రముచేయుటకొఱకు, రవేఃఋతే=సూర్యుఁడుగాక, కః=ఎవఁడు, క్షమేత=సమర్థుఁడగును ? కాఁడనుట.

తా. దేవా! దుష్టులను బరిమార్చి లోకము నిరాకులము జేయ నీవొక్కఁడవే చాలుదువుగాని యన్యుఁడు లేఁడు. రాత్రి చీఁకట్లచే నిండుకొనియున్న యాకసమును వెలిఁగింపఁజేయుటకు సూర్యుఁడు దక్క నింకొకఁడు శక్తుఁడగునే, కాఁడు.

శ. స.—ఉపప్లుతం ఉపప్లుతం ఉపప్లుతే ఉపప్లుతాని ఉపప్లుతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. పాతుం తుమున్నంతావ్యయం. అదః, అదః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. మదేన ఉద్ధతాః మదోద్ధతాః తైః మదోద్ధతైః ఉద్ధతేన ఉద్ధతాభ్యాం ఉద్ధతైః మదోద్ధతశబ్దః అ. పు. తృ. బ. త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః తస్యసంబుద్ధిః హే విశ్వంభర, హేవిశ్వంభర హేవిశ్వంభరౌ హేవిశ్వంభరాః విశ్వంభరశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. విశ్వం, విశ్వం విశ్వే విశ్వాని విశ్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఈశిషే ఈశాథే ఈశిధ్వే ఈశఐశ్వర్య ఇత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. మధ్య. పు. ఏ. ఋతే. అవ్య. రవేః రవేః రవ్యోః రవీణాం రవిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. క్షాళయితుం తుమున్నంత మవ్యయం. క్షమేత క్షమేతాంక్షమేరన్ క్షమూష్ సహనే ఇత్యస్మా దకర్మకాత్ కర్తరి విధ్యాదౌలిజ్ ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. కః కౌ కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. తమసాంకాండాః తమస్కాండాః క్షపాయాః తమస్కాండాః క్షపాతమస్కాండాః క్షపాతమస్కాండైః మలీమసంక్షపా...మసం, మలీమసం మలీమసే మలీమసానిక్షపా...మసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. నభః, నభః నభసీ నభాంసి నభశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

నను కోఽసౌ నిర్బంధః య న్మమై వాయం దుష్టనిగ్రహాధికార ఇత్యాశంక్య అనన్యసాధ్యత్వాదిత్యాహ.—

ఉపప్లుతమితి. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః విశ్వత్రాతా, 'సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజీ'త్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః. మదోద్ధతైః కంసాదిభిః, ఉపప్లుతం పీడితం, అదో విశ్వం లోకం పాతుం రక్షితుం, త్వమేవ ఈశిషే శక్నోషి, విశ్వంభరత్వాదితి భావః. ఈశ ఐశ్వర్యే లటి థాస్. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతమాహ—ఋత ఇతి. క్షపాయా రాత్రేః, తమస్కాండై స్తమోవర్గైః, 'కాండోఽస్త్రీదణ్డబాణార్వవర్గావసరవారిష్వి'త్యమరః, 'కస్కాదిషు చే'తి విసర్జనీయస్య సత్వమ్. మలీమసం మలినం, 'మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషిత మి'త్యమరః. 'జ్యోత్స్నాతమిస్రే'త్యాదినా మత్వర్థీయో నిపాతః నభః క్షాళయితుం విశదీకర్తుం, రవేః ఋతే రవిం వినా, 'అన్యారా దితరర్తే' ఇత్యాదినా పంచమీ. కః క్షమేత శక్నుయాత్, నకోఽపీత్యర్థః. క్షమూష్సహనే లిఙ్. అత్ర వాక్యద్వయేఽపి సమానధర్మస్యైకస్య ఈశిషే క్షమేతేతి శబ్దద్వయేన వస్తుప్రతివస్తుభావేన నిర్దేశా త్తత్రాపి వ్యతిరేకముఖ్యత్వా ద్వైధర్మ్యేణ ప్రతివస్తూపమాలంకారః.తదుక్తం—'సర్వస్య వాక్యార్థగతత్వేన సామాన్యస్య వాక్యద్వయే పృథఙ్నిర్దేశే ప్రతివస్తూపమా.

 కరోతి కంసాదిమహీభృతాం వధా

జ్జనో మృగాణా మివ య_త్తవ_స్తవమ్,

హారే హిరణ్యాక్షపురస్సరాసుర

ద్విపద్విషః ప్రత్యుత సా తిరస్క్రియా. ౩౮

టీ. జనః = లోకము, మృగాణామివ = క్రూరమృగములయొక్కవలె, కంసాది...తాం-కంస = కంసుఁడే, ఆది = మొదలుగాఁగల, మహీభృతాం = దుష్టరాజులయొక్క, వధాత్ = సంహారమువలన, తవ = నీయొక్క, _స్తవం = స్తోత్రమును, కరోతీతియత్ = చేయుచున్నదనుట యేదికలదో, హేహారే = ఓకృష్ణా, హిర...ద్విషః-హిరణ్యాక్ష = హిరణ్యాక్షుఁడె (బంగారుకండ్లవాఁడు), పురస్సర= మొదలైన, అసుర = రాక్షసులను, ద్విప = ఏనుఁగులకు, ద్విషః = శత్రువైన, తవ = నీకు, ప్రత్యుత = యోచించఁగా, సా = ఆస్తోత్రము, తిరస్క్రియా = అవమానమే.

తా. కృష్ణా! కంసాదిదుష్టరాజులను క్రూరమృగములను జంపినట్లుచంపి లోకమునకు మేలొనర్చినందులకై నిన్నుజనులు మిగులస్తుతింతురుగాని హిరణ్యాక్షుఁడు మొదలగు మహాపరాక్రమవంతులను సయితము రూపుమాపిన నీకీవీరిస్తోత్రములు గౌరవాపాదకములు కావు సరిగదా! పైపెచ్చు అకీర్తికరములుగూడ నగును. మహావిభవముగల నీకీ తుచ్ఛులను బరిమార్చుటన నెంతపని? అత్యల్పము.

శ. స.—కరోతి కురుతః కుర్వన్తి డుకృఞ్ కరణే ఇత్యస్మాత్స కర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. ఏ. కంసః ఆదిః యేషాం తేకంసాదయః మహీం బిభర్తీతి మహీభృతః కంసాదయశ్చ తే మహీభృతశ్చ కంసాది మహీభృతః తేషాం కంసా...భృతాం, భృతః భృతోఃభృతాం కంసాది...భృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. వధాత్, వధాత్ వధాభ్యాం వధేభ్యః వధశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. జనః, జనః జనౌ జనాః జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాణాం, మృగస్య మృగయోః మృగాణాం మృగశబ్దః అ. పు. ష. బ. ఇవ. అవ్య. యత్ అవ్య. తవ, తవతే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. స్తవం, స్తవం స్తవౌ స్తవాన్ స్తవశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హారే, హేహారే హేహారీ హేహారయః హారిశబ్దః ఇ. పు. సం. ప్ర. ఏ. పురః సరతీతి పురస్సరః, హిరణ్యవికారే అక్షిణీయస్యసః హిరణ్యాక్షః హిరణ్యాక్షః పురస్సరః యేషాంతే హిర...స్సరాః హిర...రాశ్చతే అసురాశ్చ

హిర...సురాః, హిర...సురా ఏవద్విపాః హిర...ద్విపాః హిర...ద్విపానాం ద్విట్ హిర...ద్విట్ తస్య హిర...ద్విషః, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం హిర...ద్విట్ఛబ్దః ష. పు. ష. ఏ.

కరోతీతి. కించ జనో మృగాణామివ, కంసాది మహీభృతాం వధా ద్ధేతోః తవ స్తవం స్తోత్రం, 'స్తవః స్తోత్రం స్తుతి ర్నుతి రి'త్యమరః. కరోతీతి యత్, హే హా రేకృష్ణ, సింహేతి చ గమ్యతే. సా స్తుతిక్రియా, హిరణ్యాక్షపురస్సరాః హిరణ్యాక్షప్రముఖాః యే అసురాః త ఏవ ద్విపా గజా స్తేషాం ద్విషో హంతురిత్యర్థః. తస్య తవ. ప్రత్యుత వైపరీత్యేన, 'ప్రత్యుతేత్యుక్తవైపరీత్యే' ఇతి గణవ్యాఖ్యానే. తిరస్క్రియా అవమానః, యదితి సామాన్యే నపుంసకమ్. సేతి విధేయలిఙ్గమ్ గజఘాతిన స్సింహస్య, మృగవధవర్ణనమివ మహాసురహంతు స్తవ కంసాదిక్షుద్రనృపవధోద్ఘాటనం తిరస్కార ఏవేత్యర్థః. అత్రాసురద్విపానామితి హరివద్ధరి రితి శ్లిష్టపరంపరితరూపకమ్. మృగాణా మివేత్యుపమయా అంగాంగీభావేన సంకీర్యతే.

అవ.—ఇటుల తనమాటలమీఁద రుచిపుట్టించి యిఁక దావచ్చినకార్యమును దెలుపుచున్నాఁడు.

శ్లో. ప్రవృత్త ఏవ స్వయ ముజ్ఝితక్లమః
క్రమేణ పేష్టుం భువనద్విషా మసి,
తథాపి వాచాలతయా యునక్తి మాం
మిథ స్త్వదాభాషణలోలుపం మనః. ౪౦

టీ. త్వం = నీవు, ఉజ్ఝితక్లమః - ఉజ్ఝిత = విడువఁబడిన, క్లమః = అలయిక గలవాఁడవై, క్రమేణ=వరుసతో, భువనద్విషాం - భువన = లోకములకు, ద్విషాం= ద్రోహకారులైనవారికి, పేష్టుం = నుఱుమాడుటకొఱకు, స్వయం = ఒకరిప్రోత్సాహమవశ్యములేక నీయంత నీవే, ప్రవృత్తః = కడంగినవాఁడవు, అస్యేవ = ఆయితివి. తథాపి=అటులైనను, మిథః=ఏకాంతమున, త్వదాభాషణలోలుపం - త్వత్ =నీతోడ, ఆభాషణ = ముచ్చటించుటయందు, లోలుపం = ఉవ్విళ్లూరుచున్న, మనః = నా చిత్తము, మాం = నన్ను, వాచాలతయా=వదరుబోతుతనముతోడ, యునక్తి=కూర్చుచున్నది.

తా. ఒకరి ప్రేరేపణలేక నీయంతనీవే లోకపీడాకరులైన దుష్టుల నందఱను మఱువకుండ వొక్కొకనిగా నుక్కడంచుచున్నను, మీతోఁ గొంచెముసేపైనను ఏకాంతమున ముచ్చటింతమనుకోరికయేనా కీవాఁగుఁబోతుతనమును గలిగించుచున్నది.

శ. స.—ప్రవృత్తః, ప్రవృత్తః ప్రవృత్తౌ ప్రవృత్తాః ప్రవృత్తశబ్దః అ. పుం ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. స్వయం అవ్య. ఉజ్ఝితః క్లమః యేన సః ఉజ్ఝితక్లమః, క్లమః క్లమౌ క్లమాః ఉజ్ఝితక్లమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్రమేణ, క్రమేణ క్రమాభ్యాం క్రమైః క్రమశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పేష్టుం తుమున్నంతావ్యయం. భువనాని ద్విషన్తీతి భువనద్విషః తేషాం భువనద్విషాం, ద్విషః ద్విషౌ ద్విషాం భువనద్విట్ఛబ్దః ష. పు. ష. బ. అసి స్థః స్థ అసభువీత్యస్మాదకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మైపది మధ్య. పు. ఏ. తథా అవ్య. అపి అవ్య. కుత్సితాః వాచః అస్య సంతీతి వాచాలః వాచాలస్యభావః వాచాలతా, తయావాచాలతయా వాచాలతాభ్యాం వాచాలతాభిః వాచాలతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. యునక్తియుజ్తః యుఞ్జన్తి, యుజిర్ యోగే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. మాం, మాం మా ఆవాంనౌ అస్మాన్ నః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. మిథః అవ్య. త్వయా ఆభాషణం త్వదాభాషణం త్వదాభాషణే లోలుపం త్వదా...లోలుపం, లోలుపం లోలుపే లోలుపాని త్వదా...లోలుపశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. మనః, మనః మనసీ మనాంసి మనశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

ఏవం స్తుత్యాదిభిరభిముఖీకృత్యాగమనప్రయోజనం వక్తు ముపోద్ఘాతయతి.

ప్రవృత్తఇతి. త్వ ముజ్ఝితక్లమ స్త్వ్యక్తశ్రమస్సన్, క్రమేణ భువనాని ద్విషంతీతి భువనద్విషో దుష్టాః తేషాం పేష్టుం తాన్ హంతుమిత్యర్థః. 'జాసినిప్రహణనాటక్రాథపిషాం హింసాయా' మితి కర్మణి శేషే షష్ఠీ. స్వయమేవాప్రేరిత ఏవ ప్రవృత్తోఽ స్యేవ తర్హి పిష్టపేషణం మాకార్షీ రితిచేత్తత్రాహ—తథాపి స్వతః ప్రవృత్తోఽపి మిథోరహసి, త్వదాభాషణే త్వయా సహ సల్లాపే, లోలుపం లుబ్ధం 'లుబ్ధోఽభిలాషుక స్తృష్ణ క్సమౌ లోలుపలోలుభౌ' విత్యమరః. మనః మాం వాచాలతయా సహ యునక్తి లట్ వాచాలం కరోతీత్యర్థః. వాచో బహ్వ్యోఽస్య సంతీతి వాచాలః. 'ఆలజాటచౌ బహుభాషిణీ'తి ఆలచ్ప్రత్యయః. 'స్యా జ్జల్పాకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవా గి'త్యమరః.

అవ. ఇఁకఁ దనమాట నక్కఱతో వినుమని సకారణముగాఁ బ్రార్థించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తదింద్రసందిష్ట ముపేంద్ర యద్వచః
క్షణం మయా విశ్వజనీన ముచ్యతే,
సమస్తకార్యేషు గతేన ధుర్యతా
మహిద్విష స్తద్భవతా నిశమ్యతాం. ౪౧

టీ. తత్ = అందువలన, హే ఉపేంద్ర=ఓ శ్రీకృష్ణస్వామి, ఇంద్రసందిష్టం-ఇంద్ర=ఇంద్రునిచేత, సందిష్టం=చెప్పింపంపఁబడినదియు, విశ్వజనీనం=ఎల్లవారికి హితమైన, యద్వచః=ఏమాట, క్షణం=కొంచెము సేపు, మయా=నాచేత, ఉచ్యతే=చెప్పఁబడుచున్నదో, తత్=ఆమాట, అహిద్విషః=దేవేంద్రునియొక్క, సమస్తకార్యేషు=ఎల్లపనులయందును, ధుర్యతాం=నిర్వాహకత్వమును, గతేన = పొందిన, భవతా=నీచేత, నిశమ్యతాం=వినఁబడుఁగాక.

తా. కావున నోయింద్రానుజా దేవేంద్రుఁడు మీావద్ద మనవి చేయు మని పంచినమాట యొకటి గలదు. లోకక్షేమదాయకమైన దానిని సావధానముగా నవధరింపుము. నీవెప్పుడును ఇంద్రునికిఁ గావలసిన యెల్లకార్యములలో భారపడి యుండువాఁడవే కదా.

శ. స.—తత్, అవ్య. ఇంద్రేణసందిష్టం ఇంద్రసందిష్టం, ఇంద్రసందిష్టం ఇంద్రసందిష్టే ఇంద్రసందిష్టాని ఇంద్రసందిష్టశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇంద్రముపగతః ఉపేంద్రః తస్యసంబుద్ధిః హే ఉపేంద్ర, హే ఉపేంద్ర హే ఉపేంద్రౌ హే ఉపేంద్రాః ఉపేంద్రశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వచః, వచః వచసీ వచాంసి వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. క్షణం అవ్య. మయా, మయా ఆవాభ్యాం అస్మాభిః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. విశ్వస్మైజనాయ హితం విశ్వజనీనం, విశ్వజనీనం విశ్వజనీనే విశ్వజనీనాని విశ్వజనీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉచ్యతే ఉచ్యేతే ఉచ్యన్తే వచపరిభాషణ ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్మణి వర్తమానే లట్, ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. సమస్తాని చ తాని కార్యాణి సమస్తకార్యాణి తేషు సమస్తకార్యేషు, కార్యే కార్యయోః కార్యేషు కార్యశబ్దః అ. న. స. బ. గతేన, గతేన గతాభ్యాం గతైః గతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ధురం వహతీతి ధుర్యః ధుర్యస్య భావః ధుర్యతా తాం ధుర్యతాం, ధుర్యతాం ధుర్యతే ధుర్యతాః ధుర్యతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అహేః ద్విట్ అహిద్విట్ తస్య అహిద్విషః, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం అహిద్విట్ఛబ్దః ష. పు. ష. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. భవతా, భవతా భవద్భ్యాం భవద్భిః భవచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. నిశమ్యతాం నిశమ్యేతాం నిశమ్యంతాం నిపూర్వక శముద్ పశమ ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్మణి ప్రార్థనాయాం లోట్ ప్ర. పు. ఏ.

అథ స్వవాక్యశ్రవణం సహేతుకం ప్రార్థయతే.—

తదితి. తత్తస్మాత్, ఇంద్ర ముపగత ఉపేంద్రః, హే ఇంద్రానుజ అతఏవేంద్రసందిష్టం శ్రోతవ్య మితి భావః, కించ విశ్వస్మై జనాయ హితం విశ్వజనీనం, 'ఆత్మన్విశ్వ

జనభోగోత్తరపదాత్థ' ఇతి ఖప్రత్యయః. య ద్వచః, క్షణం న తు చిరం, మయోచ్యతే, తద్వచః, అహిద్విషో వృత్రఘ్నస్య, 'సర్వే వృత్రాసురేఽ పృహి' రితి వైజయంతీ. సమస్తకార్యేషు, ధుర్యతాం ధురంధరత్వం, గతేన అతోఽపి భవతా నిశమ్యతాం శ్రూయతాం, ప్రార్థనాయాం లోట్. ధురం వహతీతి ధుర్యః. 'ధురో యడ్ఢకా'వితి యత్ప్రత్యయః. స్ఫుట మత్ర పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

అవ. శిశుపాలుని జంపవలెనని చెప్పఁబోవుచు వానింజంప నీవేకాని యన్యులు శక్తులుగారని సూచించుటకు ముందు వాని పూర్వజన్మ వృత్తాంతము జెప్పి వాని యౌద్ధత్యమును దెలుపుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అభూ దభూమిః ప్రతిపక్షజన్మనాం భియాం తనూజ స్తపనద్యుతి ర్దితేః,
య మింద్రశబ్దార్థనిషూదనం హరే ర్హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే. ४

టీ. ప్రతిపక్షజన్మనాం-ప్రతిపక్ష=శత్రువులవలన, జన్మనాం=పుట్టిన, భియాం=భయములకు, అభూమిః=గోచరుఁడు కానివాఁడును, తపనద్యుతి=సూర్యునివేఁడిమివంటి ప్రతాపము గలవాఁడును, దితేః=దితియొక్క, తనూజః=కొడుకు, అభూత్=ఉండెను. హరేః = ఇంద్రుని యొక్క, ఇంద్ర...దనం-ఇంద్రశబ్ద = ఇంద్రశబ్దము యొక్క, అర్థ=వాచ్యమైన మహదైశ్వర్యలక్షణమైన యర్థమునకు, నిషూదనం=ఉచ్ఛేదకుఁడైన, యం=ఏదైత్యుని, హిరణ్యపూర్వం=హిరణ్యశబ్దము పూర్వపదముగఁగల, కశిపుం=కశిపునామధారినిగా, ప్రచక్షతే=చెప్పుదురో.

తా. ఇంద్రుని యింద్రత్వమునకుఁ బాపి త్రిలోకములలో నేరికిని లోఁగక సూర్యప్రతాపుఁడై యుద్ధతిమైఁ జరించిన హిరణ్యకశిపుఁడను దైత్యుఁ డొకఁ డుండెను.

శ. స.—అభూత్, అభూత్ అభూతాం అభూవన్ భూసత్తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లుఙి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. భూమిః న భవతీత్యభూమిః అభూమిః అభూమీ అభూమయః అభూమిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రతిపక్షాజ్జన్మయాసాంతాః ప్రతిపక్షజన్మానః, తాసాం ప్రతిపక్షజన్మనాం, జన్మనః జన్మనోః జన్మనాం ప్రతిపక్షజన్మన్శబ్దః న. స్త్రీ. ష. బ. భియాం, భియః భియోః భియాం భీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. ఏ. తన్వాః జాతః తనూజః తనూజః తనూజౌ తనూజాః తనూజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపనస్య ద్యుతిరివ ద్యుతిః యస్యసః తపనద్యుతిః, ద్యుతిః ద్యుతీ ద్యుతయః తపనద్యుతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. దితేః, దితేః దిత్యోః దితీనాం దితిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. యం, యం యౌ యాన్ యచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఇన్ద్రఇతిశబ్దః

ఇంద్రశబ్దః, ఇంద్రశబ్దస్యార్థః ఇంద్రశబ్దార్థః ఇంద్రశబ్దార్థస్య నిషూదనః ఇంద్రశబ్దార్థ నిషూదనః తం ఇంద్ర...దనం, నిషూదనం నిషూదనౌ నిషూదనాన్ నిషూదనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హరేః, హరేః హర్యోః హరీణాం హరిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. హిరణ్యం పూర్వే యస్యసః హిరణ్యపూర్వః తం హిరణ్యపూర్వం, హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యపూర్వౌ హిరణ్యపూర్వాన్ హిరణ్యపూర్వశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. కశిపుం, కశిపుం కశిపూ కశిపూన్ కశిపుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి ఏ. ప్రచష్టే ప్రచక్షాతే ప్రచక్షతే ప్రపూర్వకచక్షిఙ్ వ్యక్తాయాం వాచీ త్యస్మాద్ధాతో ర్ద్వికర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై. ప్ర. బ.

అథ శిశుపాలో హంతవ్య ఇతి వక్తుం తస్యావశ్యవధ్యత్వేఽనన్యవధ్యత్వజ్ఞాపనౌపయికతయాత్యోద్ధత్యప్రకటనార్థం జన్మాంతరవృత్తాంతం తావదుద్ఘాటయతి.—

అభూదితి. ప్రతిపక్షాచ్ఛత్రోః జన్మ యాసాం తాసాం భియాం, అభూమి రవిషయః, నిర్భీక ఇత్యర్థః, తపనద్యుతిస్సూర్యప్రతాపః, దితేస్తనూజోదైత్యోఽభూత్. కోఽసావత ఆహ— హరేరింద్రస్య ఇన్ద్రశబ్దార్థ నిషూదనం ఇందతీతీంద్రః 'ఇదిపరమైశ్వర్యే' 'ఋజ్రేంద్రే'త్యాదినా రన్ప్రత్యయాంత ఔణాదికో నిపాతః. తస్య ఇంద్రశబ్దస్య ఇంద్రఇతి సంజ్ఞాపదస్య, యోఽర్థః. పరమైశ్వర్యలక్షణః తస్య నిషూదనం నివర్తకం కర్తరిల్యుట్. హరే రైశ్వర్యహర్తార మిత్యర్థః. యం దైత్యం హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యశబ్దపూర్వం, కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే, హిరణ్యకశిపుమాహు రిత్యర్థః. అత్ర హిరణ్యశబ్దపూర్వత్వం కశిపుశబ్దస్యైవ నతు సంజ్ఞినః తదర్థస్యేతి శబ్దపరస్య కశిపుశబ్దస్యార్థగతత్వేనాప్రయోజ్యస్య ప్రయోగాదవాచ్యవచనాఖ్యార్థదోష మాహుః—'యదవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హితత్' ఇతి సమాధానంతు, ఏవంవిధవిషయే శబ్దపరేణాప్యర్థలక్షణేతి కథంచిత్సంపాద్య మిత్యుక్తమస్మాభిర్దేవపూర్వం గిరింతే ఇతి, 'ధను రుపపద మస్మై వేదమభ్యాదిదేశ' ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే సంజీవిన్యాం ఘంటాపథేచ. విశేషతశ్చాత్ర—యం దైత్య ముద్దిశ్య హిరణ్యపూర్వం కశిపుం హిరణ్యశబ్దపూర్వం కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే సంజ్ఞాత్వేనప్రయుఞ్జతే ఇతి.

శ్లో. స మత్సరేణాసుర ఇత్యుపేయుషా
చిరాయ నామ్నః ప్రథమాభిధేయతామ్,
భయస్య పూర్వావతర స్తరస్వినా
మనస్సు యేన ద్యుసదాం న్యధీయత. ౪3

టీ. సమత్సరేణ=పగతోఁగూడినవాఁడును, అసురః ఇతి=అసురుఁ (నాశము చేయువాఁ) డను, నామ్నః=పేరునకు, చిరాయ = చాలకాలమునకు, ప్రథమాభిధేయతాం = మొదటి లక్ష్యమగుటను, ఉపేయుషా=పొందినవాఁడును, తరస్వినా=

బలవంతుఁడైన, యేన=ఏహిరణ్యాకశిపునిచేత, ద్యుసదాం=దేవతలయొక్క, మనస్సు=చిత్తములయందు, భయస్య=దిగులుయొక్క, పూర్వావతరః = ఆద్యప్రవేశము, న్యధీయత=చేయఁబడినదో.

తా. అతికోపనుఁడును అతినిర్దయుఁడై లోకపీడనొనరించి 'అసుర' శబ్దమునకు ప్రథమలక్ష్యముగా నేర్పడినవాఁడును, మహాబలపరాక్రమ సంపన్నుఁ డగు నీహిరణ్యకశిపుఁ డొకఁడు ప్రబలినది మొదలుకొనియే దేవతలకు భయమననేమియో తెలియఁజొచ్చెను.

శ. స.—మత్సరేణసహావర్తత ఇతి సమత్సరః తేన సమత్సరేణ, సమత్సరేణ సమత్సరాభ్యాం సమత్సరైః సమత్సరశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అస్యతీత్యసురః, అసురః అసురౌ అసురాః అసురశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఉపేయుషా, ఉపేయుషా ఉపేయివద్భ్యాం ఉపేయివద్భిః ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. పు. తృ. ఏ. చిరాయ అవ్య. నామ్నః, నామ్నః నామ్నోః నామ్నాం నామన్‌శబ్దః న. స. ష. ఏ. ప్రథమశ్చాసౌ అభిధేయశ్చ ప్రథమాభిధేయః ప్రథమాభిధేయస్యభావః ప్రథమాభిధేయతా తాం ప్రథమాభిధేయతాం, అభిధేయతాం అభిధేయతే అభిధేయతాః అభిధేయతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. భయస్య, భయస్య భయయోః భయానాం భయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. పూర్వశ్చాసౌ అవతరశ్చ పూర్వావతరః, అవతరః అవతరౌ అవతరాః పూర్వావతరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తరః అస్యాస్తీతి తరస్వీ తేన తరస్వినా, తరస్వినా తరస్విభ్యాం తరస్విభిః తరస్విన్‌శబ్దః న. పు. తృ. ఏ. మనస్సు, మనసి మనసోః మనస్సు మనశ్శబ్దః స. న. స. ఏ. యేన, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. దివిసీదన్తీతి ద్యుసదః తేషాం ద్యుసదాం, ద్యుసదః ద్యుసదోః ద్యుసదాం ద్యుసచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. న్యధీయత న్యధీయేతాం న్యధీయంత నిపూర్వకడు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్మణి భూతే లజి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ.

సమత్సరేణేతి. సమత్సరేణ సవైరేణ, 'మత్సరో౽న్యశుభద్వేషే' ఇత్యమరః. అస్యతీత్యసురః. 'అసేరురన్' అసుర ఇతి నామ్నః, చిరాయ చిరకాలేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకాః' ఇత్యవ్యయేష్వమరః. ప్రథమాభిధేయతాం ఉపేయుషా అన్వర్థతయా ముఖ్యార్థతాం గతేన, తరస్వినా బలవతా, 'తరసీ బల రంహసీ' ఇతివిశ్వః. యేన హిరణ్యకశిపునా, దివి సీదంతీతి ద్యుసదః దేవాః, తేషాం మనస్సు భయస్య పూర్వావతరః ప్రథమప్రవేశః, 'ఋదోరప్' న్యధీయత నిహితః, ఘుఞః కర్మణి లఙ్. అస్మాదేవ దేవానాం భయోత్పత్తిరభూ దిత్యర్థః.

శ్లో. దిశా మధీశాం శ్చతురో యత స్సురా
నపాస్య తం రాగహృతా స్సిషేవిరే,
అవాపు రారభ్య తత శ్చలా ఇతి
ప్రవాద ముచ్చై రయశస్కరం శ్రియః. ४४

టీ. శ్రియః = కలుములు, యతః = ఎప్పుడు, దిశాం=దిక్కులకు, అధీశాన్ = దొరలయిన, చతురః = నలువురగు, సురాన్ = వేల్పులను (ఇంద్ర యమ వరుణ కుబేరులను), అపాస్య = త్యజించి, రాగహృతాః - రాగ = ప్రేమచేత, హృతాః = ఆకర్షింపఁబడినవై, సిషేవిరే = సేవించిన (పొందిన) వో, తతఆరభ్య = అప్పుడు మొదలుకొని, అయశస్కరం = చెడ్డపేరును దెచ్చునట్టి, ఉచ్చైః = గొప్పదగు, చలాః = ఒకచో నిలుకడలేనివి (వ్యభిచారిణులు), ఇతి = అని, ప్రవాదం = లోకనిందను, అవాపుః = పొందినవి.

తా. సంపదధిష్ఠానదేవతలు తామంతకుముందున్న యింద్ర యమ వరుణ కుబేరులను వీడి యీహిరణ్యకశిపుని గుణములకు లోనై యాతనిం బొందినవి. అది మొదలుగానే వానికి చంచల లని పేరుగలిగినది.

శ. స.—దిశాం, దిశః దిశోః దిశాం దిక్ఛబ్దః శ. స్త్రీ. ష. బ. అధీశాన్, అధీశం అధీశౌ అధీశాన్ అధీశశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. చతురః, చత్వారః చతురః చతుర్భిః చతుర్భ్యః చతుర్భ్యః చతుర్ణాం చతుర్షు చతుశ్శబ్దః రేఫాన్తః స్త్రీలిఙ్గః ద్వితీ. నిత్య బ. యతః తసిలంతమవ్యయం. సురం, సురం సురౌ సురాన్ సురశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపాస్య ల్యబన్తమవ్యయం. తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. రాగేణహృతాః రాగహృతాః, రాగహృతా రాగహృతే రాగహృతాః రాగహృతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సిషేవే సిషేవాతే సిషేవిరే షే వృ సేవనే ఇత్యస్మాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతానద్యతనపరోక్షే లిటి ఆత్మనేపది ప్రథ. పు. బ. అవాప అవాపతుః అవాపుః ఆవ్ ౹వ్యాప్తావిత్యస్మాత్ సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. పు. బ. ఆరభ్య ల్యబన్తావ్యయం. తతః తసిలంతావ్యయం. చలాః చలా చలే చలాః చలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. ప్రవాదం, ప్రవాదం ప్రవాదౌ ప్రవాదాన్ ప్రవాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. అప్రశస్తం యశః, అయశః అయశః కరోతీ త్యయశస్కరః. తం అయశస్కరం, అయశస్కరం అయశస్కరౌ అయశస్కరాన్ అయశస్కరశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. శ్రియః, శ్రీః శ్రియౌ శ్రియః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

దిశామితి. శ్రియ స్సంపదః, యతో యదే త్యర్థః. దిశా మధీశాః దిక్పతీ నపి, చతుర స్సురాన్, ఇంద్రయమవరుణకుబేరాన్, అపాస్య హిత్వా తం హిరణ్యకశిపుం, రాగహృతాః రాగాకృష్టా స్సత్యః, న తు బలా దితి భావః. సిషేవిరే, యతో వీరప్రియాః శ్రియ ఇతి భావః. తత ఆరభ్య తదా ప్రభృతి. అయశః కరోతీ త్యయశస్కరం దుష్కీర్తిహేతు మిత్యర్థః. 'కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేష్వి'తిటప్రత్యయః. అతః కృ క మీ త్యాదినా విసర్జనీయస్య సత్వం. ఉచ్చైః ప్రచురం, చలా అస్థిరాః, ఇతి ప్రవాదం జనాపవాదం, అవాపుః, దిగీశానామపి సర్వహరణం కృత మితి తదాధిపత్యస్య పరా కాష్ఠేతి భావః.

శ్లో. పురాణి దుర్గాణి నిశాత మాయుధం
　　బలాని శూరాణి ఘనాశ్చ కఞ్చుకాః,
　స్వరూపశోభైకఫలాని నాకినాం
　　గణై ర్య మాశంక్య తదాది చక్రిరే.　　౮॥

టీ. నాకినాం=దేవతలయొక్క, గణైః=యూథములచేత, యం=ఏహిరణ్యకశిపుని, ఆశంక్య = అపాయకారినిగాఁ దలఁచుకొని, తదాది=అప్పుడు మొదలుకొని, స్వరూపశోభైకఫలాని - స్వరూప = ఆకారములయొక్క, శోభ = ప్రకాశమే, ఏక= ఒక్కటియగు, ఫలాని=ప్రయోజనముగాఁగల (ఇది పురాదు లన్నిటికి ననుసంధేయము), పురాణి=నగళ్లు, దుర్గాణి=కోటలు అగడ్తలు మొదలగువానిచేఁ జొరరానివిగా, చక్రిరే =చేయఁబడియెను. ఆయుధం = అస్త్రశస్త్రాదికము, నిశాతం = వాఁడిగలదిగా, చక్రే= చేయఁబడెను, బలాని= సేనలు, శూరాణి = వీరపురుషులుగలవిగా, చక్రిరే = చేయఁబడెను, కఞ్చుకాః = మైమఱువులు, ఘనాశ్చ=దుర్భేద్యములుగా, చక్రిరే = చేయఁబడినవి.

తా. హిరణ్యకశిపుఁడు ప్రబలుఁడాక తా మకుతోభయులై త మ్మెవరును జెనకువారు లేనందున దేవసంఘములకుఁ గలపట్టణములు ఆయుధములు మొదలైనవి ఊరక చూపులకేగాని మఱియెందులకు నుపయోగము లేక వేడుకకుమాత్రమే యుండెను. ఇతని దారుణత్వమును జూచినది మొదలు వీఁడెప్పుడేని దమకు పలాయనవిద్య నుపదేశించునని జడిసి పట్టణములను దుర్గములుగాఁ జేసికొని కత్తులు పదునుబెట్టుకొని ఉక్కుగల యోధులను సంపాదించుకొని గట్టిజీరాలుదొడిగికొని శత్రువులవలన నపాయమున్ధకుండ జాగ్రత్తతో మెలఁగఁజొచ్చిరి.

శ. స.—పురాణి, పురం పురే పురాణి పురశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. దుఃఖేనాపి గన్తు మశక్యాని దుర్గాణి, దుర్గం దుర్గే దుర్గాణి దుర్గశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. నిశాతం, నిశాతం నిశాతే నిశాతాని నిశాతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆయుధం, ఆయుధం ఆయుధే ఆయుధాని ఆయుధశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. బలాని బలం, బలం బలే బలాని బలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. శూరాణి, శూరం శూరే శూరాణి శూరశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఘనాః, ఘనః ఘనౌ ఘనాః ఘనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. కంచుకాః, కంచుకః కంచుకౌ కంచుకాః కంచుకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వరూపస్య శోభా స్వరూపశోభా ఏకంచ తత్ ఫలం చైకఫలం స్వరూపశోభైవ ఏకఫలం యేషాం తాని స్వరూ...లాని, ఫలం ఫలే ఫలాని స్వరూప...ఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. న అకమస్మిన్నితి నాకః, నాకఏషామ స్తీతినాకినః తేషాం నాకినాం, నాకినః నాకినోః నాకినాం నాకిన్శబ్దః న. పు. ష. బ. గణైః, గణేన గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యం, యం యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆశంక్య, ల్యబన్తావ్యయం తత్కాలః ఆదిర్యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా తదాది క్రియావిశేషణమవ్యయం చక్రే చక్రాతే చక్రిరే డుకృఞ్ కరణే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్మణి భూతానద్యతనపరోక్షే లిటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ.

పురాణీతి. కించ, నాకినాం సురాణాం, గణైః యం హిరణ్యకశిపుం ఆశంక్య, బాధకత్వేనోత్ప్రేక్ష్య స కాల ఆది ర్యస్మిన్ త త్తదాది, తదాప్రభృతీత్యర్థః స్వరూపశోభైవ, ఏకఫలం ముఖ్యంప్రయోజనం, యేషాం సురాదీనాం తాని తథోక్తాని ప్రాగీదృగసాధ్యశత్రో రభావా దితి భావః. 'నపుంసక మనపుంసకే నైకవ చ్చాన్యతరస్యా మితి' నపుంసకైకశేషః. పురాణి దుర్గాణి ప్రాకారపరిఘాదిభి రగమ్యాని, చక్రిరే. 'సుదురో రధికరణే' ఇతి గమే ర్డః. ఆయుధం చ నిశాతం నిశితం, చక్రే, 'శో తనూకరణే' ఇతి ధాతోః క్తః. 'శాచ్ఛోరన్యతరస్యా మితీత్వవికల్పా త్పక్షే ఆత్వమ్. బలాని సైన్యాని శూరాణి శౌర్యవంతి, చక్రిరే సంపాదితాని, కంచుకాః వారవాణాః లోహవర్మాణీత్యర్థః. 'కంచుకో వారవాణోఽస్త్రీ'త్యమరః. ఘనా దుర్భేదాః, చక్రిరే లిట్. ఇత్థం నిత్యసన్నద్ధాః జాగ్రతి స్మే త్యర్థః.

శ్లో. స సంచరిష్ణు ర్భువనాన్తరేషు యాం
యదృచ్ఛయా శిశ్రియ దాశ్రయ శ్శ్రియః,
అకారి తస్యై మకుటోపలస్థల
త్కరైస్త్రిసంధ్యం త్రిదశైర్దిశే నమః. ౭౫

టీ. భువనాన్తరేషు=ఇతరలోకములయందు, సంచరిష్ణుః = తిరుగఁ గోరికగల వాఁడును, శ్రియః = సంపదకును, ఆశ్రయః = వెలవగు, సః=ఆ హిరణ్యకశిపుఁడు, యదృచ్ఛయా=ఇచ్చచొప్పున, యాం=ఏ, దిశం=దిక్కును, అశిశ్రియత్=చేరునో, మకుటో...కరైః-మకుట=బొమిడికములందలి, ఉపల=మణులయందు, స్ఖలత్=జాఱుచున్న, కరైః=చేతులుగల, త్రిదశైః=దేవతలచేత, త్రిసంధ్యం=ముప్పొద్దులును, తస్యై=ఆ, దిశే=హిరణ్యకశిపుఁడున్నదిక్కుకొఱకు, నమః=నమస్కారము, అకారి=చేయఁబడెను.

తా. ఆ హిరణ్యకశిపుఁడు విలాసముగా లోకాంతరములయందు విహరింపఁగోరి మహావిభవము మై వెడలి యెటుజేరునో దేవతలందఱు నాదిక్కునకువిరిగి ముప్పొద్దులు దండములు బెట్టుచుందురు.

శ. స.—సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. సంచరితుంశీలమస్యేతి సంచరిష్ణుః, చరిష్ణుః చరిష్ణూ చరిష్ణః సంచరిష్ణుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యాని, భువనాని భువనాంతరాణి తేషు భువనాన్తరేషు, భువనాన్తరే భువనాన్తరయోః భువనాన్తరేషు భువనాన్తరశబ్దః అ. న. స. బ. యాం, యాం యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యదృచ్ఛయా, యదృచ్ఛయా యదృచ్ఛాభ్యాం యదృచ్ఛాభిః యదృచ్ఛాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ, అశిశ్రియత్ అశిశ్రియతాం అశిశ్రియన్ శ్రిఞ్ సేవాయా మిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజి పరస్మై ప్ర పు. ఏ. ఆశ్రయః, ఆశ్రయః ఆశ్రయా ఆశ్రయాః ఆశ్రయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. శ్రియః, శ్రియః శ్రియోః శ్రియాం శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. ఏ. అకారి అకారిషాతాం అకారిషత డుకృఞ్ కరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్మణి భూతేలుజి ఆత్మనే ప్రథ. ఏ. తస్యై, తస్యై తాభ్యాం తాభ్యః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. చ. ఏ. మకుటేషు, ఉపలాః మకుటోపలాః మకుటోపలేషు స్ఖలన్తః మకుటోపలస్ఖలంతః మకుటోపస్ఖలన్తః కరాః యేషాం తే మకు...కరాః తైః మకు...కరైః, కరేణ కరాభ్యాం కరైః మకు...కరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తిసృణాం, సంధ్యానాం సమాహారస్త్రిసంధ్యం తత్ త్రిసంధ్యం, త్రిసంధ్యం త్రిసంధ్యే త్రిసంధ్యాని త్రిసంధ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. తిస్ర దశాః యేషాం తే త్రిదశాః, త్రిదశః త్రిదశౌ త్రిదశాః తైః త్రిదశైః త్రిదశేన త్రిదశాభ్యాం త్రిదశైః త్రిదశశబ్దః ఆకారాన్తః పు. తృ. బ. దిశే, దిశే దిగ్భ్యాం దిగ్భ్యః దిక్ఛబ్దః అ. స్త్రీ. చ. ఏ. నమః అవ్య.

సఇతి. అన్యేషు భువనేషు భువనాంతరేషు 'సుప్సు పే'తి సమాసః. సంచరిష్ణుః సంచరణశీలః, 'అలంకృఞి'త్యాదినా చరే రిష్ణుచ్ప్రత్యయః. శ్రియః లక్ష్మ్యాః, ఆశ్రయః సహిరణ్యకశిపుః, యదృచ్ఛయా స్వైరవృత్త్యా, 'యదృచ్ఛా స్వైరితే' త్యమరః, యాం దిశ మశిశ్రియత్ అగమత్ శ్రయతే ర్లుఙ్. 'ణి శ్రీ'త్యాదినా చఙ్ ద్విర్భా

వః. ఇయజాదేశః. ముకుటోపలేషు, మౌళిరత్నేషు స్ఖలంతః కరాః యేషాం తైః శిరసి బద్ధాంజలిభి రిత్యర్థః. 'ఉపలః ప్రస్తరే రత్నే' ఇతి విశ్వః, తిస్రో దశా అవస్థాః బాల్యకౌమారయౌవనాని, జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తైః త్రిదశైః దేవైః, యద్వా త్రిదశపరిమాణం వయో యేషా మితి బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డచ్, తిస్రస్సంధ్యా స్సమాహృతా స్త్రిసంధ్యమ్. 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమాహారే ద్విగుః. 'ద్విగురేకవచనం' వా టాబంత ఇతి పక్షే నపుంసకత్వమ్, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. తస్యై దిశే, 'నమ స్స్వస్తి' త్యాదినా చతుర్థీ. నమః నమస్కారః, అకారి కృతః, కృఞః కర్మణి లుఙ్. 'చిణ్ భావకర్మణో' రితి చిణి వృద్ధిః సంధ్యావందనేఽపి దిజ్ని యమం పరిత్యజ్య తదాగమనభయా త్తస్యై దిశే నమస్కారః కృతఇతి భావః.

అవ. ఆ హిరణ్యకశిపునిఁగూడ నీవే సంహరించితివిగదా యనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. సటాచ్ఛటాభిన్నఘనేన బిభ్రతా
నృసింహ సైంహీ మతనుం తనుం త్వయా,
స ముగ్ధకాన్తా స్తనసఙ్గభఙ్గురై
రురోవిదారం ప్రతిచస్కరే నఖైః. ౪౭

టీ. హేనృసింహ=ఓ మానవశ్రేష్ఠుఁడా, సైంహీం=సింహపుదగు, అతను=గొప్ప, తనుం=మూర్తిని, బిభ్రతా=భరించుచున్నవాఁడవు గనుకనే, సటా...ఘనేన-సటా=జూలుయొక్క, ఛటా=కుచ్చులచే, భిన్న=విదళించఁబడిన, ఘనేన=మబ్బులుగల, త్వయా=నీచేత, సః=ఆహిరణ్యకశిపుఁడు, ముగ్ధ...భంగురైః-ముగ్ధ=లేఁతవగు, కాంతా=ప్రియురాలియొక్క, స్తన=కుచములయొక్క, సంగ=తాఁకుడుచేతనైనను, భంగురైః=వంగిపోవునట్టి, నఖైః=గోళ్లచేత, ఉరోవిదారం=ఱొమ్ముబగులఁజీల్చి, ప్రతిచస్కరే=చంపఁబడెనుగదా.

తా. కృష్ణా! ఆ హిరణ్యకశిపుని నీవే మబ్బుపాడవున మహోన్నతమై క్రూరనరసింహరూపు దాల్చి ప్రియురాలి పూపచనులతాఁకునకునైతము మొక్కవోవునంత సుకుమారము లైనగోళ్లతో ఱొమ్ము బగులజీరి చంపితివికదా.

శ. స. —సటానాం, ఛటాః సటాచ్ఛటాః సటాచ్ఛటాభిః భిన్నాః సటాచ్ఛటాభిన్నాః సటా...భిన్నాః ఘనాః యేనసః సటా...ఘనః తేన సటా...ఘనేన, ఘనేన ఘనాభ్యాం ఘనైః సటా...ఘనశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. బిభ్రతా, బిభ్రతా బిభ్రద్భ్యాం బిభ్రద్భిః బిభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. నా సింహఇవ నృసింహః, తస్య సంబుద్ధిః హే నృసింహ, నృసింహౌ నృసింహాః నృసింహశబ్దః అ. పు.

సం. ప్ర. ఏ. సింహస్యేయం, సైంహీ తాం సైంహీం, సైంహీం సైంహ్యౌ సైంహీః సైంహీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తనుః, నభవతీత్యతనుః తాం అతనుం, అతనుం అతనూ అతనూః అతనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తనుం, తనుం తనూ తనూః తనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. కాంతాయాః, స్తనౌ కాంతా స్తనౌ ముగ్ధాచ తౌ కాంతా స్తనౌచ ముగ్ధ కాంతా స్తనౌ ముగ్ధ... స్తనయోః సంగః ముగ్ధ... సంగేనాపి భంగురాః ముగ్ధ...భంగురాః తైః ముగ్ధ...భంగురైః, భంగురేణ భంగురాభ్యాం భంగురైః భంగురశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఉరః, విదార్య ఉరోవిదారం ణములన్తావ్యః. ప్రతిచస్కరే ప్రతిచస్కరాతే ప్రతిచస్కరిరే ప్రతిపూర్వకకృఞ విక్షేపే ఇత్యస్మాత్స కర్మకాత్ కర్మణి భూతేలటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. నఖైః, నఖేన నఖాభ్యాం నఖైః నఖశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

అథ సోఽపి త్వయైవ హత ఇత్యాహ.—

స ఇతి. హే నృసింహ నారసింహ ఇవేత్యుపమితసమాసః. నా చాసౌ సింహ శ్చేతి ప్రస్తావాత్. సింహస్యేమాం సైంహీం, అతను మనల్పాం, తనుం కాయం, బిభ్రతా, సింహావతారభాజేత్యర్థః. అతఏవ సటాచ్ఛటాభిః కేసరసమూహైః, భిన్నాః ఘనా మేఘాః యేన తేన, అభ్రంకషవిగ్రహత్వాదితి భావః. 'సటా చ్ఛటా కేసర యోః, తనుః కాయే కృశేఽల్పకే' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. త్వయా సదైత్యః. ముగ్ధా నవా, 'ముగ్ధ స్సున్దరే నవే మూఢే'ఇతి వైజయంతీ. యా కాంతా స్తనౌ, తయోః సంగేనాపి, భంగురై ర్నఖైః, ఉరో విదార్య ఉరోవిదారం, 'పరిక్లిశ్యమానే చే'తిణ ముల్. ప్రతిచస్కరే హతః, కిరతేః కర్మణి లిట్. 'ఋచ్ఛత్యౄతా మి'తి గుణః. 'హింసాయాం ప్రతేశ్చే'తి సుడాగమః. వజ్రకఠినోఽపి నఖై ర్విదారిత ఇత్యవా జ్మనసగోచరమహిమ్నః తే కిమసాధ్యమితి భావః.

అవ. ఇఁక వాని తరువాతి జన్మమందలి వృత్తాంత మెత్తుచున్నాఁడు.—

శ్లో. వినోద మిచ్ఛ న్నథ దర్పజన్మనో
రణేన కణ్డ్వా స్త్రిదశై స్సమం పునః,
స రావణో నామ నికామభీషణం
బభూవ రక్షః క్షతరక్షణం దివః. ౪౮

టీ. అథ=తరువాత, సః=ఆహిరణ్యకశిపుఁడే, పునః=మరల, త్రిదశైస్సమం= దేవతలతోఁగూడ,రణేన=యుద్ధముచేత, దర్పజన్మనః=పొగరువలనఁ గలిగిన, కండ్వాః= (చేతుల) తీఁటయొక్క, వినోదం=పోవుటను, ఇచ్ఛన్=కోరుచు, దివః=స్వర్గమునకు

క్షతరక్షణం = నెమ్మదిని పోఁగొట్టునట్టి, నికామభీషణం-నికామ=మిగుల, భీషణం= ఉగ్రమైన, రావణో నామ=రావణుఁడని ప్రసిద్ధుఁడైన, రక్షః = రాక్షసుఁడుగా, బభూవ=ఆయెను.

తా. వాఁడే సకల దేవతలతో యుద్ధముచేసి చేతులదీఁట బాపు కోఁదలఁచి రావణుఁడను పేర మహాభయంకరమూర్తితో స్వర్గమునకుఁ బీడ గలిగించురాక్షసుఁడై జనించెను.

శ. స.—వినోదం, వినోదం వినోదౌ వినోదాన్ వినోదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్ఛన్, ఇచ్ఛన్ ఇచ్ఛన్తౌ ఇచ్ఛన్తః ఇచ్ఛచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అథ అవ్య. దర్పాత్, జన్మయస్యాస్సా దర్పజన్మా తస్యాః దర్పజన్మనః, జన్మనః జన్మనో జన్మనాం దర్పజన్మన్ శబ్దః స. స్త్రీ. ష. ఏ. రణేన, రణేన రణాభ్యాం రణైః రణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. కండ్వాః, కండ్వాః కండ్వోః కండూనాం కండూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ష. ఏ. త్రిదశ పరిమాణం వయః, ఏషామస్తీతి త్రిదశాః తైః త్రిదశైః, త్రిదశేన త్రిదశాభ్యాం త్రిదశైః త్రిదశశబ్దః అ. పు. తృ. బ. సమం అవ్య. పునః అవ్య. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. విశ్రవసోఽపత్యం పుమాన్ రావణః, రావణః రావణౌ రావణాః రావణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నామ అవ్య. నికామం భీషణం నికామభీషణం, భీషణం భీషణే భీషణాని భీషణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. రక్షః, రక్షః రక్షసీ రక్షాంసి రక్షశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. క్షతం రక్షణం యేన తత్ క్షత రక్షణం, రక్షణం రక్షణే రక్షణాని క్షతరక్షణశబ్దః అ. న. ప్ర ఏ. దివః, దివః దివోః దివాం దివ్ శబ్దః వ. స్త్రీ. ష. ఏ.

అథాస్యానంతరజన్మచేష్టితాన్యాచష్టే.—

వినోదమితి. అథ సః హిరణ్యకశిపుః, పునః భూయోఽపి, త్రిదశైస్సమం దేవైస్సహ 'సాకం సత్రా సమం సహే'త్యమరః. రణేన యుద్ధేన, దర్పాత్ అంతస్సారాత్, జన్మ యస్యాః తస్యాః, కండ్వాః భుజకండూతేః, వినోద మపనోదమిచ్ఛన్, ప్రాగ్భవే నఖక్షతై స్తదపనోదాభావాదితి భావః. దివః స్వర్గస్య క్షతం రక్షణం రక్షా యేన తత్, క్షతద్యురక్షణమిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. ఏతేన దేవసర్వస్వాపహారిత్వముక్తం. భీషయతీతి భీషణం నంద్యాదిత్వాల్ల్యుట్ప్రత్యయః. నికామం భీషణం. 'సుప్సుపే'తి సమాసః. రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధం. రక్షః, బభూవ, రాక్షసయోనౌ జాత ఇత్యర్థః, విశ్రవసోఽపత్యం పుమాన్ రావణ ఇతి విగ్రహః. 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'విశ్రవసో విశ్రణ రవణా' వితి

ప్రకృతే రవణాదేశః. పౌరాణికాస్తు రావయతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్తముత్తరకాండే.—'యస్మా ల్లోకత్రయం చైత ద్రావితం భయ మాగతమ్, తస్మాత్త్వం రావణో రామ నామ్నా వీర భవిష్యసీ' తి. రాతేర్ణ్యంతాత్కర్తరిల్యుట్. రావణరక్షసో ర్నియతలింగత్వా ద్విశేషణవిశేష్యభావేఽపి స్వలింగతా.

అవ. ఇఁక వీని దౌర్జన్యమునే పదునెనిమిదిశ్లోకములలోఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ప్రభు ర్బుభూషు ర్భువనత్రయస్య య
శ్శిరోతి రాగా ద్దశమం చికర్తిషుః,
అతర్కయ ద్విఘ్న మిష్టసాహసః
ప్రసాద మిచ్ఛాసదృశం పినాకినః. ౭౯

టీ. యః=ఏరావణాసురుఁడు, భువనత్రయస్య=ముల్లోకములకు, ప్రభుః=ఏలిక, బుభూషుః=కాఁగోరినవాఁడై, అతిరాగాత్= నిండువేడుకవలన, దశమం=పదియవ, శిరః=తలను, చికర్తిషుః=నఱుకఁబూనినవాఁడై, ఇష్టసాహసః-ఇష్ట=ఒప్పిదమైన, సాహసః=దుడుకుఁదనముకలవాఁడు గావుననే, ఇచ్ఛాసదృశం=తనకోరికకనుగుణమైనదైనను, పినాకినః=ఈశ్వరునియొక్క, ప్రసాదం=అనుగ్రహమును, విఘ్నమివ=అంతరాయమునువలెనే, అతర్కయత్=తలఁచెనో.

తా. ఈ రావణుఁడు ముల్లోకములకుఁ దాన రాజుగాఁగోరి యీశ్వరునిఁగూర్చి తపము సేయుచు నందులో తనతలలు దఱిగి హోమముఁ జేయుచుండఁగా నొక్క పదియవతల మిగిలియుండఁగా నీశ్వరుఁడు ప్రత్యక్షమయి కోరినవరము లిచ్చుచున్నను అది తనపూన్కికి విఘ్నముగాఁ దలఁచెను. అంతటి మహాసాహసపరుఁడని భావము.

శ. స.—ప్రభవతీతి, ప్రభుః, ప్రభుః ప్రభూ ప్రభవః ప్రభుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. భవితుమిచ్ఛుః బుభూషుః, బుభూషుః బుభూషూ బుభూషవః బుభూషుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. త్రయః, అవయవాః అస్యత్రయం భువనస్యత్రయం భువనత్రయం తస్య భువనత్రయస్య, భువనత్రయస్య భువనత్రయయోః భువనత్రయాణాం భువనత్రయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. యః, యః యౌ యేః యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. శిరః, శిరః శిరసీ శిరాంసి శిరశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. అత్యంతశ్చాసౌ రాగశ్చ అతిరాగః అతిరాగః తస్మాత్ అతిరాగాత్, రాగాత్ రాగాభ్యాం రాగేభ్యః అతిరాగశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. దశమం, దశమం దశమే దశమాని దశమశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. కర్తితుమిచ్ఛుః చికర్తిషుః, చికర్తిషుః చికర్తిషూ చికర్తిషవః చికర్తిషుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అతర్కయత్, అతర్కయతాం అతర్కయన్ భావార్థక తర్కధాతో శ్చురాదికాత్

సకర్మకా త్కర్తరి భూతే లుజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. విఘ్నం, విఘ్నం విఘ్నౌ విఘ్నాన్ విఘ్నశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇష్టం, సాహసం యస్యసః ఇష్టసాహసః, సాహసః సాహసౌ సాహసాః ఇష్టసాహసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రసాదం, ప్రసాదౌ ప్రసాదాన్ ప్రసాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్ఛాయాః, సదృశః ఇచ్ఛాసదృశః తం ఇచ్ఛాసదృశం, ఇచ్ఛాసదృశం ఇచ్ఛాసదృశౌ ఇచ్ఛాసదృశాన్ ఇచ్ఛాసదృశశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. పినాకః, అస్యాస్తీతి పినాకీ, తస్య పినాకినః, పినాకినః పినాకినోః పినాకినాం పినాకిన్‌శబ్దః న. పు. ష. ఏ.

అథాస్యాద్ధత్య మష్టాదశశ్లోకై ర్వ్యాచష్టే—

ప్రభు రితి. యోరావణః భువనత్రయస్య ప్రభుః స్వామీ, బుభూషుః భవితు మిచ్ఛుః, భవతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః అతిరాగా దత్యుత్సాహాత్, న తు ఫలవిశం బననిర్వేదా దితి భావః. దశమం శిరః, చికర్తిషుః కర్తితుం ఛేత్తు మిచ్ఛుః, 'కృతీఛేదనే' ఇతి ధాతో స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, ఇష్టసాహసః, ప్రియసాహసః, అత ఏవే చ్ఛాసదృశం స్వేచ్ఛానురూపం, పినాకిన శ్శివస్య ప్రసాదం వరం, విఘ్నమివాతర్క్య యత్ ఉత్ప్రేక్షితవాన్ ఇతి పరమసాహసికతోక్తిః, ఇత ఆరభ్య శ్లోకషట్కేఽపి యచ్ఛబ్దస్య స రావణో నామ రక్షో బభూవేతి పూర్వేణాన్వయః, రంగరాజస్తు 'నచక్రమస్యాక్రమతాధికంధర మి' త్యుపరిష్టాదన్వయ ఇత్యాహ. తదసత్ 'గుణానాం చ పరార్థత్వా ది'తి న్యాయాదారుణ్యాదివత్ ప్రత్యేకం ప్రధానాన్వయినాం మిథస్సంబంధాయోగాదిత్యలం శాఖాచంక్రమణేన. పురాకిల రావణః కామ్యే కర్మణి ప్రజాపతిప్రీణనాయ నవ శిరాంసి అగ్నౌ హుత్వా దశమారంభే సంతుష్టాత్ తస్మా త్త్రైలోక్యాధిపత్యం వవ్ర ఇత్యుత్తరకాండోక్తా కథాఽత్రానుసంధేయా.

అవ. ఇఁకఁ గైలాసమును దొర్లించినసంగతి జెప్పుచున్నాఁడు.——

శ్లో. సముత్క్షిపన్ యః పృథివీభృతాం వరం
వరప్రదానస్య చకార శూలినః,
త్రసత్తుషారాద్రిసుతాససంభ్రమ
స్వయంగ్రహాశ్లేషసుఖేన నిష్క్రియమ్. ౫౦

టీ. యః=ఏరావణుఁడు, పృథివీభృతాం = కొండలలో, వరం = మేటియగు కైలాసమును, దర్పాత్ = క్రొవ్వువలన, సముత్క్షిపన్ = పెల్లగించినవాఁడై, శూలినః = శంభుమూర్తియొక్క, వరప్రదానస్య = వెనుకనుడివిన ఇష్టవరదానమునకు, త్రస... సుఖేన—త్రసత్ = భయపడిన, తుషారాద్రిసుతా = హిమవంతుని కూఁతురగు పార్వతీ దేవియొక్క, ససంభ్రమ = కలవరముతోఁగూడిన, స్వయంగ్రహా = తనంతఁ దాఁబట్టు

కొనుటచేతనైన, ఆశ్లేష = కౌఁగిలింతచేతనైన, సుఖేన=ఆనందముచేత, నిష్క్రియం= ఋణవిముక్తిని, చకార=చేసికొనెనో.

తా. ఈతఁ డొకనాఁడు క్రొవ్వి కైలాసపర్వతము దగ్గఱకుఁబోయి తన యిరువదిబాహువులతో నావెండికొండను బెల్లగించి యీశ్వరుఁడు తనకిచ్చిన వరదానమునకు మాఱుగా నాయనకు పార్వతీదేవి యొక్క స్వయంగ్రహాశ్లేషమును గలిగించెను. వీఁడు కొండఁదొర్లింపఁగనే పార్వతి భయమంది శివునికంఠమందు బిగ్గ గౌఁగిలించెననిభావము. కాముకులకు తాముగాఁ గోరినను దొరకని ప్రియాపరిరంభము తనంత నది దొరకుట మహాప్రీతిదాయకము గదా.

శ. స.—సముత్ క్షిపత్, సముత్క్షిపత్ సముత్క్షిపన్తౌ సముత్క్షిపన్తః సముత్క్షిపచ్ఛబ్దః. త. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యౌయే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పృథివీం పృథివీం, బిభర్తీతి పృథివీభృతః తేషాం పృథివీభృతాం, భృతః భృతోః భృతాం పృథివీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. వరం, వరం వరౌ వరాన్ వరశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వరస్యప్రదానం వరప్రదానం తస్య వరప్రదానస్య, ప్రదానస్య ప్రదానయోః ప్రదానానాం వరప్రదానశబ్దః అ. న. ష. ఏ. చకార చక్రతుః, చక్రుః డుకృఞ్ కరణే ఇత్యస్మాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. శూలమస్యాస్తీతిశూలీ తస్య శూలినః, శూలినః శూలినోః శూలినాం శూలిన్శబ్దః న. పు. ష. ఏ. తుషారమయశ్చాసావద్రిశ్చ తుషారాద్రిః తుషారాద్రేస్సుతా తుషారాద్రిసుతా త్రస్తేతిచసా తుషారాద్రిసుతాచ త్రస్తతుషారాద్రిసుతా సంభ్రమేణ సహావర్తత ఇతి ససంభ్రమః స్వయం గృహ్యత ఇతి స్వయంగ్రహః ససంభ్రమశ్చాసౌ స్వయంగ్రహశ్చ ససంభ్రమస్వయంగ్రహః త్రస...తాయాః ససం...గ్రహః త్రస...గ్రహః త్రస...గ్రహేణ ఆశ్లేషః త్రస...శ్లేషః త్రసత్తు...శ్లేషేణ సుఖం త్రసత్తు...సుఖం తేనత్రసత్తు...సుఖేన, సుఖేన సుఖాభ్యాంసుఖైః త్రసత్తు...సుఖశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. నిష్క్రియం, నిష్క్రియం నిష్క్రియౌ నిష్క్రియాన్ నిష్క్రియశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.

అథ కైలాసోత్క్షేపవృత్తాంతమాహ.—

సముత్క్షిపన్నితి. యో రావణః, పృథివీభృతాం వరం కైలాసం, సముత్క్షిపన్ దర్పా దితి శేషః. శూలినః వరప్రదానస్య పూర్వోక్తస్య త్రస్తంత్యాః శైలచలనేన బిభ్యత్యాః, తుషారాద్రిసుతాయాః పార్వత్యాః ససంభ్రమః యః స్వయంగ్రహః ప్రియప్రార్థనాంవినా కంఠగ్రహణం, 'సుప్సు పే'తి సమాసః తేన యః ఆశ్లేషః ఆలింగనం, తేన యత్సుఖం తేన, త్రైలోక్యాధిపత్యసుఖా దుత్కృష్టసుఖేనేతిభావః,

నిష్క్రయం ప్రత్యుపకారేణ నిర్గతిం చకార. 'నిష్క్రయో బుద్ధిసామర్థ్యే నిర్గతౌ చేతి విశ్వః. యద్వా క్రయణం చకార, క్రయవ్యవహారేణ యాచ్ఞాదైన్యదోషం మహాజ్ఞత్యర్థః. అత్ర సుఖపరప్రదానయో ర్వినిమయా త్పరివృత్తి రలంకారః.

శ్లో. పురీ మవస్కంద లునీహి నందనం
ముషాణ రత్నాని హరామరాఙ్గనాః,
విగృహ్య చక్రే నముచిద్విషా బలీ
య ఇత్థ మస్వాస్థ్య మహర్దివం దివః. ౫౧

టీ. బలీ=పరాక్రమవంతుఁడైన, యః=ఏరావణుఁడు, నముచిద్విషా=ఇంద్రుని తోడ, విగృహ్య=పగఁగొని, పురీం=ఇంద్రపట్టణమగు నమరావతిని, అవస్కంద=ముట్టడించెనో, నందనం = నందనోద్యానమును, లునీహి=నఱికివైచెనో, రత్నాని=మంచి వస్తువులన్నిటిని, ముషాణ=హరించెనో, అమరాఙ్గనాః=దేవతాస్త్రీలను, హర=అపహరించెనో, ఇత్థం=ఇట్లే, అహర్దివం=రాత్రింబవళ్ళయందు, దివః=దేవనగరమునకు, అస్వాస్థ్యం=ఉపద్రవమును, చక్రే=చేసెనో.

తా. వీఁ డింద్రునితో లేనితగవు కల్పించుకొని అమరావతిపై దాడివెట్టెను. నందనవనమును బెఱికివేసెను. మంచివస్తువు లెల్లఁ గొని పోయెను. అమరాంగనలను జెఱపట్టెను. ఇట్లొకటనేల యెన్నియో చెడుగులుచేసి రాత్రింబవలు స్వర్గమునకుఁ బీడగావించుచునే వచ్చెను.

శ. స.—పురీం, పురీం పుర్యౌ పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవస్కంద, అవపూర్వకస్కందిర్ గతిశోషణయోరిత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిట్ స్థానాపన్నే లోటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఏకవచన ద్వివచన బహువచనేషు తుల్యంరూపం, తధ్యోర్వివయే తుహి స్వాదేశయో ర్వైకల్పికత్వాత్ తద స్తంచ భవతి ఏవ ముత్తరత్రాపి లునీహి లూఞ్ ఛేదన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిట్ స్థానాపన్నే లోటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. నందనం, నందనం నందనే నందనాని నందనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ముషాణ, ముష స్తేయే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి లిట్ స్థానాపన్నే లోటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. రత్నాని, రత్నం రత్నే రత్నాని రత్నశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. హర, హృఞ్ హరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ స్థానాపన్నే లోటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. శోభనాని, అఙ్గాని సన్త్యాసామిత్యంగనాః అమరాణాం అఙ్గనాః అమరాఙ్గనాః తాః అమరాంగనాః, అమరాంగనా అమరాంగనే అమరాఙ్గనాః అమరాంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. విగృహ్య ల్యబంతావ్యయం, చక్రే చక్రాతే చక్రిరే డుకృఞ్ కరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. [illegible]

ద్విట్ నముచి ద్విట్ తేన నముచిద్విషా, ద్విషా ద్విడ్భ్యాం ద్విడ్భిః నముచిద్విట్ఛబ్దః ష. పు. తృ. ఏ. బలమస్యాస్తీతి బలీ, బలీ బలినౌ బలినః బలిన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఇత్థం అవ్య. స్వస్థోనభవతీత్యస్వస్థః, అస్వస్థస్య భావః అస్వాస్థ్యం తత్ అస్వాస్థ్యం, అస్వాస్థ్యం అస్వాస్థ్యే అస్వాస్థ్యాని అస్వాస్థ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అహనిచ, దివాచ అహర్దివం అవ్య, దివః, దివః దివౌః దివాం దివ్ శబ్దః వ. స్త్రీ. ష. ఏ.

పురీమితి. బలీ బలవాన్ యో రావణః నముచిద్విషాశక్రేణ విగృహ్య విరుధ్య, పురీ మమరావతీం అవస్కంద అవరురోధ, నందనం తద్వనం, లునీహి చిచ్ఛేద, 'ఈహా ల్యఘూ'రి తికారాకారః. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని మణీన్ వా 'రత్నం శ్రేష్ఠ మణౌవ' పీతి విశ్వః. ముషాణ మమోష, 'ముష స్తేయే, 'హల శ్న్ల శ్నాన జ్ఝా'వితి శానజాదేశః. అమరాంగనాః దేవస్త్రియః, హర జహార, సర్వత్ర పౌనఃపున్యే సేత్యర్థః, ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, అహని చ దివా అహర్దివం, 'అహన్యహనీత్యర్థః. అచతు రే'త్యాదినా సప్తమ్యర్థే ద్వంద్వసమాసాంతనిపాతః. దివః స్వర్గస్య అస్వాస్థ్య ముపద్రవం, చక్రే అత్ర అవస్కందేత్యాదౌ 'క్రియాసమభిహారే లోట్ లోటో హి స్వౌ వా చ తద్వ మో రి'త్యనువృత్తౌ, 'సముచ్చయేఽన్యతరస్యా'మితి వికల్పేన కాలసామాన్యే లోట్. తస్య యథోపగ్రహం సర్వతిఙాదేశో హిస్వౌ చ. ప్రకరణాదినా త్వర్థవిశేషావసా నమ్, 'అతో హే రి' తి యథాయోగ్యం హే ర్లుక్. పౌనఃపున్యం భృశార్థోవా క్రియాసమభిహారః అవస్కందనాది క్రియావిశేషాణాం సముచ్చయః ప్రత్యేకం క్రియాసమభిహారః. తత్సామాన్యస్య కరోతేః 'సముచ్చయేసామాన్యవచనస్యే'త్యను ప్రయోగః చక్రే ఇతి. అత్ర తిఙ్ వ్యచిత్ర్యాలౌ సౌశబ్దాఖ్యో గుణః 'సుపాం తిఙాం చ వ్యుత్పత్తి స్సౌశబ్ద' మితి లక్షణాత్. సముచ్చయ శ్చాలంకారః.

శ్లో. సలీలయాతాని న భర్తు రభ్రమో
ర్న చిత్ర ముచ్చై శ్శ్రవసః పదక్రమమ్,
అనుద్రుత స్సంయతి యేన కేవలం
బలస్య శత్రుః ప్రశశంస శీఘ్రతామ్. ౫౨

టీ. సంయతి=యుద్ధమందు, యేన=ఏరావణునిచేత, అనుద్రుతః=తఱుమఁబడిన, బలస్య-శత్రుః=బలాసురునకు విరోధియగునింద్రుఁడు, అభ్రమోఃభర్తుః=అభ్రము యను నాఁడేనుఁగు మగఁడైనయైరావతముయొక్క, సలీలయాతాని-సలీల=చమత్కారముతోడఁగూడిన, యాతాని=మందగమనములను, నప్రశశంస=మెచ్చకపోయెను. ఉచ్చై శ్శ్రవసః=ఉచ్చైశ్శ్రవమను తనగుఱ్ఱముయొక్క, చిత్రం=అద్భుతమైన, పదక్రమం=

నడకసొంపును, న ప్రశశంస=కొనియాడకపోయెను. కింతు=ఇఁక నేమన, శీఘ్రతాం కేవలం=తొందరనే, ప్రశశంస=శ్లాఘించెను.

తా. యుద్ధమం దీతని కోపాటించి పాఱుచున్న యింద్రుఁడు వెనుతగిలి వీనిచేఁ దఱుమఁబడినవాఁడై తనయేనుఁగుయొక్క తిన్నని నడకను మెచ్చఁడు. తనగుఱ్ఱము గతివిలాసమును శ్లాఘించఁడు. త్వరగాఁ బరుగుడీసినచోఁ గృతార్థుఁడఁగదా యని తలఁచెడివాఁడు.

శ. స.—శీలయాసహవర్తంత ఇతి సలీలాని, సలీలాని చ తాని యాతాని చ సలీలయాతాని తాని సలీలయాతాని, యాతం యాతే యాతాని సలీలయాతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. భర్తుః, భర్తుః భర్త్రోః భర్తౄణాం భర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. అభ్రమోః, అభ్రమోః అభ్రమ్వోః అభ్రమూణాం అభ్రముశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ష. ఏ. న. అవ్య. చిత్రం, చిత్రం చిత్రే చిత్రాణి చిత్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః శ్రవసీయస్యసః ఉచ్చైశ్శ్రవాః తస్య ఉచ్చైశ్శ్రవసః, ఉచ్చైశ్శ్రవసః ఉచ్చైశ్శ్రవసోః ఉచ్చైశ్శ్రవసాం ఉచ్చైశ్శ్రవశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. పదానాంక్రమః, పదక్రమః తం పదక్రమం, పదక్రమం పదక్రమౌ పదక్రమాన్ పదక్రమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అనుసృత్యద్రుతః అనుద్రుతః, అనుద్రుతః అనుద్రుతౌ అనుద్రుతాః అనుద్రుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సంయతి, సంయతి సంయతోః సంయత్సు సంయచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ స. ఏ. యేన, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. కేవలం అవ్య. బలస్య, బలస్య బలయోః బలానాం బలశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. శత్రుః, శత్రుః శత్రూ శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ, ప్రశశంస, ప్రశశంసతుః ప్రశశంసుః ప్రపూర్వకసంసుస్తుతా విత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై ప్ర. ఏ. శీఘ్రస్యభావః, శీఘ్రతా తాం శీఘ్రతాం, శీఘ్రతే శీఘ్రతాః శీఘ్రతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

సలీలేతి. సంయతి యుద్ధే. 'సముదాయః స్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజిసమిద్యుధః' ఇత్యమరః. యేన రావణేన, అనుద్రుతః అనుధావితః, బలస్య శత్రుః, ఇంద్రః అభ్రమోర్భర్తుః ఐరావణస్య, సలీలయా తాని గంభీరగమనాని నప్రశశంస నశ్లాఘయామాస, తథా ఉచ్చైశ్శ్రవసః స్వాశ్వస్య, చిత్రం నానావిధం పదక్రమం పాదవిక్షేపం అర్ధపులాయితాదిగతివిశేషమిత్యర్థః. నప్రశశంస. కింతు శీఘ్రగతిమేవ ప్రశశంస, అన్యథా శీఘ్రం మామాస్కంద్య గృహీష్యతీతి భయా దితి భావః.

శ్లో. అశక్నువన్ సోఢుమధీరలోచన
స్సహస్రరశ్మే రివ యస్య దర్శనమ్,
ప్రవిశ్య హేమాద్రిగుహాగృహాంతరం
నినాయ బిభ్యద్దివసాని కౌశికః. 13

టీ. అధీరలోచనః-అధీర=భయముచేఁ గదులునట్టి, లోచనః=కన్నులుగల, కౌశికః= ఇంద్రుఁడు (గుడ్లగూబ), సహస్రరశ్మేరివ=సూర్యునియొక్క వలె, యస్య= ఏరావణుని యొక్క, దర్శనం=ఎదురుపాటును, సోఢుం=సైఁచుటకొఱకు, అశక్నువన్=చాలని వాఁడై, హేమాద్రిగుహాగృహాన్తరం-హేమాద్రి = మేరుపర్వతముయొక్క, గుహా= కదర మనునట్టి, గృహ=ఇంటియొక్క, అంతరం= గర్భమును, ప్రవిశ్య=దూఱి, బిభ్య త్సన్=భయపడుచున్నవాఁడై, దివసాని=దినములను, నినాయ=పుచ్చెను.

తా. అప్రతీపప్రతాపాతిభీషణుఁడైన యీతని జూడ నోడి యింద్రుఁడు సూర్యుని జూడఁజాలని గుడ్లగూబవలె కనులుమూఁతబడఁగా పాఱిపోయి మేరుపర్వత కందరములో దాఁగుకొని అక్కడను భయ పడుచునే కాలము బుచ్చెను.

శ. స.—నశక్నోతీత్యశక్నువన్, అశక్నువన్ అశక్నువంతౌ అశక్నువంతః అశక్నువచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సోఢుం తుమున్నంతమవ్యయం, అధీరాణి లోచనాని యస్యసః అధీరలోచనః, లోచనః లోచనౌ లోచనాః అధీరలోచనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సహస్రం రశ్మయో యస్యసః సహస్రరశ్మిః తస్య సహస్రరశ్మేః, రశ్మేః రశ్మ్యోః రశ్మీనాం సహస్రరశ్మిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. యస్య యయోః యేషాం యచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. దర్శనం. దర్శనం దర్శనే దర్శనాని దర్శనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రవిశ్య. ల్యబంతావ్యయం హేమ్నః అద్రిః, హేమాద్రిః హేమాద్రేః గుహాహేమాద్రిగుహా హేమాద్రిగుహైవగృహాః హేమాద్రిగుహాగృహాః హేమాద్రి గుహాగృహాణాం అన్తరం హేమా... న్తరం తత్ హేమా... న్తరం, అన్తరం అన్తరే న్తరాణి హేమా... న్తరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. నినాయ నిన్యతుః నిన్యుః ణీఞ్ ప్రాపణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. బిభ్యత్, బిభ్యత్ బిభ్యతౌ బిభ్యతః బిభ్యచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. దివసాని దివసం దివసే దివసాని దివస శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. కౌశికః, కౌశికః కౌశికౌ కౌశికాః కౌశికశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అశక్నువన్నితి. అధీరలోచనః అస్థిరదృష్టిః, కౌశికో మహేంద్రః, ఉలూకశ్చ, 'మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక' ఇత్యమరః. సహస్రరశ్మేః సూర్య స్యేవ, యస్య రావణస్య, కర్మణః దర్శనం సోఢుం అశక్నువన్, హేమాద్రేశ్శైలస్య గుహైవ గృహాం, తస్యాంతరం, ప్రవిశ్య, బిభ్యత్, తత్రాపి వేపమానఏవ. బిభ్యతేః శతరి 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమభావః. దివసాని దినాని, నినాయ 'వాతుక్లీబే దివసవా సరౌ వి' త్యమరః, కౌశిక ఇత్యన్రాభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వే నోభయస్లేషేఽపి

విశేష్యశ్లేషాసంభవా దులూకవిషయ శ్శబ్దశ క్తిమూలో ధ్వనిః, సహస్రర శ్మేరివేత్యు పమానవిర్వాహకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగమ్.

శ్లో. బృహచ్ఛిలానిష్ఠురకణ్ఠఘట్టనా
ద్వికీర్ణలోలాగ్ని కణం సురద్విషః,
జగత్ప్రభో రప్రసహిష్ణు వైష్ణవం
న చక్రమస్యాక్రమతాధికన్ధరమ్. ౫౪

టీ. బృహ...ఘట్టనాత్-బృహత్=గొప్ప, శిలా=రాతివలె, నిష్ఠుర=కఠినమైన, కంఠ=గొంతుయొక్క, ఘట్టనాత్=రాపిడివలన, వికీ...కణం-వికీర్ణ=చెదరిన, లోల=రేఁగిన, అగ్ని=నిప్పుయొక్క, కణం = మిణుఁగురులు గలది గనుకనే, అప్రసహిష్ణు=మెక్కవోని, వైష్ణవం=విష్ణునిసంబంధమైన, చక్రం=సుదర్శనమును, జగత్ప్రభోః =సర్వలోకేశ్వరుఁడగు, అస్య=ఈ, సురద్విషః=దేవవిరోధి యగురావణునియొక్క, అధికంధరం=మెడయందు, నాక్రమత=పట్టకపోయెను.

తా. ఎన్నఁడును ఎక్కడను కుంఠితముకాని విష్ణుదేవుని సుదర్శనముగూడ వీనిమెడయందుఁ బ్రయోగించఁగా నాదెబ్బకు కంఠమందు రాతిమీఁదఁగొట్టినట్లు నిప్పులు రేఁగినవేగాని వానికంఠ మేమియుఁ నొవ్వదయ్యెను.

శ. స.—బృహతీ చ సా శిలా చ బృహచ్ఛిలా బృహచ్ఛిలేవ నిష్ఠురః బృహచ్ఛిలానిష్ఠురః బృహచ్ఛిలానిష్ఠురశ్చాసౌ కంఠశ్చ బృహ...కంఠః బృ...కంఠే ఘట్టనం బృహ...ఘట్టనం తస్మాత్ బృహ...ఘట్టనాత్, ఘట్టనాత్ ఘట్టనాభ్యాం ఘట్టనేభ్యః బృహ...ఘట్టనశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అగ్నేః కణాః అగ్నికణాః లోలాశ్చ తే అగ్నికణాశ్చ లోలాగ్నికణాః వికీర్ణాః లోలాగ్నికణాః యస్యతత్ వికీర్ణలోలాగ్నికణం, కణం కణే కణాని వికీర్ణ...కణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. జగతాం ప్రభుః, జగత్ప్రభుః తస్య జగత్ప్రభోః, ప్రభోః ప్రభ్వోః ప్రభూణాం జగత్ప్రభుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. ద్వేష్టీతి ద్విట్ సురాణాం ద్విట్ సురద్విట్ తస్య సురద్విషః, సురద్విషః సురద్విషోః సురద్విషాం సురద్విట్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. న ప్రసహత ఇతి అప్రసహిష్ణు, అప్రసహిష్ణు అప్రసహిష్ణునీ అప్రసహిష్ణూని అప్రసహిష్ణుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. విష్ణోరిదం వైష్ణవం, వైష్ణవం వైష్ణవే వైష్ణవాని వైష్ణవశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. చక్రం, చక్రం చక్రే చక్రాణి చక్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. అక్రమత అక్రమేతాం అక్రమన్త ఆఙ్పూర్వ

క్రముపాద వి క్షే పే ఇత్యస్మాదకర్మ కాత్ క ర్తరి అనద్యతనభూ తేలజ్ ఆత్మ నే ప్ర పు. ఏ. కంధరాయాం అధికంధరం అవ్యయీభా వావ్యయం.

బృహదితి. బృహతీ శిలేవ నిష్ఠురే కంఠే, ఘట్టనా దళిఘాతాత్, వికీర్ణాః విక్షిప్తాః లోలాశ్చ అగ్నికణాః స్ఫులింగా యస్య తత్, అతఏవాప్రసహిష్ణు అసభిభావుకం, ప్రసహాన మభిభవ ఇతి వృత్తికారః. 'అలంకృ ఞ్' త్యాదినా ఇష్ణుచ్. వైష్ణవం చక్రం సుదర్శనం, జగత్ప్రభోః సకలలోకస్వామినః, అస్య సురద్విషః రావణస్య, కంధరాయాం అధికంధరం అధిగ్రీవం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావ శ్చే'తి నపుంసకత్వాత్ 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదిక స్యే'తి హ్రస్వత్వం 'కంఠో గళోఽథగ్రీవాయాం శిరోధిః కంధ రే త్య పీ' త్యమరః. న్యాక్రమత అప్రతిహతం నక్రమతే న ప్రవ ర్తతే స్మ, కింతు ప్రతిహత మే వేత్యర్థః 'వృత్తి సర్గతాయ నేషు క్రమ' ఇతి వృత్తావాత్మ నేపదం. వృత్తి రప్రతిబంధః.

శ్లో. విభిన్న శఙ్ఖః కలుషీభవన్ ముహు ర్మ దేన ద న్తీవ మనుష్యధర్మ ణః,
నిర స్తగామ్భీర్య మపా స్తపుష్పకం ప్రకమ్పయామాస న మానసం సకః.

టీ. సః = ఆరావణుఁడు, మదేన=పొగరుచేతను, మదజలముచేతను, ద న్తీవ= ఏనుఁగువలె, విభిన్నశంఖః-విభిన్న=పగులఁగొట్టఁబడిన, శంఖః=శంఖనిధి (శంఖము) గలవాఁడై, కలుషీభవత్= కలఁతనొందినదియు, నిర స్తగాంభీర్యం-నిర స్త=పోయిన, గాంభీర్యం=నెమ్మది (అగాధత్వము) గలదియు, అపా స్తపుష్పకం-అపా స్త=త్రోయఁబడిన, పుష్పకం = పుష్పకవిమానము (పూవులు) గలదియునగు, మనుష్యధర్మ ణః= కుబేరునియొక్క, మానసం=చిత్తమును, ముహుః = మాటిమాటికిని, మానసం సరః= మానసమను కొలనును, నప్రకంపయామా సేతిన=కలఁత పెట్ట లేదని లేదు.

తా. ఈ రావణుఁడు మదముచే కన్నుఁగానక యేనుఁగువలె కుబేరుని పట్టణముమీఁదఁ బడి శంఖనిధిని బ్రద్దలుచేసి, మానససరోవరమున గలియఁబెట్టి పూఁచ్చి పుష్పములఁ ద్రెంచివైచి పాడుజేసెను.

శ. స.—విభిన్నః, శంఖః యేనసః విభిన్నశంఖః, శంఖః శంఖౌ శంఖాః విభిన్నశంఖశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అకలుషం కలుషం భవత్ కలుషీభవత్ తత్ కలుషీభవత్, భవత్ భవతీ భవన్తి కలుషీభవచ్ఛబ్దః త. న. ద్వి. ఏ. ముహుః అవ్య. మదేన, మదేన మదాభ్యాం మదైః మదశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. దన్తావస్య స్త ఇతిద న్తీ. ద న్తీ ద న్తినౌ ద న్తినః ద న్తిన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య. మనుష్యస్య ధర్మ ఇవ ధర్మోయస్యసః, మనుష్యధర్మా తస్య మనుష్యధర్మ ణః, ధర్మ ణః ధర్మ ణోః ధర్మ ణాం మనుష్యధర్మన్ శబ్దః న. పు. ష. ఏ. గమ్భీరస్యభావః గామ్భీర్యం నిర స్తం గామ్భీ

ర్యం యస్య తత్ నిరస్తగామ్భీర్యం తత్ నిరస్తగామ్భీర్యం, గామ్భీర్యం గామ్భీర్యే గామ్భీర్యాణి నిరస్తగామ్భీర్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అపాస్తం పుష్పకం పుష్పాణి చయస్మాత్తదపాస్త పుష్పకం తదపాస్తపుష్పకం, పుష్పకం పుష్పకే పుష్పకాణి అపాస్తపుష్పకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రకమ్పయామాస ప్రకమ్పయామాసతుః ప్రకమ్పయామాసుః ప్రపూర్వకకపికిఙ్చ్చలనే ఇత్యస్మాత్ ణిజన్తా నుప్రయుక్తా దసధాతోః సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. న. అవ్య. మానసం, మానసం మానసే మానసాని మానసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

విఘ్నేతి. స రావణః. మదేన దర్పేణ దానేనచ, 'మదే దర్పేభదానయో' రితి విశ్వః. దంతీ గజ ఇవ విఘ్నో విఘట్టితః, శంఖః నిధిభేదః, కంబుశ్చ యేనసః 'శంఖో నిధ్యంతరేకంబులలాటాస్థినఖేషు చే' తి విశ్వః. అకలుషం కలుషంత్వబుధ మావిలంచ భవ త్కాలుషీభవత్, నిరస్తగాంభీర్య మవికారిత్వం అగాధత్వంచ యస్య తత్, అపాస్తాని నిరస్తాని పుష్పాణి విమానం చ యస్మా త్తత్, పుష్పపక్షే వైభాషికః కప్. మనుష్యస్యైవ ధర్మః శ్మశ్రులత్వాది ర్యస్యేతి స్వామీ. తస్య మనుష్యధర్మణః ధనదస్య 'ధర్మాదనిచ్కేవలా ది' త్యనిచ్ మానసం చిత్తం, తదీయం సరశ్చ 'మానసం సరసి స్వాంతే' ఇతి విశ్వః. ముహుః న ప్రకంపయామాసేతి న నక్షోభయామాసేతిన, కింతు ప్రకంపయామాసే త్యర్థః. కుబేరస్య మహామహిమతయా సంభావితాప్రకంపత్వనివారణాయ నఞ్ద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే నఞ్ద్వయం' ఇతి వామనః అత్ర దంతిరావణయోః ప్రకృతాప్రకృతయోః శ్లేషః.

శ్లో. రణేషు తస్య ప్రహితాః ప్రచేతసా
సరోషహుంకారపరాఙ్ముఖీకృతాః,
ప్రహర్తు రేవోరగరాజరజ్జవో
జవేన కణ్ఠం సభయాః ప్రపేదిరే. ౫౬

టీ. రణేషు = యుద్ధములయందు, ప్రచేతసా = వరుణునిచేత, ప్రహితాః = ప్రయోగింపఁబడిన, ఉరగరాజరజ్జవః = పాశములవంటిపాములు, తస్య = ఆరావణుని యొక్క, సరోష...కృతాః-సరోష = క్రోధముతోడి, హుంకార = హు మ్మనుధ్వనిచేత, పరాఙ్ముఖీకృతాః = వెనుకకుఁ దోలఁబడినవి గనుకనే, సభయాః = భీతితోఁగూడినవై, జవేన = తొందరచేత, ప్రహర్తురేవ = తమ్ముబంపిన వరుణునియొక్కయే, కంఠం = మెడను, ప్రపేదిరే = చుట్టికొనినవి.

తా. ఈ రావణునితోడ యుద్ధము సంభవించినప్పుడు వరుణుఁ డితనిమీఁద నాగాస్త్రములను బ్రయోగింపఁగా వీఁడొక్కసారి నిక్కిచూచి

మొగము చిట్లించుకొని 'హుం' అనినంతనే యవి జడిసి వెనుకకుఁ దిరిగి తమ్ము బ్రయోగించిన వరుణుని మెడకే చుట్టుకొనుచుండెడివి.

శ. స.—రణేషు, రణే రణయోః రణేషు రణశబ్దః అ. పు. స. బ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ప్రహితాః, ప్రహితః ప్రహితౌ ప్రహితాః ప్రహితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రచేతసా, ప్రచేతసా ప్రచేతోభ్యాం ప్రచేతోభిః ప్రచేతశ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. రోషేణసహావర్తత ఇతి సరోషః సరోషశ్చాసౌ హుంకారశ్చ సరోషహుంకారః పరాఞ్చి ముఖాని యేషాం తే పరాఙ్ముఖాః అపరాఙ్ముఖాః పరాఙ్ముఖాః సంపద్యమానాః కృతాః పరాఙ్ముఖీకృతాః సరోషహుంకారేణ పరాఙ్ముఖీకృతాః సరోష...కృతాః, కృతః కృతౌ కృతాః సరోష...కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రహర్తుః, ప్రహర్తుః ప్రహర్త్రోః ప్రహర్తౄణాం ప్రహర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. ఏవ అవ్య. ఉరగాణాం రాజానః ఉరగరాజాః ఉరగరాజా రజ్జవః ఇవ ఉరగరాజరజ్జవః రజ్జుః రజ్జూ రజ్జవః ఉరగరాజరజ్జుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. జవేన, జవేన జవాభ్యాం జవైః జవశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. కంఠం, కంఠం కంఠౌ కంఠాన్ కంఠశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. భయేన సహావర్తంత ఇతి సభయాః, సభయః సభయౌ సభయాః సభయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రపేదే ప్రపేదాతే ప్రపేదిరే, ప్రపూర్వక పదగతా విత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లిటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ.

రణేష్వితి. కించ రణేషు యుద్ధేషు, ప్రచేతసా వరుణేన, ప్రహితాః ప్రయుక్తాః ఉరగరాజాః మహాసర్పాః, తే రజ్జవ ఇవోరగరాజరజ్జవః, నాగపాశా ఇత్యర్థః. తస్య రావణస్య సరోషహుంకారేణ, పరాఙ్ముఖీకృతాః వ్యావర్తితాః, అతఏవ సభయాస్సంతః, జవేన వేగేన, ప్రహర్తుః, ప్రయోక్తుః, తస్య ప్రచేతసఏవ కంఠం ప్రపేదిరే, అత్ర పరహింసార్థం ప్రయుక్తస్యాయుధస్య, వైపరీత్యేన స్వకంఠగ్రహణాత్. అనర్థోత్పత్తిరూపవిషమాలంకారః 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా సా స్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధే' తి లక్షణాత్.

శ్లో. పరేతభర్తుర్మహిషోఽమునా ధను
ర్విధాతు ముత్ఖాతవిషాణమణ్డలః,
హృతేఽపి భారే మహత స్త్రపాభరా
దువాహ దుఃఖేన సదా నతం శిరః. 49

టీ. అమునా = ఈరావణునిచేత, ధనుః = కొమ్ములవిల్లును, విధాతుం = చేసికొనుటకొఱకై, ఉత్ఖాతవిషాణమణ్డలః - ఉత్ఖాత = ఊడఁబెఱుకఁబడిన, విషాణ = కొమ్ములయొక్క, మండలః = వలయమువగల, పరేతభర్తుః = యమధర్మరాజుయొక్క,

మహిషః = ఎక్కుడుదున్న, భారే = కొమ్ములబరువు, హృతేఽపి = పోఁగొట్టఁబడిన నైనను, మహతః = గొప్ప, త్రపాభరాత్ = లజ్జపెంపున, నతం = వంచఁబడిన, శిరః = తలముట్టెను, దుఃఖేన = కష్టముతో, ఉవాహ = మోసెను, భరించెను.

తా. ఈరావణుఁడు కొమ్ముతో విల్లు చేయించుకోవలెననితలఁచి, యమధర్మరాజు వాహనమహిషము కొమ్ములను రెంటిని మొదలంట నూడఁ బెఱుకుకొని పోయెను. అదిమొదలు లాదున్నపోతుకొమ్ములు పోయి తల బరువుతీఱినను సిగ్గుపెంపున నేఁటికిని దల వంచుకొనియే తిరుగుచుండును.

శ. స.—ఓఘ క్తేతిభర్తా, పరేతానాం భర్తా పరేతభర్తా తస్యపరేతభర్తుః, భర్తుః భర్త్రోః భర్తౄణాం పరేతభర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. మహిషః, మహిషః మహిషౌ మహిషాః మహిషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అమునా, అమునా అమూభ్యాం అమూభిః అదశ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. ధనుః, ధనుః ధనుషీ ధనూంషి ధనుశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. విధాతుం తుమున్నంతావ్యయం. విషాణయోః మణ్డలం విషాణమణ్డలం ఉత్ఖాతం విషాణమణ్డలం యస్యసః ఉత్ఖాతవిషాణమణ్డలః, మణ్డలః మణ్డలౌ మండలాః ఉత్ఖాతవిషాణమండలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. హృతే, హృతే హృతయోః హృతేషు హృతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. భారే, భారే భారయోః భారేషు భారశబ్దః అ. పు. స. ఏ. మహతః, మహతః మహద్భ్యాం మహద్భ్యః మహచ్ఛబ్దః త. పు. పం. ఏ. త్రపాయాః భరః త్రపాభరః తస్మాత్ త్రపాభరాత్, భరాత్ భరాభ్యాం భరేభ్యః త్రపాభరశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఉవాహ ఊహతుః, ఊహుః వహప్రాపణే ఇత్యస్మాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. దుఃఖేన, దుఃఖేన దుఃఖాభ్యాం దుఃఖైః దుఃఖశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. సదా అవ్య. నతం, నతం నతే నతాని నతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. శిరః, శిరః శిరసీ శిరాంసి శిరశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

పరేతేతి. అమునా రావణేన, ధనుశ్శార్ఙ్గం. విధాతుం నిర్మాతుం, ఉత్ఖాత ము త్పాటితం, విషాణయోః శృంగయోర్మండలం వలయం యస్య సః, పరేతభర్తుః ప్రేతి రాజస్య మహిషఃవాహనభూత ఇతిభావః. భారేవిషాణరూపే భృఞ్ఘోషణే .హృతేఽపి, మహతః త్రపైవ భరః తస్మాత్, తతోఽపి దుర్భరా దితి భావః. భృధాతోః క్రియా వికాత్. 'బూదో ర'బిత్యవ్. సదా నతం శిరః, దుఃఖేన కష్టేన, ఉవాహ వహతిస్మ, అసంయోగా ల్లిటః కిత్వాత్. 'వచి స్వపీ'త్యాదినా సంప్రసారణం. హృతేఽపి భా రేవహమితి విరోధః. తదనుప్రాణితా చేయ మవనతిహేతుత్వసాధర్మ్యాత్ త్రపాభర త్యోత్ప్రేక్షా.

శ్లో. స్పృశఞ్ సశఙ్కం సమయే శుచావపి
స్థితః కరాగ్రై రసమగ్రపాతిభిః,
అఘర్మఘర్మోదకబిన్దుమౌక్తికై
రలంచకారాస్య వధూ రహస్కరః. ౫౮

టీ. అహస్కరః = సూర్యుఁడు, శుచౌసమయే = గ్రీష్మకాలమందును, నిర్మలాచారమందును, స్థితో౽పి=ఉన్నవాఁడైనను, అసమగ్రపాతిభిః=పూర్తిగాప్రసరించని (సంకోచపడుచున్న), కరాగ్రైః=చేతికొనలచేత, సశంకం=వెఱపుతోఁగూడునట్లుగా, అఘర్మ...మౌక్తికైః-అఘర్మ=చల్లనైన, ఘర్మోదక=చెమటయొక్క, బిందు=బొట్టులను, మౌక్తికైః=ముత్యములచేత, అస్య=ఈరావణాసురునియొక్క, వధూః = జవ్వనులను, అలంచకార=కైసేసెను.

తా. యోగ్యుఁడైనను పరపురుషుఁడుగాన అవిశ్వాసభయము చేత భయపడుచు నలంకరించు ప్రసాధకునియట్లీరావణాంతఃపురములో సూర్యుఁడు గ్రీష్మకాలమునఁ గూడ చుఱుకుగా వెలుఁగని తనకిరణములతో దైత్యస్త్రీలకు చల్లనిస్వేదమును గలిగించుచుండెను.

శ. స.—స్పృశతీతిస్పృశఞ్, స్పృశఞ్ స్పృశన్తౌ స్పృశన్తః స్పృశచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. శంకయాసహాయస్మిఞ్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథాసశంకం క్రియా విశేషణ మవ్యయం. సమయే, సమయే సమయయోః సమయేషు సమయశబ్దః అ. పు. స. ఏ. శుచౌ, శుచౌ శుచ్యోః శుచిషు శుచిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. స్థితః, స్థితః స్థితౌ స్థితాః స్థితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కరాణా మగ్రాణి కరాగ్రాణి తైః కరాగ్రైః, కరాగ్రేణ కరాగ్రాభ్యాం కరాగ్రైః కరాగ్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అసమగ్రం పతన్తీ త్యసమగ్రపాతీని తైః అసమగ్రపాతిభిః, పాతినా పాతిభ్యాం పాతిభిః అసమగ్రపాతిఞ్ శబ్దః న. పు. తృ. బ. ఘర్మా నభవన్తీత్యఘర్మాః, ఘర్మస్యఉదకం ఘర్మోదకం ఘర్మోదకస్యబిందవః ఘర్మోదకబిందవః అఘర్మాశ్చతే ఘర్మోదక బిందవశ్చ అఘర్మ...బిందవః అఘర్మ...బిందవఏవ మౌక్తికాని అఘర్మ...మౌక్తికాని తైః అఘర్మ...మౌక్తికైః, మౌక్తికేన మౌక్తికాభ్యాం మౌక్తికైః అఘర్మ...మౌక్తికశబ్దః అ. న. తృ. బ. అలంచకార అలంచక్రతుః అలంచక్రుః అలంపూర్వక డుకృఞ్ కరణే ఇత్యస్మాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. వధూః, వధూం వధ్వౌ వధూః వధూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అహః కరోతీ త్యహస్కరః అహస్కరః, అహస్కరౌ అహస్కరాః అహస్కరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

స్పృశన్నితి. అహః కరో తీ త్యహస్కరః, 'దివావిభే'త్యాదినా టప్రత్యయః. కస్కాదిత్వాత్సత్వం, శుచా సమయే గ్రీష్మకాలే, అనుపహతాచారేచ స్థితోఽపి. 'శుచి శ్శుద్ధేఽనుపహతే శృంగారాషాఢయోరపి, గ్రీష్మే హుతవహేఽపి స్యా' దితి విశ్వః. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. అసమగ్రపాతిభిః, సంకుచద్వృత్తిభిరిత్యర్థః. కరాణాం అంశూనాం హస్తానాంచ, అగ్రైః 'బలిహస్తాంశవఃకరా' ఇత్యమరః. సశంకం సభయం, స్పృశన్ అవిశ్వాసభయాదితి భావః. అఘర్మాః అనుష్ణాః, ఘర్మోదకబిందవః, 'మంథౌద నే'త్యాదినా వికల్పా దుదకశబ్దస్యోదాదేశాభావః. తైరేవ మౌక్తికైః అస్య రావణస్య, వధూః స్త్రీః, అలంచకార, గ్రీష్మేఽపి తద్భయా న్నాసహ్యాంతపతీత్యర్థః.అత్ర ప్రస్తుతసూర్యవిశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతప్రసాదకప్రతీతేః సమాసోక్తి రలంకారః.

శ్లో. కళాసమగ్రేణ గృహా నముఞ్చతా
మనస్వినీ రుత్కయితుం పటీయసా,
విలాసిన స్తస్య వితన్వతా రతిం
న నర్మసాచివ్య మకారి నేన్దునా. ౫౯

టీ. కళాసమగ్రేణ–కళా=కిరణములచేతను (శిల్పాదివిద్యలచేతను), సమగ్రేణ=కూడుకొనినవాఁడును, గృహాన్=ఇంటిని, అముఞ్చతా=విడువనివాఁడును, మనస్వినీః=మానవతు లగుస్త్రీలను, ఉత్కయితుం=మరులుకొలుపుటకు, పటీయసా=చతురుఁడగు వాఁడును, రతిః=రాగమును, వితన్వతా=పెంపొందఁజేయుచున్న, ఇందునా=చంద్రుని చేత, తస్య=ఆ, విలాసినః=సొగసుకాఁడగురావణునకు, నర్మసాచివ్యం=వేడుకచెలికాని తనము, నాకారీతిన=చేయఁబడ లేదని లేదు.

తా. చంద్రుఁ డన్నికళలతోఁగూడుకొని ఎప్పుడును వానియింటనే యుండి, మానవతులను దనదు చంద్రికా చాతుర్యముచేఁ దేర్చుచు సొగసుకాఁడగు నారావణునకు నర్మసచివుండుగా నుండెను.

శ. స.—కళాభిః సమగ్రః కళాసమగ్రః తేన కళాసమగ్రేణ, సమగ్రేణ సమగ్రాభ్యాం సమగ్రైః కళాసమగ్రశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. గృహః గృహాన్ గృహైః గృహేభ్యః, గృహేభ్యః గృహాణాం గృహేషు. గృహశబ్దః అ. పు. ద్వి. నిత్యబ. నముఞ్చతీత్యముఞ్చన్ తేన అముఞ్చతా, అముఞ్చతా అముఞ్చద్భ్యాం అముఞ్చద్భిః అముఞ్చచ్ఛబ్దః. త. పు. తృ. ఏ. మనస్వినీః, మనస్వినీం మనస్విన్యౌ మనస్వినీః మనస్వినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్కయితుం తుమున్నంతమవ్యయం ఉత్కా న్నంపటుః పటీయాన్

తేవ పటీయసా, పటీయసా పటీయోభ్యాం పటీయోభిః పటీయశ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. విలాసోఽస్యాస్తీతివిలాసీ తస్యవిలాసినః, విలాసినః విలాసినోః విలాసినాం విలాసిన్ శబ్దః ద. పు. ష. ఏ. వితన్వతా, వితన్వతా వితన్వద్భ్యాం వితన్వద్భిః వితన్వచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. రతిం, రతిం రతీ రతీః రతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. నర్మణి సచివః నర్మసచివః నర్మసచివస్యభావః నర్మసాచివ్యం, సాచివ్యం సాచివ్యే సాచివ్యాని నర్మసాచివ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అకారి అకారిషాతాం అకారిషత డుకృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్మణి భూతేలుఙ్ ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. న. అవ్య. ఇన్దునా, ఇన్దునా ఇన్దుభ్యాం ఇన్దుభిః ఇందుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ.

కళేతి. కళాభిః షోడశాంశైః, శిల్పవిద్యాదిభిశ్చ, సమగ్రేణ సంపూర్ణేన 'కాలే శిల్పే విత్తవృద్ధౌ చంద్రాంశే కలనే కళేతి వైజయంతీ. గృహాన్ అముంచతా సదా తద్గృహేష్వేవ వసతా, అన్యథా దండాత్, సేవాధర్మత్వాచ్చేతి భావః, మనస్వినీః మానినీః ఉత్కాః ఉత్సుకాః, కర్తుముత్కయితుం, 'ఉత్క ఉన్మనా' ఇతి నిపాతితా దుత్కశబ్దా 'త్తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా త్తుమున్ప్రత్యయః. పటీయసామాన భేదచతురేణేత్యర్థః కుతః, రతిం, వితన్వతా, చంద్రికాభిః చతురోక్తిభిశ్చ రాగం సంవర్ధయతా, ఇందునా చంద్రేణ, విలాసినో విలసనశీలస్య, 'వౌ కష లస కత్థ స్రమ్భ'ఇతి ఘినుణ్ప్రత్యయః తస్య రావణస్య నర్మసాచివ్యం క్రీడాసంధికారిత్వం, చేటకత్వంచ, 'క్రీడా లీలాచ నర్మ చే'త్యమరః. నాకారీతి న కిం త్వకార్యేవేత్యర్థః. అనౌచిత్య ప్రాప్తసాచివ్యనిషేధనివారణార్థం నఞ్ ద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ నఞౌ ప్రతిషేధా'వితి వామనః. అత్ర ఇందోః ప్రకృత స్యాప్రకృతేన నర్మసచివే న శ్లేషః.

శ్లో. విలాసినీవిభ్రమదన్తపత్రికా
విధిత్సయా నూన మనేన మానినా,
న జాతు వైనాయక మేక ముద్ధృతం
విషాణ మద్యాపి పునః ప్రరోహతి. ౬౦

టీ. మానినా = అహంకారముగల, అనేన = ఈరావణునిచేత, విలాసి... ధిత్సయా-విలాసినీ=వలపుకత్తెలయొక్క, విభ్రమ=విలాసముకొఱకైన, దంతపత్త్రికా (దంతపుకమ్మలయొక్క) విధిత్సయా=చేయుకోరికలోడ, నూనం=నిజముగా, జాతు= ఒకప్పుడు, ఉద్ధృతం=పెఱుకఁబడిన, వైనాయకం=వినాయకునిదగు, ఏకం=ఒక్కటగు, విషాణం=దంతము, అద్యాపి= నేఁటికిని, పునః=మరల, న ప్రరోహతి= మొలువ లేదు.

తా. ఈరావణుఁ డొకప్పుడు పొట్టపొగరుచేఁ గన్నుగానక పాపము వినాయకస్వామివారి ఒకవైపుదంతమును బలవంతముగా పెఱుకు కొనిపోయి తనపెండ్లాలకు దంతపు కమ్మలు జేయించుకొనియెను. అదిసుత నాఁటికినేఁటికి ఆవినాయకుని కొమ్ము మొలవక ఒంటికొమ్మువాఁడయ్యెను.

శ. స.—విలసన్తీతి విలాసిన్యః దంతమయ్యశ్చతాః పత్త్రికాశ్చద న్తపత్త్రికాః విలా...పత్త్రికాః విధాతుమిచ్ఛా విధిత్సా విలాసి...కానాం విధిత్సా విలాసి...విధిత్సా తయా విలాసి...విధిత్సయా, విధిత్సయా విధిత్సాభ్యాం విధిత్సాభిః విలాసినీ... విధిత్సాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. నూనం అవ్య. అనేన, అనేన ఏనేన ఆభ్యాం ఏభిః ఇదంశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. మానః అస్యాస్తీతి మానీ తేన మానినా, మానినా మానిభ్యాం మానిభిః మానిన్ శబ్దః న. పు. తృ. ఏ. న. అవ్య. జాతు అవ్య. వినా యకస్యేదం వైనాయకం, వైనాయకం వైనాయకే వైనాయకాని వైనాయక శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఏకం, ఏకం ఏకే ఏకాని ఏకశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉద్ధృతం, ఉద్ధృతం ఉద్ధృతే ఉద్ధృతాని ఉద్ధృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. విషాణం, విషాణం విషాణే విషాణాని విషాణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అద్య అవ్య. అపి అవ్య. పునః అవ్య. ప్రరోహతి ప్రరోహతః ప్రరోహన్తి ప్రపూర్వక రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే ఇత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ.

విదగ్ధేతి. మానినా అహంకారిణా, అనేన రావణేన, విదగ్ధలీలాః చతురలీలాః, విలాసిన్యఇత్యర్థః. తాసా ముచితాః విదగ్ధలీలోచితాః విలాసినీవిభ్రమదంతపత్త్రికే తితు సాధీయాన్ పాఠః అన్యథా విప్రకృష్టార్థ ప్రతీతికత్వేన క్లిష్టాఖ్యార్థదోషాప త్తేః. తదుక్తం 'క్లిష్టం తదర్థావగతి దూరాయత్తాభవే ది'తి లక్షణాత్. విలాసినీనాం సుందరీణాం యాః విభ్రమదంతపత్త్రికాః విభ్రమార్థాని యాని దంతమయపత్త్రాణి, విభ్రమదంతపత్త్రశబ్దయోః షష్ఠీసమాసపర్యవసానాత్తాదర్థ్యలాభః. తాసాం విధిత్స యా విధాతు మిచ్ఛయా, విపూర్వాద్దధాతేః. సనిమీమేత్యాదినా అచ ఇస్. అత్ర 'సస్సి' ఇతి తకారః 'లోపోఽభ్యాసస్యే'త్యభ్యాసలోపః తతః 'స్త్రియా మి'త్యను వృత్తౌ, 'అప్రత్యయాత్' ఇత్యకారప్రత్యయే టాప్. నూనం జాతు కదాచిత్, 'కదా చిజ్జా త్వి'త్యమరః. ఉద్ధృత ముత్పాటితం, వినాయకస్యేదం వైనాయకం ఏకంవిషా ణం దంతః. 'విషాణం పశుశృంగే స్యాత్తోఽ్రిడద్విరదదంతయో' రితి విశ్వః, అద్యాపి పునర్న ప్రరోహతి, కి మన్య దకార్య మస్యేతి భావః. ఏత దన్యథా కథం గజానన స్యైకదంతత్వ మిత్యుత్ప్రేక్ష్యతే నూన మితి.

శ్లో. నిశాంతనారీపరిధానధూనన స్ఫుటాగసా ప్యూరుషు లోలచక్షుషః,
ప్రియేణ తస్యానపరాధ బాధితాః ప్రకంపనే నానుచకంపిరే సురాః.

టీ. నిశా న్త...గసాపి-నిశా న్త = ఇంటియందలి, నారీ = జవ్వనులయొక్క, పరిధాన=కట్టుచీరెలయొక్క, ధూనన = కదలించుటచేత, స్ఫుట=ఏర్పడిన, ఆగసాపి= తప్పిదముగలవాఁడైనను, ఊరుషు=ఆస్త్రీలతొడలయందు, లోలచక్షుషః-లోల=ఆస గొనిన, చక్షుషః=చూపుగలవాఁడు గనుకనే, తస్య=ఆరావణునకు, ప్రియేణ=ఇష్టుఁడైన, ప్రకంపనేన=వాయుదేవునిచేత, అనపరాధబాధితాః=తప్పిదములేకయే దండించఁబడుచున్న, సురాః=ఇతరదేవతలు, అనుచకమ్పిరే=ఊఁఅడించఁబడిరి.

తా. ఈ రావణుఁడు గాలిచే గుడ్డతొలఁగిన అంతఃపురకాంతల యొక్క తొడలను జూచుటయందు ముదంపడియుండును గనుకనే తప్పు లేకయే ఎల్లరను దండించు స్వభావముగలిగియు వాయువునెడ అంతఃపుర ద్రోహమను గొప్పతప్పిదమున్నను తనకిష్టుమైనవని గనుక వానిని దండించ లేదు. అదిచూచి తప్పులేకయే దండితులైన యితర దేవతలు కొంచ మూఁటఁజెందిరి. మంచిచెడ్డలు లేకయే వాని యిచ్చ చొప్పున సాధువులఁ బీడించునని తాత్పర్యము.

శ. స.—నిశాంతే నార్యః నిశాంతనార్యః నిశాంతనారీణాం పరిధానాని నిశా న్తనారీపరిధానాని నిశా న్తనారీపరిధానానాం ధూననం నిశా న్త...ధూననం నిశా న్త...ధూననేన స్ఫుటం నిశా న్త...స్ఫుటం నిశా న్త...స్ఫుటం ఆగః యస్యసః నిశా న్త...గాః తేన నిశా న్త...గసా, ఆగసా ఆగోభ్యాం ఆగోభిః నిశా న్త...టాగ శ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. అపి. అవ్య. ఊరుషు, ఊరౌ ఊర్వోః ఊరుషు ఊరుశబ్దః ఉ. పు. స. బ. లోలాని చక్షూంషియస్యసః లోలచక్షుః తస్య లోలచక్షుషః, చక్షుషః చక్షుషోః చక్షుషాం లోలచక్షుస్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. ప్రియేణ, ప్రియేణ ప్రియాభ్యాం ప్రియైః ప్రియశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అపరాధస్యాభావః అనపరాధః అనపరాధేఽపిబాధితాః, అనపరాధబాధితాః బాధితః బాధితౌ బాధితాః అనపరాధబాధితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రకంపనేన, ప్రకంపనేన ప్రకంపనాభ్యాం ప్రకంపనైః ప్రకంపనశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అనుచకంపే అనుచకంపాతే అనుచకంపిరే అనుపూర్వక కపిచలనే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్మణిభూతేలటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. సురాః, సురః సురౌ సురాః సురశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

నిశాంతేతి. 'నిశాంతం గృహం 'నిశాంతంగృహశాంతయో' రితి విశ్వః. తత్ర నార్యః అంతఃపురస్త్రియ ఇత్యర్థః. తాసాం పరిధానాని అంతరీయాణి 'అంతరీయోప సంవ్యానపరిధానాన్యధోఽంశుక' ఇత్యమరః. తేషాం ధూననం చాలనం ధూఞోర్ణ్యాం తాల్ల్యుట్, 'ధూఞ్ ప్రీఞోర్నుగ్వక్తవ్య'ఇతి నుక్. తేన స్ఫుటాగసా వ్యక్తాపరాధే నాపి, అంతఃపురద్రోహస్య మహాపరాధత్వా దితి భావః. ఊరుషు తాసాం సక్థిషు, లోలచక్షుషః లసత్తృష్ణదృష్టేః, 'సక్థి క్లీబే పుమా నూరుః లోలశ్చలసతృష్ణయో'రితి చామరః. అతఏవ తస్య ప్రియేణ ప్రేమాస్పదీభూతేన, అంగీకృతా గ్లాని ర్నదోషాయేతిన్యాయా దితి భావః. ప్రకంపనేన వాయునా, అనపరాధే అపరాధాభావేఽపి, బాధితాః రాజపురుషై రితి శేషః. సురాః దేవాః, అనుచకంపిరే స్వయముపాయే నాంతః ప్రవిశ్య, అనపరాధబాధానిర్వేదనేన మోచయత్రా వాయునా అనుకంపితా ఇత్యర్థః. ఏకస్య వైదగ్ధ్యా ద్బహవో జీవం తీతి భావః.

శ్లో. తిరస్కృత స్తస్య జనాభిభావినా
ముహు ర్మహిమ్నా మహసాం మహీయసామ్,
బభార బాష్పై ర్ద్విగుణీకృతం తను
స్తనూనపా ద్ధూమవితాన మాధిజైః. ౬౨

టీ. తస్య=ఆరావణునియొక్క, జనాభిభావినా=లోకము నణఁచఁజాలిన, మహీయసాం=గొప్పవైన, మహసాం = పరాక్రమములయొక్క, మహిమ్నా=ప్రభావముచేత, ముహుః=పలుమాఱు, తిరస్కృతః=అవమానించఁబడిన, తనుః = కృశించిన, తనూనపాత్=అగ్నిహోత్రుఁడు, ఆధిజైః=మనోవేదనచేఁ గలిగిన, బాష్పైః=లోఁగఁగల (ఆవిరుల) చేత, ద్విగుణీకృతం = ఇబ్బడిచేయఁబడిన, ధూమవితానం-ధూమ = పొగయొక్క, వితానం=తుట్టెను, బభార=తాల్చెను.

తా. రావణుని పరాక్రమముచే దిరస్కరింపఁబడిన యగ్నిహోత్రుఁడు శుష్కించి మనోవ్యథచే రెట్టింపుగా జేయఁబడిన ధూమమును ధరించెను.

శ. స.—తిరస్కృతః, తిరస్కృతః తిరస్కృతౌ తిరస్కృతాః తిరస్కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. జనాన్ అభిభవతీతిజనాభిభావీ, తేనజనాభిభావినా, భావినా భావిభ్యాం భావిభిః జనాభిభావిన్ శబ్దః న. పు. తృ. ఏ. ముహుః అవ్య. మహిమ్నా, మహిమ్నా మహిమభ్యాం మహిమభిః మహిమన్ శబ్దః న. పు. తృ. ఏ. మహసాం, మహసః మహసోః మహసాం మహశ్శబ్దః స. న. ష. ఏ. అత్యర్థంమహాన్తి మహీయాంసి. తేషాం మహీయసాం,

మహీయసః మహీయసోః మహీయసాం మహీయశ్శబ్దః స. న. ష. ఏ. బభార బభ్రతుః బభ్రుః డుభృఞ్ ధారణపోషణయో రిత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలట్, పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. బాష్పైః, బాష్పేణ బాష్పాభ్యాం బాష్పైః బాష్పశబ్దః అ. న. తృ. బ. ద్వౌగుణౌయస్యతద్ద్విగుణం. అద్విగుణం ద్విగుణం సంపద్యమానం కృతం ద్విగుణీ కృతం తత్ ద్విగుణీకృతం, కృతం కృతే కృతాని ద్విగుణీకృతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. తనుః, తనుః తనూ తనవః తనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తనూం నపతయతీతి తనూనపాత్, తనూనపాత్ తనూనపాతౌ తనూనపాతః తనూనపాచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ధూమస్య వితానం ధూమవితానం తత్ ధూమవితానం, ధూమవితానం ధూమవితానే ధూమవితా నాని ధూమవితానశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అధినాజాతాని అధిజాని తైః అధిజైః, అధిజేన అధిజాభ్యాం అధిజైః అధిజశబ్దః అ. న. తృ. బ.

తిరస్కృతఇతి. కించ తస్య రావణస్య జనాభిభావినా లోకతిరస్కారిణా, మహీయసా మతిమహతాం, మహసాం తేజసాం, మహిమ్నా మహత్త్వేన, 'పృథ్వాదిభ్య ఇమని జ్వే'తి ఇమనిచ్. ముహుస్తిరస్కృతః అతఏవ తనుః కృశః తనుం నపాతయతి జ్వాలా (జాఠర) రూపేణ శరీరం ధారయతీతి తనూనపా దగ్ని రితి క్షీరస్వామీ. 'నభ్రా డి'త్యాదిసూత్రేణ నిపాతనా న్నఞో నలోపాభావః. అధిజైః దుఃఖోత్థితైః, బాష్పై ర్నిశ్వాసోష్మభిః, 'బాష్పం నేత్రజలోష్మణోః, పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథే' తివిశ్వామరౌ. ద్వౌ గుణా వావృత్తీ యస్య స ద్విగుణః, తతః ద్విః ద్విగుణీకృతం ద్విరావృత్తం 'గుణ స్త్వావృత్తి శబ్దాది జ్యా సంధ్యా ద్యక్ష తంతు ష్వి'తి వైజయంతీ. ధూమవితానం ధూమపటలం, బభార భృతవాన్, అగ్ని రపి తత్సన్నిధౌ నిస్తేజస్కః కేవలం ధూమప్రాయ ఆస్త ఇత్యర్థః. ధూమద్వైగుణ్యాసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానా దతిశయోక్తిః.

శ్లో. పరస్య మర్మావిధ ముజ్ఝతాం నిజం
ద్విజిహ్వతాదోష మజిహ్మగామిభిః,
తమిద్ధ మారాధయితుం సకర్ణకైః
కులై ర్న భేజే ఫణినాం భుజంగతా. 63

టీ. ఇద్ధం=ఉజ్జ్వలుఁడైన, తం=ఆరావణాసురుని, ఆరాధయితుం = సేవించుట కొఱకు, పరస్య = ఇతరప్రాణియొక్క, మర్మావిధం = ఆయువుపట్టులను నొవ్వఁజేయునట్టి, నిజం = తమదగు, ద్విజిహ్వతాదోషం-ద్విజిహ్వతా=సర్పత్వ (చాడీకోరుతన) మందలి, దోషం=కలుషమును, ఉజ్ఝతాం=వదలిపెట్టిన, ఫణినాం=పాములసంబంధమైన, అజిహ్మగామిభిః=ఋజువుగానడచుచున్నవియు, సకర్ణకైః=చెవుల (వినుకుడుల)

తోఁగూడిన, కులైః=సమూహములచేత, భుజంగతా=సర్పత్వ (విటత్వ)ము, నభేజే=అవలంబింపఁబడ దయ్యెను.

తా. నాగలోకవాసులెల్లరును తమ పరప్రాణిప్రతారణదోషమును రెండునాల్కలు గలుగుటను వీడి ఋజుగతితో కర్ణములుగలిగి దౌష్ట్యము వీడి ఋజుమార్గప్రవర్తులగు దుష్టులవలె, తమదౌష్ట్యము నణఁచుకొని యారావణుని గొలిచి బ్రతుకుచున్నవి.

శ. స.—పరస్య, పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. మర్మాణి, విధ్యతీతి మర్మావిత్ తం మర్మావిధం, విధం విధా విధః మర్మావిచ్ఛబ్దః ధ. పు. ద్వి. ఏ. ఉజ్ఝితాం, ఉజ్ఝతః ఉజ్ఝతోః ఉజ్ఝతాం ఉజ్ఝచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. నిజం, నిజం నిజౌ నిజాన్ నిజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ద్వేజిహ్వే యేషాం తే ద్విజిహ్వాః ద్విజిహ్వానాం భావః ద్విజిహ్వతా ద్విజహ్వతాయాం దోషః ద్విజహ్వతా దోషః తం ద్విజిహ్వతా దోషం, దోషం దోషౌ దోషాన్ ద్విజిహ్వతా దోషశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. నవిద్యతే జిహ్మం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అజిహ్మం అజిహ్మం గచ్ఛన్తీతి అజిహ్మగామినః తైః అజిహ్మగామిభిః, గామినా గామిభ్యాం గామిభిః అజిహ్మగామిన్ శబ్దః న. న. తృ. బ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఇద్ధం, ఇద్ధం ఇద్ధౌ ఇద్ధాన్ ఇద్ధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆరాధయితుం తుమున్నంత మవ్యయం. కర్ణాభ్యాం వర్తంత ఇతి సకర్ణకాని తైః సకర్ణకైః, సకర్ణకేన సకర్ణకాభ్యాం సకర్ణకైః సకర్ణకశబ్దః అ. న. తృ. బ. కులైః, కులేన కులాభ్యాం కులైః కులశబ్దః అ. న. తృ. బ. న. అవ్య. భేజే భేజాతే భేజిరే భజసే వాయామిత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్మణి భూతే లిటి ఆత్మనే. ప్ర. పు. ఏ. ఫణాః ఏషాం సన్తీతి ఫణినః తేషాం ఫణినాం, ఫణినః ఫణినోః ఫణినాం ఫణిన్ శబ్దః. న. పు. ష. బ. భుజేన గచ్ఛతీతి భుజంగః భుజంగస్య భావః భుజంగతా, భుజంగతా భుజంగతే భుజంగతాః భుజంగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

పరస్యేతి. కించ ఇద్ధం దీప్తం ఉగ్రమిత్యర్థః. 'ఇంధిదీప్తా'వితి ధాతోః కర్తరి క్తః. తం రావణం ఆరాధయితుం సేవితుం, పరస్య స్వేతరస్య, మర్మాణి హృదయాది జీవస్థానాని, కులాచారాదీనిచ, విధ్యతి భిన త్తీతి మర్మావిత్, పరప్రాణాపహర్తేతి యావత్. విధ్యతేః క్విప్. 'గ్రహి జ్యే'త్యాదినా సంప్రసారణం 'నహి వృత్తి' త్యాదినా పూర్వస్య దీర్ఘః. తం మర్మావిధం, నిజం స్వీయం, ద్విజిహ్వతాయాం సర్పత్వే [illegible] దోషో దృష్టివిషత్వాదిః తం. అన్యత్ర ద్విజిహ్వతా పిశునతా, 'ద్విజిహ్వౌ సర్ప[illegible]' విత్యమరః. సైవ దోషః తం, ఉజ్ఝితాం, ఫణినాం సర్పాణాం సంబం

ధిభిః, అజిహ్మగామిభిః, కరచరణాదిమద్విగ్రహధారిత్వాదృజుగతిభిః, అకపటచారిభిశ్చ, తథా కర్ణాభ్యాం సహ వర్తంత ఇతి సకర్ణకాః తైశ్చక్షుశ్శ్రవస్త్వం విహాయ ఆవిష్కృత కర్ణైరిత్యర్థః. 'తేనసహే'తి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః 'శేషాద్విభాషే'తి కప్ అన్యత్ర కర్ణయతి సర్వం శృణోతీతి కర్ణకో నియంతా, కర్ణయతే ర్ణ్వుల్. తతః పూర్వవత్సమాసః. స కర్ణకైః సనియామకైరిత్యర్థః. ఫణినాం సర్పాణాం కులైః వరైః, భుజంగతా సర్పతా, విటత్వంచ. 'భుజంగో విటసర్పయో'రితి హలాయుధః నభేజేత్యుక్తః. భుజేన గచ్ఛంతీతి భుజంగాః 'గమే స్సుపి ఖో డిచ్చ. తస్మిన్ నియంతరి, ఖలైః ఖలత్వమపి సర్పైస్సర్పత్వమపి విహాయ, వేషభాషాక్రియాదిభిః సౌమ్యత్వమాశ్రయత ఇత్యర్థః, అత్ర ప్రస్తుతసర్పవిశేషణసామ్యా దప్రస్తుతఖలవ్యవహారప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.

(శ్లో). తదీయమాతఙ్గఘటావిఘట్టితైః
కటస్థలప్రోషితదానవారిభిః,
గృహీతదిక్కై రపున ర్నివర్తిభి
శ్చిరాయ యాథార్థ్య మలంభి దిగ్గజైః. ౬౪

టీ. తదీయ...ఘట్టితైః-తదీయ = ఆరావణుని పైన, మాతఙ్గ=ఏనుఁగులయొక్క, ఘటా=మందలచేత, విఘట్టితైః=ప్రహరింపఁబడినవిగావున నే, కట...వారిభిః-కటస్థల=గండస్థలములనుండి, ప్రోషిత=మఱియొకచోటికిఁబోయిన, దానవారిభిః=మదోదకములు గలవియు, గృహీతదిక్కైః=పరుగిడి దూఱఁబడినదిక్కులుగలవియు, అపునర్నివర్తిభిః=మరలిరాక అచటనేయున్న, దిగ్గజైః=దిగ్గజములచేత, చిరాయ=చాలకాలమునకు, యాథార్థ్యం=సార్థకమైనపేరుగలుగుట, అలమ్భి=పొందఁబడెను.

తా. అష్టదిగ్గజము లెనిమిదియు నీరావణుని యేనుఁగుమందలచేఁ గ్రమ్మఁబడి వానిధాటికోర్వలేక పలాయనం చేసి ... మదస్రావమును మానినవై మరల రాకుండ దిక్కులొక్కటిగాఁ బారిపోయి ఇన్నాళ్లకు తమదిగ్గజ (దిక్కుల యందుండునవియను) నామమును అన్వర్థముగాఁ జేసికొనెను.

శ. స.—తస్యఇమేతదీయాః, తదీయాశ్చతే మాతఙ్గాశ్చ తదీయ మాతఙ్గాః తదీయమాతఙ్గానాం ఘటాః తదీయ...ఘటాః తదీయ...ఘటాభిః విఘట్టితాః తదీయ...ఘట్టితాః తైః తదీయ...ఘట్టితైః, ఘట్టితేన ఘట్టితాభ్యాం ఘట్టితైః తదీయ...ఘట్టితశబ్దః అ. పు. తృ. బ. కటానాం స్థలాని కటస్థలాని కటస్థలేభ్యః ప్రోషితాని కటస్థలప్రోషితాని దానస్యవారీణి దానవారీణి కటస్థలప్రోషితాని దానవారీణి

యేషాం తేకటస్థల...వారయః తైః కట...వారిభిః, వారిణా వారిభ్యాం వారిభిః కట...వారిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. గృహీతాః దిశః యైస్తే గృహీతదిక్కాః తైః గృహీతదిక్కైః, దిక్కేన దిక్కాభ్యాం దిక్కైః గృహీతదిక్కశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పునః నివర్తంత ఇతి పునర్నివర్తినః పునర్నివర్తినో నభవంతీతి అపునర్నివర్తినః తైః అపునర్నివర్తిభిః, అపునర్నివర్తినా అపునర్నివర్తిభ్యాం అపునర్నివర్తిభిః అపునర్నివర్తిన్ శబ్దః న. పు. తృ. బ. చిరాయ అవ్య. యథార్థం భావం యాథార్థ్యం యద్వా, అనుగతః భూతః అర్థః యత్ తత్ యథార్థంనామ యథార్థం అస్యాస్తీతి యథార్థః యథార్థస్యభావః యాథార్థ్యం, యాథార్థ్యం యాథార్థ్యే యాథార్థ్యాని యాథార్థ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అలంభి అలప్సాతాం అలప్సత, డులభష్ప్రాప్తావిత్యస్మాత్ సకర్మకాత్ కర్మణి భూతేలుఙ్ ఆత్మనే. ప్ర. పు. ఏ. దిక్షుగజాః దిగ్గజాః తైః దిగ్గజైః, దిగ్గజేన దిగ్గజాభ్యాం దిగ్గజైః దిగ్గజశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

తదీయేతి. తదీయానాం మాతంగానాం గజానాం ఘటాభిః వ్యూహైః, విఘట్టితైః అభిహతైః, 'కరిణాం ఘటనాఘటే'త్యమరః. అతఏవ కటస్థలేభ్యః గండప్రదేశేభ్యః, ప్రోషితాని, ఉపరతాని, దానవారీణి మదోదకాని యేషాంతైః, గృహీతాః పలాయ్య సంశ్రితాః, దిశో యైస్తైః, గృహీతదిక్కైః, 'శేషాద్విభాషే'తి కప్. అపునర్నివర్తిభిః భయాత్తత్రైవ స్థితైః, దిగ్గజైః దిశాకరిభిః. చిరాయ యాథార్థ్యం దిక్షు స్థితా గజాః దిగ్గజా ఇతి అనుగతార్థనామకత్వం, అలంభి లబ్ధం లభేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లుఙ్. 'విభాషాచిణ్ణములో' రితి వికల్పాన్నుమాగమః.

శ్లో. అభీక్ష్ణముష్ణై రపి తస్య సోష్మణ
స్సురేన్ద్రబన్దీశ్వసితానిలై ర్యథా,
సచన్దనామ్భఃకణకోమలై స్తథా
వపు ర్జలార్ద్రాపవనై ర్న నిర్వవౌ. ౬౫

టీ. సోష్మణః=మన్మథతాపముతోఁగూడిన, తస్య=ఆరావణునియొక్క, వపుః=శరీరము, అభీక్ష్ణం = మిక్కిలి, ఉష్ణైరపి = వేఁడిమిగలవైనను, సురేన్ద్ర...నిలైః-సురేంద్ర=దేవేంద్రునియొక్క, బన్దీ=చెఱబట్టఁబడిన స్త్రీలయొక్క, శ్వసితానిలైః=ఊర్పుగాడ్పులచేత, యథా=ఎట్లు, నిర్వవౌ=సుఖమందెనో, సచన్ద...కోమలైః-సచన్దన=గంధముతోఁగూడిన, అమ్భః=నీటితుంపురులచేత, కోమలైః=సుకుమారములైన, జలార్ద్రాపవనైః=నీటఁదడుపఁబడిన విసనకఱ్ఱలయొక్క, పవనైః=గాడ్పులచేత, తథా=అటులగా, ననిర్వవౌ=ఆనందమును బొందకపోయెను.

తా. మదనతాపముచే వేగుచున్న యారావణునకు ఎన్ని విసనకఱ్ఱలు మంచిగంధపు నీళ్లలోఁదడిపి విసరినను చెఱఁబెట్టఁబడిన దేవతా స్త్రీలవేఁడి నిట్టూర్పులతోఁడి వ్యజనానిలములవలె తృప్తి గలుగక పోయెను.

శ. స.—అభీక్ష్ణం అవ్య. ఉష్మా, ఉష్మేన ఉష్మాభ్యాం ఉష్మైః ఉష్మశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. తస్య, తస్య తయోః తేషాంతచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఊష్మణా సహావర్తత ఇతిసోష్మా తస్య సోష్మణః, సోష్మణః సోష్మణోః సోష్మణాం సోష్మన్‌శబ్దః న. పు. ష. ఏ. సురాణామింద్రః సురేన్ద్రః సురేన్ద్రస్యబన్ద్యః సురేంద్రబన్ద్యః శ్వసితానామనిలాః శ్వసితానిలాః సురేన్ద్రబన్దీనాం శ్వసితానిలాః సురేంద్రబన్దీ శ్వసితానిలాః తైః సురేంద్రబన్దీశ్వసితానిలైః, అనిలేన అనిలాభ్యాం అనిలైః సురేన్ద్ర... నిలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యథా. అవ్య. చందనస్యాంభః చందనాంభః చందనాంభసఃకణాః చందనాంభఃకణాః చన్దనాంభఃకణైః స్సహావర్తంతఇతి సచన్దనాంభఃకణాః సచన్దనాంభఃకణాశ్చతే కోమలాశ్చ సచన్ద...కోమలాః తైః సచన్ద...కోమలైః, కోమలేన కోమలాభ్యాం కోమలైః సచన్ద...కోమలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తథా అవ్య. వపుః, వపుః వపుషీ వపూంషి వపుశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. జలేనార్ద్రాః జలార్ద్రాః జలార్ద్రాణాం పవనాః జలార్ద్రాపవనాః తైః జలార్ద్రాపవనైః, పవనేన పవనాభ్యాం పవనైః జలార్ద్రాపవనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. న. అవ్య. నిర్వవౌ నిర్వవతుః నిర్వవుః నిపూర్వకవాగతిగన్ధనయో రిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ.

అభీక్ష్ణమితి. ఊష్మణా స్మరజ్వరేణ, సహ వర్తత ఇతి సోష్మణః, తస్య రావణస్య, వపుః శరీరం, అభీక్ష్ణం భృశం ఉష్మైరపి శోకాదితి భావః, సురేంద్రస్య ఇంద్రస్య బంద్యో బందీకృతాః స్త్రియః, తాసాం శ్వసితానిలైః నిశ్వాసమారుతైః యథానిర్వవౌ నిర్వవాతే, 'నిర్వాణం నిర్వృతౌ మోక్షే'ఇతి వైజయంతీ. తథా సచందనాంభఃకణాః చందనోదకబిందుసహితాః, తేచ తే కోమలాశ్చ తైః, జలార్ద్రాణాంజలోక్షితతాళవృంతానాం, పవనై ర్వాయుభి ర్ననిర్వవౌ నిర్వాణం న ప్రాప 'ధవిత్రం తాళవృంతం స్యా దుత్క్షేపో వ్యజనం చ తత్, జలార్ద్రా స్యాజ్జలేనార్ద్ర' మితి వైజయంతీ. అత్ర సంతప్తస్యోష్ణోపచారాన్నిర్వృతిరితి కారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తి రూపో విషమాలంకారః.

శ్లో. తపేన వర్షా శ్శరదా హిమాగమో
వస న్తలక్ష్మ్యా శిశిర స్సమేత్య చ,
ప్రసూనక్లృప్తిం దధత స్సద ర్తవః
పురేఽస్య వా స్తవ్యకుటుమ్బితాం యయుః. ౬౬

టీ. సదా = ఎల్లకాలమును, ప్రసూనక్లృప్తిం-ప్రసూన = పుష్పములయొక్క, క్లృప్తిం=సాకల్యమును, దధతః=ధరించుచున్న, ఋతవః=ఋతువులు, వర్షాః=వర్షఋతువు, తపేన=గ్రీష్మముతోడను, హిమాగమః=హేమంతము, శరదా=శరదృతువుతోడను, శిశిరః = శిశిరఋతువు, వసన్తలక్ష్మ్యా=వసంతశోభతోడను, సమేత్య=కలసికొని, అస్య=ఈరావణునియొక్క, పురే=లంకాపురమందు, వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం=ప్రాఁతకాఁపుఁదనమును, యయుః=పొందినవి.

తా. ఈరావణుని పట్టణమగు లంకలో వసంతము మొదలన్ని ఋతువులును తమతమ కుసుమసంభారములతోఁగూడి ఎల్లప్పుడును అచ్చటిపౌరులవలెనే విడువకుండునవి.

శ. స.—తపేన, తపేన తపాభ్యాం తపైః తపశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. వర్షాః, వర్షాః వర్షాభిః వర్షాభ్యః వర్షాణాం వర్షాసు. వర్షాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ని. బ. శరదా, శరదా శరద్భ్యాం శరద్భిః శరచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. హిమస్య ఆగమః యస్మిన్ హిమాగమః, హిమాగమః హిమాగమౌ హిమాగమాః హిమాగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వసంతస్యలక్ష్మీః వసన్తలక్ష్మీః తయా వసన్త లక్ష్మ్యా, లక్ష్మ్యా లక్ష్మీభ్యాం లక్ష్మీభిః వసన్త లక్ష్మీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. శిశిరః, శిశిరః శిశిరౌ శిశిరాః శిశిరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సమేత్య అవ్య. చ అవ్య. ప్రసూనానాం క్లృప్తిః ప్రసూనక్లృప్తిః తాం ప్రసూనక్లృప్తిం, క్లృప్తిం క్లృప్తీ క్లృప్తీః ప్రసూనక్లృప్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దధతః, దధత్ దధతౌ దధతః దధచ్ఛబ్దః. త. పు. ప్ర. బ. సదా. అవ్య. ఋతుః, ఋతుః ఋతూ ఋతవః ఋతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. పురే, పురే పురయోః పురేషు పురశబ్దః అ. న. స. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. వసన్తీతి వాస్తవ్యాః కుటుంబాని ఏషాంసన్తీతి కుటుమ్బినః వాస్తవ్యాశ్చతే కుటుమ్బినశ్చ వాస్తవ్య కుటుమ్బినః వాస్తవ్యకుటుమ్బినాం భావః వాస్తవ్యకుటుమ్బితా తాం వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం, కుటుమ్బితాం కుటుమ్బితే కుటుమ్బితాః వాస్తవ్యకుటుమ్బితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యయతౌ యయతుః యయుః యాప్రాపణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి స్మాతే లిటి పరస్మైపది ప్రథమపురుష బ.

తపేనేతి. సదా నిత్యం, నతు యథాకాలం, ప్రసూనక్లృప్తిం పుష్పసంపత్తిం, 'ప్రసూనం కుసుమం సుమం' ఇత్యమరః. దధతో ధారయంతః ఋతవః, వర్షాః ప్రావృట్, తపేన గ్రీష్మేణ, 'ఉష్ణ ఊష్మాగమ స్తపః, స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా అథ శరత్ స్త్రియా' మితి చామరః. తథా హిమాగమో హేమంతః శరదా తథా శిశిరః, వసంతలక్ష్మ్యా చ, సమేత్య మిథునీభావేన మిళిత్వా, అస్య రావణస్యపురే, వసంతీతి వాస్తవ్యా వస్తారః, 'వసే స్తవ్య త్కర్తరి ణి చ్చే'తి తవ్యత్ప్రత్యయః.

వృద్ధిశ్చ. తే చ తే కుటుంబినశ్చ తేషాం భావం తత్తాం, ప్రతివాసిత్వమిత్యర్థః. యయుః, సమేత్య యయు రితి సముదాయసముదాయినోరభేదవివక్షయా సమాన కర్తృత్వం, అత్ర పురే యుగపత్సర్వర్తుసంబంధాభిధానా దసంబన్ధే సంబంధరూపా తిశయోక్తిః.

శ్లో. అమానవం జాత మజం కులే మనోః
ప్రభావినం భావిన మన్త మాత్మనః,
ముమోచ జాన న్నపి జానకీం న య
స్సదాభిమానైకధనా హి మానినః. ౬౭

టీ. అమానవం=మనుష్యుఁడు కానివాఁడును, అజం = పుట్టుకలేనివాఁడును, తథాపి=ఐనను, మనోః=వైవస్వతమనువుయొక్క, కులే=వంశమందు, జాతం=అవత రించినవాఁడును, ప్రభావినం=అమానుషమహిమగలవాఁడునగు, భవన్తం=రామావతా రుఁడవగునిన్ను, ఆత్మనః=తనకు, అన్తం=సంహారకుఁడుగా, భావినం=ఏర్పడనున్న వానినిగా, జానన్నపి=ఎఱిఁగినవాఁడయ్యును, యః=ఏరావణుఁడు, జానకీం=సీతమ్మను, నముమోచ=విడువకుండెనో, మానినః=అభిమానవంతులు, సదా=ఎల్లప్పుడును, అభిమా నైకధనాః-అభిమాన=చలమే, ఏక=ముఖ్యమైన, ధనాహి=ఫలముగాఁగలవారుగదా.

తా. మహామహిమతో సూర్యవంశమందు రామరూపముచే నవత రించిన నిన్ను తనకు మృత్యురూపుఁడని తెలిసియు నారావణుఁడు సీతను విడువఁడయ్యెను. మానధనులు ఎంతటి ప్రాణాపద సంభవించినను తమ పట్టు వీడరుగదా.

శ. స.— మనోరయం మానవః మానవోనభవతీత్యమానవః తం అమావవం, అమానవం అమానవౌ అమానవాన్ అమానవశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జాతం, జాతం జాతౌ జాతాన్ జాతశబ్దః అ. పు. ద్వి, ఏ. నజాయతఇత్యజః తం అజం, అజం అజౌ అజాన్ అజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మనోః, మనోః మన్వోః మనూనాం మనుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. కులే, కులే కులయోః కులేషు కులశబ్దః అ. న. స. ఏ. ప్రభావః అస్యాస్తీతిప్రభావీ తం ప్రభావినం, ప్రభావినం ప్రభావినౌ ప్రభావినః ప్రభావిన్శబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. భవిష్యతీతి భావీ తం భావినం, భావినం భావినౌ భావినః భావిన్శబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. అన్తయతీత్యన్తః తం అన్తం, అన్తం అన్తౌ అన్తాన్ అన్తశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆత్మనః, ఆత్మనః ఆత్మనోః ఆత్మనాం ఆత్మన్శబ్దః న. పు. ష. ఏ. ముమోచ, ముమోచ ముముచతుః ముముచుః ముచ్లమో క్షణే ఇత్యస్మాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. జానాతీతి

జానన్, జానన్ జానన్తౌ జానంతః జానచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అపి. అవ్య. జనకస్యాపత్యం స్త్రీ జానకీ తాం జానకీం, జానకీం జానక్యౌ జానకీః జానకీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. యః, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. సదా అవ్య. ఏకంచతత్ ధనంచ ఏకధనం అభిమానఏవ ఏకధనం యేషాం తే అభిమానైకధనాః, ధనః ధనౌ ధనాః అభిమానైకధనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. హి. అవ్య. మానః ఏషామ స్తీతిమానినః, మానీ మానినౌ మానినః మానిన్‌శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

స చాయమాసన్నవినాశ స్తుభ్య మపి ద్రుహ్వా పున స్త్వయైవ హత ఇతి యుగ్మేనాహ.—

అమానవమితి. మనో రయం మానవః, 'తస్యేద మి'త్యణ్ ప్రత్యయే పర్యవసానాజ్జాతా వేకవచనమ్. అన్యథా మనో ర్జాతా ఇత్యేవ స్యాత్, అమానవ మమానుషం, నజాయత ఇత్యజం 'అన్యేష్వపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. తథాపి మనోః కులే జాతం. రామరూపేణోత్పన్న మితి విరోధః. స చాభాసత్వా దలంకార ఇత్యాహ—ప్రభావిన మితి. మహానుభావే తస్మిన్ న కశ్చి ద్విరోధ ఇతి భావః. 'అక్షీణ్యేణిని' రితి ణినిః. ఇనిర్వా మత్వర్థీయః భవంత మితి శేషః. ఆత్మనః స్వస్య అంతయత్యంతం కరోతీత్యంత మంతకం, అంతశబ్దాత్కరోతే ర్ణ్యంతా త్పచాద్యచ్. భావినం భవిష్యంతం భవిష్యతి గమ్యాదయః. జానన్నపి యో రావణః, జనకస్యాపత్యంస్త్రీ జానకీ సీతా తాం, నముమోచ నత్యక్తవాన్, అము మిత్యుత్తరశ్లోకేనాన్వయః. జానతాప్యమోచనే మానిత్వం కారణమాహ—మానినః సదా ప్రాణాత్యయేఽపి అభిమాన ఏవైకం ముఖ్యం ధనం యేషాం తే తథోక్తాః, ప్రాణాత్యయేఽపి మానం న ముంచంతీత్యర్థః, కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. స్మరత్యదో దాశరథి ర్భవన్ భవా
నముం వనాన్తా ద్వనితాపహారిణమ్,
పయోధి మావిద్ధ చలజ్జలావిలం
విలంఘ్య లఙ్కాం నికషా హనిష్యతి. ౬౮

టీ. భవాన్ = నీవు, దాశరథిః = దశరథునికొడుకు(రాముఁడు)గా, భవన్ సన్ = అయినవాఁడవై, వనాంతాత్ = దండకారణ్యమునుండి, వనితాపహారిణం = భార్యనుదొంగలించిన, అముం=ఈరావణుని, ఆవిద్ధచలజ్జలావిలం - ఆవిద్ధ = సేతుబంధముచేయఁబడినది గనుకనే, చలత్ = క్షోభిల్లుచున్న, జల = నీటిచేత, ఆవిలం= [illegible]పడిన, పయోధిం = సముద్రమును, విలంఘ్య = దాఁటి, లంకాంనికషా =

లంకాపట్టణముదగ్గఱ, హానిష్యతి=చంపితివి, అదః = ఈసంగతిని, భవాన్ = నీవు, స్మరతి = తలంచెదవా?

తా. అప్పుడు నీవు దండకారణ్యమున నుండఁగా నీ దారను దొంగిలించిన యారావణుని సముద్రముమీఁద సేతువుగట్టి దాఁటి లంకకుఁబోయి ఘోరయుద్ధమొనర్చి చంపినది నీకిప్పుడు జ్ఞాపకమునకు వచ్చుచున్నదా.

శ. స.—స్మరతి స్మరతః స్మరన్తి స్మృచిన్తాయా మిత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అదః, అదః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథిః, దాశరథిః దాశరథీ దాశరథ యః దాశరథిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. భవన్, భవన్ భవన్తౌ భవన్తః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. భవాన్, భవాన్ భవన్తౌ భవన్తః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అముం, అముం అమూ అమూన్ అదశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. వనస్య అన్తః వనాన్తః తస్మాత్ వనాన్తాత్, వనాన్తాత్ వనాన్తాభ్యాం వనాన్తేభ్యః వనాన్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వనితాం అపహృతవాన్ వనితాపహారీ తం వనితాపహారిణం, హారిణం హారిణౌ హారిణః వనితాపహారిన్ శబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. పయాంసిధీయన్తేఽస్మిన్నితిపయోధిః తం పయోధిం, పయోధిం పయోధీ పయోధీన్ పయోధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. చలన్తిచ తాని జలాని చలజ్జలాని ఆవిద్ధాని చలజ్జలాని యస్య ఆవిద్ధచలజ్జలః ఆవిద్ధచలజ్జలశ్చాసౌ ఆవిలశ్చ ఆవిద్ధచలజ్జలావిలః తం ఆవిద్ధ...విలం, ఆవిలం ఆవిలౌ ఆవిలాన్ ఆవిద్ధ... విలశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విలఙ్ఘ్య అవ్య. లంకాం, లంకాం లంకే లంకాః లంకా శబ్దః ఆ స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నికషా. అవ్య. హానిష్యతి హానిష్యతః హానిష్యన్తి హానహిం సాగత్యోరిత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లృట్ పరస్మైపది. ప్ర. పు. ఏ.

స్మరతీతి. భాతీతి భవాన్ 'భాతే ర్డవతుః, దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశ రథిః 'అత ఇఞ్' భవన్ రామ స్స న్నిత్యర్థః. భవతే ర్లట శ్శత్రాదేశః. వనాం తాత్ దండకారణ్యాత్, వనితాపహారిణం సీతాపహర్తారం అముం రావణం, ఆవిద్ధాని సేతుబంధే అద్రిభి రభిహతాని, అతఏవ చలంతి జలాని యస్య సః అతఏవావిలం కలుషం పయోధిం సముద్రం, విలంఘ్య, లంకాం నికషా లంకాయా స్సమీపే, 'సమ యా నికషాశబ్దౌ సామీప్యేఽప్యవ్యయే మతా' వితి హలాయుధః. 'అభితః పరిత స్సమయా నికషా హా ప్రతియోగేఽపీ'తి ద్వితీయా. హానిష్యతి అవధీత్, 'అభిజ్ఞా వచనే లృడి'తి భూతే లృట్. అదో హననం భవాన్ స్మరతీతి కాకుః. ప్రత్యభిజా నాసి కిమిత్యర్థః. 'శేషేప్రథమః,'

శ్లో. అథోపపత్తిం ఛలనాపరోఽపరా
మవాప్య శైలూష ఇవైష భూమికామ్,
తిరోహితాత్మా శిశుపాలసంజ్ఞయా
ప్రతీయతే సంప్రతి సోఽప్యసః పరైః. ౬౯

టీ. అథ=ఆరాక్షసదేహమును విడిచినవెనుక, సంప్రతి=ఇప్పుడు, ఛలనాపరః=మోసగింపఁదలఁచిన, ఏషః=ఈరావణుఁడు, శైలూషః=నాటకపువాఁడు, భూమికామివ = మఱియొక వేషమునువలె, అపరాం = అన్యమైన, ఉపపత్తిం = అవతారమును, అవాప్య=పొంది, శిశుపాలసంజ్ఞయా=శిశుపాలుఁడను పేరుతోడ, తిరోహితాత్మాసన్-తిరోహిత=గుప్తముచేయఁబడిన, ఆత్మాసన్=స్వరూపముగలవాఁడై, సోఽపి=మునుపటివాఁడైయైనను, పరైః=ఇతరులచేత, అసః=మఱియొకఁడుగా, ప్రతీయతే=తలఁచబడుచున్నాఁడు.

తా. ఆతక్కరిరావణుఁడే యిప్పుడు లోకమును మోసముచేయుటకయి . వేషగానివలె ఈశిశుపాలుఁడను పేరుతో జన్మించి స్వరూపమును గుప్తముచేసి యున్నాఁడు. లోకులు కొందఱు వీనిని నిజముగా కనుఁగొనఁజాలరుగాని వాఁడే వీఁడు. ఏసంచియము లేదు.

శ. స.—అథ. అవ్య. ఉపపత్తిం, ఉపపత్తిం ఉపపత్తీ ఉపపత్తీః ఉపపత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఛలనాయాం పరః ఛలనాపరః, పరః పరౌ పరాః ఛలనాపరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరాం, పరాం పరే పరాః పరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవాప్య ల్యబన్తావ్యయం. శైలూషః, శైలూషః శైలూషౌ శైలూషాః శైలూషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య. ఏషః, ఏషః ఏతౌ ఏతే ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. భూమికాం, భూమికాం భూమికే భూమికాః భూమికాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తిరోహితః ఆత్మాయేనసః తిరోహితాత్మా, తిరోహితాత్మా తిరోహితాత్మానౌ తిరోహితాత్మానః తిరోహితాత్మన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. శిశుపాల ఇతిసంజ్ఞా శిశుపాలసంజ్ఞా తయా శిశుపాలసంజ్ఞయా, సంజ్ఞయా సంజ్ఞాభ్యాం సంజ్ఞాభిః శిశుపాలసంజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ప్రతీయతే ప్రతీయేతే ప్రతీయన్తే ప్రతిపూర్వక ఇణ్ గతావిత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్మణి వర్తమానేలటి ఆత్మనేపది ప్ర. ఏ. సంప్రతి. అవ్య. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అవ్య. సనభవతీత్యసః అసః అతౌ, అతే అతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పరైః, పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

అథేతి. అథ రాక్షసదేహత్యాగానంతరం సంప్రతి ఛలనాపరః పరప్రతారణపరః, ఏష రావణః, శైలూషః నటః, తస్య భూమికాం రూపాంతరమివ, 'శైలూషోనటభిల్లయోః, భూమికా రచనాయాం స్యాత్ స్మార్త్యంతరపరిగ్రహ' ఇతి శాశ్వతః. అపరా మన్యాముపపత్తిం, ముత్పత్తిం, భవాంతర మిత్యర్థః. అవాప్య ప్రాప్య శిశుపాలసంజ్ఞయా, తిరోహితాత్మా తిరోహితస్వరూపస్సన్, సోఽపి రావణఏవసన్నపి, పరైరితరైః, స న భవతీత్యసతస్మా దన్యఏవ, 'నఞ్' ఇతి నఞ్ సమాసః. అతఏవ 'ఏతత్తదోస్సులోపోఽకోరనఞ్ సమాసే హలీ'తి నఞ్ సమాసే సులోపాభావః, ప్రతీయతే జ్ఞాయతే, ప్రతిపూర్వాదిణః కర్మణిలట్. యథైక ఏవ శైలూషో రూపా ద్రూపాంతర మాస్థాయ తత్తద్వేషభాషాదిభి రన్యఏవ భాతి తద్వదయ మపి మానుషదేహపరిగ్రహా దన్య ఇవ భాతి. దౌర్జన్యం తు తదేవే త్యవశ్య ముపసంహార్య ఇతి భావః.

శ్లో. స బాల ఆసీ ద్వపుషా చతుర్భుజో
ముఖేన పూర్ణేన్దునిభ స్త్రిలోచనః,
యువా కరాక్రాంతమహీభృ దుచ్చకై
రసంశయం సంప్రతి తేజసా రవిః. ౭౦

టీ. సః = ఆశిశుపాలుఁడు, బాలస్సన్ = పాపఁడై, వపుషా = దేహముతో, చతుర్భుజః = నాల్గుచేతులుగలవాఁడు (విష్ణువు), ఆసీత్ = ఆయెను. తథా = అట్లే, ముఖేన= మొగముతో, పూర్ణేందునిభః= నిండుజాబిల్లినిబోలువాఁడు, ఆసీత్ =ఆయెను. త్రిలోచనః=మూఁడుకన్నులుగలవాఁడు (శివుఁడు), ఆసీత్ =ఆయెను. సంప్రతితు= ఇప్పుడన్ననో, యువా = తలిరుబ్రాయముగలవాఁడై, కరాక్రాంతమహీభృత్-కర = పన్నుచేత, ఆక్రాంత = వశపఱుచుకోఁబడిన, మహీభృత్ = రాజులును కొండలును గలవాఁడై, ఉచ్చకైః = ఉన్నతుఁడై, తేజసా = ప్రతాపముచేత, రవిః = సూర్యతుల్యుఁడయియున్నాఁడు, అసంశయం = అనుమానములేదు.

తా. ఈశిశుపాలుఁడు పిన్నవాఁడై యుండఁగా చంద్రునివంటి మొగమును నాలుగుచేతులును మూఁడుకన్నులును గలిగి రూపమందు శివకేశవులతో సమానముగ నుండెను. పిదప ఆ నాలుగు చేతులు మూడుకన్నులుపోయినను ఇప్పుడు యౌవనవంతుఁడై ఎల్లరాజులచేతను కప్పములుగొనుచు పరాక్రమముచే రెండవ సూర్యునివలె మహోన్నతమై వెలుఁగుచున్నాఁడు.

శ. స.—సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. బాలః, బాలః బాలౌ బాలాః బాలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ, ఆసీత్ ఆస్తాం ఆసన్ అసభువి ఇత్యస్మా దకర్మ

కాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లజి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. వపుషా, వపుషా వపుర్భ్యాం వపుర్భిః వపుర్భ్యః వపుశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. చత్వారః భుజాః యస్యసః చతుర్భుజః, చతుర్భుజః చతుర్భుజౌ చతుర్భుజాః చతుర్భుజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ముఖేన, ముఖేన ముఖాభ్యాం ముఖైః ముఖశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. పూర్ణశ్చాసావిందుశ్చ పూర్ణేందుః పూర్ణేందునాసదృశః పూర్ణేందునిభః, నిభః నిభౌ నిభాః పూర్ణేందునిభశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. త్రీణిలోచనాని యస్యసః త్రిలోచనః, త్రిలోచనః త్రిలోచనౌ త్రిలోచనాః త్రిలోచనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యువా, యువా యువానౌ యువానః యువన్శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. కరేణ ఆక్రాన్తాః కరాక్రాన్తాః మహీం బిభర్తీతి మహీభృతః కరాక్రాన్తాః మహీభృతః యేనసః కరాక్రాన్తమహీభృత్, భృత్ భృతౌ భృతః కరాక్రాన్తమహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. సంశయస్యాభావః అసంశయం అవ్యయీభావావ్యయం. సంప్రతి. అవ్య. తేజసా, తేజసా తేజోభ్యాం తేజోభిః తేజశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. రవిః, రవిః రవీ రవయః రవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

అథైత ద్దౌర్జన్యం త్రిభి రావిష్కరోతి.—

స ఇతి. స శిశుపాలః బాలస్సన్, వపుషా చతుర్భుజః భుజచతుష్టయవాన్, ఆసీత్, విష్ణు రితి చ ధ్వనిః. తథా ముఖేన, పూర్ణేందునిభః పూర్ణచంద్రతుల్య ఆసీత్, త్రిలోచనః లోచనత్రయవాం శ్చాసీత్, త్ర్యంబక ఇతిచ ధ్వనిః, బాలవిశేషణాత్ సంప్రతి తత్సర్వ మంతర్హిత మితి భావః. సంప్రతి తు యువా తరుణ స్సన్, కరేణ బలినా, ఆక్రాంతమహీభృత్, అధిష్ఠితరాజకస్సన్, అన్యత్రాంశువ్యాప్తశైలః 'బలి హస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః. ఉచ్చైస్తేజసా రవి స్సూర్యః అసంశయం సంశయోనాస్తీత్యర్థః. అర్థాభావేఽవ్యయీభావః. వపుషా ముఖే నేతిచ, 'యేనాంగవికార' ఇతి తృతీయా. హానివదాధిక్యస్యాపి వికారత్వాత్. తథాచ వామనః—'హానివ దాధిక్య మప్యంగవికార' ఇతి. తేజసేతి 'ప్రకృతాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా. కరాక్రాంతేత్యాదినా శ్లేషానుప్రాణితేయముత్ప్రేక్షా - రవి రసంశయమితి. తస్యాః పూర్ణేందునిభ ఇత్యుపమయా సంసృష్టిః. హరిహరాదితుల్యమహిమత్వా దతి దుర్ధర్ష ఇతిభావః.

స్వయం విధాతా సురదైత్యరక్షసా
మనుగ్రహావగ్రహయో ర్యదృచ్ఛయా,
దశాననాదీనభిరాద్ధదేవతా
వితీర్ణవీర్యాతిశయాన్ హసత్యసౌ. ౭౧

టీ. యదృచ్ఛయా = తనకుఁదానే, స్వయం = స్వకీయశక్తిచేత, సురదైత్యరక్షసామ్ - సుర = దేవతలయొక్కయు, దైత్య = దితిజులయొక్కయు, రక్షసాం = రాక్షసులయొక్కయు, అనుగ్రహావగ్రహయోః = సమ్మానావమానములకు, విధాతా = చేయఁగలవాఁడగు, అసౌ = ఈశిశుపాలుఁడు, అభిరాద్ధ...శయాన్- అభిరాద్ధ = కొలువఁబడిన, దేవతా = ఈశ్వరాదులచేత, వితీర్ణ = ఇయ్యఁబడిన, వీర్య = విక్రమముయొక్క, అతిశయాన్ = ఉద్రేకముగల, దశాననాదీన్ = రావణుఁడు మొదలగువారిని, హసతి = వెక్కిరించుచున్నాఁడు.

తా. సుంతయేని పరసహాయము లేకయే తనకుఁ దోచినట్లెల్ల దేవ దానవ రాక్షసులను తనవశము చేసికొని నిగ్రహానుగ్రహములను జూపుచున్న యీశిశుపాలుఁడు తపస్సుచేసి దేవతానుగ్రహమువడసి వేడుకొని మహాపరాక్రమము సంపాదించుకొన్న రావణప్రభృతులను ఎగతాళి చేయుచుండును. వారు తనపాటి బలపరాక్రమముగలవారే యైనను ఆశక్తి యాచించి తెచ్చుకొన్నది. తనదో స్వయముగా నేర్పడినది. అని గర్వహేతువు.

. శ. స.—స్వయం. అవ్య. విధాతా, విధాతా విధాతారౌ విధాతారః విధాతృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. సురాశ్చ దైత్యాశ్చ రక్షాంసిచ సురదైత్యరక్షాంసి తేషాంసురదైత్యరక్షసాం, రక్షసః రక్షసోః రక్షసాం రక్షశ్శబ్దః స. న. ష. ఏ. అనుగ్రహాశ్చ అవగ్రహాశ్చ అనుగ్రహావగ్రహౌ తయోః అనుగ్రహావగ్రహయోః, అవగ్రహస్య అవగ్రహయోః అవగ్రహాణాం అనుగ్రహావగ్రహశబ్దః అ. పు. ష. ద్వి. యదృచ్ఛయా, యదృచ్ఛయా యదృచ్ఛాభ్యాం యదృచ్ఛాభిః యదృచ్ఛాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. దశఆననాని యస్యసః దశాననః దశాననః ఆదిర్యేషాంతే దశాననాదయః తాన్ దశాననాదీన్, ఆదిం ఆదీ ఆదీన్ దశాననాదిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. అభిరాద్ధాశ్చతా దేవతాశ్చ అభిరాద్ధదేవతాః అభిరాద్ధదేవతాభిః వితీర్ణః అభిరాద్ధదేవతావితీర్ణః వీర్యస్య అతిశయః వీర్యాతిశయః అభి...తీర్ణః వీర్యాతిశయః యేషాంతే అభి...శయాః తాన్ అభి...శయాన్, అతిశయం అతిశయౌ అతిశయాన్ అభి...శయశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. హసతి, హసతి హసతః హసన్తి హసేహసనే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ.

స్వయమితి. యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా. స్వయం స్వసామర్థ్యేన, నతు దేవతాప్రసాద బలాది త్యర్థః. అనుగ్రహావగ్రహయోః, విధాతా కర్తా, అసౌ శిశుపాలః, అభిరాద్ధాభిః ఆరాధితాభిః, దేవతాభిరీశ్వరాదిభిః, వితీర్ణః దత్తః, వీర్యాతిశయః ప్రభా

వాతిశయః, యేషాంతాన్, దశాననాదీన్ హసతి, అనన్యప్రసాదలబ్ధశక్తేర్మే కథం యాచకైః స్తుల్యతేతి గర్వాద్ధసతీత్యర్థః.

శ్లో. బలావలేపా దధునాపి పూర్వవ త్ప్రబాధ్యతే తేన జగజ్జిగీషుణా,
సతీవ యోషి త్ప్రకృతి స్సునిశ్చలా పుమాంస మభ్యేతి భవా న్తరేష్వపి.

టీ. జిగీషుణా = జయించుకోరికగల, తేన=ఆశిశుపాలునిచేత, బలావలేపాత్= విక్రమగర్వమువలన, అధునాపి = ఇప్పటికిని, పూర్వవత్=మునుపటివలెనే, జగత్= లోకము, ప్రబాధ్యతే=గాసిపెట్టఁబడుచున్నది, తథాహి=అట్లేగద, సతీ=పతివ్రత యగు, యోషిదివ=స్త్రీవలెనే, సునిశ్చలా=స్థిరనిశ్చయముగల, ప్రకృతి = జంతువుల నైజము, భవాంతరేష్వపి=వేఱుజన్మములలోఁగూడ, పుమాంసం=జీవుని, అభ్యేతి= అనుగమించుచున్నది.

తా. ఈశిశుపాలుఁడు పూర్వపు రావణాది జన్మము లందువలెనే ఇప్పుడును శౌర్యగర్వముచేఁ గన్నుగానక జగద్ద్రోహమును జేయుచున్నాఁడు. మనుజుని స్వభావము ఒకపతివ్రత యగు నారీమణివలెనే పురుషుని జన్మాంతమునందు గూడ వెంబడించి వచ్చునేకాని మానదుగదా.

శ. స.—బలేన అపలేపః బలావలేపః తస్మాత్ బలావలేపాత్, బలావలేపాత్ బలావలేపాభ్యాం బలావలేపేభ్యః బలావలేపశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అధునా అవ్య. అపి అవ్య. పూర్వస్మిన్నివ పూర్వవత్ వతిప్రత్యయా న్తమవ్య. ప్రబాధ్యతే ప్రబాధ్యేతే ప్రబాధ్యన్తే ప్రపూర్వకబాధృవిలోడనే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్మణి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ ఏ. జగత్, జగత్ జగతీ జగన్తి జగచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. ఏ. జేతుమిచ్ఛుః జిగీషుః తేన జిగీషుణా, జిగీషుణా, జిగీషుభ్యాం జిగీషుభిః జిగీషుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. సతీ, సతీ సత్యౌ సత్యః సతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. యోషిత్, యోషిత్ యోషితౌ యోషితః యోషిచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ప్రకృతిః, ప్రకృతిః ప్రకృతీ ప్రకృతయః ప్రకృతి శబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సునిశ్చలా, సునిశ్చలా సునిశ్చలే సునిశ్చలాః సునిశ్చలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. పుమాంసం, పుమాంసం పుమాంసౌ పుంసః పుంశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. అభ్యేతి అభీతః అభియన్తి అభిపూర్వక ఇణ్ గతా విత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. అన్యే భవాః భవాన్తరాణి తేషు భవాన్తరేషు, భవాన్తరే భవాన్తరయోః భవాన్తరేషు. భవాన్తరశబ్దః అ. న. స. బ. అపి అవ్య.

బలేతి. జిగీషుణా నిత్యోత్సాహవతేత్యర్థః. తేన శిశుపాలేన బలావలేపాత్ బలగర్వాత్, అధునాపి పూర్వవత్ పూర్వజన్మనీవ, జగత్ ప్రబాధ్యతే,

తథాహి—సతీ పతివ్రతా యోషిదివ, సునిశ్చలా అతిస్థిరా, ప్రకృతిః స్వభావః, భవాంతరేషు జన్మాంతరేష్వపి, పుమాంసం పురుష మభ్యేతి యాతి, 'పతిం యా నాతిచరతి మనోవాక్కాయసంయుతా, సాభర్తృలోకమాప్నోతి సద్భిస్సాధ్వీతిచోచ్యతే' ఇతి మనుః. ఉపమోపమేయపురస్కృతోఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. తదేన ముల్లంఘితశాసనం విధే ర్విధేహి కీనాశనికేతనాతిథిమ్,
శుభేతరాచారవిపక్త్రిమాపదో నిపాతనీయా హి సతా మసాధవః. 23

టీ. తత్=ఆకారణమున, విధేః=బ్రహ్మయొక్కయు, ఉల్లఙ్ఘితశాసనం - ఉల్లంఘిత=అతిక్రమింపబడిన, శాసనం=ఆజ్ఞగల, ఏనం=ఈశిశుపాలుని, కీనాశ...తిథిం-కీనాశ=యమునియొక్క, నికేతన=ఇంటికి, అతిథిం=అతిథి (అన్నార్థియైపోవువా) నిగా, విధేహి=చేయుము. శుభే...పదః-శుభేతర=అమంగళమైన, ఆచార=నడవడిచేత, విపక్త్రిమ=ఫలోన్ముఖములైన, ఆపదః=పాపఫలములైన చెడుగులుగల, అసాధవః=తులువలు, సతాం=మీవంటియుత్తమ పూరుషులకు, నిపాతనీయాహి=చెఱుపఁ దగినవారుగదా.

తా. ఇందువలన దుష్టనిగ్రహార్థ మవతరించి నీవు దైవాజ్ఞనుగూడ విలంఘించి ఉచ్ఛృఙ్ఖల ప్రయత్నుఁడైన యీదురాత్ము నెట్లయిన గూల్పుము. దుర్మార్గవర్తనములు మితిమీఱఁజేసిన యిట్టిదుర్మార్గులను బోరిపుచ్చుట మీబోటి మహాత్ములకు ముఖ్యకర్తవ్యమేకదా.

శ. స.—తత్. అవ్య. ఏనం, ఏనం ఏనౌ ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. ఉల్లఙ్ఘితం శాసనం యేనసః ఉల్లంఘితశాసనః తం ఉల్లఙ్ఘితశాసనం, శాసనం శాసనౌ శాసనాన్ ఉల్లంఘితశాసనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విధేః, విధేః విధ్యోః విధీనాం విధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. విధేహి విధత్తాత్ విధత్తం విధత్త విపూర్వకడుధాఙ్ ధారణపోషణయోః రిత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పరస్మైప్ర. పు. ఏ. కీనాశస్య నికేతనం కీనాశనికేతనం కీనాశనికేతనస్య అతిథిః కీనాశనికేతనాతిథిః తం కీనా...తిథిం, అతిథిం అతిథీ అతిథీన్ అతిథిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. శుభాత్ ఇతరః శుభేతరః శుభేతరశ్చాసౌ ఆచారశ్చ శుభేతరాచారః శుభేతరాచారేణ విపక్త్రిమాః శుభే...పక్త్రిమాః శుభే...క్త్రిమాః ఆపదః యేషాం తేశుభే... పదః, ఆపత్ ఆపదౌ ఆపదః శుభే...పచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. నిపాతయితుం యోగ్యాః నిపాతనీయాః, నిపాతనీయః నిపాతనీయౌ నిపాతనీయాః నిపాతనీయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సతాం, సతః సతోః సతాం సచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. సాధ్నువంతి పరకార్యమితి

సాధవః సాధవో నభవన్తీత్యసాధవః, అసాధుః అసాధూ అసాధవః అసాధుశ్శబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

తదితి. త త్తస్మాత్కారణాత్, విధే ర్విధాతురపి ఉల్లంఘితశాసనం, స్వయం విధాతే త్యాద్యుక్తరీత్యా అతిక్రాంతదైవాజ్ఞ మిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః ఏవం శిశుపాలం, కీనాశనికేతనస్య కృతాంతసదనస్య అతిథిం విధేహి, మారయేత్యర్థః. 'కీనాశః కర్షకే క్షుద్రే కృతాంతపశుఘాతినోః' రితి విశ్వః, న చైతత్ప్రాఘుణికహస్తేన సర్వమారణం కిం తు భవాదృశా మవశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యాహ—శుభేతరాచారేణ దురాచారేణ, విపక్త్రిమా విపాకేన ప్రాప్తాః, ఆపదో యేషాం తే తథోక్తాః, 'ద్వితః క్త్రి' రితి పచేః క్త్రిప్రత్యయః. 'క్త్రేర్మమ్నిత్య' మితి తద్ధితో మప్ప్రత్యయః. అసాధవో దుష్టాః, సతాం భవాదృశాం జగన్నియంతౄణాం, నిపాతనీయాః వధ్యాః, న చ నైర్ఘృణ్యదోషః. స్వదోషేణైవ తేషాం వినాశే నిమిత్తమాత్రత్వా దస్మాక మిత్యాశయేన శుభేతరేత్యాదివిశేషణోక్తిః, సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఇదిగాక వీనిని జంపినచోఁ జాలమంది సాధువులు సుఖపడుదురనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. హృదయ మరివధోదయా దుదూఢ
ద్రఢిమ దధాతు పునః పురన్దరస్య,
ఘనపులకపులోమజాకుచాగ్ర
ద్రుతపరిరమ్భనిపీడనక్షమత్వమ్. ౭౪

టీ. అరివధోదయాత్–అరి = శత్రువుయొక్క, వధ = నాశముయొక్క, ఉదయాత్ = కలుగుటవలన, ఉదూఢద్రఢిమ–ఉదూఢ = పొందిన, ద్రఢిమ = దిటవుగల, పురందరస్య = ఇంద్రునియొక్క, హృదయం = మనస్సు, పునః = మరల, ఘన,...మత్వమ్–ఘన = చిక్కని, పులక = రోమాంచముగల, పులోమజా = శచీదేవియొక్క, కుచ = స్తనములయొక్క, అగ్ర = కొప్పెరలయొక్క, ద్రుత = త్వరచేతనైన, పరిరంభ = కౌఁగిలింతయందలి, నిపీడన = ఒత్తిడికి, క్షమత్వం = తగియుండుటను, దధాతు = ధరించుగాక.

తా. ఇట్లు నే ననినరీతిగా నీవు శిశుపాలుని బొరిపుచ్చితివేని దేవేంద్రుఁడు శత్రునాశమువలన కలఁకదేఱిన మనస్సుగలవాఁడై నిశ్చింతముగా ఏకాంతమున శచీదేవితోడి సుఖముల ననుభవించును గాక.

శ. స.—హృదయం, హృదయం హృదయే హృదయాని హృదయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అరీణాం వధః అరివధః అరివధస్య ఉదయః అరివధోదయః తస్మాత్ అరివధోదయాత్, ఉదయాత్ ఉదయాభ్యాం ఉదయేభ్యః అరివధోదయశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఉదూఢః ద్రఢిమా యేన తత్ ఉదూఢద్రఢిమ, ద్రఢిమ ద్రఢిమనీ ద్రఢిమాని ఉదూఢద్రఢిమన్ శబ్దః న. స. ప్ర. ఏ. దధాతు ధత్తాత్ ధత్తాం దధతుడుధాఞ్ ధారణపోషణయో రిత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. పునః అవ్య. పురః దారయతీతి పురందరః తస్య పురందరస్య, పురందరస్య పురందరయోః పురందరాణాం పురందరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఘనాః పులకాః యయో స్తే ఘనపులకే పులోమ్నః జాతా పులోమజా కుచయోరగ్రే కుచాగ్రే పులోమజాయాః కుచాగ్రే పులోమజాకుచాగ్రే ఘనపులకేచ తే పులోమజాకుచాగ్రేచ ఘన...చాగ్రే ద్రుతశ్చాసౌ పరిరంభశ్చ ద్రుతపరిరంభః ఘన...గ్రయోః ద్రుతపరిరంభః ఘన...రంభః ఘన...రంభేనిపీడనం ఘన...పీడనం క్షమస్య భావః క్షమత్వం ఘన...పీడనే క్షమత్వం ఘన...క్షమత్వం తత్ ఘన...క్షమత్వం, క్షమత్వం క్షమత్వే క్షమత్వాని ఘన...క్షమత్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

హృదయమితి. అరివధోదయాత్ రిపునాశలాభాత్, ఉదూఢద్రఢిమ సైశ్చింత్యాద్ధృతధార్ఢ్యం, స్వస్థ మితి యావత్. పృథ్వాదిత్వా ద్దృఢశబ్దా దిమనిచ్ ప్రత్యయః. 'ర ఋతో హలాదేర్లఘోః' రితి ఋకారస్య రేఫాదేశః పురః శత్రుపురాణి దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః, 'పూస్సర్వయోర్దారిసహోః' రితి ఖచ్ప్రత్యయః. 'ఖచి హ్రస్వ' ఇత్యుత్తరపదహ్రస్వః, 'వాచంయమపురందరౌ చే'తి నిపాతనా న్ముమాగమశ్చ. తస్య హృదయం పున ర్యుఖయోఽపి, పూర్వవదేవేతి భావః. ఘనపులకయోః సాంద్రరోమాంచయోః, పులోమ్నః జాతా పులోమజా శచీ, తస్యాః కుచాగ్రయోః, ద్రుతపరిరంభాత్, ఔత్సుక్యాత్ శీఘ్రాలింగనం. తత్రయన్నిపీడనం తస్య క్షమత్వం సహత్వం దధాతు ప్రాక్చిత్తవిక్షేపాత్త్ర్యక్తభోగేన శక్రేణ సంప్రతి త్వత్ప్రసాదాన్నిష్కంటకం స్వారాజ్యం భుజ్యతామిత్యర్థః. అత్ర దార్ఢ్యస్యోదూఢద్రఢిమేతి విశేషణగత్యా నిపీడనక్షమత్వం ప్రతి హేతుత్వోక్త్యా పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమ్. హృదయస్య నిపీడనక్షమత్వసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యా సంబంధేఽసంబంధరూపాతిశయోక్తి రిత్యర్థాలంకారః. వృత్త్యనుప్రాసశ్చ, తైరన్యోన్యం సంసృజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తం. 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్.

శ్లో. ఓ మి త్యు క్తవతోఽథ శార్ఙ్గిణ ఇతి వ్యాహృత్య వాచం నభ

స్తస్మి న్నుత్పతితే పుర స్సురమునా విన్ద్వో శ్రియం బిభ్రతి,

శత్రూణా మనిశం వినాశపిశునః క్రుద్ధస్య చైద్యం ప్రతి
వ్యోమ్నీవ భ్రుకుటిచ్ఛలేన వదనే కేతు శ్చకారాస్పదమ్. ౭౫
ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
కృష్ణనారదసంభాషణం నామ ప్రథమః సర్గః.

టీ. తస్మిన్ = ఆ, సురమునౌ = దేవర్షి యగునారదుఁడు, ఇతి = ఇట్టి, వాచం= వాక్కును, వ్యాహృత్య = చెప్పి, నభః = గగనమునుగూర్చి, ఉత్పతితే సతి = ఎగిరినవాఁడై, పురః = ముందఱ, ఇందోః = ఇంద్రునియొక్క, శ్రియం = కాంతివంటి కాంతిని, బిభ్రతి = భరించినవాఁడగుచుండఁగా, అథ = మునిమాటలుముగిసినపిదప, ఓంఇత్యు క్తవతః = అలాగే అనిపలికినవాఁడును, చైద్యం ప్రతి = శిశుపాలునిగూర్చి, క్రుద్ధస్య = క్రోధమువహించిన, శార్ఙ్గిణః = శ్రీకృష్ణస్వామియొక్క, వదనే = ముఖమున, వ్యోమ్నీవ = ఆకసమునవలె, అనిశం= తెఱపిగాంచక, శత్రూణాం = పగతురయొక్క, వినాశపిశునః-వినాశ=క్షయమునకు, పిశునః=సూచనమైన, కేతుః=ఉత్పాతము, భ్రుకుటిచ్ఛలేన=బొమముడియను మిష చేత, ఆస్పదం=ఉనికిని, చకార=చేసెను.

తా. నారదుఁ డిట్లు చెప్పి యాకసమున కెగసిపోయెను. కృష్ణుఁడును దాని కొప్పుకొనెను. అప్పు డాకసమున చంద్రునిమాడ్కి నున్న నారదుని కెదురుగా నున్న శిశుపాలునిమీఁది కోపముచేత చిట్లించుకొనఁబడిన కృష్ణుని మొగము శత్రుక్షయద్యోతకమై ఆకాశమునందు చంద్రున కెదురుగాఁ బుట్టిన ధూమకేతువువలె నుండెను.

శ. స.—ఓం అవ్య. ఇతి అవ్య. ఉక్తవతః, ఉక్తవతః ఉక్తవతోః ఉక్తవతాం ఉక్తవచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. అథ అవ్య. శృఙ్గస్యవికారః శార్ఙ్గం శార్ఙ్గం అస్యాస్తీతి శార్ఙ్గీ తస్యశార్ఙ్గిణః, శార్ఙ్గిణః శార్ఙ్గిణోః శార్ఙ్గిణాం శార్ఙ్గిన్ శబ్దః న. పు. ష. ఏ. ఇతి అవ్య. వ్యాహృత్యల్యబన్తమవ్యయం. వాచం, వాచం వాచౌ వాచః వాక్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నభః, నభః నభసీ నభాంసి నభశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. తస్మిన్, తస్మిన్ తయోః తేషు తచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. ఉత్పతితే, ఉత్పతితే ఉత్పతితయోః ఉత్పతితేషు ఉత్పతితశబ్దః అ. పు. స. ఏ. పురః అవ్య. సురశ్చాసౌ మునిశ్చ సురమునిః తస్మిన్ సురమునౌ, సురమునౌ సురమున్యోః సురమునిషు సురమునిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. ఇందోః, ఇందోః ఇంద్వోః ఇందూనాం ఇందుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియౌ శ్రియః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. బిభర్తీతి బిభ్రత్ తస్మిన్ బిభ్రతి, బిభ్రతి బిభ్రతోః

బిభ్రత్సు బిభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. శత్రూణాం, శత్రోః శత్ర్వోః శత్రూణాం శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ష. బ. అనిశం అవ్య. వినాశస్య పిశునః వినాశ పిశునః, పిశునః పిశునౌ పిశునాః వినాశపిశునశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్రుద్ధస్య, క్రుద్ధస్య క్రుద్ధయోః క్రుద్ధానాం క్రుద్ధశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. చైద్యం, చైద్యం చైద్యౌ చైద్యాన్ చైద్య శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రతి అవ్య. వ్యోమ్ని, వ్యోమ్ని వ్యోమని వ్యోమ్నోః వ్యోమసు వ్యోమన్శబ్దః న. న. స. ఏ. ఇవ అవ్య. భ్రుకుటేః ఛలం భ్రుకుటిచ్ఛలం తేన భ్రుకుటిచ్ఛలేన, ఛలేన ఛలాభ్యాం ఛలైః భ్రుకుటిచ్ఛలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. వదనే, వదనే వదనయోః వదనేషు వదనశబ్దః అ. న. స. ఏ. కేతుః, కేతుః కేతూ కేతవః కేతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. చకార చక్రతుః చక్రుః డుకృఞ్ కరణే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతానద్యతనపరోక్షేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఆస్పదం, ఆస్పదం ఆస్పదే ఆస్పదాని ఆస్పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

ప్రథమసర్గము ముగిసెను.

ఓమితి. తస్మిన్ సురమునౌ నారదే, ఇతీత్థంభూతాం వాచం, వ్యాహృత్య ఉక్త్వా, నభ ఉత్పతితే ఖ ముత్పతితే, పురః అగ్రే, ఇందోః శ్రియం బిభ్రతీసతి, అథ మునివాక్యానంతరం, ఓ మిత్యుక్తవతః తథాస్త్విత్యంగీకృతవత ఇత్యర్థః. 'ఓం ప్రశ్నేఽంగీకృతౌ రోష' ఇతి విశ్వః. చేదీనాం జనపదానాం రాజా చైద్యః శిశు పాలః, 'వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్య' జితి ఞ్యఙ్ ప్రత్యయః. తం ప్రతిక్రుద్ధస్య శార్ఙ్గిణః వదనే వ్యోమ్నీవ, అనిశం సర్వదా అవ్యభిచారేణేత్యర్థః. శత్రూణాం వినా శస్య పిశునః సూచకః, 'చంద్ర మభ్యుదితః కేతుః క్షితీశానాం వినాశకృ' దితి శాస్త్రా దితి భావః. కేతు రుత్పాతవిశేషః, 'కేతు ర్ద్యుతౌ పతాకాయాం గ్రహోత్పా తాదిలక్ష్మ స్వి' తి విశ్వః. భ్రుకుటిచ్ఛలేన భ్రూభంగవ్యాజేన, ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాం, స్థితిం చకార, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి నిపాతనా త్సుడాగమః. ఏతేన కావ్యార్థ భూతవీరసహకారిణో రౌద్రస్య స్థాయీ క్రోధః స్వానుభావేన భ్రుకుట్యా కారణ భూతోఽనుమేయ ఇత్యుక్తం తదా తదవినాభూతస్యాంగినో వీరస్యాపి స్థాయి ప్రయత్నాపరనామక ఉత్సాహోఽప్యుపపన్న ఏవే త్యనుసంధేయమ్. ఇందోః శ్రియం బిభ్రతీత్యత్ర మునే రిందుశ్రియోఽయోగా త్తత్సదృశీమితి సాదృ శ్యాక్షేపాత్ అసంబంధవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. వదనే వ్యోమ్నీవేత్యుపమా. భ్రుకుటిచ్ఛలేన కేతు రితి ఛలాదిశబ్దైర్నాసత్యత్వప్రతి పాదనరూపోఽపహ్నవః. తత్ర శత్రువినాశసూచనాయ కేత్వపేక్షితేందుసాన్నిధ్య

వ్యోమావస్థానసంపాదకత్వేన నిదర్శనోపమయోరపహ్నవోపకారకత్వాదంగాంగిభావేన సంకరః. చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూపతయాచ సర్గాంత్యశ్లోకేషు శ్రీశబ్దప్రయోగః. యథాహ భగవాన్భాష్యకారః—మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపురుషాణ్యాయుష్మత్పురుషాణి చ భవంతి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవంతీ'తి. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 'సూర్యాశ్వైర్మసజా స్తతా స్సగురవ శ్శార్దూలవిక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. సర్గాంతత్వాద్వృత్తభేదః. యథాహ దండీ—'సర్గై రనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తై స్సుసంధిభిః, సర్వత్ర భిన్నసర్గాంతై రుపేతం లోకరంజక' మితి.

అథ కవిః కవికావ్యవర్ణనీయాఖ్యానపూర్వక సర్గసమాప్తిం కథయతి—ఇతీతి ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తౌ. మాఘకృతా వితి కవినామకథనం. మహాకావ్యఇతి మహచ్ఛబ్దేన లక్షణసంపత్తి స్సూచితా. శిశుపాలవధ ఇతి కవినామకథనమ్. 'సామాన్యవచనస్యే'తి అనుప్రయోగః అత్ర తిఙ్వైచిత్ర్యా త్సౌశబ్ద్యాఖ్యో గుణః 'సుపాంతిఙాంచవ్యుత్పత్తి స్సౌశబ్ద్య మితి కథ్యత' ఇతి లక్షణాత్. సముచ్చయకావ్యవర్ణనయోః ప్రథమ స్సర్గఇతి సమాప్త ఇతి శేషః. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం ప్రథమః సర్గః.

ద్వితీయ స్సర్గము.

అవ. ఇఁక నీ సర్గమున రాజకార్యాలోచనమును వర్ణించఁబోవుచు దానికి కారణమును గల్పించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఇయక్షమాణేనాహూతః పార్థేనాథ ద్విషన్మురమ్,
అభిచైద్యం ప్రతిష్ఠాసురాసీత్కార్యద్వయాకులః. ౧

టీ. అథ = ఇంద్రుఁడంపినకబురువిన్నపిదప, ఇయక్షమాణేన = రాజసూయయాగము చేయఁదలఁచుకొన్న, పార్థేన = ధర్మరాజుచేత, ఆహూతః=పిలువఁబడినవాఁడును, (తథా=అట్లే,) అభిచైద్యం=శిశుపాలునిగూర్చి, ప్రతిష్ఠాసుః = యుద్ధమునకుఁబోఁదలఁచిన, మురంద్విషన్=మురాంతకుఁడైన శ్రీకృష్ణమూర్తి, కార్యద్వయాకులః - కార్యద్వయ = శిశుపాలవధయనుదేవకార్యము యుధిష్ఠిరయాగదర్శనమను మిత్రకార్యము ననునీరెండుపనులచేత, ఆకులః=ముందువెనుకలుతోఁచనివాఁడు, ఆసీత్ =అయ్యెను.

తా. ఇట్లు నారదుఁడు ఇంద్రసందేశమును జెప్పి వెళ్లినతర్వాత శ్రీకృష్ణమూర్తి ధర్మరాజుచే రాజసూయయాగమునకుఁ బిలువఁబడినవాఁడు గనుక ఇప్పుడు యజ్ఞమునకుఁ బోవుదమా శిశుపాలునిమీఁద దాడికట్టుదమా యని రెండుకార్యములలో దేనిని జేయుటయందును నిశ్చయము తోఁచక సందేహము కలవాఁడయ్యెను.

శ. స. — యష్టుమిచ్ఛన్ ఇయక్షమాణః, తేన ఇయక్షమాణేన, ఇయక్షమాణేన ఇయక్షమాణాభ్యాం ఇయక్షమాణైః ఇయక్షమాణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ఆహూతః, ఆహూతః ఆహూతౌ ఆహూతాః ఆహూతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పృథాయా అపత్యం పుమాన్ పార్థః తేన పార్థేన, పార్థేన పార్థాభ్యాం పార్థైః పార్థశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అథ అవ్య. ద్వేష్టీతి ద్విషన్, ద్విషన్ ద్విషన్తౌ ద్విషన్తః ద్విషచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. మురం, మురం మురౌ మురాన్ మురశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. చైద్యమభిఅభిచైద్యం అవ్యయీభావావ్యయం. ప్రస్థాతుమిచ్ఛుః ప్రతిష్ఠాసుః, ప్రతిష్ఠాసుః ప్రతిష్ఠాసూ ప్రతిష్ఠాసవః ప్రతిష్ఠాసుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ ఆస్తాం ఆసన్ అసభువి ఇత్యస్మాదకర్మకొద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజ్ పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. కార్యయోః ద్వయం కార్యద్వయం కార్యద్వయేన ఆకులః కార్యద్వయాకులః, కార్యద్వయాకులః కార్యద్వయాకులౌ కార్యద్వయాకులాః కార్యద్వయాకులశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అథాస్మిన్ సర్గే మంత్రవర్ణనాయ బీజమావపతి—

ఇయక్షమాణేనేతి. అథ ఇంద్రసందేశశ్రవణానంతరం, ఇయక్షమాణేన యష్టుమిచ్ఛతా, యజతే స్సన్నంతాల్లట శ్శానజాదేశః. పార్థేన పృథాపుత్రేణ యుధిష్ఠిరేణ, 'తస్యేద మి' త్యణ్. అన్యథా 'స్త్రీభ్యోఢగి'తి ఢ స్స్యాత్. తతః పార్థేయ ఇతి స్యాత్. ఆహూతః ఆకారితః, హ్వయతేః కర్మణి క్తః సంప్రసారణే దీర్ఘః. అథ అభిచైద్యం శిశుపాలం ప్రతి, 'లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః. 'అభిరభాగే' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వే తద్యోగే ద్వితీయా వా. ప్రతిష్ఠాసుః ప్రస్థాతుమిచ్ఛుః. తిష్ఠతే స్సన్నంతాదుప్రత్యయః. మురం ద్విషత్ మురారిః, 'ద్విషోఽమిత్రే' ఇతి శతృప్రత్యయే, 'నలోకే' త్యత్ర 'ద్విషశ్శతుర్వా' వచనమి'తి వైకల్పిక షష్ఠీప్రతిషేధః. కార్యద్వయేన సురకార్యసుహృత్కార్యరూపేణ, అతులో విప్రతిషేధాదావశ్యకత్వాచ్చ, ద్వయోస్సందేహవానాసీత్, అతో మంత్రస్యాయమవసర ఇతి భావః.

అవ. ఇట్లు కార్యాలోచనకు కారణమైన సందేహమును దెలిపి ఆలోచనకు తగినతావును జేర ననుచున్నాఁడు.—

శ్లో. గురుకావ్యానుగాం బిభ్ర చ్చాంద్రీ మభి నభశ్శ్రియమ్,
సార్థ ముద్ధవసీరిభ్యా మథాసావాసదత్సదః. ౨

టీ. అథ=ఇట్లు తనకు సందేహము తగిలినమీఁద, అసౌ=ఈకృష్ణుఁడు, అభినభః=ఆకాశమునకెదురుగా, గురుకావ్యానుగాం-గురు=బృహస్పతియు, కావ్య=శుక్రుఁడును, అనుగాం=తోడవచ్చువారుగల, చాంద్రీం=చంద్రునిదగు, శ్రియం = అందమును, బిభ్రత్=తాల్చినవాఁడై, ఉద్ధవసీరిభ్యాంసార్థం=ఉద్ధవబలరాములతోఁగూడ, సదః=సభను, ఆసదత్=చేరెను.

తా. మంత్రాలోచన చేయుటకై శ్రీకృష్ణస్వామి ఉద్ధవబలరాములను వెంటఁ బెట్టుకొని యొకనిర్జనమైనసభాప్రాసాదమునకుఁ జేరెను. అప్పుడా సభాభవనము ఒక వంక బృహస్పతితోడను మఱియొకవైపున శుక్రాచార్యునితోడనుగూడిన చంద్రుఁడుగల ఆకసమునుబోలి యుండెను.

శ. స.—గురుశ్చ కావ్యశ్చ గురుకావ్యౌ అనుసృత్య గచ్ఛత ఇత్యనుగౌ గురుకావ్యౌ అనుగౌ యస్యాస్సా గురుకావ్యానుగా తాం గురుకావ్యానుగాం, అనుగాం అనుగే అనుగాః గురుకావ్యానుగాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. బిభ్రత్, బిభ్రత్ బిభ్రతౌ బిభ్రతః బిభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రస్యేయం చాంద్రీ తాం చాంద్రీం, చాంద్రీం చాంద్ర్యౌ చాంద్రీః చాంద్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నభః అభి అభినభః అవ్యయీభావావ్యయం. శ్రియం, శ్రియం శ్రియౌ శ్రియః శ్రీశబ్దః

ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. సార్థం అవ్య. సీరమస్యాస్తీతిసీరీ ఉద్ధవశ్చసీరీచ ఉద్ధవసీరిణౌ తాభ్యాంఉద్ధవసీరిభ్యాం, సీరిణా సీరిభ్యాం సీరిభిః ఉద్ధవసీరిన్ శబ్దః స. పు. తృ. ద్వి. అథ అవ్య. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అసదత్ అసదతాం అసదన్ షద్లవిశరణగత్యవసాద నేషు ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లుఙి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. సదః, సదః సదసీ సదాంసి సదశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

ఏవం మంత్రబీజం సందేహ ముపన్యస్య, మంత్రోచితదేశగమనమాహ:—

గుర్వితి. అథ సందేహానంతరం, అసౌ హరిః, అభినభః పూర్వవదవ్యయీభావః. కర్మప్రవచనీయత్వేవాద్వితీయా. గురుకావ్యౌ బృహస్పతిశుక్రౌ, అనుగౌ అనుయాయినౌ, యస్యాం తాం 'గీష్పతి ర్ధిషణోగురుః, శుక్రో దైత్యగురుః కావ్య' ఇతి చామరః. చంద్రస్యేమాం చాంద్రీం, శ్రియం బిభ్రత్. అత్ర శ్రీతుల్యాం శ్రియ మితి నిదర్శనా భేదః. ఉద్ధవసీరిభ్యాం సార్థం ఉద్ధవబలరామాభ్యాం సహ,సదః సభాం, అసదత్ అగమత్, రాజసదసః ప్రాసాదత్వాదితి భావః. సదే ర్లుఙి పుషాదిత్వాచ్చేరఙాదేశః. అత్ర మనుః 'గిరేః పృష్ఠం సమారుహ్య ప్రాసాదం వా రహో గతః, అరణ్యే నిశ్శలాకే వా మంత్రయే (ద్భావభావితౌ) తావిభావిత' ఇతి.

శ్లో. జాజ్వల్యమానా జగత శ్శాంతయే సముపేయుషీ,
వ్యద్యోతిష్ట సభావేద్యా మసౌ నరశిఖిత్రయీ. 3

టీ. జగతః=లోకముయొక్క, శాంతయే=సెమ్మదికొఱకు, సముపేయుషీ=కూడినదియు, జాజ్వల్యమానా=మిక్కిలి మెఱయుచున్న, అసౌ=ఈ, నరశిఖిత్రయీ=మనుష్యులను నగ్నులయొక్క త్రితయము, సభావేద్యాం=సభయను నలంకృతస్థానమున, వ్యద్యోతిష్ఠ=వెలింగెను.

తా. లోకక్షేమమునాలోచించుటకై ఒక్కచోఁ జేరిన ఆయుద్ధవరామకృష్ణులు ముగ్వురును యజ్ఞశాలయందలి త్రేతాగ్నులవలెఁ బ్రకాశించిరి.

శ. స.—పునః పునః అతిశయేన జ్వలతీ జాజ్వల్యమానా, జాజ్వల్యమానా జాజ్వల్యమానే జాజ్వల్యమానాః జాజ్వల్యమానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. జగతః, జగతః జగతోః జగతాం జగచ్ఛబ్దః త. న. ష. ఏ. శాంతయే, శాంతయే శాంతిభ్యాం శాంతిభ్యః శాంతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. చ. ఏ. సముపేయుషీ, సముపేయుషీ సముపేయుష్యౌ సముపేయుష్యః సముపేయుషీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వ్యద్యోతిష్ట వ్యద్యోతిషాతాం వ్యద్యోతిషత. విపూర్వకద్యుత దీప్తావిత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లుఙి ఆత్మ ప్ర. పు. ఏ. సభైవ వేదిః సభావేదిః తస్యాం సభావేద్యాం, వేద్యాం వేద్యోః వేదిషు

సభావేదిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. స. ఏ. అసౌ, అసౌ అమూ అమూః అదశ్శబ్దః స. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. శిఖాః ఏషాంస న్తీతి శిఖినః నరాఏవ శిఖినః నరశిఖినః త్రయః అవయవాః యస్యాః సా త్రయీ నరశిఖానాం త్రయీ నరశిఖిత్రయీ, త్రయీ త్రయ్యౌత్రయ్యః నర శిఖిత్రయీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

జాజ్వల్యమానేతి. జగతః లోకస్య, శాంతయే అనుపద్రవాయ, సముపేయుషీ మిళితా, జాజ్వల్యమానా భృశం జ్వలంతీ, 'ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమ భిహారే' ఇతి యఙ్.—తతో లటశ్శానజాదేశే టాప్. అసౌ నరాః పురుషా ఏవ, శిఖి నః అగ్నయః, తేషాం త్రయీ. 'ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయ జ్వా' త్యయజాదేశే టిడ్ఢాణఞ్' త్యాదినా జీప్. సభా ఆస్థానీ సైవ వేదిః పరిష్కృతాభూమిః 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః. తస్యాం వ్యద్యోతిష్ట దీప్యతేస్మ, 'ద్యుతేర్లుఙ్' ఇతి వా తఙ్. రూపకాలంకారః.

శ్లో. రత్నస్తంభేషు సంక్రాంతప్రతిమాస్తే చకాశిరే,
ఏకాకినోఽపి పరితః పౌరుషేయవృతా ఇవ. ౪

టీ. రత్నస్తంభేషు=రతనపుఁగంబములయందు, సంక్రాన్తప్రతిమాః- సంక్రాంత= ప్రతిఫలించిన, ప్రతిమాః=ఆకృతులుగల, తే=ఆయుద్ధవరామకృష్ణులు, ఏకాకినోఽపి= ఎవరికివారు-తామొక్కొకరైయైనను, పరితః=నలుకెలఁకులను, పౌరుషేయవృతాఇవ= పురుషసమూహముతోఁ గూడినవారివలె, చకాశిరే=వెలింగిరి.

తా. అట్లు వా రాసభయందొంటిగాఁ గూర్చున్నవారైనను రత్నస్తంభములలోఁ బ్రతిబింబించిన తమదేహములచేత కొంద ఱితరు లతోఁ గూడినట్లుండిరి.

శ. స.—రత్నానాం స్తంభాః రత్నస్తంభాః తేషు రత్నస్తంభేషు, స్తంభే స్తంభయోః స్తంభేషు రత్నస్తంభశబ్దః అ. పు. స. బ. సంక్రాన్తాః ప్రతిమాః యేషాంతే సంక్రాంతప్రతిమాః, ప్రతిమః ప్రతిమా ప్రతిమాః సంక్రాన్తప్రతిమశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. చకాశే చకాశాతే చకాశిరే కాశృదీప్తౌ విత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ. ఏకఏవఏకాకినః, ఏకాకీ ఏకాకినౌ ఏకాకినః ఏకాకిఞ్శబ్దః న. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. పరితః తసిల సమవ్యయం. పురుషాణాం సమూహః పౌరుషేయః పౌరుషేయేణ వృతాః పౌరుషేయవృతాః, వృతః వృతౌ వృతాః పౌరుషేయవృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య.

రత్నేతి. రత్నానాం స్తంభా ఇతి షష్ఠీసమాసః. విశేషపర్యవసానాద్వికారా ర్థత్వం తేషు సంక్రాంతప్రతిమాః సంక్రాంతప్రతిబింబాః 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం

ప్రతిమా ప్రతియాత నే' త్యమరః. తే త్రయః ఏకాకినః అసహాయాః, 'ఏకాదాకిని చ్చాసహాయ' ఇ త్యాకినిచ్ప్రత్యయః. పరితః అభితః సర్వతః, 'పర్యభిభ్యాం చే' తి తసిల్ స చ 'సర్వపురుషాభ్యాం స ఢ ఞా' సర్వోభయార్థవర్తమానాభ్యామిష్యతే. పౌరుషేయేణ ప్రతిబింబభూయస్త్వా త్పురుషసమూహేన, అవృతా ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, చకాశిరే, 'పురుషాద్వధవికారసమూహతేన కృతేషు వక్తవ్య' మితి ఢఞ్ ప్రత్యయః. ఏతేన విజనత్వ ముక్తమ్. యద్యపి 'నిస్తంభే నిర్గవాక్షే చ నిర్భిత్త్యంతర సంశ్రయే, ప్రాసాదాగ్రే త్వరణ్యే వా మంత్రయేతావిభావిత' ఇతి కామందకే. ఏతేన మంత్రభూమేః స్తంభప్రాచుర్యనిషేధో దృశ్యతే. తథాప్యేతస్యాపి విజనత్వోప లక్షణత్వా న్న దోష ఇతిభావః.

శ్లో. అధ్యాసామాసురుత్తుంగహేమపీఠాని యాన్యమీ,
తైరూహే కేసరిక్రాంతత్రికూటశిఖరోపమా. ౫

టీ. అమీ=ఈయుద్ధవబలరామకృష్ణులు, యాని=ఏ, ఉత్తుంగ హేమపీఠాని= ఉన్నతములైన బంగారుసింహాసనములను, అధ్యాసామాసుః=అధిష్ఠించిరో, తైః= ఆబంగరుగద్దెలచేత, కేసరి...పమా–కేసరి=సింహములచేత, ఆక్రాంత=ఎక్కఁబడిన, త్రికూట=త్రికూటపర్వతముయొక్క, శిఖర = శృంగములతోడ, ఉపమా=పోలిక, ఊహే=వహింపఁబడెను.

తా. ఆసభయందు పెద్దపెద్ద బంగారు గద్దియలపైఁ గూర్చున్న యాయుద్ధవరామకృష్ణులు త్రికూట పర్వతముయొక్క మూఁడు శృంగములను ఎక్కికూర్చున్న మూఁడు సింహములవలె మిగులఁ బ్రకాశించు చుండిరి.

శ. స.—అధ్యాసామాస అధ్యాసామాసతుః అధ్యాసామాసుః అధిపూర్వకఆస ఉపవేశనే ఇత్యస్మాద్ధాతోః ఆమంతాత్ అనుప్రయుక్తాత్ అస భువి ఇత్యస్మా దకర్మకాత్కర్తరి భూతే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. హేమ్నః పీఠాని హేమపీఠాని ఉత్తుంగాని చ తాని హేమపీఠానిచ ఉత్తుంగహేమపీఠాని తాని ఉత్తుం...తాని, పీఠం పీఠే పీఠాని ఉత్తుంగహేమపీఠశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యాని, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. బ. అమీ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. తైః, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. న. తృ. బ. ఊహే ఊహాతే ఊహిరే వహ ప్రాపణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి భూతే లటి ఆత్మనే పది ప్ర. పు. ఏ. కేసరాః ఏషాం సన్తీతి కేసరిణః కేసరిభిః క్రాన్తాని కేసరిక్రాన్తాని త్రీణి కూటాని యస్య సః త్రికూటః త్రికూటస్య శిఖరాణి త్రికూట శిఖరాణి కేసరిక్రాన్తాని చ తాని త్రికూట

శిఖరాణిచ కేసరి...రాణి కేసరి...రాణాం ఉపమా కేసరి...పమా, ఉపమా ఉపమే ఉపమాః కేసరిక్రాన్త త్రికూటశిఖరోపమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అధ్యాసామాసురితి. అమీ త్రయః ఉద్ధవరామకృష్ణాః, యాని ఉత్తుంగ హేమ పీఠాని, అధ్యాసామాసుః అధితస్థుః, యేషూపవిష్టా ఇత్యర్థః. 'అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మే' తి కర్మత్వమ్ ఆసఉపవేశనే లిట్. 'దయాయాస శ్చే' తి ఆమ్ ప్రత్యయే. 'కృఞ్చానుప్రయుజ్యతేలి టీ'తి అస్తే రనుప్రయోగః 'ఆమ్ప్రత్యయవ త్కృఞోఽనుప్రయోగస్యే' తి కృఞః.—ఏవేతి నియమాద స్తే ర్నాత్మనేపదమ్. తైః పీఠైః. కేసరిభిః సింహైః, క్రాంతానాం త్రికూటస్య త్రికూటాద్రేః, శిఖరాణా ముపమా సాదృశ్యం ఊహే ఊఢా, వహేః కర్మణి లిట్ సంప్రసారణమ్. త్రీణి కూటాన్య స్యేత్యన్వర్థ సంజ్ఞా 'కూటోఽ స్త్రీ శిఖరం శృంగమి' త్యమరః. ఉపమాలంకారః.

శ్లో. గురుద్వయాయ గురుణో రుభయో రథ కార్యయోః,
హరి ర్విప్రతిషేధం త మాచచక్షే విచక్షణః. ౬

టీ. అథ=కూర్చున్నపిదప, విచక్షణః = పండితుఁడగు, హరిః=శ్రీకృష్ణమూర్తి, గురుద్వయాయ=పినతండ్రియు అన్నయు నగు ఉద్ధవబలరాములకొఱకు, గురుణోః= అనల్పములైన, ఉభయోః కార్యయోః=రెండు పనులయొక్క, తం=ఆ, విప్రతిషేధం =అననుకూలతను, ఆచచక్షే=నుడివెను.

తా. ముగ్వురు కూర్చున్నపిదప శ్రీకృష్ణస్వామి ప్రకృతము శిశుపాలసంహారార్థము వెళ్లుదమా? ధర్మరాజ రాజసూయమునకు వెళ్లుదమా? అను సందిగ్ధాంశమును వివరముగాఁ దనపినతండ్రియగు నుద్ధవుని తోను అన్నయగు బలరామస్వామితోను చెప్పెను.

శ. స.—గుర్వోః ద్వయం గురుద్వయం తస్మై గురుద్వయాయ, ద్వయాయ ద్వయాభ్యాం ద్వయేభ్యః గురుద్వయశబ్దః అ. న. చ. ఏ. గురుణోః, గురోః గురుణోః గుర్వోః గురూణాం గురుశబ్దః ఉ. న. ష. ద్వి. అథ అవ్య. కార్యయోః, కార్యస్య కార్యయోః కార్యాణాం కార్యశబ్దః అ. న. ష. ద్వి. హరిః, హరిః హరీ హరయః హరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. విప్రతిషేధం, విప్రతిషేధం విప్రతిషేధౌ విప్రతిషేధాన్ విప్రతిషేధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆచచక్షే ఆచచక్షాతే ఆచచక్షిరే ఆఙ్ పూర్వక చక్షిఙ్ వ్యక్తాయాం వాచి త్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. విచష్టే ఇతి విచక్షణః, విచక్షణః విచక్షణౌ విచక్షణాః విచక్షణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

'గురుద్వయాయేతి. అథ ఉపవేశనానంతరం, విచష్టే ఇతి విచక్షణః వక్తా 'కర్తరిల్యుడి' తి న్యాసకారః. 'ఆసనయోశ్చ ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశాభావః. హరిః, గుర్వోః ఉద్ధవరామయోః, పితృవ్యజ్యేష్ఠభ్రాత్రోః, ద్వయాయ, ద్వాభ్యాం గురుభ్యామిత్యర్థః. గురుణోః మహతోః, ఉభయోః కార్యయోః పూర్వోక్తయోః, తం విప్రతిషేధం, విరోధం ఆచచక్షే ఆఖ్యాతవాన్, తుల్యబల విరోధో విప్రతిషేధః.

శ్లో. ద్యోతితాంతస్సభైః కుందకుట్మలాగ్రదతః స్మితైః,
స్నపితే వాభవ త్తస్య శుద్ధవర్ణా సరస్వతీ. ౭

టీ. కుందకుట్మలాగ్రదతః - కుందకుట్మల=మల్లెమొగ్గలయొక్క, అగ్ర=కొనలవంటి, దతః = పండ్లుగల, తస్య = ఆశ్రీకృష్ణస్వామివారియొక్క, సరస్వతీ=వాక్కు, ద్యోతితాంతస్సభైః-ద్యోతిత = వెలిఁగింపఁబడిన, అంతస్సభైః = సభామధ్యముగల, స్మితైః=చిఱునవ్వులచేత, స్నపితేవ = కడుగఁబడినదానివలె, శుద్ధవర్ణా = మేలికాంతి (స్వచ్ఛమైన అక్షరములు) గలదిగా, అభవత్ =ఆయెను.

తా. మల్లెమొగ్గలవంటి పలువరుస గల ఆశ్రీకృష్ణమూర్తి మాటలు సభలో నలువంకలు గలయఁ బ్రాఁకుచున్న పిన్న నవ్వులచేఁ గడిగి శుభ్రము చేయఁబడినవా యనునట్లు స్వచ్ఛకాంతి (విశదాక్షరములు) గలవై యెంతయు నొప్పు గులుకుచుండెను.

శ. స.—అంతః ప్రధానా సభా అంతస్సభా ద్యోతితా అంతస్సభా యైస్తాని ద్యోతితాంతస్సభాని తైః ద్యోతితాంతస్సభైః, అంతస్సభేన అంతస్సభాభ్యాం అంతస్సభైః ద్యోతితాంతస్సభ శబ్దః అ. న. తృ. బ. కుందానాం కుట్మలాని కుందకుట్మలాని కుందకుట్మలానాం అగ్రాణి కుందకుట్మలాగ్రాణి కుందకుట్మలాగ్రాణీవ దంతాః యస్య సః కుందకుట్మలాగ్రదత్ తస్య కుంద...దతః, దతః దతోః దతాం కుంద...దచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. స్మితైః, స్మితేన స్మితాభ్యాం స్మితైః స్మితశబ్దః అ. న. తృ. బ. స్నపితా, స్నపితా స్నపితే స్నపితాః స్నపితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అభవత్ అభవతాం అభవన్ భూసత్తాయా మిత్యస్మాద కర్మకాత్ కర్తరి భూతే లఙి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. శుద్ధః వర్ణః యస్యాస్సా శుద్ధవర్ణా, శుద్ధవర్ణా శుద్ధవర్ణే శుద్ధవర్ణాః శుద్ధవర్ణాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సరస్వతీ, సరస్వతీ సరస్వత్యౌ సరస్వత్యః సరస్వతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ద్యోతితేతి. కుందం మాఘభవః పుష్పవిశేషః 'మాఘ్యం కుందం రక్తకస్తు బంధూకో బంధుజీవక' ఇత్యమరః. కుందకుట్మలాగ్రాణీవ దంతా యస్య కుందకుట్మలాగ్ర

దతః, 'అగ్రాంతశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్యశ్చే' తి అగ్రాంతపూర్వపదబహువ్రీహేః సమాసాంతో వైభాషికో దతాదేశః. తస్య హారేః, సరస్వతీ వాక్, అంతః ప్రధానా సభా అంతస్సభా, సభాభ్యంతరమిత్యర్థః, సా ద్యోతితా ప్రకాశితా యైః తైః స్మితైః స్నపితేవ క్షాళితేవ, స్నాతేర్ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః 'అర్తిహ్రీ'త్యాదినా పుగాగమః. 'మితాంహ్రస్వ శ్చే'తి హ్రస్వః. శుద్ధవర్ణాస్ఫుటాక్షరత్వాత్ స్వచ్ఛకాంతి రభవత్. అత్ర స్వాభావికవర్ణశుద్ధేః స్నానహేతుకత్వ ముత్ప్రేక్ష్యతే స్మితపూర్వాభి భాషీ హరి రితి భావః.

అవ. కారముల తెలుఁగు సెప్పి దానఁ దనమతమును వెల్లడింపఁబోవుచు తనదొక గొప్పప్రమాణముకాదని గర్వపరిహారము చేసికొనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. భవద్గిరామవసరప్రదానాయ వచాంసి నః,
పూర్వరంగః ప్రసంగాయ నాటకీయస్య వస్తునః. ౮

టీ. భవద్గిరాం=మీమాటలకు, అవసరప్రదానాయ=ప్రస్తావమును గలిగించుటకొఱకు, నః=మాయొక్క, వచాంసి=మాటలు, పూర్వరఙ్గః=నాటకమందలి నాందీపాఠము మొదలైనది, నాటకీయస్య=నాటకమందలి, వస్తునః = ఇతివృత్తముయొక్క, ప్రసఙ్గాయహి=ఎత్తుగడకేగదా.

తా. అయ్యా! మీమాటలకు సందర్భము గలిగించునుద్దేశముతో నేను మొదట మాటలాడుచున్నానేగాని నాప్రజ్ఞను వెల్లడించుకొను తలంపుగాదు. నాటకమునకు ముందుగాఁ జేయఁబడు నాందీపాఠము మొదలగునది ఇతివృత్త సంసూచనమునకే గదా? కావున నామాటలలో సిద్ధాంతము తేలదు. అది మీరే నిర్ణయింపవలఁతులు.

శ. స.—భవతో: గిరః భవద్గిరః తాసాం భవద్గిరాం, గిరః గిరో: గిరాం భవద్గిర్శబ్దః రే. స్త్రీ. ష. బ. అవసరస్య ప్రదానం అవసరప్రదానం తస్మై అవసరప్రదానాయ, ప్రదానాయ ప్రదానాభ్యాం ప్రదానేభ్యః అవసరప్రదానశబ్దః అ. న. చ. ఏ. వచాంసి, వచః వచసీ వచాంసి వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. బ. నః మమ మే ఆవయోః నౌ అస్మాకం నః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. పూర్వంరజ్యన్తే అస్మిన్నితి పూర్వరఙ్గః పూర్వరఙ్గః, పూర్వరఙ్గౌ పూర్వరఙ్గాః పూర్వరఙ్గశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రసఙ్గాయ, ప్రసంగాయ ప్రసంగాభ్యాం ప్రసంగేభ్యః ప్రసంగశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. నాటకే భవం నాటకీయం తస్య నాటకీయస్య, నాటకీయస్య నాటకీయయోః నాటకీయానాం నాటకీయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. వస్తునః, వస్తునః వస్తునోః వస్తూనాం వస్తుశబ్దః ఉ. న. ష. ఏ.

కార్యవిప్రతిషేధ మావేద్య తత్ర స్వమత మావేదయిష్యన్ పండితంమన్యత్వాం తావ త్పరిహరతి.—

భవదితి. భవద్గిరాం యుష్మద్వాచాం, అవసరప్రదానాయ ప్రస్తావప్రసంజనాయేత్యర్థః. నః అస్మాకం వచాంసి, సిద్ధాంతోత్పాదనార్థ ముచ్యంతే, న తు సిద్ధాంతత్వేనేత్యర్థః. తథాహి—పూర్వం రజ్యతేఽస్మిన్నితి పూర్వరంగః నాట్యశాలా, తత్రత్యకర్మాపి పూర్వరంగ ఇతి దశరూపకే, అతః పూర్వరంగో నామ రంగప్రసాధనాఖ్యో రంగవిఘ్నశాంతికారీ నాందీపాఠగీతవాదిత్రాద్యనేకాంగవిశిష్టః నాట్యాదౌ కర్తవ్యః కర్మవిశేషః. తదుక్తం వసంతరాజీయే—'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగః ప్రకీర్తిత' ఇతి. స పూర్వరంగః నాటకే భవం నాటకీయం తత్ర వర్ణ్యమిత్యర్థః. వృద్ధాచ్ఛః తస్య 'ఆయనే' ఇతీయాదేశః. తస్య వస్తున ఇతి వృత్తస్య, ప్రసంగాయ ప్రసంజనాయ, ప్రవర్తనాయేతి యావత్. అతః ప్రథమవాదో న దోషాయేతి భావః పూర్వరంగః ప్రస్తావనేతి రంగరాజః. తచ్చింత్యం 'పూర్వరంగం విధాయాదౌ సూత్రధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః కావ్యమాస్థాపయేన్నటః. ప్రథమం పూర్వరంగశ్చ తతః ప్రస్తావనేతిచ, ఆరంభే సర్వనాట్యానా మేత త్సామాన్య మిష్యత' ఇతి. దశరూపకాద్యుక్తభేదవిరోధాదితి. అత్ర హరివాక్యపూర్వరంగయోః, ప్రసంజకత్వరూపసామాన్యస్య వాక్యద్వయే శబ్దాంతరేణ పృథఙ్నిర్దేశాత్ ప్రతివస్తూపమాలంకారః లక్షణం తూక్తమ్.

అవ. ముందుగా తన మతమును వివరించును.—

శ్లో. కరదీకృతభూపాలో భ్రాతృభి ర్జి త్వరై ర్దిశామ్,
వినా ప్యస్మదలం భూష్ణు రిజ్యాయై తపస స్సుతః.

టీ. దిశాం=దిక్కులకు, జిత్వరైః = జయించువారైన, భ్రాతృభిః=భీముఁడు మొదలగు తమ్ములచేత, కరదీకృతభూపాలః-కరదీకృత=కప్పముగట్టువారుగాఁ జేయఁబడిన, భూపాలాః = రాజులుగల, తపసః సుతః=యమునికొడుకగు యుధిష్ఠిరుఁడు, అస్మద్వినాపి=మనము లేకున్నను, ఇజ్యాయై=యజ్ఞముజేయుటకొఱకు, అలం=చాలినవాఁడుగా, భూష్ణుః=కాఁగలఁడు.

తా. దిక్కులయం వెల్లరాజుల నోడించి కప్పము గొని విశేషఖ్యాతిఁ గాంచిన శూరు లగుతమ్ములున్నారు గావున ధర్మరాజు మన సహాయము లేకున్నను రాజసూయమును నెఱవేర్చుకొనఁగలఁడు.

శ. స.—కరం దదతీతి కరదాః అకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః కరదీకృతాః భువం పాలయంతీతి భూపాలాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్యసః

కరదీకృత భూపాలః, భూపాలః భూపాలౌ భూపాలాః కరదీకృత భూపాలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. భ్రాతృభిః, భ్రాత్రా భ్రాతృభ్యాం భ్రాతృభిః భ్రాతృశబ్దః ఋ. పు. తృ. బ. జయంతీతి జిత్వరాః తైః జిత్వరైః, జిత్వరేణ జిత్వరాభ్యాం జిత్వరైః జిత్వరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. దిశాం, దిశః దిశోః దిశాం దిక్ఛబ్దః శ. స్త్రీ. ష. బ. వినా అవ్య. అపి అవ్య. మత్ ఆవాభ్యాం అస్మత్ అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. పం. బ. అలం అవ్య. భవతీతి భూష్ణుః, భూష్ణుః భూష్ణూ భూష్ణవః భూష్ణుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇజ్యాయై, ఇజ్యాయై ఇజ్యాభ్యాం ఇజ్యాభ్యః ఇజ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. తపసః, తపసః తపసోః తపసాం తపశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. సుతః, సుతః సుతౌ సుతాః సుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

సంప్రతి స్వమత మాహ:—

కరదీకృతేతి. దిశాం జిత్వరైః జయశీలైః, 'ఇణ్నశ్జిసర్తిభ్యశ్చే' తి క్వరప్. కృద్యోగాత్కర్మణి షష్ఠీ భ్రాతృభి ర్భీమాదిభిః, హేతుభిః, కరదాః షష్ఠభాగప్రదాః, 'భాగధేయః కరోబలి'రి త్యమరః. తత శ్చ్విః. 'ఊర్యాదిచ్విడాచ శ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయాం 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి నిత్యసమాసః. అకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్య స తథోక్తః, వశీకృతరాజమండలఇత్యర్థః తపసస్సుతః ధర్మపుత్త్రః, 'తపశ్చాంద్రాయణాదౌ స్యా ద్ధర్మే లోకాంతరేఽపి చే'తివిశ్వః. అస్మద్వినాపి అస్మాభిర్వినాపీత్యర్థః. 'పృథగ్వినే'త్యాదినా తృతీయావికల్పాత్పక్షే పంచమీ. ఇజ్యాయై యాగాయ, యజేర్భావేక్యప్. 'వచిస్వపీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. 'నమః స్వస్తీ'త్యాదినా చతుర్థీ అలం సమర్థః భూష్ణు ర్భవితా భవనశీలః, 'భూష్ణుర్భవిష్ణుర్భవితే'త్యమరః. 'గ్లాజిస్థశ్చక్స్ను'రితి చకారాత్ క్స్నుప్రత్యయః. 'క్ఙితిచ' ఇత్యత్రగకారప్రశ్లేషా ద్గుణాభావః. తథాచ జయాదిత్యః. 'తత్రైవ గకారోఽపి చ తత్త్వభూతో నిర్దిశ్యతే. అతో జైత్రయాత్రైవ కార్యా న యజ్ఞయాత్రేతి భావః.

అవ. పోనీ యజ్ఞము ముగిసినపిదపనే జైత్రయాత్రకుఁ బోదము. అప్పుడు రెండుపనులు జక్కఁజేసినవార మగుదుము. అనువిషయమై చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోపేక్ష్యః పథ్యమిచ్ఛతా,
సమౌ హి శిష్టై రామ్నాతౌ వర్త్స్యన్తావామయస్స చ॥ ౧౦

టీ. ఉత్తిష్ఠమానః = బలపడుచున్న, పరస్తు=శత్రువు, పథ్యం = క్షేమమును (ఆరోగ్యమును), ఇచ్ఛతా = కోరునట్టి, పుంసా = పురుషునిచేత, నోపేక్ష్యః=చూచియూరకుండఁదగినవాఁడుగాఁడు, హి=ఎట్లనఁగా, వర్త్స్యన్తౌ=పెరుగుచున్న,ఆమయః=రోగమున్ను, సః = ఆవృద్ధి బొందుశత్రువుఁడున్ను, శిష్టైః = రాజనీతిజ్ఞులచేత, సమౌ= ఒకతీరుగల వారుగా, ఆమ్నాతౌ=చెప్పఁబడినవారుగదా.

తా. "పెరుగుచున్నరోగమును ఎదుగుచున్నశత్రువును ఒక్కటే యని తెలిసినవారు చెప్పుదురు." కావున తన బాగు కోరుకొనువాఁ డెప్పుడును వృద్ధి నొందుచున్న శత్రువునుజూచి యూరకొనఁగూడదు. ఎట్లైనను వానిం గడతేర్చు నుపాయము వెదకవలెను.

శ. స.—ఉత్తిష్ఠత ఇత్యుత్తిష్ఠమానః, ఉత్తిష్ఠమానః ఉత్తిష్ఠమానౌ ఉత్తిష్ఠమానాః ఉత్తిష్ఠమానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరః, పరః పరౌ పరే పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. ఉపేక్షితుంయోగ్యః ఉపేక్ష్యః, ఉపేక్ష్యః ఉపేక్ష్యౌ ఉపేక్ష్యాః ఉపేక్ష్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పథోఽపేతం పథ్యం తత్ పథ్యం, పథ్యం పథ్యే పథ్యాని పథ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఇచ్ఛతా, ఇచ్ఛతా ఇచ్ఛద్భ్యాం ఇచ్ఛద్భిః ఇచ్ఛచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. సమౌ, సమః సమౌ సమాః సమశబ్దః అ పు. ప్ర. ద్వి. హి. అవ్య. శిష్టైః, శిష్టేన శిష్టాభ్యాం శిష్టైః శిష్టశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఆమ్నాతౌ, ఆమ్నాతః ఆమ్నాతౌ ఆమ్నాతాః ఆమ్నాతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. వర్ధిష్ణూ, వర్ధిష్ణుః వర్ధిష్ణూ వర్ధిష్ణవః వర్ధిష్ణుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ద్వి. ఆమయః, ఆమయః ఆమయౌ ఆమయాః ఆమయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. చ. అవ్యయం.

నను యజ్ఞాంతే చైత్రయాత్రాయా ముభయానుసరణం స్యా త్తత్రాహ.—

ఉత్తిష్ఠమానఇతి. ఉత్తిష్ఠమానః వర్ధమానః, 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణీ' త్యాత్మనేపదమ్. పరః శత్రుస్తు, పథోఽనపేతం పథ్యం. హితి మారోగ్యం చ ఇచ్ఛతా పుంసేతి శేషః. నోపేక్ష్యః ఔదాసీన్యేన నద్రష్టవ్యః, కుతః హి యస్మాత్, వర్ధిష్ణూ తౌ వర్ధిష్యమాణౌ 'లృటస్స ద్యే'తి సదాదేశే 'వృద్భ్యస్స్యసనో' రితి విభాషయా పరస్మైపదం. 'నవృద్భ్యశ్చతుర్భ్య' ఇతీడభావః. ఆమయో వ్యాధిః, 'రోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః. 'సశత్రుశ్చ' శిష్టై ర్నీతిజ్ఞైః, సమౌ తుల్యవృత్తీ, ఆమ్నాతౌ ఆఖ్యాతౌ. 'అల్పీయసోఽప్యరే ర్వృద్ధి ర్మహానర్థాయ రోగవ' దితి. అత స్తస్యాను పేక్ష్యత్వాదుభయానుసృతిః కుత ఇతి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇది నాకొఱకు గాదు లోకానుగ్రహమునకే యని సూచించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. న దూయే సాత్వతీసూను ర్య న్మహ్య మపరాధ్యతి,
యత్తు దందహ్యతే లోక మదో దుఃఖాకరోతి మామ్. ౧౧

టీ. సాత్వతీసూనుః - సాత్వతీ=(మా మేనత్త యగు) సాత్వతియొక్క, సూనుః =కొడుకగు శిశుపాలుఁడు, మహ్యం = నాకొఱకు, అపరాధ్యతీతియత్ =ద్రోహము

చేయుచున్నాఁడనునది యేది గలదో, తతః=అందుచేత, నదూయే=చింతగొనను, లోకం =జగత్తును, దండహ్యాతీతియత్=కొల్చుచున్నవాఁ డనుట యేదిగలదో, అదః=ఈసంగతి, మాం=నన్ను, దుఃఖాకరోతి=నొప్పించుచున్నది.

తా. శిశుపాలుఁడు నా కెప్పుడును ద్రోహమే చేయుచుండును గదా యని నేను ఖేదపడను. ఏమనఁగా వాఁ డిట్లుజగత్తంతయు కాల్చుకొని తినుచున్నాఁడే అనియే నాముఖ్యమైన పరితాపము. కనుక నెట్లైనను మనమును పోయి ముందు వానిని జంపి తరువాత యజ్ఞమునకు రాలేదని ఒకవేళ కోపగించుకొన్నను ధర్మరాజు నెట్లైనను సమాధాన పఱచుకొందము.

శ. స.— న. అవ్య. దూయే దూయావహే దూయామహే దూఙ్ పరితాపే ఇత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపది ఉత్త పు. ఏ. సత్వతః, అపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ సాత్వత్యాః సూనుః సాత్వతీసూనుః, సూనుః సూనూ సూనవ సాత్వతీ సూనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. మహ్యం, మహ్యం మే ఆవాభ్యాంనౌ అస్మభ్యంనః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. చ. ఏ. అపరాధ్యతి అపరాధ్యతః అపరాధ్యంతి అపపూర్వకరాధోకర్మకాత్ వృద్ధౌలేవ ఇత్యస్మా దకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మనేపది ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. తు అవ్య. గర్హితం దహతి దందహ్యాతే దందహ్యేతే దందహ్యంతే దహభస్మీకరణే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః య ఙన్తాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. లోకం, లోకం లోకౌ లోకాన్ లోకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అదః, అదః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. దుఃఖాకరోతి దుఃఖా కురుతః దుఃఖా కుర్వంతి దుఃఖా ఇతి డాజన్త పూర్వక డుకృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. మాం, మాం మా ఆవాం నౌ అస్మాన్నః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ

న చేత్థం స్వార్థపరత్వదోషః కిం తు లోకానుగ్రహార్థత్వా దస్యాః ప్రవృత్తిరిత్యాశయేనాహ.—

నదూయఇతి. సాత్వతీసూనుః సత్వతోఽపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ నామ హరేః పితృష్వసా. 'ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్'. తస్యాః సూనుః శిశుపాలః, బంధురపి ఖలోనమృష్య ఇతిభావః. మహ్య మపరాధ్యతి ద్రుహ్యతీతి యత్. 'క్రుధద్రుహే'త్యాది నాచతుర్థీ. తతే ఇతి శేషః, యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్. నదూయే నపరితప్యే దూఙ్ఞో దైవాదికాత్కర్తరి లడుత్తమపురుషైకవచనమ్. కింతు లోకం దందహ్యతే గర్హితం దహతీతి యత్, 'లుపసదచరజపజభదహదశగృభ్యోభావగర్హాయా మి'తి యఙ్. 'జపజభదహద

శభంజపశాం చేతి అభ్యాసస్య సమాగమః. అదో లోకదహనం, మాం దుఃఖాకరోతి దుఃఖమనుభావయతీత్యర్థః, దుఃఖాత్ప్రాతిలోమ్యఇతి డాప్రత్యయః. అతశ్చైద్యే ఏవాభియాతవ్యః పార్థస్తు ప్రార్థనయాపి పశ్చా త్సమాధేయ ఇతి భావః.

అవ. ఇట్లు తనమతమును జెప్పి ముగించుచు వారి యిష్టమును దెలియ నడుగుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మమ తావ న్మత మిదం శ్రూయతా మంగ వా మపి,
జ్ఞాతసారోఽపి ఖ ల్వేక స్సందిగ్ధే కార్యవస్తుని. ౧౨

టీ. మమతావత్=నాయొక్క, మతం=ఇష్టము, ఇదం=ఇది, అంగ=అయ్యా, వామపి=మీయొక్కయు, మతం=ఉద్దేశము, శ్రూయతాం=వినిపింపఁబడుఁగాక, జ్ఞాతసారోపి=తత్త్వమెఱిఁగినవాఁడయ్యును, ఏకః = ఒంటరివాఁడు, కార్యవస్తుని= చేయఁదగినదానియందు, సందిగ్ధేఖలు=అనుమానపడును గదా.

తా. మీ తాత్పర్యము తెలియునంతవఱకు నా యభిప్రాయ సారాంశమిది. ఇఁక మీయుద్దేశముగూడ వినఁగోరుదును. ఎంతగొప్ప తెలివిగలవాఁడైనను కార్యముపట్టున ఒక సందేహము తగిలినప్పుడు ఇతరుల అభిప్రాయము లేక తానుగా ఒక్కఁడే స్వాతంత్రించఁడు గదా.

శ.స.—మమ, మమ మే ఆవయోః నౌ అస్మాకంనః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. తావత్ అవ్య. ఇదం, ఇదం ఇమే ఇమాని ఇదంశబ్దః మ. న. ప్ర. ఏ. శ్రూయతాం శ్రూయేతాం శ్రూయన్తాం శ్రుశ్రవణే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్మణి వర్తమానాదో లోట్టి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. అంగ అవ్య. వాం తవ తే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ద్వి. అపి, అవ్య. జ్ఞాతః సారః యేనసః జ్ఞాతసారః, సారః సారౌ సారాః జ్ఞాతసారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ఖలు అవ్య. ఏకః, ఏకః హేఏక ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్మాత్ ఏకస్య ఏకస్మిన్ ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. సందిగ్ధే సందిహాతే సందిహతే, సంపూర్వకదిహ ఉపచయే ఇత్యస్మా దకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలట్టి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. కర్తుం యోగ్యం కార్యం కార్యంచ తద్వస్తుచ కార్యవస్తు తస్మిన్ కార్యవస్తుని, వస్తుని వస్తునోః వస్తుషు కార్యవస్తుశబ్దః అ. న. స. ఏ.

స్వమతం నిగమయన్ పరమతం శుశ్రూషుః పృచ్ఛతి.—

మమేతి. తావత్ భవన్మతశ్రవణపర్యంతమిత్యర్థః, మమ మత మిదం, అంగే త్యామంత్రణే అవ్యయమ్. 'అథసంబోధనార్థకాః, స్యుః ప్యాట్పాడంగ హేహై

భోః' ఇత్యమరః. వాం యువయోరపి. సూ. 'యుష్మదస్మదోష్షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాం నావా వితి వామాదేశః మతం శ్రూయతాం, విధౌలోట్. తదపి మయా శ్రోతవ్యం అన్యథా సందేహానివృత్తే రితి భావః. విదుష స్తే కుత స్సందేహ స్తత్రాహ— జ్ఞాతసారః జ్ఞాతార్థతత్త్వోఽ ప్యేకః కార్యవస్తుని కర్తవ్యార్థే సందిగ్ధే సంశేతేఖలు, అతో మమాపి సందేహ ఇత్యర్థః. దిహ ఉపచయే కర్తరి లట్. ఘత్వధత్వే. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. యావ దర్థపదాం వాచ మేవ మాదాయ మాధవః,
'విరరామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః.' ౧౩

టీ. మాధవః = శ్రీకృష్ణస్వామి, యావదర్థపదాం = అభిప్రాయము స్ఫుటపడునన్ని మాటలుగల, వాచం=వాక్యమును, ఏవం=ఇట్లు, ఆదాయ=గ్రహించి (చెప్పి), విరరామ=ఊరకుండెను, తథాహి=అదియట్లేకదా, మహీయాంసః=గొప్పవారు, ప్రకృత్యా=నైజముచేతనే, మితభాషిణః=పరిమితములైన మాటలుగలవారు గదా.

తా. శ్రీకృష్ణస్వామి యిట్లు అర్థగౌరవముగలమాటలను క్లుప్తముగా నుడివి ముగించెను. గొప్పవారెప్పుడును తగినట్లు మాటలాడుదు రేకాని అధికప్రసంగము చేయరు గదా.

శ. స.—యావానర్థో యావదర్థం యావదర్థం పదానియస్యాం సా యావదర్థపదా తాం యావదర్థపదాం, పదాం పదే పదాః యావదర్థపదాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచౌ వాచః వాక్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఏవం అవ్య. ఆదాయ అవ్య. మాయాధవః మాధవః, మాధవః మాధవౌ మాధవాః మాధవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. విరరామ, విరేమతుః విరేముః విపూర్వక రము క్రీడాయామిత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అతిశయేన మహాన్తః మహీయాంసః మహీయాన్ మహీయాంసౌ మహీయాంసః మహీయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ప్రకృత్యాః ప్రకృత్యా ప్రకృతిభ్యాం ప్రకృతిభిః ప్రకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మితంభాషంతఇతి మితభాషిణః, మితభాషీ మితభాషిణౌ మితభాషిణః మితభాషిన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

యావదితి. మాధవో హరిః, యావా నర్థో యావదర్థం. 'యావదవధారణే' ఇత్యవ్యయీభావః, యావదర్థం పదాని యస్యాస్తాం అభిధేయసమ్మితాక్షరామిత్యర్థః. వాచ మేవ మాదాయ గృహీత్వేత్యర్థః. విరరామ తూష్ణీమాస, 'వ్యాఙ్పరిభ్యోరమ' ఇతి పరస్మైపదమ్. తథాహి మహీయాంస ఉత్తమాః ప్రకృత్యా స్వభావేన మితభాషిణః, భవన్తీతి శేషః వృథాలాపవిద్వేషా దితి భావః. పూర్వవదలంకారః.

అవ. ఇఁక సెనిమిదిపద్యములచే బలరాముని వర్ణించి యాయన మాటలాడువిధ మెఱింగించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తత స్సపత్నాపనయస్మరణానుశయస్ఫురా,
ఓష్ఠేన రామో రామోష్ఠబింబచుంబనచుఞ్చునా. ౧౪

టీ. తతః=తరువాత, సపత్నా...స్ఫురా-సపత్న=శత్రువుయొక్క, అపనయ= అపకారముయొక్క, స్మరణ = తలఁచుకొనుట చేతనైన, అనుశయ = పరితాపముచేత, స్ఫురా = అదురుచున్నదియు, రామో...చుఞ్చునా-రామా = ప్రియురాలియొక్క, ఓష్ఠబింబ = దొండపండువంటి పెదవియొక్క, చుమ్బన = ముద్దుగొనుటయందు, చుఞ్చునా = నేర్పరియగు, ఓష్ఠేన = పెదవితోడఁగూడిన, రామః = బలరాముఁడు, జగాద=పలికెను. (తతః, రామః, జగాద అని ఆ శ్లోకములకుఁ జేర్చుకోవలెను.)

తా. పిదప బలరామస్వామి శత్రువులుచేసిన ద్రోహము తలఁపునకు రాఁగానే సంతాపమును బట్టఁజాలక పెదవు లదురఁగా మాటలాడఁ దొడఁగెను.

శ. స.—తతః అవ్య. సపత్నస్య అపనయః సపత్నాపనయః సపత్నాపనయస్య స్మరణం సప...రణం సప...రణేన అనుశయః సప...శయః సప...శయేనస్ఫురతీతి సప...స్ఫూః. తేన సప...స్ఫురా, స్ఫురా స్ఫూర్భ్యాం స్ఫూర్భిః సపత్నా...స్ఫూర్ శబ్దః. రేఫాం త.పు.తృ.ఏ. ఓష్ఠేన, ఓష్ఠేన ఓష్ఠాభ్యాం ఓష్ఠైః ఓష్ఠశబ్దః అ.పు.తృ.ఏ. రామః, రామః రామౌ రామాః రామశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. బింబస్య ఫలం బింబం ఓష్ఠం బింబమివ ఓష్ఠబింబం రామాయాః ఓష్ఠబింబం రామోష్ఠబింబం రామోష్ఠబింబస్య చుంబనం రామో...బనం రామో...బనే విత్తః రామో...చుఞ్చుః తేన రామో... చుఞ్చునా, చుంచునా చుంచుభ్యాం చుంచుభిః రామో...చుఞ్చుశబ్దః ఉ.పు.తృ.ఏ.

అథాష్టభిః కులకేన రామం వర్ణయన్ తద్వాక్య మవతారయతి.—

తతఇతి. తతః రామో జగాదేత్యుత్తరేణాన్వయః. సపత్నో రిపుః 'రిపౌ వైరిసపత్నారి' రిత్యమరః. తస్యాపనయః అపకారః, తస్య స్మరణేన యః అనుశయః పశ్చాత్తాపః, 'భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో' రితి విశ్వః. తేన స్ఫురతీత్యనుశయస్ఫూః తేన స్ఫురా, ఓష్ఠో బింబమివేత్యుపమితసమాసః. రామాయా ఓష్ఠబింబస్య చుంబనేన విత్తః రామోష్ఠబింబచుంబనచుంచుః, 'తేనవిత్త శ్చుంచుప్చణపా' వితి చుంచుప్ప్రత్యయః. 'ఓత్వోష్ఠయోస్సమాసే వే' తి పరరూపమ్. తేనోష్ఠేనోపలక్షితః. సమరసురతయో స్సమరస ఇతి భావః. ఉపమానుప్రాసయో స్సంసృష్టిః.

శ్లో. వివక్షితామర్థవిద స్తత్క్షణ ప్రతిసంహృతామ్,
ప్రాపయన్ పవనవ్యాధేర్గిర ముత్తరపక్షతామ్. ౧౫

టీ. వివక్షితాం = చెప్పఁదలఁచినదియు, తత్క్షణప్రతిసంహృతాం-తత్క్షణ = అప్పుడే, ప్రతిసంహృతాం=ఆఁపుకొనఁబడిన, అర్థవిదః=కార్యజ్ఞుఁడైన, పవనవ్యాధేః= ఉద్ధవునియొక్క, గిరం=మాటను, ఉత్తరపక్షతాం=సిద్ధాంతమగుటను, ప్రాపయన్= పొందించుచున్నవాఁడై.

తా. కార్యజ్ఞుఁడైన యుద్ధవుఁ డేదో మాటలాడనుండఁగా నాయ నమాట కడ్డముదగిలి దానినిఁ బూర్వపక్షముగాఁజేయుచు బలరామ స్వామి మాటలాడెను.

శ. స.—వక్తుమిష్టా వివక్షితా తాం వివక్షితాం, వివక్షితాం వివక్షితే వివక్షితాః వివక్షితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అర్థం వేత్తీతి అర్థవిత్ తస్య అర్థవిదః, విదః విదోః విదాం అర్థవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. సచాసౌ క్షణశ్చ తత్క్షణః తత్క్షణే ప్రతిసంహృతా తత్క్షణ ప్రతిసంహృతా తాం తత్... ప్రతిసంహృతాం, సంహృతాం సంహృతే సం హృతాః తత్క్షణప్రతిసంహృతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రాపయతీతి ప్రాపయన్, ప్రాపయన్ ప్రాపయన్తౌ ప్రాపయంతః ప్రాపయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. పవనాద్వ్యాధి ర్యస్య స పవనవ్యాధిః తస్యపవనవ్యాధేః, వ్యాధేః వ్యాధ్యోః వ్యాధీనాం పవన వ్యాధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. గిరం, గిరం గిరౌ గిరః గీర్శబ్దః రేఫాన్తః స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్తరశ్చాసౌ పక్షశ్చ ఉత్తరపక్షః ఉత్తరపక్షస్యభావః ఉత్తరపక్షతా తాం ఉత్తర పక్షతాం, పక్షతాం పక్షతే పక్షతాః ఉత్తరపక్షతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

వివక్షితామితి. వివక్షితాం వృద్ధత్వాభిమానా దగ్రే వక్తుమిష్టాం, వచే ర్బ్రువ్రి. క్తో వా సన్నంతా త్కర్మణి క్తః. తత్క్షణే వివక్షాక్షణఏవేత్యవిలంబోక్తిః ప్రతిసంహృ తాం రామామరోధానురుద్ధాం, అర్థవిదః అర్థజ్ఞస్య, అతఏవ పవనవ్యాధే రుద్ధవస్య, గిరం ఉత్తరపక్షతాం సిద్ధాంతతాం ప్రాపయన్, స్వయమసత్పక్షావలంబిత్వా దితి భావః. ఏతేన రామస్య వ్యగ్రతోక్తా.

శ్లో. ఘూర్ణయ న్మదిరాస్వాదమదపాటలితద్యుతీ,
రేవతీవదనోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటే దృశౌ. ౧౬

టీ. మది...ద్యుతీ - మదిర = మద్యముయొక్క, ఆస్వాద=త్రాగుడు చేతనైన, మద=కైపుచేత, పాటలిత=ఎఱ్ఱఁగాఁ జేయఁబడిన, ద్యుతీ=కాంతిగలవియు, రేవతీ... పుటే- రేవతీ= రేవతీదేవియొక్క, వదన=నోటియందలి, ఉచ్ఛిష్ట=ఎంగిలిచేత, పరిపూత= పరిశుద్ధఁబడిన, పుటే=గోళములుగల, దృశౌ= నేత్రములను, ఘూర్ణయన్= త్రిప్పుచు,

తా. మద్యమును ద్రావుటచే నై పెక్కి యెఱ్ఱనై రేవతీదేవి ముద్దు గొనుటచే వివరములైన కన్నులను ద్రిప్పుచు.

శ. స.—ఘూర్ణయతీతి ఘూర్ణయన్, ఘూర్ణయన్ ఘూర్ణయన్తౌ ఘూర్ణయ న్తః ఘూర్ణయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. మదిరాయాః ఆస్వాదః మదిరాస్వాదః మదిరాస్వాదేన మదః మదిరాస్వాదమదః పాటలః అస్యాస్సంజాతా పాటలితా మదిరాస్వాదమదేన పాటలితా మదిరా...లితా మది...లితా ద్యుతిః యయో స్తే మద...ద్యుతీ, ద్యుతిం ద్యుతీ ద్యుతీః మది...ద్యుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి. రేవత్యాః వదనం రేవతీ వదనం రేవతీవదనే ఉచ్ఛిష్టం రేవతీవదనోచ్ఛిష్టం రేవతీ...ష్టేన పరిపూతే రేవతీ...పూతే పుటీ యయో స్తే రేవతీ...పుటే తే రేవతీ...పుటే, పుటాం పుటే పుటాః రేవతీ... పుటాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి. దృశం, దృశం దృశౌ దృశః దృక్ఛబ్దః శ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి.

ఘూర్ణయన్నితి. పునః మదిరాస్వాదేన మద్యపానేన, యో మద స్తేన, పాటలితా ఈషద్ర క్తీకృతా, ద్యుతి ర్యయో స్తే, రేవత్యా దేవ్యాః, వదనే య దుచ్ఛిష్టం మద్య లేపన తాంబూలాది, అక్షిచుంబనేన సంక్రాంతమితి భావః. తేన పరిపూతే శుద్ధే, పుటే యయో స్తే దృశౌ ఘూర్ణయన్ భ్రామయన్నితి మద్యవికారోక్తిః ఉచ్ఛిష్టపరిపూతేత్యత్ర 'రతికాలే ముఖం స్త్రీణాం శుద్ధ మాఖేటకే శునా మి'తి స్మరణాత్. ఉచ్ఛిష్టపావనత్వవిరోధస్యాభాసత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః 'అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస' ఇష్యత ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. ఆశ్లేషలోలుపవధూ స్తనకార్కశ్యసాక్షిణీమ్,
మ్లాపయ న్నభిమానోష్ణై ర్వనమాలాం ముఖానిలైః. ౧౭

టీ. ఆశ్లేష...క్షిణీం—ఆశ్లేష=కౌగిలియందు, లోలుప=ఆసగొనిన, వధూ=రేవతీదేవియొక్క, స్తన=కుచములయందలి, కార్కశ్య=బిరుసుదనమునకు, సాక్షిణీం= మధ్యస్థమై చూచునదియగు, వనమాలాం = వనమాలను, అభిమానోష్ణైః—అభిమాన = అహంకారముచేత, ఉష్ణైః=క్రాగిన, ముఖానిలైః = నిట్టూర్పులచేత, మ్లాపయన్= వాడఁజేయుచు.

తా. పూవులు దళములు పిందెలు మొదలగువానిచే నిర్మించఁబడినది గనుక, ప్రియాసంభోగమున ఆమె స్తనములతాఁకుడుచే మునుపె నలిగియున్న వనమాలికను రోషముచే వెచ్చనైన ముఖమారుతములచే మఱింత వాడఁజేయుచు.

శ. స.—ఆశ్లేషే లోలుపా ఆశ్లేషలోలుపా ఆశ్లేషలోలుపాచ సా వధూశ్చ ఆశ్లేషలోలుపవధూః ఆశ్లేష...వధ్వాః స్తనౌ ఆశ్లేష...స్తనౌ కర్కశస్య భావః కార్కశ్యం ఆశ్లేష...స్తనయోః కార్కశ్యం ఆశ్లేష...స్తనకార్కశ్యం సాక్షా ద్ద్రష్ట్రీ సాక్షిణీ ఆశ్లేష...కార్కశ్యస్యసాక్షిణీ ఆశ్లేష...క్షిణీ తాం ఆశ్లే...క్షిణీం, సాక్షిణీం సాక్షిణ్యౌ సాక్షిణీః ఆశ్లేష...సాక్షిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మ్లాపయన్, మ్లాపయన్ మ్లాపయన్తౌ మ్లాపయన్తః మ్లాపయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అభిమానేన ఉష్ణాః అభిమానోష్ణాః తైః అభిమానోష్ణైః, ఉష్ణేన ఉష్ణాభ్యాం ఉష్ణైః అభిమా నోష్ణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. వనమాలాం, వనమాలాం వనమాలే వనమాలాః వన మాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ముఖే అనిలాః ముఖానిలాః తైః ముఖానిలైః, అనిలేన అనిలాభ్యాం అనిలైః ముఖానిలశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

ఆశ్లేషేతి. పునః ఆశ్లేషలోలుపాయాః ఆలింగనలుబ్ధాయాః, వధ్వా రేవత్యాః, స్తనయోః కార్కశ్యస్య కాఠిన్యస్య సాక్షిణీ ముపద్రష్ట్రీం, నిత్యం పీడ్యమానా మితి భావః 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞా యా మి' తి సాక్షాచ్ఛబ్దా దిని ప్రత్యయః. వనమాలాం అభిమానోష్ణై రహంకారతప్తైః ముఖానిలైర్నిశ్వాసవాతైః, మ్లాపయన్ గ్లాపయన్, మ్లాయతేర్ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. 'ఆదేచ' ఇతి ఆత్వేపుగాగమః. అమ్లానే మ్లానసంబం ధాభిధానాదతిశయోక్తిః.

శ్లో. దధత్సంధ్యారుణవ్యోమస్ఫురత్తారానుకారిణీః,
ద్విషద్ద్వేషోపరక్తాంగసంగినీ స్స్వేదవిప్రుషః. ౧౭

టీ. సంధ్యా...రిణీః-సంధ్యా=సంధ్యాకాలముచేత, అరుణ=ఎఱ్ఱనగు, వ్యోమ= ఆకాశమందు, స్ఫురత్=మెఱయుచున్న, తారా=నక్షత్రములను, అనుకారిణీః=పోలు చున్నవియు, ద్విష...సంగినీః-ద్విషత్ = శత్రునందలి, ద్వేష = విరోధముచేత, ఉపరక్త=ఎఱ్ఱవారిన, అంగ=ఒడలియందు, సంగినీః=కూడికగల, స్వేదవిప్రుషః=చెమట తుంపురులను, దధత్=ధరించుచున్నవాఁడై.

తా. సంధ్యాకాలమందు ఎఱ్ఱనైయుండు ఆకాశమునసుండు చుక్కలవలె శత్రువుతలఁపునకువచ్చినందునఁగలిగిన కోపముచే నెఱ్ఱనైన యొడలినిండ తెల్లగానిండిన చెమటచుక్కలుగలవాఁడై.

శ. స.—దధత్, దధత్ దధతౌ దధతః దధచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సంధ్య యాఅరుణం సంధ్యారుణం సంధ్యారుణంచ తత్ వ్యోమచ సంధ్యారుణవ్యోమ సం ధ్యారుణవ్యోమ్ని స్ఫురన్త్యః సంధ్యా...స్ఫురన్త్యః సంధ్యా...రన్త్యశ్చ తాః

తారాశ్చ సంధ్యా...తారాః సంధ్యా...తారాః అనుకుర్వన్తీతి సంధ్యా...కారిణ్యః తాః సంధ్యా...రిణీః, కారిణీం కారిణ్యా కారిణీః సంధ్యా...కారిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ద్విషతి ద్వేషః ద్విషద్ద్వేషః ద్విషద్ద్వేషేణ ఉపరక్తం ద్విషద్ద్వేషోపరక్తం ద్విష...రక్తంచ తత్ అంగంచ ద్విష...క్తాంగం ద్విష...గేసంజంతీతి ద్విష... సంగిన్యః తాః ద్విష...సంగినీః, సంగినీం సంగిన్యా సంగినీః ద్విష...సంగినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వేదస్య విప్రుషః స్వేదవిప్రుషః తాః స్వేదవిప్రుషః, స్వేద విప్రుషం స్వేదవిప్రుషా స్వేదవిప్రుషః ద్విషద్ద్వే...విప్రుట్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ద్వి. బ.

దధదితి. పునఃసంధ్యయా అరుణే వ్యోమ్ని, స్ఫురంతీ స్తారాః, అనుకుర్వంతీతి తథోక్తాః, కుతః ద్విషతి శత్రౌ, ద్వేషేణ, ఉపరక్తేఽంగే వపుషి సంగినీ స్సక్తాః, స్వేదవిప్రుషః స్వేదబిందూన్, 'పృషంతిబిందుపృషతాః పుమాంసో విప్రుషః స్త్రియా మి'త్యమరః. దధత్. దధానః 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమభావః ఉపమాలంకారః.

శ్లో. ప్రోల్లసత్కుండలప్రోతపద్మరాగదళత్విషా,
కృష్ణోత్తరాసంగరుచం విదధ చ్చూతపల్లవీమ్. ౧౯

టీ. ప్రోల్ల...త్విషా-ప్రోల్లసత్ = మెఱయుచున్న, కుణ్డల = అంటుపోగుల యందు, ప్రోత = చెక్కఁబడిన, పద్మరాగ=పద్మరాగమణులయొక్క, త్విషా=కాంతి చేత, కృష్ణోత్తరాసంగరుచం-కృష్ణ=నల్లనైన, ఉత్తరాసంగ=ఉత్తరీయముయొక్క, రుచం=కాంతిని, చూతపల్లవీం=మామిడి చిగురుసంబంధమైనదానినిగా, విదధత్ = చేయుచున్నవాఁడై.

తా. పద్మరాగపుటంటుజోడుయొక్క యెఱ్ఱని కాంతియొక్క కల యికచేత పైనున్న నల్లనియుత్తరీయమును లేతమామిడాకువన్నెగల దానినిగాఁ జేయుచు.

శ. స.—కుండలయోః ప్రోతాని కుండల ప్రోతాని పద్మరాగాణాందళాని పద్మరాగదళాని, కుండలప్రోతానిచ తాని పద్మరాగదళానిచ కుండలప్రోత పద్మరాగ దళాని ప్రోల్లసంతిచతాని కుండల...ళానిచ ప్రోల్ల...ళానిప్రోల్ల...ళానాం త్విట్ ప్రోల్ల...త్విట్ తయాప్రోల్ల...త్విషా, త్విషా త్విడ్భ్యాం త్విడ్భిః ప్రోల్లస...తిట్ఛబ్దః ష. స్త్రీ. తృ. ఏ. కృష్ణశ్చాసౌ ఉత్తరాసంగశ్చ కృష్ణోత్తరాసంగః కృష్ణోత్తరా సంగస్యరుక్ కృష్ణో...రుక్ తాంకృష్ణో...రుచం, రుచం రుచా రుచః కృష్ణో...రుక్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విదధత్, విదధత్ విదధతౌ విదధతః విదధచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. చూతపల్లవస్యేయంచూతపల్లవీ తాం చూతపల్లవీం, పల్లవీం పల్లవ్యా పల్లవీః చూత పల్లవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

ప్రోల్లసదితి. పునః ప్రకర్షేణ ఉల్లసతాం కుండలయోః ప్రోతానాం స్యూతానాం, పద్మరాగదళానాం మాణిక్యశకలానాం త్విషా కాంత్యా ప్రోతేతి ప్రపూర్వాత్ వ్యేఞః కర్మణి క్తః యజాదిత్వాత్ సంప్రసారణమ్ కృష్ణోత్తరాసంగో నీలోత్తరీయమ్. 'ద్వౌప్రావారోత్తరాసంగౌ సమౌ బృహతికా తథా, సంవ్యాన ముత్తరీయం చే' త్యమరః. తస్య రుచం, చూతపల్లవస్యేమాం చౌతపల్లవీం, విదధత్ విదధానః లోహితమిశ్రణాచ్ఛ్యాతపల్లవవద్ధూమ్రాం కుర్వన్నిత్యర్థః. 'ధూమ్రధూమలౌకృష్ణలోహితే' ఇత్యమర వచనాత్. అత్రాప్యన్యరుచోఽన్యదీయత్వాయోగా త్సాదృశ్యాక్షేపే నిదర్శనా.

శ్లో. కకుద్మికన్యావక్త్రాంత ర్వాసలబ్ధాధివాసయా,
ముఖామోదం మదిరయా కృతానువ్యాధముద్వమన్. ౨౦

టీ. కకుద్మి...సయా-కకుద్మికన్యా=రేవతీదేవియొక్క, వక్త్ర=ముఖముయొక్క, అంతః=లోపల, వాస=ఉనికిచేత, లబ్ధ = పొందఁబడిన, అధివాసయా = తావిగల, మదిరయా=మద్యముచేత, కృతానువ్యాధం-కృత=చేయఁబడిన, అనువ్యాధం=కలయిక గల, ముఖామోదం-ముఖ=నోరియందలి, ఆమోదం=సుగంధమును, ఉద్వమన్=బయలుపఱచుచు.

శ. స.—కకుద్మినః కన్యా కకుద్మికన్యా కకుద్మికన్యాయాః వక్త్రం కకుద్మికన్యావక్త్రం కకుద్మికన్యావక్త్రస్య అంతః కకుద్మి...క్త్రాంతః కకుద్మి...క్త్రాంతః వాసః కకుద్మి...వాసః కకుద్మి...వాసేనలబ్ధః కకుద్మి...లబ్ధః కకుద్మి...లబ్ధః అధివాసః యస్యాస్సా కకుద్మి...వాసా తయా కకుద్మి...సయా, అధివాసయా అధివాసాభ్యాం అధివాసాభిః కకుద్మి...వాసాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ముఖస్య ఆమోదః ముఖామోదః తం ముఖామోదం, ఆమోదం ఆమోదౌ ఆమోదాన్ ముఖామోదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మదిరయా మదిరాభ్యాం మదిరాభిః మదిరాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. కృతః అనువ్యాధః యస్మిన్సః కృతానువ్యాధః తంకృతానువ్యాధం, కృతానువ్యాధం కృతానువ్యాధౌ కృతానువ్యాధాన్ కృతానువ్యాధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉద్వమతీతి ఉద్వమన్, ఉద్వమన్ ఉద్వమన్తౌ ఉద్వమన్తః ఉద్వమచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ.

కకుద్మీతి. పునః కకుద్మికన్యాయాః రేవత్యాః, వక్త్రస్య, అంతరభ్యంతరే వాసేన స్థిత్యా. లబ్ధోఽధివాసో వాసనా, యయా తయా, తన్ముఖసౌరభవాసితయేత్యర్థః. 'సంస్కారో గంధమాల్యాద్యై ర్యస్స్యా త్తదధివాసన మి' త్యమరః. మదిరయా,కృతానువ్యాధం కృతసంసర్గం,ప్రియాగండూషగంధినమిత్యర్థః. 'వ్యధజపోరనుపసర్గే' ఇతి అనుపసృష్టాదప్ప్రిత్యయవిధానాదుపసృష్టా ద్వ్యధేర్ఘఞ్ప్రిత్యయః. ముఖామోదం ముఖగంధవిశేషమ్. 'ఆమోదస్సోఽతినిర్హారీ' త్యమరః. ఉద్వమన్ ఉద్గిరన్ అత్ర మదిరారామముఖయోః,స్వగంధతిరోధానేన, రామాముఖతద్గండూషమద్యగంధ

స్వీకారా త్తద్గుణయోః తత్రోత్తరస్యాత్మ విశేషకత్వేన పూర్వసాపేక్షత్వా దంగాంగిభావేన సంకరః. 'తద్గుణః స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి'రితి లక్షణాత్.

శ్లో. జగాద వదనచ్ఛద్మపద్మపర్యంతపాతినః,
నయ న్మధులిహః శ్వైత్య ముదగ్రదశనాంశుభిః. ౨౧

టీ. వదన...పాతినః-వదన=ముఖమనెడు, ఛద్మ=కపటముగల, పద్మ=కమలము యొక్క, పర్యన్త=చెంతను, పాతినః = మెలఁగుచున్న, మధులిహః=తుమ్మెదలను, ఉదగ్రదశనాంశుభిః - ఉదగ్ర = వెల్లివిరియుచున్న, దశన = దంతములయొక్క, అంశుభిః=కాంతులచేత, శ్వైత్యం=తెల్లదనమును, నయన్ = పొందించుచు, రామః=బలరామస్వామి, జగాద=పలికెను.

తా. నోటి సువాసనలకు మూఁగుచున్న తుమ్మెదలను దంతకాంతులచేఁ దెల్లబఱచుచు బలరామస్వామి మాటలాడఁదొడఁగెను.

శ. స.—జగాద జగదతుః జగదుః గదవ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మాద కర్మకాత్ ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. వదనమితి ఛద్మయస్యతత్ వదనచ్ఛద్మ వదనచ్ఛద్మ చ తత్ పద్మంచ వదనచ్ఛద్మపద్మం వదనచ్ఛద్మపద్మస్య పర్యన్తః వదన...ర్యన్తః వదన...పర్యన్తే పతంతీతివదన...పాతినః తాన్ వదన...పాతినః, పాతినం పాతినౌ పాతినః వదన...పాతిన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. బ. నయన్, నయన్ నయన్తౌ నయన్తః నయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. మధూని, లిహన్తీతి మధులిహః తాన్ మధులిహః, మధులిహం మధులిహౌ మధులిహః మధులిట్ఛబ్దః హ. పు. ద్వి. బ. శ్వేతస్యభావః శ్వైత్యం తత్ శ్వైత్యం, శ్వైత్యం శ్వైత్యే శ్వైత్యాని శ్వైత్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. దశనానాం అంశవః దశనాంశవః ఉదగ్రాశ్చతే దశనాంశవశ్చ ఉదగ్రదశనాంశవః తైః ఉదగ్రదశనాంశుభిః, అంశునా అంశుభ్యాం అంశుభిః ఉదగ్ర...శుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ.

జగాదేతి. వదనమేవ. ఛద్మకపటం, యస్య త త్పద్మం వదనపద్మమిత్యర్థః, ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవః. తస్య పర్యంతపాతినః ప్రాంతచారిణః మధూని లిహంతీతి మధులిహః మధుపాన్, క్విప్. ఉదగ్రై రుచ్ఛ్రితై ర్దశనాంశుభిః దంతకాంతిభిః, శ్వైత్యం ధావళ్యం, నయన్ ఏవం జగాద తద్గుణాలంకారః. తస్య మధుపసన్నిధాపకవదనాపహ్నవసాపేక్షత్వాత్తేన సంకరః.

అవ. బలరామస్వామి చెప్పిన విషయమును చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. యద్వాసుదేవే నాదీన మనాదీనవ మీరితమ్,
వచస స్తస్య సపది క్రియా కేవల ముత్తరమ్. ౨౨

టీ. వాసుదేవేన=శ్రీకృష్ణస్వామిచేత, అదీనం=నిబ్బరమైనదియు, అనాదీనవం =దోషరహితమైన, యత్=ఏమాట, ఈరితం=చెప్పఁబడినదో, తస్య=ఆ, వచసః= మాటకు, సపది=వెంటనే, క్రియా కేవలం=(ఆయనచెప్పినట్లు) చేయుటయే, ఉత్తరం =ప్రతివచనము.

తా. ఇప్పుడు శ్రీకృష్ణుఁడు చెప్పినమాట యెంతయు నొప్పుచున్నది. అందు ఏదోషమును గానరాదు. మనమిప్పు డామాటచొప్పు నడచుటకంటె బదులు చెప్పవలసినదేదియులేదు.

శ. స.—యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వసుదేవస్యా పత్యం పుమాన్ వాసుదేవః తేన వాసుదేవేన, వాసుదేవేన వాసుదేవాభ్యాం వాసుదేవైః వాసుదేవశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. దీనం నభవతీ త్యదీనం, అదీనం అదీనే అదీనాని అదీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నాస్తిఆదీనవో యస్మిన్ తత్ అనాదీనవం, అనాదీనవం అనాదీనవే అనాదీనవాని అనాదీనవశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఈరితం, ఈరితం ఈరితే ఈరితాని ఈరితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వచసః, వచసః వచసోః వచసాం వచశ్శబ్దః స. న. ష. ఏ. తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. న. ష. ఏ. సపది అవ్య. క్రియా, క్రియా క్రియే క్రియాః క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కేవలం అవ్య. ఉత్తరం, ఉత్తరం ఉత్తరే ఉత్తరాణి ఉత్తరశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

రామో జగాదే త్యుక్తం, కిం త ది త్యాకాంక్షాయా మాహ:—

యదితి. వాసుదేవేన కృష్ణేన, న దీన మిత్యదీనం అకాతరం, నాస్త్యాదీనవోఽస్యేత్యనాదీనవం నిర్దోషం, 'దోష ఆదీనవో మత' ఇతి విశ్వః. య ద్వచ ఈరితం 'ఉత్తిష్ఠమానస్తు పర' ఇత్యాది పక్ష మాశ్రిత్య య దుక్త మిత్యర్థః. తస్య వచసః, సపది, క్రియా కేవల ముత్తరం సద్యోఽనుష్ఠానమేవోత్తరం, సిద్ధాంతత్వే నోక్తత్వా దితి భావః.

అవ. ఈసంగతినే చెప్పఁబోవుచు దీనినిమించిన మంచిమాట లేదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. నైత ల్లఘ్వపి భూయస్యా వచో వాచాతిశయ్యతే,
ఇంధనౌఘధగప్యగ్ని స్త్విషా నాత్యేతి పూషణమ్. ౧౩

టీ. లఘ్వపి = కొంచమైనను, ఏతత్ = ఈకృష్ణునిదగు, వచః = వాక్యము, భూయస్యా = విస్తరమైన, వాచా=వాక్యముచేత, నాతిశయ్యతే = మించఁబడదు. తథాహి=అట్లేకదా, ఇంధనౌఘధగపి=కట్టెలమోపునను గాల్చునదియైనను, అగ్నిః= నిప్పు, త్విషా=తనకాంతిచేత, పూషణం=సూర్యుని, నాత్యేతి=మీఱ నేరదు,

తా. ఈ కృష్ణవాక్యము కొంచమైనను విపులార్థముగలదిగావున నింకొక రెంత హెచ్చుగా నుపన్యసించినను దీనికి మించి సారము లేదు. పేన్నికట్టెల ప్రోవులను గాల్పఁగలిగినను అగ్ని తేజస్సున సూర్యుని మించఁజాలదుగదా. ౧

శ. స.—న. అవ్య. ఏతత్ ఏతే ఏతాని ఏతచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. లఘు లఘునీ లఘూని లఘుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. భూయస్యా భూయసీభ్యాం భూయసీభిః భూయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వచః వచసీ వచాంసి వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. వాచా వాగ్భ్యాం వాగ్భిః వాక్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అతిశయ్యతే అతిశయ్యేతే అతిశయ్యన్తే అతిపూర్వకశీఙ్ స్వప్నే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్మణి వర్తమానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. ఇంధనానాం ఓఘః ఇంధనౌఘః ఇంధనౌఘం దహతీతి ఇంధనౌఘధక్, ధక్ దహౌ దహః ఇంధనౌఘధక్ఛబ్దః హ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. అగ్నిః అగ్నీ అగ్నయః అగ్నిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. త్విషా త్విడ్భ్యాం త్విడ్భిః త్విట్ఛబ్దః ష. స్త్రీ. తృ. ఏ. న. అవ్య. అత్యేతి అతీతః అతియన్తి అతిపూర్వక ఇణ్ గతావిత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. పూషణం పూషణౌ పూష్ణః పూషన్ శబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ.

అత్యైతదేవ ప్రతిపాదయిష్యన్, అనన్యాతిశయనీయత యోపస్కరోతి.—

నైతదితి. లఘు సంక్షిప్తమపి, ఏతద్వచః, భూయస్యా బహుతరయా, విస్తృతయాపీత్యర్థః. 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా ఈయసున్. 'బహోర్లోపోభూచబహోః' రితీకారలోపః. బహోశ్చభూరాదేశః. వాచా నాతిశయ్యతే నాతిరిచ్యతే. గుర్వర్థత్వాదితిభావః. శీఙః కర్మణి లిట్ యక్. 'అయఙ్యిక్షితీ'తి అయఙాదేశః. తథాహి—ఇంధనౌఘాన్ దహతీతి ఇంధనౌఘధక్ కాష్ఠరాశిదాహకః, భూయానపీత్యర్థః. 'క్విపిఘత్వధత్వభష్భావాః. అగ్నిః త్విషా ప్రభయా, పూషణం సూర్యం, అల్పమపీతిభావః. నాత్యేతినాతిక్రామతి, తేజసః ప్రభావత్త్వ మివ వచసోఽర్థవత్త్వ మలంఘ్యత్వహేతు రిత్యర్థః. అత్ర సమానధర్మస్యబింబప్రతిబింబతయోక్తే ర్దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. ఐనచోఁ గృష్ణవాక్యమే చాలును. నీ వాగాడంబరముకూడ నేల యను దానిని గూర్చి చెప్పును.—

శ్లో. సంక్షిప్తస్యాప్యతోఽస్యైవ వాక్యస్యార్థగరీయసః,
సువిస్తరతరా వాచో భాష్యభూతా భవన్తు మే. ౨౪

టీ. అతః = ఇందువలన, సువిస్తరతరాః = మిగుల విపులములైన, మే = నాయొక్క, వాచః = పలుకులు, సంక్షిప్తస్యాపి = సంగ్రహింపఁబడినదైనను,

అర్థగరీయసః -అర్థ = సారాంశముచేత, గరీయసః = గొప్పవైన, అస్యైవ = ఈ, వాక్యస్య = మాటకు, భాష్యభూతాః = భాష్యమువంటివి, భవన్తు=అగుఁగాక.

తా. ప్రకృతాంశము కృష్ణవాక్యమే చాలును గాని నేనుగూడ గంభీరార్థముగల ఆయనమాటలకు వ్యాఖ్యానమువలె చక్కఁగా విప్పి చెప్పెదను.

శ. స.—సంక్షిప్తస్య సంక్షిప్తయోః సంక్షిప్తానాం సంక్షిప్తశబ్దః అ. నం. ష. ఏ. అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. న. ష. ఏ. అతః తసిలన్త మవ్యయం. అవ్య. వాక్యస్య వాక్యయోః వాక్యానాం వాక్యశబ్దః అ. న. ష. ఏ. అత్యన్తం గురు గరీయః అర్థేన గరీయః అర్థగరీయః తస్య అర్థగరీయసః, గరీయసః గరీయసోః గరీయసాం అర్థగరీయశ్శబ్దః స. న. ష. ఏ. సుష్ఠువిస్తరాః సువిస్తరాః అతిశయేన సువిస్తరాః సువిస్తరతరాః, సువిస్తరతరా సువిస్తరతరే సువిస్తరతరాః సువిస్తరతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. వాక్ వాచౌ వాచః వాక్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. బ. భాష్యైః భూతాః భాష్యభూతాః, భాష్యభూతా భాష్యభూతే భాష్యభూతాః భాష్యభూతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. భవతు భవతాత్ భవతాం భవన్తు భూసత్తాయా మిత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మై. ప్ర. బ. మమ మే ఆవయోః నౌ అస్మాకం నః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ.

యది హరివచో నాతిశయ్యతే అలం తర్హి తవాల్పవాగాడంబరైరత ఆహ.—

సంక్షిప్తస్యేతి. అతో హరివచసోఽనతిశయనీయత్వాదేవ, సువిస్తరతరాః ప్రపంచతరాః, 'ప్రథనేవావశబ్ద'ఇతి ఘఙ్ ప్రతిషేధే. 'బ్రూదోర బిత్యవ్ మేవాచః, సంక్షిప్తస్యాల్పాక్షరస్యాపి, అర్థేన గరీయసః. సూత్రకల్పస్యేత్యర్థః. 'అల్పాక్షర మసందిగ్ధం సారవ ద్విశ్వతోముఖమ్, అస్తోభ మనవద్యం చ సూత్రం సూత్రవిదో విదు' రితి లక్షణాత్. అస్యైవ వాక్యస్య నాన్యస్య భాష్యభూతాః భాష్యైస్సమాః నిత్య సమాసః, 'క్తాదౌ జంతౌ భూతం క్లీబం సమేఽతీతే చిరేత్రిష్వి'తి వైజయంతీ. వ్యాఖ్యానరూపాభవంత్విత్యర్థః. సూత్రవ్యాఖ్యానవిశేషో భాష్యం. 'సూత్రస్థం పద మాదాయ వాక్యైస్సూత్రానుసారిభిః, స్వపదానిచ వర్ణ్యంతే భాష్యం భాష్యవిదో విదు' రితిలక్షణాత్. మయాతు తదేవ విశేషప్రకాశనాయ వ్యాఖ్యాయతే న త్వతిశయాయ. ప్రత్యాఖ్యాయత ఇత్యదోష ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇట్లు తిన్నగా దండయాత్రనే స్థిరపఱచుచు దీని కుద్ధవుఁడేదైన నడ్డు చెప్పునేమో అని మూఁడు శ్లోకములచే దానిని నిరాకరించును.—

శ్లో. విరోధివచసో మూకాన్వాగీశానపి కుర్వతే,
జడానప్యనులోమార్థాః ప్రవాచః కృతినాం గిరః. ౹ 28

టీ. కృతినాం=నేరుపరులయొక్క, గిరః=మాటలు, విరోధివచసః=విరుద్ధపు మాటలుగల, వాగీశానపి=వాక్పతులనుసైతము, మూకాన్=మూఁగవారినిగా, కుర్వతే=చేయుచున్నవి. అనులోమార్థాన్=అనుకూల వచనములుగల, జడానపి=అజ్ఞులను సైతము, ప్రవాచః=సంభాషణచతురులనుగా, కుర్వతే=చేయుచున్నవి.

తా. ప్రాజ్ఞులైనవారంకి లెక్కఁగి మాటాడిరేని వారికిఁ బ్రతికూలముగా మాటలాడఁ దలఁచుకొన్నవా రెంతవాదశూరులయ్యును నోడిపోవుదురు. వారికనుకూలురేని యెంతమందులైనను మంచివాగ్ధోరణి కలవారగుదురు.

శ. స.—విరోధీని వచాంసి యేషాంతే విరోధివచసః తాన్ విరోధివచసః, వచసం వచసౌ వచసః విరోధివచశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. బ. మూకం మూకౌ మూకాన్ మూకశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. వాచాం ఈశాః వాగీశాః తాన్ వాగీశాన్, వాగీశం వాగీశౌ వాగీశాన్ వాగీశశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. కురుతే కుర్వాతే కుర్వతే డుకృఞ్ కరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మనేపది ప్ర. బ. జడం జడౌ జడాన్ జడశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. అనులోమః అర్థః యేషాంతే అనులోమార్థాః తాన్ అనులోమార్థాన్, అర్థం అర్థౌ అర్థాన్ అనులోమార్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ప్రగల్భాః వాచ యేషాంతే ప్రవాచః తాన్ ప్రవాచః, ప్రవాచం ప్రవాచౌ ప్రవాచః ప్రవాక్శబ్దః చ. పు. ద్వి. బ. కృతినః కృతినోః కృతినాం కృతిన్శబ్దః న. పు. ష. బ. గీః గిరౌ గిరః గీర్శబ్దః రేఫాన్తః స్త్రీ. ప్ర. బ.

ఇత్థం యానం సిద్ధాంతయిత్వా తత్రోద్భవప్రతిరోధం హృది నిధాయ త్రిభిః ప్రత్యాచష్టే.—

విరోధీత్యాది. కృతినాం కుశలానాం, గిరః కర్త్ర్యః, విరోధివచసః ప్రతికూలవాదినః, వాగీశాన్ వాక్పతీనపి, 'వాగీశో వాక్పతి స్సమౌ' త్యమరః. మూకాన్ నిర్వాచః, కుర్వతే జడయంతీత్యర్థః. అనులోమోఽనుకూలః, అర్థోఽభిధేయం, యేషాంతే అనులోమార్థాః అనుకూలవాదిన ఇత్యర్థః. తాన్ జడాన్ మందానపి ప్రవాచః ప్రగల్భవాచః, కుర్వతే, అతో నాస్మద్గిరః ప్రతివాచ్యా ఇతి భావః. అత్ర వాగీశానాం మూకీకరణాత్ జడానాం ప్రవాక్త్వకరణాచ్చ శక్యః స్తువర్ణనరూపో విశేషాలంకారభేదః. అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిప్రతిభోత్థాపిత ఇతి సంకరః.

అవ. తనబా గెఱిఁగిన రాజునకు తనకుఁ బ్రతికూలముగాఁ దోఁచినను నీతివేత్తయగువానిమాట పథ్యముగా గ్రహింపఁదగునందు రని తలఁచుకొని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. షడ్గుణా శ్శక్తయ స్తిస్ర స్సిద్ధయశ్చోదయా స్త్రయః,
గ్రంథానధీత్య వ్యాకర్తు మితి దుర్మేధసోఽప్యలమ్. ౨౬

టీ. దుర్మేధసోఽపి = చుఱుకుఁ దనము లేనివారైనను, గ్రంథాన్ = శుక్రనీతి మున్నగు గ్రంథములను, అధీత్య = చదివి నేర్చుకొని, గుణాః = సంధి విగ్రహయానాసన ద్వైధీభావసమాశ్రయములు, షట్ = ఆఱు, శక్తయః = ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తులు, తిస్రః = మూఁడు, సిద్ధయః = ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తులవలనఁ గలిగెడు కార్యసిద్ధులు, తిస్రః = మూఁడు, ఉదయాః = వృద్ధిక్షయస్థానములు, త్రయః = మూఁడు, ఇతి = ఇట్లు, వ్యాకర్తుం = వివరించుటకొఱకు, అలం = చాలుదురు.

తా. ఎంత మతి లేని వారైనను శుక్రనీతి మొదలగు గ్రంథములు చదివి సంధ్యాదిగుణము లాఱు. ప్రభుత్వాదిశక్తులు మూఁడు. వానివలన నయ్యెడు కార్యసిద్ధులు మూఁడు. వానివలన నేర్పడునట్టి పూర్వస్థితినుండి పెరుగుట తఱుఁగుట రెండును లేక యెప్పటియట్ల యుండుట అను నుదయములు మూఁడు. అని లెక్కఁబెట్టఁ గలిగియే యుందురు. కావున సంధ్యాది స్వరూపము మంత్ర శాస్త్ర వచనములట్లే వల్లించి యొప్పఁజెప్పుచు అనుభవములేమి పంచాంగ నిర్ణయము జేయ లేని యుద్ధవాదులు జెప్పుమాటలు పాటిగావు అని తాత్పర్యము. ఇది యంతయు 'ఉత్తిష్ఠమానస్తుపరః' అను యానము నొప్పుకొనుచున్న కృష్ణవాక్యము ననుసరించి చెప్పఁబడినది.

శ. స.—షట్, షట్ షడ్భిః షడ్భ్యః, షడ్భ్యః షణ్ణాం షట్సు షట్ఛబ్దః ష. పు. ప్ర. నిత్య. బ. గుణః గుణౌ గుణాః గుణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. శక్తిః శక్తీ శక్తయః. శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. తిస్రః తిస్రః తిసృభిః తిసృభ్యః, తిసృభ్యః తిసృణాం తిసృషు త్రిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. సత్య బ. సిద్ధిః సిద్ధీ సిద్ధయః సిద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఉదయః ఉదయౌ ఉదయాః ఉదయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. త్రయః త్రీన్ త్రిభిః త్రిభ్యః, త్రిభ్యః త్రయాణాం త్రిషు త్రిశబ్దః ఇ. పు. నిత్య బ. గ్రంథం గ్రంథౌ గ్రంథాన్ గ్రంథశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అధీత్య ల్యబన్తావ్యయం వ్యాకర్తుం తుమున్నంతావ్య. ఇతి. అవ్య. దుర్మేధాః దుర్మేధసౌ దుర్మేధసః దుర్మేధశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. అలం అవ్య.

వస్త్వాత్మనీనేన స్వామినా 'బుద్ధేః ఫలమనాగ్రహా' ఇతి న్యాయేన శాస్త్రజ్ఞవచనం ప్రతికూలమపి గ్రావ్య మేవేత్యాశయంక్యాహ.—

షడితి. దుష్టా మేధా యేషాం తే దుర్మేధసో మందబుద్ధయోఽపి, 'నిత్యమసిచ్ప్రజామేధయో' రితి సమాసాంతోఽసిచ్ప్రత్యయః. గ్రంథా నాశనసాదీన్, అధీత్య పఠిత్వా, గుణాః సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాఖ్యాః షట్, శక్తయః ప్రభుమంత్రోత్సాహాఖ్యా స్తిస్రః, సిద్ధయః పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యాః పురుషార్థాః లాభాత్మకాః తాశ్చతిస్రః ప్రభువసిద్ధిర్మంత్రసిద్ధిరుత్సాహసిద్ధిశ్చేతి. ఉదయాః వృద్ధిక్షయస్థానానిచ త్రీణీతి న్యాయేన ఉదయా ఉచ్యంతే—తత్ర వృద్ధిక్షయౌ పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యా శక్తిసిద్ధ్యోః పూర్వావస్థాత ఉపచయాపచయౌ స్థానం సామ్యేనావస్థానం తే చ త్రయ ఇతి వ్యాకర్తుం వ్యాఖ్యాతుం అలం సమర్థాః 'పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేష్వి'తి తుమున్ ప్రత్యయః. పంచాంగనిర్ణయశక్తివికలానాం సిద్ధ్యాదిస్వరూపసంఖ్యామాత్రపాఠకానా మశాస్త్రజ్ఞత్వా ద్బుద్ధవాదయో న్సగ్రామ్యావచన ఇత్యభిసంధిః. అత్రామరసింహః—'సంధి ర్నా విగ్రహో యాన మాసనం ద్వైధ మాశ్రయః, షడ్గుణా శ్శక్తయ స్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమంత్రజాః. క్షయస్థానంచ వృద్ధిశ్చ త్రివర్గో నీతివేదినామ్.' ఇతి అత్రారివిజిగీషోర్వ్యవస్థాకరణలక్షణ మైక్యం సంధిః విరోధో విగ్రహః. విజిగీషో రరిం ప్రతి యాత్రా యానమ్. తయోర్మిథః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయా తూష్ణీ మవస్థాన మాసనమ్. దుర్బలప్రబలయోః ద్విషోః వాచికమాత్మసమర్పణం ద్వైధీభావః. అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయః కోశదండోత్థం తేజః ప్రభావః. కర్తవ్యార్థేషు స్థైర్యాన్ ప్రయత్న ఉత్సాహః షాడ్గుణ్యాచింతనం మంత్రః. సుగమ మన్యదితి సంక్షేపః. అత్ర కేషాంచిల్లక్షణాన్యుచ్యంతే—'ఉత్కృష్టబలవీర్యస్య విజిగీషోర్జయైషిణః, గుణానురక్తప్రకృతే ర్యాత్రా యానమితి స్మృతమ్. ఆసనం తుల్యబలయోరరినాయకయో స్సమమ్, పరస్పరస్య సామర్థ్యేఽధికారా దాసనం స్మృతమ్. అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ తత్పంచవిధముచ్యత' ఇతి. ద్వైధీభావస్తు—'బలినో ద్విషతో ర్మధ్యే వా చాత్మానం సమర్పయేత్, ద్వైధీభావేన వర్తేత కాకాక్షివదలక్షితః. ఉచ్ఛిద్యమానో బలవా న్నిరపాయప్రతిక్రియః, కులోద్గతం సత్య మార్యమాశ్రయేత బలోత్కటు' ఇతి ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోపేక్ష్య ఇతిహారే ర్వాక్యం యానాశ్రిత మభిప్రేత్య ఉక్తవా నితి సంక్షేపః.

అవ. శాస్త్రీయ వచనముల నుదాహరించువాఁడే శాస్త్రజ్ఞుఁడు. వానిమాటయే ప్రమాణముగా గ్రహింపఁ దగుననిన఼ఁ గాదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అనిర్లోడితకార్యస్య వాగ్జాలం వాగ్మినో వృథా,
నిమిత్తా దపరాద్ధేషో ర్ధానుష్కస్యేవ వల్గితమ్. ౨౭

టీ. అనిర్లోడితకార్యస్య-అనిర్లోడిత=చక్కఁగా శోధించఁబడని, కార్యస్య=కృత్యముగల, వాగ్మినః=బహువక్తయొక్క, వాగ్జాలం=మాటలసమూహము, నిమిత్తాత్

=గుఱినుండి, అపరాద్ధేషోః=చెదరినబాణముగలిగిన, ధానుష్కస్య=విలుకానియొక్క, వల్గితమివ=పరుగువలె, వృథా=వ్యర్థము.

తా. శాస్త్రము లెన్నిచదివినను కర్తవ్యాకర్తవ్య వివేకము లేని వదరుబోతుమాటలు గుఱితప్పిన బాణములుగల విలుకాని గంతులవలె నిరర్థకములు. కావున కార్యమెఱిఁగి చెప్పువానిమాటయే తీసికోవలెను. ఊరక వదరువానిమాటలు లెక్కసేయరాదు.

శ. స.—కర్తుం యోగ్యం కార్యం అనిర్లోడితం కార్యం యేనసః అనిర్లోడిత కార్యఃతస్య అనిర్లోడిత కార్యస్య, కార్యస్య కార్యయోః కార్యాణాం అనిర్లోడితకార్య శబ్దః అ. షు. ష. ఏ. వాచాం జాలం వాగ్జాలం, వాగ్జాలం వాగ్జాలే వాగ్జాలాని వాగ్జాల శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వాచోఽస్య సన్తీతి వాగ్మీ తస్య వాగ్మినః, వాగ్మినః వాగ్మినోః వాగ్మినాం వాగ్మిన్ శబ్దః న. పు. ష. ఏ. వృథా అవ్య. నిమిత్తాత్ నిమిత్తాభ్యాం నిమిత్తేభ్యః నిమిత్తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అపరాద్ధః, ఇషుః యస్యసః అపరాద్ధేషుః తస్య అపరాద్ధేషోః, అపరాద్ధేషోః అపరాద్ధేష్వోః అపరాద్ధేషూణాం అపరాద్ధేషు శబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. ధనుః ప్రహరణమస్య ధానుష్కః తస్య ధానుష్కస్య ధానుష్కస్య ధానుష్కయోః ధానుష్కాణాం ధానుష్కశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఏవ, అవ్య. వల్గితం వల్గితే వల్గితాని వల్గితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

నను శాస్త్రోక్తార్థవ్యాఖ్యాతైవ శాస్త్రజ్ఞః సఏవ గ్రాహ్యవచనశ్చేత్యాశంక్య నేత్యాహ.—

అనిర్లోడితేతి. అనిర్లోడితం అనాలోచితం కార్యం యేన తస్య, కార్యాకార్య మజానత ఇత్యర్థః. వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్మీ వావదూకః, 'వాచోయుక్తిపటు ర్వాగ్మీ వావదూకశ్చ వక్తరి' త్యమరః. 'వాచోగ్మిని' రితి గ్మినిప్రత్యయః. తస్య వాగ్జాలం వాగాడంబరం నిమిత్తా ల్లక్ష్యాత్, 'వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమంవిదు' రితి వైజయంతీ. అపరాద్ధేషోః స్ఖలితబాణస్య ధనుః ప్రహరణ మస్యేతి ధానుష్కః ధన్వీ. 'ప్రహరణ మి'తి ఠక్. 'ఇనుసుక్తాంతాత్కః, ఇదుపధస్యచేతి షత్వం. 'అపరాద్ధపృషత్కోఽసౌ లక్ష్యాద్యశ్చ్యుతసాయకః, ధన్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్క'ఇతి చామరః. తస్య వల్గితమివ వృథా నిష్ఫలం, కార్యజ్ఞస్య వచోగ్రాహ్యం న తు వాచాటస్యేతి భావః.

అవ. ఇట్లు షాడ్గుణ్యము మొదలగువాని వల్లెవేసినంతమాత్రముననే నీతివేత్త కాఁడు. అనిచెప్పి తానే ఆ నీతిస్వరూప మెట్టిదో తెలుపుచున్నాఁడు.—

శ్లో. సర్వకార్యశరీరేషు ముక్త్వాంగస్కంధపంచకమ్,
సౌగతానామివాత్మాన్యో నాస్తి మంత్రో మహీభృతామ్. ౨౮

టీ. సర్వకార్య శరీరేషు=శరీరములఁ బోలు నెల్ల కార్యములయందును, అఙ్గస్కంధ పఞ్చకం=స్కంధములఁ బోలు పంచాంగమును, ముక్త్వా=విడిచి, సౌగతానాం=బౌద్ధులకు, అన్యః=దేహభిన్నమైన, ఆత్మేవ=ఆత్మవలెనే, మహీభృతాం = రాజులకు, అన్యః =వేఱగు, మంత్రః=నీతికార్యాలోచనము, నాస్తి=లేదు.

తా. బౌద్ధులకు విషయప్రపంచ మనెడు రూపస్కంధమును, వానియొక్క జ్ఞానప్రపంచ మనెడు వేదనాస్కంధమును, ఆలయ విజ్ఞాన సంతాన మనఁగా విజ్ఞానస్కంధమును నామప్రపంచమును సంజ్ఞాస్కంధమును వాసనాప్రపంచమును సంస్కారస్కంధమును, ఈ పంచస్కంధములకంటె ఇతరమైన ఆత్మ లేదో అట్లేరాజులకును కర్మారంభోపాయము పురుషద్రవ్యసంపద, దేశకాలవిభాగము, వినిపాతప్రతీకారము, కార్యసిద్ధి యను శరీరముతో తుల్యమైన పంచాంగములకంటె నితరమైన మంత్రము లేదు.

శ. స.—కర్తుం యోగ్యాని కార్యాణి కార్యాణి శరీరాణీ వ కార్యశరీరాణి సర్వాణి చ తాని కార్యశరీరాణిచ సర్వకార్యశరీరాణి తేషు సర్వకార్యశరీరేషు, శరీరే శరీరయోః శరీరేషు సర్వకార్యశరీరశబ్దః అ. న. స. బ. ముక్త్వా క్త్వాంత మవ్యయం. అఙ్గానిస్కంధా ఇవ అంగస్కంధాః పంచపరిమాణ మస్యపంచకః అఙ్గస్కంధానాం పంచకః అఙ్గస్కంధపంచకః తం అఙ్గస్కంధపంచకం, పంచకం పంచకౌ పంచకాః అంగస్కంధపంచకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. సుగతః భక్తిః యేషాంతే సౌగతాః తేషాం సౌగతానాం, సౌగతస్య సౌగతయోః సౌగతానాం సౌగతశబ్దః అ. పు. ష. బ. ఇవ అవ్య. ఆత్మా ఆత్మానా ఆత్మానః ఆత్మన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అన్యః అన్యౌ అన్యే అన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. అస్తి స్తః సన్తి అసభువీత్యస్మాద కర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. ఏ. మంత్రః, మంత్రః మంత్రౌ మంత్రాః మంత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మహీం బిభర్తీతి మహీభృతః తేషాం మహీభృతాం, మహీభృతః మహీభృతోః మహీభృతాం మహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ.

ఇత్థం షాడ్గుణ్యాదిపాఠమాత్రం న మంత్ర ఇతి సిద్ధే సంప్రతి స్వయం మంత్రస్వరూప మాహ.—

సర్వేతి. కార్యాణి సంధ్యాదీని, తాని శరీరాణీవేత్యుపమితసమాసః వ్యాఖ్యానే సౌగతానా మివేతి లింగాత్. తేషు సర్వేషు కార్యశరీరేషు సర్వేష్వపి శరీరేష్వివ, సర్వకార్యేష్విత్యర్థః. అంగాని స్కంధా ఇవేతి పూర్వవత్సమాసః. తేషాం

పంచకం ముక్త్వాస్కంధపంచకమివ అంగపంచకం ముక్త్వేత్యర్థః. పంచ పరిమాణ మస్యేతి పంచకః 'సంఖ్యాయా స్సంజ్ఞాసంఘసూత్రాధ్యయనేషు' ఇతి కన్ప్రత్యయః. సుగతో భక్తిర్భజనీయో యేషాం సౌగతా బౌద్ధాః 'భక్తి'రితి సూత్రేణ అణ్ప్రత్యయః. తేషా మస్య ఆత్మేవ, మహీభృతా మస్యో మంత్రో నాస్తి కర్మణా మారంభోపాయః, పురుషద్రవ్యసంపత్, దేశకాలవిభాగః, వినిపాతప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచాంగాని, యథాహ కామందకః—'సహాయా స్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః, విపత్తేశ్చ ప్రతీకారః సిద్ధిః పంచాంగ మిష్యతే' ఇతి. రూప వేదనా విజ్ఞానసంజ్ఞా సంస్కారాః పంచస్కంధాః. తత్ర విషయప్రపంచో రూపస్కంధః తజ్జ్ఞానప్రపంచో వేదనాస్కంధః. ఆలయవిజ్ఞానసంతానో విజ్ఞానస్కంధః. నామప్రపంచస్సంజ్ఞాస్కంధః. వాసనాప్రపంచ స్సంస్కారస్కంధః. ఏవం పంచధా పరివర్తమానో జ్ఞానసంతాన ఏవా త్మేతి బౌద్ధాః. ఏవం చ యథా బౌద్ధానాం సర్వేషు శరీరేషు స్కంధపంచకాతిరిక్త ఆత్మా నాస్తి, తథా రాజ్ఞా ముక్తాంగపంచకాతిరిక్తో మంత్రో నాస్తీత్యుపమాలంకారః. తచ్చ అస్మాకం సమగ్ర మేవే త్యయ మేవ యాత్రాకాల ఇతిభావః.

అవ. విచారింపఁబడిన విషయమును నెఱవేర్చుటకు విలంబమొనర్పఁ దగదని నుడువుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మంత్రో యోధ ఇవాధీర స్సర్వాంగై స్సంవృతై రపి,
చిరం న సహతే స్థాతుం పరేభ్యో భేదశంకయా. ౨౯

టీ. సంవృతైః = గుప్తములగు, సర్వాంగైః = కర్మారంభోపాయము మున్నగు పంచాంగములతోడను (వక్షస్థలాదులతోడను), ఉపలక్షితోఽపి = కూడికొనినదయ్యును, మంత్రః = నీతికార్యాలోచనము, అధీరః = పిరికివాఁడైన, యోధఇవ = యుద్ధభటుఁడుంబోలె, పరేభ్యః = ఇతరులవలన (శత్రువులవలన), భేదశంకయా = మూఁడవవానికిఁ దెలియునను భీతిచే (చీల్పఁబడుదునను భయముచేత), చిరం స్థాతుం = ఆలస్యముచేయుటకు (చాలసేపు నిలువఁబడుటకు), న సహతే = ఓర్వదు.

తా. పిరికిబంటు రొమ్ము మొదలగు నవయవముల నెల్లఁ గవచాదులతోఁ గప్పుకొనియు యుద్ధమున శత్రువులు భేదింతురను భీతిచేఁ జాలసేపు నిలువనోపని యట్లే సంధ్యాదివిషయమగు కార్యాలోచనము గార్యారంభోపాయము మున్నగు పంచాంగములచే సుగుప్తంబయ్యు నితరులకుఁ దెలియునను సంశయమున విలంబమును సైఁపదు. ఆలోచింపఁబడిన విషయము బయల్పడినచో గార్యహాని యగుం గావున విలంబము చేయంబనదు.

శ. స.—మంత్రః, మంత్రౌ మంత్రాః మంత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యుధ్యతఇతి యోధః, యోధౌ యోధాః యోధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అధీరః అధీరౌ అధీరాః అధీరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సర్వాణి చ తాన్యం గాని సర్వాంగాని తైః సర్వాంగైః, అంగేన అంగాభ్యాం అంగైః సర్వాంగశబ్దః అ. న. తృ. బ. సంవృతైః, సంవృతేన సంవృతాభ్యాం సంవృతైః సంవృతశబ్దః అ. న. తృ. బ. అపి అవ్య. చిరం అవ్య. న అవ్య. సహతే సహేతే సహంతే షహ మర్షణఇత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనే పది ప్రథమపురుష ఏ...తః స్థాతుం తుమున్నంతమవ్య. పరస్మాత్, పరాత్ పరాత్ పరాభ్యాం పరేభ్యః పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. భేదస్యశంకా భేదశంకా తయా భేదశంకయా, శంకయా శంకాభ్యాం శంకాభిః భేదశంకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

అథ మంత్రితార్థక్రియావిళంబే దోష మాహ.—

మంత్రఇతి. సంవృతైః గుప్తైః సర్వాంగైః పూర్వోక్తైః ఉపాయాదిభిః, ఉర స్థలాదిభి శ్చోపలక్షిత సర్వాంగసంవృతోఽపీత్యర్థః. మంత్రో విచారః, అధీరోభీరుః, యుధ్యత ఇతి యోధః భటఇవ పచాద్యచ్. పరేభ్యః అన్యేభ్యోఽరిభ్యశ్చ. 'పరందూ రాన్యముఖ్యేషు పరోఽరిపరమాత్మనో' రితి వైజయంతీ. భేదో విదారణం, తృతీయాగాఢిత్వంచ తస్య శంకయా చిరం స్థాతుం విళంబితు మిత్యర్థః. న సహతే న క్షమతే. 'శకధృషే' త్యాదినా తుమున్ప్రత్యయః. అతో న విళంబితవ్యం అన్యథా మంత్రభేదే కార్యహానిః స్యా దితి భావః.

అవ. మఱియు నీతి స్వరూపమునుఁబట్టియు విలంబముచేయరాదను నభిప్రాయ మును చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఆత్మోదయః పరజ్యాని ర్ద్వయం నీతిరితీయతీ,
తదూరీకృత్య కృతిభి ర్వాచస్పత్యం ప్రతాయతే. 30

టీ. ఆత్మోదయః-ఆత్మ=తనయొక్క, ఉదయః=వృద్ధి, పరజ్యానిః-పర=శత్రువుని యొక్క, జ్యానిః=హానియు, ఇతి=అను, ద్వయం=రెండు, ఇయతీ=ఇంతమాత్రమే, నీతిః=నీతిసంగ్రహము, తత్=ఆరెంటిని, ఊరీకృత్య=అంగీకరించి, కృతిభిః=నేర్పరుల చేత, వాచస్పత్యం = వాగ్మిత్వము, ప్రతాయతే=విస్తరింపఁబడుచున్నది.

తా. తనయభివృద్ధి శత్రునాశనము నను నీరెండుమాత్రమే నీతి యొక్క సారాంశములు. వీనినే నేర్పరులగు వారు పలుదెఱఁగుల విస్త రించి చెప్పుదురు. కావునఁ దన యభివృద్ధిఁగోరెడువాఁడు బ్రాలుమాల కయే శత్రువులఁ బరిమార్చవలయు.

శ. స.—ఆత్మనః ఉదయః ఆత్మోదయః, ఉదయః ఉదయౌ ఉదయాః ఆత్మోదయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరస్య జ్యానిః పరజ్యానిః, జ్యానిః జ్యానీ జ్యానయః పరజ్యానిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ద్వౌ అవయవౌ అస్య ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నీతిః నీతీ నీతయః నీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇతి ఇయతీ, ఇయతీ ఇయత్యౌ ఇయత్యః ఇయతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. ఊరీకృత్య ల్యబంతమవ్య. కృతినా కృతిభ్యాం కృతిభిః కృతిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. వచసాం పతిః వచస్పతిః వచస్పతేర్భావః వాచస్పత్యం, వాచస్పత్యం వాచస్పత్యే వాచస్పత్యాని వాచస్పత్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ప్రతాయతే ప్రతాయేతే ప్రతాయంతే ప్రపూర్వక తనువిస్తారే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపది ప్ర. ఏ.

కించ నీతిస్వరూపపర్యాలోచనయాపి న విళంబః కార్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ.—

ఆత్మోదయఇతి. ఆత్మనః ఉదయో వృద్ధిః, పరస్య జ్యాని ర్హానిః 'వీజ్యాహాజ్వరిభ్యోనిరి' త్యౌణాదికో నిప్రత్యయః. ఇతి ద్వయం ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇయతీ ఏతావతీ. 'కిమిదంభ్యాం వో ఘ'ఇతి వతుపోవస్యఘశ్చ 'ఉగితశ్చే'తి జీప్. నీతి ర్నీతి సంగ్రహః, ఏతద్ద్వయాతిరిక్తో న కశ్చిన్నీతిపదార్థోఽస్తీత్యర్థః. యదన్యత్ షాడ్గుణ్యాదివర్ణనం, సర్వోఽప్యయ మస్యైవ ప్రపంచ ఇత్యాహ—తదితి. తద్ద్వయమూరీకృత్య అంగీకృత్య, 'ఊరీకృత మురరీకృత మంగీకృత'మి త్యమరః. 'ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయాం, 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసే క్త్వో ల్యబాదేశః. కృతిభిః కుశలైః, వాచస్పత్యం వాగ్మిత్వం, కస్కాదిత్వాదలుక్సత్వే షష్ఠ్యాః పతిపుత్రేత్యాదినా సత్వమితి స్వామీ త న్నచ్ఛందోవిషయత్వాత్. బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః. ప్రతాయతే విస్తార్యతే, కర్మణి లట్. 'తనోతేర్య కి'త్యాత్వం, తస్మాదాత్మోదయార్థిభిరవిళంబా చ్ఛత్రు రుచ్ఛేత్తవ్యఇతి భావః.

అవ. వృద్ధిగలిగియున్నవానికి శత్రువులను నిరసించుటతో నేమి యన నట్లుగాదనుచున్నాఁడు.

శ్లో. తృప్తియోగః పరేణాపి న మహిమ్నా మహీయసామ్,
పూర్ణ శ్చంద్రోదయాకాంక్షీ దృష్టాంతోఽత్ర మహార్ణవః. ౩౧

టీ. మహీయసాం=మహాత్ములకు, పరేణాపి=ఉత్కృష్టమైనట్టియు, మహిమ్నా=ఐశ్వర్యముతో, తృప్తియోగః=తనివినొందుట, న=కాఁడదు, అత్ర=ఈయర్థమున, పూర్ణస్సన్=పరిపూర్ణుఁడయ్యును, చంద్రోదయాకాంక్షీ=చంద్రోదయమునుకోరుచున్న మహార్ణవః=సముద్రుఁడు, దృష్టాన్తః=నిదర్శనము.

తా. సముద్రుఁడు జలపరిపూర్ణుఁడైనను దనివినొందక చంద్రోదయమును నిరీక్షించుచున్నయట్లే రాజులు మిగుల నైశ్వర్యవంతులయినను నింతయె చాలుననక యింకను వృద్ధిఁబొందుటకు యత్నముజేయవలయునని భావము.

శ. స.—తృప్తేర్యోగః తృప్తియోగః, యోగః యోగౌ యోగాః తృప్తియోగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అపి అవ్య. న అవ్య. మహతో భావః మహిమా తేన మహిమ్నా మహిమ్నా, మహిమభ్యాం మహిమభిః మహిమన్శబ్దః న. పు. తృ. ఏ. అత్యంతం మహాంతః మహీయాంసః తేషాం మహీయసాం, మహీయసః మహీయసోః మహీయసామ్ మహీయశ్శబ్దః స. పు. ష. బ. పూర్ణః పూర్ణౌ పూర్ణాః పూర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రస్య ఉదయః చంద్రోదయః చంద్రోదయం ఆకాంక్షతీతి చంద్రోదయాకాంక్షీ, ఆకాంక్షీ ఆకాంక్షిణౌ ఆకాంక్షిణః చంద్రోదయాకాంక్షిన్శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. దృష్టః అంతః యస్మిన్సః దృష్టాంతః, అంతః అంతౌ అంతాః దృష్టాంతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అత్ర త్రలంతమవ్య. అర్ణాంసి అస్మిన్ సంతీతి అర్ణవః మహాంశ్చాసావర్ణవశ్చ మహార్ణవః, అర్ణవః అర్ణవౌ అర్ణవాః మహార్ణవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

నను లబ్ధోదయస్య కిం పరోచ్ఛిత్త్యే త్యాహ.—

తృప్తియోగఇతి. మహీయసాం మహాత్మనాం, పరేణ ప్రభూతేనాపి, మహిమ్నా ఐశ్వర్యేణ, తృప్తియోగః మహానయ మస్మాకం విభవ ఏతావానేవ అల మితి సంతోషలాభః, న, అత్ర తృప్త్యభావే పూర్ణస్సన్ చంద్రోదయాకాంక్షీ, వృద్ధ్యర్థమితిభావః. మహార్ణవ స్సముద్రఏవ దృష్టాంతః దృష్టో అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ స దృష్టాంతో నిదర్శనం, ఉపమానమితి యావత్. న రాజ్ఞాం వృద్ధావలంబుద్ధిః కార్యా. 'అసంతుష్టా ద్విజా నష్టా స్సంతుష్టా ఇవ పార్థివాః, సలజ్జా గణికా నష్టా నిర్లజ్జేవ కులాంగనే'తి న్యాయా దితి భావః. నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బింబప్రతిబింబభావేనౌపమ్యస్య గమ్యత్వే తస్యోత్థానాత్. కిం తు దృష్టాంతశబ్దేన తస్యాభిధానాత్ ఉపమాలంకారః. అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపాః శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పౌనరుక్త్యా పత్తే రిత్యేకావళ్యలంకారః.

"అసంతుష్టా ద్విజానష్టా స్సంతుష్టా ఇవపార్థివాః, సలజ్జాగణికానష్టా నిర్లజ్జేవకులాంగనా" యనున్యాయము నీయర్థమును జాటుచున్నది.

అవ. అట్లయినను దనివినొందుట యనర్థావహమనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. సంపదా సుస్థిరం మన్యో భవతి స్వల్పయాపి యః,
కృతకృత్యో విధి ర్మన్యే న వర్ధయతి తస్యతామ్. 32

టీ. యః=ఎవఁడు, స్వల్పయాపి=కొంచమైనను, సంపదా=కలిమిచేత, సుస్థిరంమన్యః=స్వస్థచిత్తుఁడననుకొనువాఁడు, భవతి=అగునో, తస్య=వానియొక్క, తాం=ఆసంపదను, కృతకృత్యః = తనపని నెఱవేర్చుకొనిన, విధిః = దైవము, నవర్ధయతి = పెంపొందఁజేయఁడు, ఇతి=అని, మన్యే=తలఁచెదను.

తా. కలిగినదానితో తృప్తిఁబొంది పురుషకారము లేకుండనుండు వానికి దైవముతోడ్పడఁడు అని తలంచెదను.

శ. స.—సంపదా సంపద్భ్యాం సంపద్భిః సంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. సుస్థిరమాత్మానంమన్యతఇతి సుస్థిరంమన్య, మన్యః మన్యౌ మన్యాః సుస్థిరంమన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. భవతి, భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర పు. ఏ. స్వల్పయా స్వల్పాభ్యాం స్వల్పాభిః స్వల్పాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అపి అవ్య. యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. కర్తుం యోగ్యం కృత్యం కృతం కృతం కృత్యం యేనసః కృతకృత్యః, కృత్యః కృత్యౌ కృత్యాః కృతకృత్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. విధిః, విధీ విధయః విధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. మన్యే తిఙన్తప్రతిరూపకమవ్యయం. న అవ్య. వర్ధయతి, వర్ధయతి వర్ధయతః వర్ధయంతి వృధువృద్ధావిత్యస్మాత్సకర్మకాణ్ణిజంతాత్కర్తరివర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. తాం తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

తథాపి సంతోషే దోష మాహ.—

సంపదేతి. యః స్వల్పయాపి సంపదా సుస్థిర మాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరంమన్యః, స్వస్థమానీ భవతి, 'అరుర్ద్విషద' తి ముమాగమః. తస్య అల్పసంతుష్టస్య, తాం స్వల్పసంపదం, కృతకృత్యః తావతైవ కృతార్థః విధిః దైవమపి, న వర్ధయతీతి మన్యే పౌరుషహీనం దైవమపి జుగుప్సతే తత్ప్రవృత్తేః పౌరార్థ్యా దితి భావః. మన్యే ఇత్యేతస్య వాక్యార్థః కర్మ. మన్య ఇత్యేతత్తిఙంత ప్రతిరూపక మవ్యయమ్. 'మన్యే శంకే ధ్రువం రూపం ప్రాయ ఇత్యేవమాదయ' ఇతి.

అవ. ఇదిగాక పరాక్రమమువల్ల లభించినదియే యుదయము (వృద్ధి) గాని మఱియొండుగాదని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. సమూలఘాత మఘ్నంతః పరా న్నోద్యంతి మానినః,
ప్రధ్వంసితాంధతమస స్తత్రోదాహరణం రవిః. 33

టీ. మానినః = మానవంతులు, పరాన్ = శత్రువులను, సమూలఘాతం=మూలచ్ఛేదమగునట్లు, అఘ్నంతః=సంహరించనివారలై, నోద్యంతి=ఉదయము(వృద్ధి)ను బొందరు. తత్ర=అవిషయమున, ప్రధ్వంసితాంధతమసః-ప్రధ్వంసిత=(ఉదయించుటకు ముందే) నశింపఁబడిన, అంధతమసః = గాఢాంధకారముగల, రవిః = సూర్యుఁడు, ఉదాహరణం=దృష్టాంతము.

తా. సూర్యుఁడు చీకటిని పోఁగొట్టి యుదయించు చందమున రాజులు శత్రువులను దునుమాడియే యభ్యుదయమును గాంతురు.

శ. స.—సమూలంహత్వా సమూలఘాతం ణములంతమవ్యయం, అఘ్నంతః, అఘ్నన్ అఘ్నంతౌ అఘ్నంతః అఘ్నచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. పరాన్, పరం పరౌ పరాన్ పరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. న అవ్య. ఉదేతి ఉదీతః ఉద్యంతి ఉత్పూర్వ్యాకిణ్ గతావిత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపది ప్ర. బ. మానః ఏషామస్తీతి మానినః, మానీ మానినౌ మానినః మానిన్శబ్దః న. పు. ప్ర. బ. అంధయతీత్యంధం అంధంతమః అంధతమసం ప్రధ్వంసితం అంధతమసం యేనసః ప్రధ్వంసితాంధతమసః, తమసః తమసౌ తమసాః ప్రధ్వంసితాంధతమసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తత్ర త్రలంతమవ్యయం ఉదాహరణం ఉదాహరణే ఉదాహరణాని ఉదాహరణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. రవిః, రవిః రవీ రవయః రవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

కించ పరాక్రమలబ్ధఏవోదయో నాన్య ఇత్యాహ.—

సమూలఘాతమితి. మానినః అభిమానవంతః. పరాన్ శత్రూన్, సమూలం హత్వా సమూలఘాతం, అఘ్నంతః అనున్మూలయంత ఇత్యర్థః, 'సమూలాకృత జీవేషు హన్ కృఞ్ గ్రహః'ఇతి ణముల్ప్రత్యయః. 'హనస్తోఽచ్చిణ్ణలోః'రితి నకారస్య తకారః. హోహంతే ఞ్ణిన్నే ష్వి'తి కుత్వం. కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ ఇతి హంతే రనుప్రయోగతః, నోద్యంతి ఉదయం న ప్రాప్నువంతి, కింతు హత్వై వోద్యంతీత్యర్థః. తత్ర హత్వైవోదయే అంధయతీ త్యంధం గాఢం తత్తమః అంధతమసం. 'ధ్వాంతే గాఢేఽంధతమసమి' త్యమరః. 'అవతమసమంధేభ్య స్తమస' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. ప్రధ్వంసిత మంధతమసం యేన సః, ఉదయాత్ప్రాగితి భావః. రవిః. ఉదాహరణం దృష్టాంతః, అత్రాపి దృష్టాంతోఽత్ర మహార్ణవ ఇతి వదుపమాలంకారః. న దృష్టాంత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

అవ. ఇదియునుంగాక శత్రువులను జంపనిచోఁ బ్రతిష్ఠయే లేదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. విపక్ష మఖిలీకృత్య ప్రతిష్ఠా ఖలు దుర్లభా,
అనీత్వా పంకతాం ధూళి ముదకం నావతిష్ఠతే. 3౪

టీ. విపక్షం = శత్రుపక్షమును, అఖిలీకృత్య = నిర్మూలముజేయక, ప్రతిష్ఠా = నిలువఁబడుట, దుర్లభాఖలు = దుర్లభముగదా, తథాహి = అదియట్లేగదా, ఉదకం = నీరు, ధూళిం = (తనపైఁగ్రమ్ముగొనియెడు దుమ్మును, పంకతాం = బురదయగుటను, అనీత్వా = పొందించక, నావతిష్ఠతే = ఉండదు.

తా. శత్రువర్గమును మొదలంటఁ దెగనఱికిననే గాని నెమ్మదిగా నిలువ వీలుగాదు. ఎగసి తనపైఁ గ్రమ్ముకొని వచ్చుధూళిని బురదగా నణఁగఁద్రొక్కియేగదా నీరు నిర్మలస్థితి నుండనోపును.

శ. స.—విరుద్ధశ్చాసౌ పక్షశ్చ విపక్షః తం విపక్షం, విపక్షం విపక్షౌ విపక్షాన్ విపక్షశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అఖిలం ఖిలం కృత్వాఖిలీకృత్య న ఖిలీకృత్య అఖిలీకృత్య ల్యబంతమవ్యయం ప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠా ప్రతిష్ఠే ప్రతిష్ఠాః ప్రతిష్ఠా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఖలు అవ్య. దుఃఖేన లబ్ధుంశక్యా దుర్లభా, దుర్లభా దుర్లభే దుర్లభాః దుర్లభాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అనీత్వా త్వాప్రత్యయాంత మవ్య. పంకస్య భావః పంకతా తాం పంకతాం, పంకతాం పంకతే పంకతాః పంకతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధూళిం, ధూళిం ధూళీ ధూళీః ధూళిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉదకం, ఉదకం ఉదకే ఉదకాని ఉదకశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. న అవ్య. అవతిష్ఠతే, అవతిష్ఠతే అవతిష్ఠేతే అవతిష్ఠంతే అవపూర్వక ష్ఠాగతి నివృత్తావిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటిఆత్మనేపద ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

కించ అనుచ్ఛిన్నశత్రోః ప్రతిష్ఠైవ దుర్లభేత్యాహ.—

విపక్షమితి. విపక్షం శత్రుపక్షం, అఖిలీకృత్య ఖిలముత్సన్న మకృత్వా అనున్మూల్యేత్యర్థః 'ఖిలంతు ప్రహతస్థానమి'తి యాదవః. ఖిలశబ్దాత్. 'అభూతతద్భావేచ్వి' రితి చ్విప్రత్యయః. 'చావి'తీత్వం తతోనఞ్ సమాసశ్చ ప్రతిష్ఠా దుర్లభాఖలు తథాహి—ఉదకం కర్తృ-ధూళిం, స్వపరిభావినీమిత్యర్థః. పంకతా మనీత్వా నాథః కృత్వేతిభావః. నావతిష్ఠతే, కింతు నీత్వైవ తిష్ఠతీ త్యర్థః. 'సమవప్రవిభ్యః స్థ' ఇత్యాత్మనేపదం వాక్యభేదేన ప్రతిబింబసాపేక్షో దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. ఒంటిగాఁ డీశిశుపాలుఁడు మనలనేమి జేయఁగలండన నట్లుగాదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ధ్రియతే యావదేకోఽపి రిపు స్తావ త్కుత స్సుఖమ్,
పురః క్లిశ్నాతి సోమం హి సైంహికేయోఽసురద్రుహామ్. 35

టీ. ఏకోఽపి=ఒక్కఁడైనను, రిపుః=శత్రువు, యావత్=ఎంతవఱకు, ధ్రియతే=నిలిచియుండునో, తావత్ = అంతదనుక, సుఖం = సౌఖ్యము, కుతః = ఎక్కడిది,

తథాహి=అట్లేగదా, సైంహికేయః= రాహువు, అసురద్రుహాం = దేవతలయొక్క, పురః=ముందర, సోమం=చంద్రుని, క్లిశ్నాతి=బాధించుచున్నాఁడు.

తా. ఒక్కఁడేగదా శత్రువు మనకేమి భయమని యేమఱి యూరకుండరాదు. ఒకఁడైనను శత్రువుగలిగియుండునంతవఱకు సౌఖ్యముగలుగనేరదు. సింహికాతనయుఁడగు రాహువు రాక్షసవిద్రోహులగు దేవతల సమక్షముననే చంద్రుని పీడించుచుండునుగదా?

శ. స —ధ్రియతే, ధ్రియతే ధ్రియేతే ధ్రియంతే ధృఞ్ అవస్థాన ఇత్యస్మాద కర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపద ప్రథమపురుషైకవచనాంతః యావత్ అవ్య. ఏకః, ఏకః ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్మాత్ ఏకస్య ఏకస్మిన్ ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. అపి, అవ్య. రిపుః అనిష్టంరపతీతి రిపుః, రిపుః రిపూ రిపవః రిపుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. కుతః అవ్య. సుఖం, సుఖం సుఖే సుఖాని సుఖశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. పురః, అవ్య. క్లిశ్నాతి క్లిశ్నీతః క్లిశ్నంతి క్లిశూవిబాధనే ఇత్యస్మాత్స కర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్రథ పు. ఏ. సోమం, సోమం, సోమౌ సోమాన్ సోమశ్శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హి అవ్య. సింహికాయాః అపత్యం పుమాన్ సైంహికేయః, సైంహికేయః సైంహికేయౌ సైంహికేయాః సైంహికేయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అసురేభ్యః ద్రుహ్యంతీతి అసురద్రుహః తేషాం అసురద్రుహాం, ద్రుహః ద్రుహోః ద్రుహామ్ అసురద్రుట్ఛబ్దః హ. పు. ష. బ.

నన్వయమేకాకీ శిశుపాలః కిమస్మాకం కరిష్యతీత్యాశంక్యాహ.—

ధ్రియతఇతి. ఏకోఽపి రిపుః, యావత్ ధ్రియతే అవతిష్ఠతే, ధృఞ్ అవస్థాన ఇతి ధాతోస్తౌదాదికాత్కర్తరి లట్. 'రిఙ్ శయగ్లిఙ్క్షు'ఇతి రిఙాదేశః. తావత్తదవధి సుఖం కుతః, 'యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ వి' త్యమరః. తథాహి సింహికాయాః అపత్యం పుమాన్ సైంహికేయో రాహుః,'తమస్తు రాహుస్స్వర్భాను స్సైంహికేయో విధుంతుద' ఇత్యమరః. 'స్త్రీభ్యో ఢక్' అసురద్రుహాం దేవానాం పురోఽగ్రే,సోమం క్లిశ్నాతి బాధతే, ప్రాచుర్యాత్సోమ గ్రహణం సూర్యగ్రహణం చేతి భావః. తస్మాదేకోఽపి శత్రుః ఛేత్తవ్యః 'అగ్నేశ్శేషమృణాచ్ఛేషం శత్రోశ్శేషం న శేషయే' దితి తాత్పర్యమ్. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. మిగుల దుర్బలుఁడగు నీ చేదిరాజు మనల నేమిసేయఁగలవాఁడని యుందురని తలంచి వాఁడు ప్రబలుఁడని చెప్పుటకొఱకు శత్రుమిత్రులయొక్క బలాబలముల నిరూపించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. సఖా గరీయాఞ్ఛత్రుశ్చ కృత్రిమస్తౌ హి కార్యతః,
స్యాతా మమిత్రౌ మిత్రే చ సహజప్రాకృతా వపి. ౩౬

టీ. కృత్రిమః = ఉపకారరూపమగు క్రియవల్లనైన, సఖా = మిత్రుఁడు; గరీయాఞ్=ప్రబలుఁడు, (కృత్రిమః=అపకారరూప మగు క్రియవల్లనైన, శత్రుశ్చ= శత్రువును,) గరీయాఞ్=ప్రబలుఁడు, హి=ఏలనన, తౌ=ఆ కృత్రిమ మిత్ర శత్రులు, కార్యతః=ఉపకారపకారము లనెడు కార్యములవలన నైన, సహజప్రాకృతావపి= సహజమిత్రశత్రులును ప్రాకృత మిత్రశత్రువులును మాత్రము, అమిత్రౌ=శత్రువులుగను, మిత్రేచ=మిత్రులుగను గూడ, స్యాతాం=అగుదురు.

తా. కృత్రిమమిత్రుఁడు, సహజమిత్రుఁడు, ప్రాకృతమిత్రుఁడు నని కృత్రిమ శత్రువు, సహజశత్రువు, ప్రాకృతశత్రువునని శత్రువులును ము త్తె అంగులం బరగుదురు. అం దుపకారము జేసినవాఁడు కృత్రిమమిత్రుఁడు. పినతల్లి కొడుకులును పెత్తల్లికొడుకులును, మేనత్త మేనమామ కొడుకులును సహజమిత్రులు. తనదేశమున కానియున్న దేశమున కావలిదేశపు రాజు ప్రాకృతమిత్రుఁడు. ఇట్లే అపకారము జేసినవాఁడు కృత్రిమశత్రువు. పినతండ్రి పెత్తండ్రులు వారి కొడుకులును సహజశత్రువులు. తనదేశమునకు సరిహద్దు దేశపురాజు ప్రాకృతశత్రువు ననియెఱుంగునది. ఇందు సహజప్రాకృతమిత్రశత్రువులు వారుజేయు నుపకారాపకారములంబట్టి మిత్రులుగను శత్రువులుగను మారుచుండవచ్చును. ఉపకారముజేసి మిత్రుఁడగువాఁడును అపకారముజేసి శత్రువగువాఁడును మాత్రము తాఁజేసిన యాకార్యము యావజ్జీవమును దొలఁగనిది కావున మిత్రుఁడు మిత్రుఁడుగను శత్రువు శత్రువుగను మాత్రమే యుందురు. కృత్రిమ మిత్రశత్రుత్వము ప్రబలమైనది యని భావము.

శ. స.—సఖా, సఖా సఖాయౌ సఖాయః సఖిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతంగురుః గరీయాఞ్, గరీయాఞ్ గరీయాంసౌ గరీయాంసః గరీయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. శాతయతీతిశత్రుః, శత్రుః శత్రూ శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అవ్య. క్రియయా నిర్వృత్తః కృత్రిమః, కృత్రిమః కృత్రిమౌ కృత్రిమాః కృత్రిమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ద్వి. హి. అవ్య. కార్యతః తసి అంత మవ్య. స్యాతాం, స్యాత్ స్యాతాం స్యుః అసభువిత్యస్మాదకర్తృకార్థాత్

కర్తరి విధ్యాదౌ లజి పరస్మై పది ప్ర. పు. ద్వి. న మిత్రే అమిత్రౌ, అమిత్రాః అమిత్రౌ అమిత్రాః అమిత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. మిత్రం, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ద్వి. చ. అవ్య. సహ జాత స్సహజః ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః సహజశ్చ ప్రాకృతశ్చ సహజప్రాకృతౌ, ప్రాకృతః ప్రాకృతౌ ప్రాకృతాః సహజప్రాకృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. అపి అవ్య.

నను తుద్రో౽యం చైద్యః కిం నః కరిష్యతీత్యాశంక్య తస్య బలవత్తాం వక్తుం మిత్రామిత్ర బలాబలవివేకం తావత్కరోతి.—

సఖేతి. క్రియయా ఉపకారాపకారాన్యతరరూపయా, నిర్వృత్తః కృత్రిమః. డ్విత్రః క్త్రిః, 'క్త్రేర్మమ్నిత్యమి'తిమప్. సఖా సుహృద్గరీయాన్ బలీయాన్. ఏవం శత్రుశ్చ కృత్రిమో గరీయాన్, కుతః హి యస్మాత్ తౌ కృత్రిమమిత్రశత్రూ, కార్యతః ఉపకారాపకారరూపకార్యవశాత్, నిర్వృత్తా వితి శేషః. ఉక్తకార్యోపాధే ర్యావజ్జీవమనపాయా దనయోర్మిత్రామిత్రభావో౽ప్యనపాయీతి గరీయస్త్వ మితి భావః. సహజప్రాకృతౌ తు నైవ మిత్యాహ—స్యాతా మితి. సహజ స్సహజాతః, ఏకశరీరావయవవాన్, తత్ర సహజం మిత్రం మాతృష్వసేయ పైతృష్వసేయాదిః, సహజశత్రుస్తు పితృవ్యతత్పుత్రాదిః, ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః, పూర్వోక్తకృత్రిమసహజలక్షణరహిత ఇత్యర్థః, తత్ర విషయానంతరః ప్రాకృతః శత్రుః తదనంతరః ప్రాకృతంమిత్రం, 'విషయానంతరో రాజా శత్రు ర్మిత్ర మతః పరమి'త్యమరః. అపిశబ్దస్త్వర్థే. తౌ సహజప్రాకృతౌ తు శత్రూ, అమిత్రౌ మిత్రే చ స్యాతాం, తాదాత్వికకార్యవశాదనియమేనోభయరూపతా మాపద్యేతే న తు కృత్రిమవత్ శత్రు శ్శత్రురేవ, మిత్రం చ మిత్రమేవేతి కృత్రిమావేవ మిత్రామిత్రౌ గరీయాంసౌ న తు సహజౌ, నాపి ప్రాకృతా విత్యర్థః. ఏతేన కృత్రిమత్వం సర్వాపవాదీతి సిద్ధమ్.

అవ. అట్లయిన మాకు మేనబావయగు శిశుపాలుఁడు సహమిత్రుఁడుగనుక సంధి జేయవలయునేకాని యెదురఁజనదనిన నిట్లనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉపకర్త్రారిణా సంధి ర్న మిత్రేణాపకారిణా,
ఉపకారాపకారౌ హి లక్ష్యం లక్షణమేతయోః. 32

టీ. ఉపకర్త్రా = ఉపకారియగు, అరిణా = (సహజ, ప్రాకృత) శత్రువుతో, సంధిః = సంధి, కార్యః = చేయఁదగినది, అపకారముజేయు, మిత్రేణ=వి (సహజ, ప్రాకృత)మిత్రునితో, న=సంధిచేయరాదు. సాక్షాచ్ఛత్రువుతో సంధిజేయుట మిత్రునితో విరోధము జేయుటయు నెట్లు తగునన వారు చేయుపనిని బట్టి వారియందు ప్రబలమైన కృత్రిమ మిత్ర, శత్రుత్వములు గలిగినవిగావున నిది తప్పుగాదని సందుపు

చున్నాఁడు.— హి=ఏమన, ఉపకారాపకారౌ=ఉపకారాపకారములు, ఏతయోః= ఈమిత్రశత్రువులకు, లక్షణం=స్వరూపముగ, లక్ష్యం=తెలియఁదగును.

తా. సహజ శత్రువుగాని ప్రాకృత శత్రువుగాని మేలుజేసినప్పుడు శత్రుభావమును దొలఁగించి ప్రబలమే యావజ్జీవము నట్లుఁయుండు కృత్రిమ మిత్రత్వము జనించినది. కావున వానితో సంధి జేయనగును. ఇట్లే సహజ ప్రాకృత మిత్రుఁడు కీడుజేసినప్పుడును గృత్రిమ శత్రుత్వ ముదయించును. వానితో సంధిజేయం జనదు. కనుక శిశుపాలుఁడు సహజమిత్రుఁడై నను కృత్రిమ శత్రువుగాన వధార్హుండని భావము.

శ. స.—ఉపకరోతీ త్యుపకర్తా తేన ఉపకర్త్రా, కర్త్రా కర్తృభ్యాం కర్తృభిః కర్తృ శబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. అరిణా, అరిణా అరిభ్యాం అరిభిః అరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. సంధిః, సంధిః సంధీ సంధయః సంధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. న అవ్య, మిత్రేణ, మిత్రేణ మిత్రాభ్యాం మిత్రైః మిత్రశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. అపకరోతీత్యపకారి తేన అపకారిణా, కారిణా కారిభ్యాం కారిభిః అపకారిశబ్దః న. న. తృ. ఏ. ఉపకారశ్చా పకారశ్చ ఉపకారాపకారౌ, ఉపకారాపకారౌ ఉపకారాపకారాభ్యాం ఉపకారా పకారయోః ఉపకారాపకారశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ద్వి. హి. అవ్య. లక్షితుంయోగ్యం లక్ష్యం, లక్ష్యంలక్ష్యే లక్ష్యాణి లక్ష్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. లక్షణం, లక్షణం లక్షణే లక్షణాని లక్షణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఏతయోః, ఏతస్య ఏతయోః ఏనయోః ఏతేషాం ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ద్వి.

ఏవం చే దస్మాకం పైతృష్వసేయ శ్శిశుపాల స్సహజమిత్రత్వా త్సంధాతవ్యః. న తు యాతవ్య ఇత్యత్రాహ.—

ఉపకర్త్రేతి. ఉపకర్త్రా ఉపకారిణా, అరిణాపి సహజేన ప్రాకృ తేనవేతి శేషః. సంధిః కార్యః అరిత్వాపవాదేన కృత్రిమమిత్రతాయాః బలీయస్యాః యావజ్జీవభా విన్యాః తత్రోత్పన్నత్వా దితి భావః. ఏవ మపకారిణాఽమిత్రేణాపి సహజేన ప్రాకృ తేనవేతి శేషః సంధిర్న కార్యః, మిత్రత్వాపవాదేన కృత్రిమశత్రుతాయాః గరీయస్యా యావజ్జీవభావిన్యాః తత్రోత్పన్నత్వాదితి భావః. నను సాక్షాదరిణా కథంసంద ధ్యాత్ మిత్రేణ వా కథం విరుధ్యాత్. ఇత్యాశంక్య క్రియయా తయో ర్వైపరీత్యాదదోష ఇత్యాహ:—హి యస్మాత్కారణాత్ ఉపకారాపకారౌ ఏతయోర్మిత్రామిత్రయో ర్లక్షణం స్వరూపం, లక్ష్యం ద్రష్టవ్యం ఉపకర్తైవ మిత్రం అపకర్తైవ శత్రురిత్యర్థః. తస్మాత్సహజమిత్రస్యాఽపి చైద్యః క్రియయా శత్రుత్వాత్ యాతవ్య ఏవేతి భావః.

అవ. ఇంక నాలుగు శ్లోకములలో శిశుపాలుని కృత్రిమ శత్రుత్వమును చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. త్వయా విప్రకృత శ్చైద్యో రుక్మిణీం హరతా హరే,
బద్ధమూలస్య మూలం హి మహ ద్వైరతరోః స్త్రియః. 38

టీ. హరే = ఓకృష్ణా, రుక్మిణీం=రుక్మిణిని, హరతా=కొనిపోవుచున్న, త్వయా=నీచేత, చైద్యః=శిశుపాలుఁడు, విప్రకృతః=అపకారము జేయఁబడెను, తథాహి=అదియట్లగదా, బద్ధమూలస్య=వేళ్లునాటిన, వైరతరోః = పగయనుచెట్టునకు, స్త్రియః=జవ్వనులు, మహత్=ముఖ్యమైన, మూలంహి=వేరుగదా.

తా. బందుగులందరు నాతనికిచ్చి పెండ్లిచేయ నిశ్చయించియుండఁగా నాతని మేనమామకూఁతురగు రుక్మిణిని బందుగుల యనుమతి వడయకయే నీవు బలాత్కారముగఁ గొనివచ్చుట శిశుపాలుఁడు శత్రువగుటకుం గారణమయ్యె. శత్రుత్వమను వృక్షమునకు యువతులు తల్లి వేరుగదా.

శ. స.—త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. విప్రకృతః విప్రకృతః విప్రకృతౌ విప్రకృతాః విప్రకృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చేదీనాంరాజా చైద్యః, చైద్యః చైద్యౌ చైద్యాః చైద్యశబ్దః అ. పు. ప్ర ఏ. రుక్మిణీం, రుక్మిణీం రుక్మిణ్యౌ రుక్మిణీః రుక్మిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. హరతీతి హరన్ తేన హరతా, హరతా హరద్భ్యాం హరద్భిః హరచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. హేహరే, హేహరే హేహరీ హేహరయః హరిశబ్దః ఇ. పు. సం. ప్ర. ఏ. బద్ధంమూలం యస్యసః బద్ధమూలః తస్య మూలస్య, మూలస్య మూలయోః మూలానాం బద్ధమూలశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. మూలం, మూలం మూలే మూలాని మూలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. హి అవ్య. మహత్, మహత్ మహతీ మహాంతి మహచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వైరమేవ తరుః వైరతరుః తస్య వైరతరోః, తరోః తర్వోః తరూణాం వైరతరుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. స్త్రియః, స్త్రీ స్త్రియౌ స్త్రియః స్త్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

అథ చైద్యస్య కృత్రిమశత్రుత్వం త్వయేత్యాదిచతుర్భి రాహ.—

త్వయేతి. హేహరే రుక్మిణీం హరతా, బంధుభి స్తస్మై దత్తాం రాక్షసధర్మేణోద్వహతేత్యర్థః. 'రాక్షసో యుద్ధహరణా' దితి యాజ్ఞవల్క్యః. 'గాంధర్వో రాక్షసశ్చైవ ధర్మ్యౌ క్షత్రస్య తౌ స్మృతా' వితి మనుః. త్వయా చైద్యో విప్రకృతః, తథాహి బద్ధమూలస్య రూఢమూలస్య, వైరతరోః స్త్రియః, మహ త్ప్రధానం మూలం హి రూపకసంసృష్టోఽయ మర్థాంతరన్యాసః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః.

అవ. ఆతఁడును నీ కపకార మొనర్చె నని నుడువుచున్నాఁడు.—

శ్లో. త్వయి భౌమం గతే జేతు మరౌత్సీ త్స పురీ మిమామ్,
ప్రోషితార్యమణం మేరో రంధకార స్తటీ మివ. ౩౯

టీ. భౌమం=భూమికొడుకగు నరకాసురుని, జేతుః=గెలుచుటకు, త్వయి=నీవు, గతేసతి=చనియుండఁగా, సః=ఆ శిశుపాలుఁడు, ఇమాం=ఈ, పురీం=ద్వారకాపురమును, ప్రోషితార్యమణం-ప్రోషిత=అస్తమించిన, అర్యమణం=సూర్యుఁడుగల, మేరోః=మేరుపర్వతముయొక్క, తటీం=చరియను, అంధకారఇవ=కాఱుచీకటివలె, అరౌత్సీత్ = ముట్టడించెను.

తా. సూర్యుఁడు లేనియప్పుడు కాఱుచీకటి మేరుపర్వతము చరియలను గ్రమ్ముకొనినట్లు ఈ శిశుపాలుఁడు నీవు ప్రోలువిడిచి నరకాసురుని జయింపఁబోయినప్పుడు మన ద్వారకాపురమును ముట్టడించెను.

శ. స.—త్వయి, త్వయి యువయోః యుష్మాసు యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. భూమేరపత్యంపుమాన్ భౌమః తం భౌమం, భౌమం భౌమౌ భౌమాన్ భౌమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. గతే, గతే గతయోః గతేషు గతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. జేతుం, తుమున్నంతమవ్య. అరౌత్సీత్ అరౌద్ధామ్ అరౌత్సుః రుధిర్ ఆవరణ ఇత్యస్మా త్కర్తరి భూతేలజ్ పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పురీం, పురీం పుర్యౌ పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇమాం ఇమే ఇమాః ఇదంశబ్దః మ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రోషితః అర్యమా యస్యాస్సా ప్రోషితార్యమా తాం ప్రోషితార్యమణం, అర్యమణం అర్యమణౌ అర్యమ్ణః ప్రోషితార్యమన్శబ్దః న. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మేరోః, మేరోః మేర్వోః మేరూణామ్ మేరుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. అంధం కరోతీ త్యంధకారః, అంధకారః అంధకారౌ అంధకారాః అంధకారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తటీం, తటీం తట్యౌ తటీః తటీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ, అవ్య.

అథ తేనాపి త్వం విప్రకృత ఇత్యాహ—

త్వయీతి. భూమే రపత్యం పుమాంసం భౌమం, నరకాసురం, జేతుం త్వయి గతేసతి, స చైద్యః, ఇమాం పురీం ద్వారకాం ప్రోషితః అర్యమా సూర్యః యస్యా స్తాం మేరోః తటీం సాను మంధకారఇవ, అరౌత్సీత్ రుద్ధవాన్, రుధే రనిటో లుఙి సిచివృద్ధిః. ఉపమాలంకారః.

అవ. మఱియును.—

శ్లో. ఆలప్యాల మిదం బభ్రో ర్య త్స దారా నపాహరత్,
కథాపి ఖలు పాపానా మల మశ్రేయసే యతః. ౪౦

టీ. సః=ఆ శిశుపాలుఁడు, బభ్రోః = బభ్రువను యాదవునియొక్క, దారాన్ = భార్యను, అపాహరదితియత్ = ఎత్తికొనిపోయెననుట యేదికలదో, ఇదం = దీనిని, ఆలప్య అలమ్ = ఉచ్చరింపఁదగదు, యతః = ఏలయన, పాపానాం = పాపాత్ముల యొక్క, కథాపి = స్మరణమును, అశ్రేయసే = అనర్థముకొఱకు, అలంఖలు = చాలు నుగదా.

తా. పాపులఁ దలఁచుటయుఁ బాపము గలుగుటకుఁ గారణము గావున నది చెప్పుకొనరాదు. గాని ఈ శిశుపాలుఁడు యాదవుఁడగు మన బభ్రువుభార్య నపహరించి తనకు భార్యగాఁ జేసికొన్నవాఁడు (అదియెంత యవమానము. యెంత సంతాప హేతువు.)

శ. స.—ఆలప్య ల్యబంతమవ్య. అలమ్ అవ్య. ఇదం, ఇదం ఇమే ఇమాని ఇదం శబ్దః మ. న. ద్వి. ఏ. బభ్రోః బభ్ర్వోః బభ్రూణామ్ బభ్రుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. యత్ అవ్య. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. దారాః, దారాన్ దారైః దారేభ్యః దారాణాం దారేషు దారశబ్దః అ. పు. ని. ద్వి. బ. అపాహరత్, అపాహరతాం అపాహరన్ అపపూర్వక హృఞ్ హరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి అనద్యతన భూతే లఙ్ పరస్మై ప్ర. పుఱ. ఏ. కథా, కథా కథే కథాః కథాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ఖలు అవ్య. పాపానాం, పాపస్య పాపయోః పాపానాం పాప శబ్దః అ. పు. ష. బ. అలం అవ్య. న శ్రేయః అశ్రేయః తస్మై అశ్రేయసే, అశ్రేయసే అశ్రేయోభ్యాం అశ్రేయోభ్యః అశ్రేయశ్శబ్దః స. న. చ. ఏ. యతః అవ్య.

అపకారాంతర మాహ.—

ఆలప్యేతి. స చైద్యః, బభ్రోః యాదవభేదస్య, దారాన్ భార్యాం, 'భార్యా జాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా స్స్యాత్తు కుటుంబినీ'త్యమరః. అపాహర దితి యత్. ఇదం దారాపహరణం ఆలప్య ఉచ్చార్య అలం నాలపనీయ మిత్యర్థః. 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వే'తి క్త్వాప్రత్యయః. సమాసేల్యబాదేశః. యతః పాపానాం పాపాత్మనాం కథా కథన ముచ్చారణమపి, 'చింతిపూజి కంథికుంభి చర్చ శ్చే'త్యేఙ్ప్రత్యయః. అశ్రేయసే అనర్థాయ అలం శక్తంఖలు, 'నమ స్స్వస్తీ' త్యాదినాచతుర్థీ. అత్ర నిషేధ్యమానాలపనకార్యమశ్రేయః ప్రాప్తిః తన్ముఖేన తత్కారణాలపననిషేధసమర్థనాత్, కార్యేణ కారణసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఫలితమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. విరాద్ధ ఏవం భవతా విరాద్ధా బహుధా చ నః,
నిర్వర్త్యతేఽరిః క్రియయా సశ్రుతశ్రవస స్సుతః.

టీ. ఏవం = ఇట్లు, భవతా = నీచేత, విరాద్ధః = అపకారము చేయఁబడిన ట్టియు, నః = మనకు, బహుధా = పలుతెఱంగుల, విరాద్ధా = అపకారియు, శ్రుత శ్రవసః = శ్రుతశ్రవస్సను కృష్ణుని మేనత్తయొక్క, సుతః = కొడుకునగు, సః = ఆశిశుపాలుఁడు, క్రియయా = (ఒకరికొక రపకారముచేసికొనుటయను) క్రియచేత, అరిః = కృత్రిమశత్రువుగా, నిర్వర్త్యతే = చేయఁబడుచున్నాఁడు.

తా. మేనత్త కుమారుండగుట సహజ మిత్రుండయ్యును ఇట్ల న్యోన్యాపకారము జేసికొనుటవలన కృత్రిమశత్రువయ్యెంగావున ప్రబల శత్రువగు నీశిశుపాలు నుపేక్షింపం జనదని తాత్పర్యము.

శ. స.—విరాద్ధః, విరాద్ధః విరాద్ధౌ విరాద్ధాః విరాద్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఏవం అవ్య. భవతా, భవతా భవద్భ్యాం భవద్భిః భవచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. విరాద్ధా, విరాద్ధా విరాద్ధారౌ విరాద్ధారః విరాద్ధృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. బహుధా అవ్య. చ అవ్య. నః, మమ మే ఆవయోః నౌ అస్మాకం నః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. నిర్వ ర్త్యతే నిర్వర్త్యేతే నిర్వర్త్యన్తే నిర్‌పూర్వక వృతువర్తన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి వర్తమానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. అరిః, అరిః అరీ అరయః అరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. క్రియయా, క్రియయా క్రియాభ్యాం క్రియాభిః క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. శ్రుతశ్రవసః, శ్రుతశ్రవసః శ్రుత శ్రవసోః శ్రుతశ్రవసాం శ్రుతశ్శ్రవశ్శబ్దః స. స్త్రీ. ష. ఏ. సుతః, సుతః సుతౌ సుతాః సుతశబ్దః అకారాంతః పు. ప్ర. ఏ.

ఫలిత మాహ.—

విరాద్ధఇతి. కించ ఏవం భవతా విరాద్ధః విప్రకృతః రాధేరనిటః కర్మణి క్తః, బహుధా నః అస్మాకం చ, విరాద్ధా విప్రకర్తా శ్రుతశ్రవానామ హరేః పితృష్వసా, తస్యాః స్సుతః పైతృష్వసేయత్వా త్సహజమిత్ర మపీతి భావః. స చైద్యః క్రియ యా పూర్వోక్తాన్యోన్యాపక్రియయా. అరి ర్నిర్వర్త్యతే, కృత్రిమశత్రుః క్రియత ఇత్యర్థః. అతో బలీయస్త్వా దనుపేక్ష్య ఇతి భావః.

అవ. అయినను నుపేక్షించినచో ననర్థమగుననుచున్నాఁడు.—

శ్లో. నిధాయ వైరం సామర్షే నరోఽరౌ య ఉదాసతే,
ప్రక్షిప్యోదర్చిషం కక్షే శేరతే తేఽభిమారుతమ్. ॥ ౪౨

టీ. యే=ఏ, నరః=పురుషులు, సామర్షే=రోషముతోఁగూడిన, అరౌ=శత్రువుని యెడ, వైరం = ద్వేషమును, విధాయ=చేసి, ఉదాసతే=ఉపేక్షింతురో, తే=వారు, కక్షే=(ఎండిన) పొదయందు, ఉదర్చిషం=పండునిప్పును, ప్రక్షిప్య=చిమ్మి, అభిమారు తం=గాలికెదురుగా, శేరతే=నిద్రింపుచున్నారు.

తా. ముందే రోషావిష్టుఁడై యున్న శత్రువునియెడ నపకార మొనరించి మరింతపురికొల్పియుఁ దనను గాచుకోనఁ దగుపని జేయక యచ్చట యూరకుండువాఁడు యెండినగడ్డిమేటికి నిప్పంటించి గాలి కెదురుగా నిద్రించువానివలె చెడిపోవును.

శ. స.—విధాయ ల్యబంతమవ్య. వైరం, వైరం వైరే వైరాణి వైరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అమర్షేణ, సహ వర్తతఇతి సామర్షః తస్మిన్ సామర్షే, సామర్షే సామర్షయోః సామర్షేషు సామర్షశబ్దః అ. పు. స. ఏ. నా, నా నరౌ నరః నృశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అరౌ, అరౌ అర్యోః అరిషు అరిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. యేః, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. ఉదాస్తే ఉదాసాతే ఉదాసతే ఉత్పూర్వకాదాస ఉపవేశన ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ. ప్రక్షిప్య, ల్యబంతమవ్య. ఉద్గతాని అర్చీంషి యస్య సః ఉదర్చిః తం ఉదర్చిషం, ఉదర్చిషం ఉదర్చిషౌ ఉదర్చిషః ఉదర్చిశ్శబ్దః ష. పు. ద్వి. ఏ. కక్షే, కక్షే కక్షయోః కక్షేషు కక్షశబ్దః అ. పు. స. ఏ. శేతే శయాతే శేరతే శీఙ్ స్వప్న ఇత్యస్మాదకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మనే ప్ర. పుం. బ. తేః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. మారుతమభి అభిమారుతమ్ అవ్యయీభావావ్యయం.

అథాప్యుపేక్షాయాం దోష మాహ.—

విధాయేతి. యే నరః పుమాంసః, 'స్యుః పుమాంసః పంచజనాః పురుషాః పూరుషానరః' ఇత్యమరః. సామర్షే ప్రాగేవ సరోషే, అరౌ వైరం విధాయ స్వయం చాపకృత్యేత్యర్థః. ఉదాసతే ఉపేక్షంతే ఆత్మరక్షానుకూలవ్యాపారశూన్యాభవంతి, తే నరాః కక్షే గుల్మే, 'కక్షౌ తు తృణవీరుధౌ' విత్యమరః. 'కక్షస్తు గుల్మే దోర్మూలే పాపే జీర్ణవనే తృణే' ఇతి వైజయన్తీ. ఉదర్చిష మర్చిష్మంత మగ్నిం, ప్రక్షిప్యాభిమారుతం, అభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః. శేరతే స్వపంతి, తద్వన్నాశహేతు రిత్యర్థః, 'శీఙో రు డి'తి రు డాగమః. అత్ర య ఉదాసతే తే శేరత ఇతి విశిష్టౌదాసీన్యశయన యోః వాక్యార్థయోః నిర్దిష్టైక్యాసంభవాత్ సాదృశ్యలక్షణాయా మసంభవద్వస్తు సంబంధో వాక్యార్థవృత్తి ర్నిదర్శనాభేదః న చాయం దృష్టాంతః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాపేక్షితస్యోత్థానాత్. అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపా ద్వాక్యైకవాక్యతాయాం తదభావాదిత్యలంకార సర్వస్వకారః.

అవ. అయినను బంధువుగాన క్షమింపఁదగునందురని శంకించికొని యిట్లను చున్నాఁడు.—

శ్లో. మనాగనభ్యావృత్త్యా వా కామం క్షామ్యతు యః క్షమీ,
క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం క్షమేత కః. ||43

టీ. యః=ఎవఁడు, క్షమీ=సహనశీలుఁడో, సః=వాఁడు, మనాక్=కొంచెది స్వల్పముగనైనను, అనభ్యావృత్త్యావా=ఒక్కమాఱైనను, విరాధ్యంతం=అపకారము చేయుచున్నవానిని, కామం=మిక్కిలి, క్షామ్యతు=క్షమింపవచ్చును, క్రియాసమభిహారేణ=ఎక్కుడుగను, మాటి మాటికిని=పలుమారులును, విరాధ్యంతం=అపకారము చేయువానిని, కః=ఎవఁడు, క్షమేత=సహింపఁగలఁడు.

తా. ఎంతటి యోర్పుగలవాఁడైనను నెన్నఁడేని యొక్కసారిగాని మిగుల కొంచెదిగఁగాని యపకృతి యొనర్చినవాని సైచిన సైపవచ్చునే గాని పలుమరు పెక్కుఁలపకారములఁ జేయువానిని క్షమింపరాదు.

శ. స.—మనాక్ అవ్య. న అభ్యావృత్తిః అనభ్యావృత్తిః తయా అనభ్యావృత్త్యా, ఆవృత్త్యా ఆవృత్తిభ్యాం ఆవృత్తిభిః అనభ్యావృత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వా అవ్య. కామం అవ్య. క్షామ్యతు క్షామ్యతాత్ క్షామ్యతాం క్షామ్యంతు క్షమూష్ సహన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి సంభావనాయాంలోటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. యః, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. క్షమతఇతి క్షమీ, క్షమీ క్షమిణౌ క్షమిణః క్షమిన్ఛబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. క్రియాయాః సమభిహారః క్రియాసమభిహారః తేన క్రియాసమభిహారేణ, హారేణ హారాభ్యాం హారైః క్రియాసమభిహారశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. విరాధ్యంతం, విరాధ్యంతం విరాధ్యంతౌ విరాధ్యతః విరాధ్యచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. క్షమేత క్షమేయాతాం క్షమేరన్ క్షమూష్ సహనఇత్యస్మాదకర్మకాత్కర్తరి శక్యార్థే లిజి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. కః, కః కౌ కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ.

తథాపి బాంధవత్వాత్సోఢవ్య ఇత్యాశంక్యాహ.—

మనాగితి. యః క్షమీ సహనశీలః, 'శమిత్యష్టాభ్యో ఘినుణ్' ఇతి ఘినుణ్ప్రత్యయః. స సోఢా మనాగల్పంవా, అనభ్యావృత్త్యాపీతిభావః. అనభ్యావృత్త్యా అసకృద్వా అనల్పత్వేఽపీతి భావః. విరాధ్యంత మపకుర్వాణం, కామం భృశం, క్షామ్యతు క్షమతాం, సంభావనాయాం లోట్. 'శమామష్టానాం దీర్ఘః శ్యని' ఇతి దీర్ఘః. క్రియాసమభిహారేణ భృశం పౌనఃపున్యేన చేత్యర్థః. న చ పుంవాక్యేష్వనేకార్థత్వం దోషాయ. విరాధ్యంతం కః క్షమేత సహేత, సోఢుం శక్నుయాత్ నకోఽపీత్యర్థః. 'శకి లిఙ్చే'తి శక్యార్థే లిఙ్. 'క్షమూష్సహనే' భ్వాదికో దైవాదికశ్చ.

అవ. ఎల్లయెడలను బురుషులకోరిమియే భూషణము గావునఁ దప్పుచేసినను క్షమించుట యుచితమని నిట్లనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అన్యదా భూషణం పుంసాం శమో లజ్జేవ యోషితామ్,
పరాక్రమః పరిభవే వైయాత్యం సురతేష్వివ.   ౨౨

టీ. అన్యదా = సంభోగాతిరిక్తసమయమున, యోషితాం = యువతులకు, లజ్జేవ = సిగ్గువలెనే, పుంసాం = పురుషులకు, అన్యదా = తిరస్కారముగలుగనియప్పుడు, శమః = శాంతి, భూషణం = అలంకారము, పరిభవే = తిరస్కారముగలిగినపుడు (మాత్రము), సురతేషు = సంభోగములయందు, వైయాత్యమివ = ధార్ష్ట్యమువలె, పరాక్రమః = పౌరుషము, భూషణం = అలంకారము.

తా. ఎల్లవేళలయందును స్త్రీలు లజ్జయుంబోలె పురుషుం డోర్పుగలిగియుండవలసినదియే గాని సంభోగకాలమున స్త్రీలచాకచక్యముంబోలె యవమానముపట్లమాత్రము పురుషులు పరాక్రమముఁజూపుట కడుంగడు శ్లాఘనీయము.

శ. స.—అన్యస్మిన్ కాలే అన్యదా అవ్య. భూషణం, భూషణం భూషణే భూషణాని భూషణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. పుంసాం, పుంసః పుంసోః పుంసామ్ పుంస్ శబ్దః స. పు. ష. బ. శమః, శమః శమౌ శమాః శమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. లజ్జా, లజ్జా లజ్జే లజ్జాః లజ్జాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. యోషితాం, యోషితః యోషితోః యోషితామ్ యోషిచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ష. బ. పరాక్రమః, పరాక్రమః పరాక్రమౌ పరాక్రమాః పరాక్రమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరిభవే, పరిభవే పరిభవయోః పరిభవేషు పరిభవశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వియాతస్యభావః వైయాత్యం, వైయాత్యం వైయాత్యే వైయాత్యాని వైయాత్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. సురతేషు, సురతే సురతయోః సురతేషు సురతశబ్దః అ. న. స. బ. ఇవ అవ్య.

నను సర్వదా క్షమైవ పుంసాం భూషణ మతః అపరాధేఽపి క్షంతవ్య మత ఆహ.—

అన్యదేతి. అన్యదా సురతవ్యతిరిక్తకాలే యోషితాం లజ్జేవ పుంసోఽన్యదా అపరిభవే, శమః భూషణం, పరిభవేతు యోషితః, సురతేషు, వైయ్యాత్యం ధార్ష్ట్యమివ, 'ధృష్టేధృష్ణు ర్వియాత శ్చే' త్యమరః. పరాక్రమః పౌరుషం, భూష్యతే అనేనేతిభూషణం ఆభరణం, ఏవం చ క్రియావచనత్వాన్నియతపుంలింగత్వావిరోధ ఇతి వల్లభోక్తం ప్రత్యుక్తమ్.

అవ. పరాభవముగలిగినను పరాక్రమము జూపకుండుటను మూడు శ్లోకములలో నిందించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మా జీవన్ యః పరావజ్ఞాదుఃఖదగ్ధోఽపి జీవతి,
తస్యాజననిరేవాస్తు జననీక్లేశకారిణః,   ౪౫

టీ. యః=ఏతఁడు, పరా...పి-పర=శత్రువుయొక్క (చేసిన), అవజ్ఞా=అవమానముచేతనయిన, దుఃఖ=దుఃఖముచేత, దగ్ధోఽపి=పరితప్తుఁడయ్యును, మాజీవన్=(కనుకనే) నిందితమైనజీవనముగలవాఁడై, జీవతి=బ్రతుకునో, జననీక్లేశకారిణః=తల్లికి (ప్రసవవేదనమున్నగు) కష్టములకలిగించిన, తస్య=వానియొక్క, అజననిరేవ=పుట్టుకలేమియే, అస్తు=అగునుగాక.

తా. శత్రువులచేత నవమానింపఁబడియుఁ బ్రతిక్రియ సేయనేరక బ్రతికియుండుటకంటె నట్టినిర్ధకుఁడగువాఁడు పుట్టకయే యుండినదల్లికి ప్రసవవేదన మొదలగుక్లేశములు లేకపోవునుగాన నదియే మేలనిభావము.

శ. స.—మా జీవతీతి మాజీవన్, మాజీవన్ మాజీవంతౌ మాజీవంతః మాజీవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పరస్య అవజ్ఞా పరావజ్ఞా, పరావజ్ఞయా దుఃఖం పరావజ్ఞా దుఃఖం పరావజ్ఞా దుఃఖేన దగ్ధః పరావజ్ఞా దుఃఖదగ్ధః, దగ్ధః దగ్ధౌ దగ్ధాః పరా...దగ్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. జీవతి జీవతః జీవంతి జీవప్రాణధారణ ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. న జననిః అజననిః, అజననిః అజననీ అజననయః అజననిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. అస్తు స్తాత్ స్తామ్ సంతు అసభువీత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పర. ప్ర. పు. ఏ. క్లేశం కరోతీతి క్లేశకారీ జనన్యాః క్లేశకారీ జననీక్లేశకారీ తస్య జననీక్లేశకారిణః, కారిణః కారిణోః కారిణామ్ జననీక్లేశకారిన్శబ్దః న. పు. ష. ఏ.

అథ పరిభవేఽప్యపరాక్రమే త్రిభి ర్నిందా మాహ.—

మాజీవన్నితి. యః పరస్య కర్తుః, అవజ్ఞయా అవమానేన, య ద్దుఃఖం, తేన దగ్ధ స్తప్తోఽపి, అతఏవ, మాజీవన్ గర్హితజీవస్సన్. 'మాజ్యాక్రోశ' ఇతి లట శ్శత్రాదేశః. జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతి, జనన్యాః, క్లేశకారిణః, గర్భధారణప్రసవాదివేదనాకారిణః. తద్వ్యతిరిక్తార్థక్రియాహీనస్యేత్యర్థః. తస్యైవాజననమజననిరనుత్పత్తి రేవాస్తు జననీక్లేశనివృత్త్యర్థమితి భావః. 'ఆక్రోశే నఞ్య ని' రితి నఞ్ పూర్వాజ్జనిధాతో రని ప్రత్యయః.

శ్లో. పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధాన మధిరోహతి,
స్వస్థా దేవావమానేఽపి దేహిన స్తద్వరం రజః. ౪౬

టీ. యత్=ఏ, రజః=ధూళి, పాదాహతంసత్=కాలితోఁ ద్రొక్కఁబడినదై, ఉత్థాయ = పైకెగసి, మూర్ధానం = త్రొక్కినవానిశిరస్సును, అధిరోహతి=ఎక్కుచున్నదో, తత్ =ఆ, రజః = ధూళి, అవమానేఽపి=అవమానముగలిగినప్పుడును, స్వస్థాత్ = సంతోషించియున్న, దేహినః=దేహమునకన్న, వరం=మేల్లు.

తా. అవమానము వచ్చినప్పుడు సయితము చీమకుట్టనియట్లు స్వస్థచిత్తుఁ డయియుండు చేతనునికంటె నచేతనం బయ్యును కాలితోఁ ద్రొక్కినవాని నెత్తిమీఁది కెగయుధూళి మేలు.

శ. స.—పాదేనాహతం పాదాహతం, ఆహతం ఆహతే ఆహతాని ఆహత శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ఉత్థాయ ల్యబంతమవ్య. మూర్థానం, మూర్థానం మూర్థానౌ మూర్థ్నః మూర్ధన్శబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. అధిరోహతి అధిరోహతః అధిరోహంతి అధిపూర్వకరుహబీజ జన్మని ప్రాదుర్భావేచే త్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరివర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. స్వస్థాత్, స్వస్థాత్ స్వస్థాభ్యాం స్వస్థేభ్యః స్వస్థశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఏవ అవ్య. అవమానే, అవమానే అవమానయోః అవమానేషు అవమానశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. దేహోస్యాస్తీతి దేహీ తస్మాత్ దేహినః, దేహినః దేహిభ్యాం దేహిభ్యః దేహిన్శబ్దః న. పు. పం ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వరం, వరం వరే వరాణి వరశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. రజః రజసీ రజాంసి రజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

పాదేతి. య ద్రజః, పాదేన ఆహతం సత్, ఉత్థాయ ఉడ్డీయ మూర్థానమాహంతు రేవ శిరః, అధిరోహతి ఆక్రమతి, తద్రజః అచేతన మపీతి భావః. అవమానేసత్యపి స్వస్థా త్సంతుష్టా ద్దేహినః చేతనా ద్వరం శ్రేష్ఠం, వ్యతిరేకాలంకారః.

శ్లో. అసంపాదయతః కంచిదర్థం జాతిక్రియాగుణైః,
యదృచ్ఛాశబ్దవత్పుంస స్సంజ్ఞాయై జన్మ కేవలమ్. ౪౭

టీ. జాతక్రియాగుణైః-జాతి=బ్రాహ్మణత్వము మొదలగుజాతిచేతను (గోతము మొదలగు జాతిచేతను), క్రియా=యజ్ఞము అధ్యయనము మొదలగు కర్మముచేతను (పాకాదిక్రియచేతను), గుణైః=శౌర్యము మొదలగు గుణములచేతను (తెలుపునలుపు మొదలగు గుణములచేతను), కంచిత్=ఒకానొక, అర్థం=పురుషార్థమును, అసంపాదయతః=సంపాదించని, పుంసః=పురుషునియొక్క, జన్మ=పుట్టుక, యదృచ్ఛాశబ్దవత్=ఇచ్ఛతోఁ గల్పించినశబ్దముల పుట్టుకయుంబోలె, సంజ్ఞాయై కేవలమ్=పేరు కొఱకుమాత్రమే.

తా. బ్రాహ్మణత్వము, క్షత్రియత్వము, వైశ్యత్వము, శూద్రత్వమునను నివిజాతులు. యజ్ఞము, వేదాధ్యయనము, ప్రజాపరిపాలనము, దుష్టనిగ్రహము, వాణిజ్యము, కృషి, మొదలగునవి వారికార్యములు. జ్ఞానమౌనాదులు, శౌర్యగాంభీర్యాదులు, సౌశీల్యాదులు

వారి గుణములు. ఆయాజాతి పురుషుం డాయాగుణములు గలిగి యయ్యైకార్యములను నెఱవేర్చుచు సుకృతము, కీర్తి మున్నగు పురుషార్థములను సంపాదింపనిచో నాయాజాతియందు పుట్టినాఁడని పేరు మాత్రమేగాని సార్థక్య మేమియును లేదు. ఎట్టులన, వ్యాకరణమున శబ్దములు జాతిశబ్దములు, క్రియాశబ్దములు, గుణశబ్దములు, యదృచ్ఛాశబ్దములు నని పలు తెఱఁగులు గలవు. అందు గోశబ్దాదులు గోత్వాదిజాతిని దెలుపును. పాకాదిశబ్దములు వంట మొదలగు క్రియలను దెలుపును. శుక్లాదిశబ్దములు తెలుపు మొదలగు గుణములను దెలుపును. డిత్థ, డవిత్థ మొదలగు యదృచ్ఛాశబ్దములు సంజ్ఞామాత్రమేగాని గుణ క్రియాదులను దెలుపనేరమిం జేసి నిరర్థకంబు లనఁబడును. గావున శౌర్యాది సంపత్తియు శస్త్రవిద్యానైపుణ్యములు గలిగియు శత్రుసంహారము జేయనిచో మనకు క్షత్రియులను పేరు నిరర్థకమగునని భావము.

శ. స.—నసంపాదయతీ త్యసంపాదయన్ తస్య అసంపాదయతః అసంపాదయతః అసంపాదయతోః, అసంపాదయతాం అసంపాదయచ్ఛబ్దః త. పు. మ. ఏ. కం, కం కౌ కాః కింశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. చిత్. అవ్య. అర్థం అర్థౌ అర్థాః అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జాతిశ్చ, క్రియాచ గుణశ్చ జాతిక్రియా గుణాః తైః జా...ణైః, గుణేన గుణాభ్యాం గుణైః గుణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యదృచ్ఛయాశబ్దః యదృచ్ఛాశబ్దః యదృచ్ఛాశబ్దస్యేవ యదృచ్ఛాశబ్దవత్ వతిప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. పుంసః, పుంసః పుంసోః పుంసామ్ పుంశబ్దః స. పు. మ. ఏ. సంజ్ఞాయై, సంజ్ఞాయై సంజ్ఞాభ్యాం సంజ్ఞాభ్యః సంజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. జన్మ, జన్మ జన్మనీ జన్మాని జన్మన్శబ్దః కేవలమ్ అవ్య. న. న. ప్ర. ఏ.

అసంపాదయతఇతి. కించ జాతిః బ్రాహ్మణత్వాదిః, క్రియా ఇజ్యాధ్యయనాదిః, గుణః శౌర్యాదిః, తైః సాధనైః కరణే తృతీయా కంచి దర్థం సుకృతకీర్త్యాది పురుషార్థం, అన్యత్ర గోత్వపాకశౌక్ల్యాదిభిః స్వాభిధేయభూతైః కరణైః కంచిదర్థం మహానసాదివ్యవహారరూపం ప్రయోజనమసంపాదయతః ఉభయత్ర తాదృగ్జాత్యాద్యసంభవాదితి భావః. పుంసో జన్మ సత్తాలాభః, యదృచ్ఛాశబ్దవదిచ్ఛాకల్పితస్య జాత్యాదిప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యస్య డిత్థాదిశబ్దస్యేవ, 'తత్ర తస్యేవే'తి వతిప్రత్యయః.

'స్వేచ్ఛా యదృచ్ఛా స్వచ్ఛంద స్సైస్వైరితా చేరితా స్సమా' ఇతి కేశవః. సంజ్ఞాయై కేవలం సంజ్ఞార్థ మేవ, ఏకత్ర పారిభాషికం కించి న్నామమాత్ర మనుభవితుం, అన్యత్ర తాదృశ్నా నుభవితు మిత్యర్థః.

అవ. ఇట్లు పౌరుషము లేమిం దూషించి పౌరుషమును భూషించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తుంగత్వ మితరా నాద్రౌ నేదం సింధా వగాధతా,
అలంఘనీయతా హేతు రుభయం తన్మనస్విని. ౨౮

టీ. అద్రౌ = పర్వతమందు, తుంగత్వం=ఔన్నత్యము, అస్తి=కలదు, ఇతరా=గాంభీర్యము (లోఁతు), నాస్తి=లేదు, సింధౌ=సముద్రమందు, అగాధతా=గాంభీర్యము (లోఁతు), అస్తి=కలదు, ఇదం=ఔన్నత్యము, నాస్తి=లేదు, మనస్విని=ధీరునియందు, అలంఘనీయతా హేతుః=అతిక్రమింపఁ బడమికిఁ గారణమైన, తత్ = ఆ యౌన్నత్య గాంభీర్యములు రెండును గలవు.

తా. పర్వతములయం దౌన్నత్య మొక్కటియె యుండునుగాని గాంభీర్యము లేదు. సముద్రమందు అగాధత్వ మొక్కటియే కలదుగాని యౌన్నత్యము లేదు. ధీరులయం దీరెండునుకగలవు గావున వారల నెవ్వరు నతిక్రమింపఁజాలరని భావము.

శ. స.—తుంగస్య భావః తుంగత్వం, తుంగత్వం తుంగత్వే తుంగత్వాని తుంగత్వశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇతరా, ఇతరా ఇతరే ఇతరాః ఇతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. అద్రౌ, అద్రౌ అద్ర్యోః అద్రిషు అద్రిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. న. అవ్య. ఇదం ఇమే ఇమాని ఇదంశబ్దః మ. న. ప్ర. ఏ. సింధౌ, సింధౌ సింధ్వోః సింధుషు సింధుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. అగాధస్య భావః అగాధతా, అగాధతా అగాధతే అగాధతాః అగాధతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. లంఘితుం యోగ్యం లంఘనీయం న లంఘనీయం అలంఘనీయం అలంఘనీయస్యభావః అలంఘనీయతా అలంఘనీయతాయా హేతుః అలంఘనీయతా హేతుః, హేతుః హేతూ హేతవః అలంఘనీయతా హేతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఉభయం, ఉభయం ఉభయే ఉభయాని ఉభయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మనస్విని మనస్వినోః మనస్విషు మనస్విన్శబ్దః న. పు. స. ఏ.

ఏవ మపౌరుషం దూషయిత్వా పౌరుషం భూషయతి.—

తుంగత్వమితి. అద్రౌ తుంగత్వ మౌన్నత్య మస్తీతి శేషః. 'అస్తిర్భవంతీపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ' త్యాదిభాష్యాత్. భవంతీతి పూర్వాచార్యాణాం లట

స్సంజ్ఞా. ఇతరా అగాధతా నాస్తి సింధౌ సముద్రే అగాధతా గంభీరతా, అస్తి, ఇదం తుంగత్వం నాస్తి, మనస్విని ధీరే తు, అలంఘనీయతాహేతు రలంఘ్యత్వకారణం, త దుభయం తుంగత్వమగాధత్వంచ, తస్మా దద్రిసింధుభ్యా మధికో మనస్వీతి వ్యతిరేకాలంకారః.

అవ. ఇపుడు విరోధియెడ మెత్తదనమును జూపుట యనర్థమునకె యగుననుచున్నాఁడు.—

శ్లో॥ తుల్యేఽపరాధే స్వర్భాను ర్భానుమంతం చిరేణ యత్,
హిమాంశు మాశు గ్రసతే త న్మ్రదిమ్నః స్ఫుటం ఫలమ్. ౪౯

టీ. స్వర్భానుః=రాహువు, అపరాధే=అపకారము, తుల్యేఽపి=సమానమైనను, భానుమంతం=సూర్యుని, చిరేణ=బహుకాలమునకు, గ్రసతే=మ్రింగుచున్నాఁడు, హిమాంశుం=చంద్రుని, ఆశు=శీఘ్రముగా, గ్రసత ఇతియత్=మ్రింగుచున్నాఁడనుట యేదికలదో, తత్=అది, మ్రదిమ్నః=మెత్తదనమునకు, ఫలం=ఫలము, స్ఫుటం=స్పష్టము.

తా. తన కపకారము సమముగాఁజేసినను జండకిరణుండగు సూర్యుని చాలకాలమున కొక్కొక్కమారు మ్రింగుచున్న రాహువు చంద్రుని పదేపదే పీడించుచున్నాఁడు. ఇది యాచంద్రుఁడు చల్లనికిరణములుగలవాఁడగుటకు ఫలముగదా. కావున పగతురయెడ మెత్తదనము పనికిరాదు.

శ. స.—తుల్యే, తుల్యే తుల్యయోః తుల్యేషు తుల్యశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపరాధే, అపరాధే అపరాధయోః అపరాధేషు అపరాధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వర్భానుః, స్వర్భానుః స్వర్భానూ స్వర్భానవః స్వర్భానుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. భానవః అస్యసంతీతి భానుమంతం, భానుమంతం భానుమంతౌ భానుమతః భానుమచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. చిరేణ అవ్య. యత్ అవ్య. హిమమయాః అంశవో యస్యసః హిమాంశుః తం హిమాంశుం, హిమాంశుం హిమాంశూ హిమాంశూన్ హిమాంశుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. ఏ. ఆశు. అవ్య. గ్రసతే గ్రసేతే గ్రసంతే గ్రసు గ్లసు అదన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మృదోర్భావః మ్రదిమా తస్య మ్రదిమ్నః, మ్రదిమ్నః మ్రదిమ్నోః మ్రదిమ్నాం మ్రదిమన్శబ్దః న. పు. ష. ఏ. స్ఫుటం, స్ఫుటం స్ఫుటే స్ఫుటాని స్ఫుటశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఫలం, ఫలం ఫలే ఫలాని ఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

సంప్రతి శత్రౌ మార్దవ మనర్థాయే త్యాహ.—

తుల్యఇతి. స్వర్భానుః, రాహుః; 'తమస్తు రాహు స్స్వర్భాను' రిత్యమరః. అపరాధే అపకారే తుల్యేఽపి, భానుమంతం సూర్యం, చిరేణ గ్రసతే హిమాంశుం చంద్ర మాశు గ్రసతే, గిరతీతి యత్ 'గ్లసతే గ్రసతేగీర్ణ' ఇత్యభిధానాత్. తస్మి దిమ్నః మార్దవస్య ఫలం, స్ఫుటం, తద్విపక్షే తీక్ష్ణేన భవితవ్యం అన్యదా మృదు స్స ర్వత్ర బాధ్యత ఇతి భావః. ఏతచ్చ ప్రస్తుత మప్రస్తుతార్కేందుకథనేన సారూప్యా త్ప్రతీయత ఇ త్యప్రస్తుతప్రశంసాభేదోఽయం. 'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే, అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితే' తి లక్షణాత్.

అవ. పైఁజెప్పిన విషయమునే మఱియొకవిధముగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. స్వయం ప్రణమతేఽల్పేఽపి పరవాయా వుపేయుషి,
నిదర్శన మసారాణాం లఘు ర్బహుతృణం నరః. ॥ ౫౦

టీ. అసారాణాం=దుర్బలులకు, నిదర్శనం=దృష్టాంతము గనుకనే, బహుతృణం=తృణప్రాయుఁడైన, లఘుః=పౌరుషములేని, నరః=పురుషుఁడు, అల్పేఽపి=తక్కువవాఁడైనను, పరవాయౌ=వాయువువంటి శత్రువు, ఉపేయుషి=వచ్చినప్పుడు, స్వయం=తనకు తానే, ప్రణమతే=నమ్రుఁడగును.

తా. మెల్లనగావీచుగాలికి గడ్డిపరక యొఁఱగిపోవునట్లు తేలికయై పౌరుషమును జూపకయుండువాఁడు సామాన్య శత్రువుచేతనైనను నణఁచఁబడును.

శ. స.—స్వయం అవ్య. ప్రణమతే ప్రణమేతే ప్రణమంతే ప్రపూర్వక ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దేచే త్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మనే ప్ర. పురు. ఏ. అల్పే, అల్పే అల్పయోః అల్పేషు అల్పశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. పరః వాయురివ పరవాయుః తస్మిన్ పరవాయౌ, వాయౌ వాయ్వోః వాయుషు పరవాయు శబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. ఉపేయుషి, ఉపేయుషి ఉపేయుషోః ఉపేయివత్సు ఉపే యివచ్ఛబ్దః స. పు. స. ఏ. నిదర్శనం, నిదర్శనం నిదర్శనే నిదర్శనాని నిదర్శనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. న విద్యతే సారోయేషాంతే అసారాః తేషాం అసారాణాం, అసా రస్య అసారయోః అసారాణాం అసారశబ్దః అ. పు. ష. బ. లఘుః, లఘుః లఘూ లఘవః లఘుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఈషదసమాప్తంతృణం బహుతృణమ్, బహు తృణం బహుతృణే బహుతృణాని బహుతృణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నరః, నరః నరౌ నరాః నరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ఏత దేవ భంగ్యంతరేణాహ.—

స్వయమితి. అసారాణాం దుర్బలానాం నిదర్శనం దృష్టాంతః, అతఏవేషదస మాప్తం తృణం బహుతృణం, తృణకల్పమిత్యర్థః. 'విభాషాసుపోబహుచ్ప్రరస్తాది' తి బహుచ్ప్రత్యయః. ప్రకృతేః పూర్వం చ భవతి. 'స్యాదీషదసమాప్తౌ తు బహుచ్ప్రకృతిలింగకే' ఇతి వచనాత్. ప్రకృతిలింగతా. లఘుః నిస్సారపో నరః, అల్పేఽపి పరో వాయు రివేత్యుపమితసమాసః. బహుతృణమితి స్పష్టోపమాసాహచర్యాత్. 'కల్పబ్దేశ్యదేశీయదేశ్యా దీ'తి దండినా కల్పబ్దాదీనా మౌపమ్యవాచకేష్వభిధానాత్. తస్మిన్నుపేయుషి ప్రాప్తే సతి, స్వయం ప్రణమతే స్వయమేవ ప్రహ్వీభవతి, 'కర్మవత్కర్మణాతుల్యక్రియే' తి కర్మవద్భావే భావకర్మణో రిత్యాత్మనేపదం. 'నదుహస్నునమాంయక్చిణా వి'తి సూత్రేణ యక్ప్రతిషేధః. వాయునా తృణమివ, అల్పీయసా ప్యరిణా లఘు ర్నరః అక్లేశేన పరిభూయతఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

అవ. మరల పౌరుషమునందలిగుణమును దెల్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తేజస్విమధ్యే తేజస్వీ దవీయానపి గణ్యతే,
పఞ్చమః పఞ్చతపస స్తపనో జాతవేదసామ్. ౫౦

టీ. దవీయాన్ అపి=మిగుల దూరమున నున్నవాఁడయినను, తేజస్వీ=శౌర్యవంతుఁడు, తేజస్విమధ్యే=శౌర్యవంతులనడుమను, గణ్యతే=లెక్కపెట్టఁబడును, తథాహి=అట్లేగదా, పంచతపసః=పంచాగ్నిమధ్యమున తపస్సుజేయువానికి, తపనః=సూర్యుఁడు, జాతవేదసాం=అగ్నులలో. పంచమః=ఐదవవాఁడు (అగుచున్నాఁడు).

తా. తేజశ్శాలి యెంతదూరమందున్నను తేజోవంతులలోనొకఁడుగాఁ దానును లెక్కింపఁబడును. సూర్యుఁడనేకయోజనములదూరమందున్నను పంచాగ్ని మధ్యమున తపస్సు జేయువాని చుట్టునుండవలయు నగ్నులలో నైదవవాఁడుగా భావింపఁబడుచున్నాఁడుగదా.

శ. స.—తేజోఽస్యాస్తీతి తేజస్వీ తేజస్వినాంమధ్యః తేజస్విమధ్యః తస్మిన్ తేజస్విమధ్యే, మధ్యే మధ్యయోః మధ్యేషు తేజస్వి మధ్యశబ్దః అ. పు. స. ఏ. తేజోఽస్యాస్తీతి తేజస్వీ, తేజస్వీ తేజస్వినౌ తేజస్వినః తేజస్విన్ఛబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతందూరః దవీయాన్, దవీయాన్ దవీయాంసౌ దవీయాంసః దవీయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. గణ్యతే గణ్యేతే గణ్యంతే గణసంఖ్యాన ఇత్యస్మాత్స కర్మకాత్కర్మణి వర్తమానేలటి ఆత్మ ప్ర. పుర. ఏ. పఞ్చానాం పూరణః పంచమః, పంచమః పంచమౌ పంచమాః పంచమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పంచభిః అగ్నిభిః సాధ్యం తపః యస్యసః పంచతపాః. తస్య పంచతపసః, తపసః తపసోః తపసాం పంచతపశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. తపతీతి తపనః, తపనః తపనౌ తపనాః తపనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

జాతాః వేదాః యస్మాత్సః జాతవేదాః తేషాం జాతవేదసాం, జాతవేదసః జాతవేదసోః జాతవేదసాం జాతవేదశ్శబ్దః స. పు. ష. బ.

పునః పౌరుషే గుణ మాహ.—

తేజస్వీతి. దవీయానతిదూరస్థోఽపి 'స్థూలదూ రే' త్యాదినా పూర్వస్యగుణ యణాదిపరలోపౌ. తేజస్వీ తేజస్వినాం మధ్యే, గణ్యతే సంఖ్యాయతే, తథాహి.— పంచాగ్నిభి స్సాధ్యం తపో యస్య తస్య పంచతపసః, పంచాగ్నిమధ్యే తపస్యతః, తపనోఽర్కః జాతవేదసా మగ్నీనాం పంచమః పంచానాం పూరణః పంచమో జాతవేదాభవతీత్యర్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. అకృత్వా హేలయా పాద ముచ్చైర్మూర్ధసు విద్విషామ్।
కథంకార మనాలంబా కీర్తి ర్ద్యా మధిరోహతి. ॥ ౫౦

టీ. ఉచ్చైః=ఉన్నతములగు, విద్విషాం=శత్రువులయొక్క, మూర్ధసు=శిరస్సుల యందు, హేలయా=లీలతో, పాదం=కాలును, అకృత్వా = పెట్టక, కీర్తిః = కీర్తి, కథంకారం=ఎట్లు, అనాలంబా=అవలంబనము లేనిదియై, ద్యాం=ఆకాశమును, అధిరోహతి=ఎక్కును.

తా. నిచ్చెన మొదలగువాని నాధారము జేసికొనక యున్నత ప్రదేశముల మీఁదికెక్కుట దుర్లభముగదా! శత్రువుల తలలమీఁద కాలుబెట్టక కీర్తిస్వర్గమునకె ట్లెగబ్రాకఁగలదు? ఎగబ్రాకనేరదు. కావున కీర్తిగావలయుననువాఁడు తప్పక పౌరుషము నాశ్రయించితీరవలయును.

శ. స.—అకృత్వాక్త్వప్రత్యయాంతమవ్య. హేలయా, హేలయా హేలా భ్యాం హేలాభిః హేలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. పాదం పాదౌ పాదాన్ పాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. మూర్ధసు మూర్ధని, మూర్ధ్నిమూర్ధ్నోః మూర్ధసు మూర్ధన్శబ్దః న. పు. స. బ. విద్విషాం, విద్విషః విద్విషోః విద్విషామ్ విద్విట్ఛబ్దః ష. పు. ష. బ. కథంకారం ణములంతమవ్య. అనాలంబా, అనాలంబా అనాలంబే అనా లంబాః అనాలంబాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కీర్తిః, కీర్తిః కీర్తీ కీర్తయః కీర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ద్యాం, ద్యాం ద్యావౌ ద్యాః ద్యోశబ్దః ఓ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అధిరోహతి. అధిరోహతి అధిరోహతః అధిరోహంతి అధిపూర్వక రుహబీజజన్మనిప్రాదుర్భావే చేత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ.

గుణాంతరం చ వ్యతిరేకేణాహ.—

అకృత్వేతి. ఉచ్చైరున్నతేషు, విద్విషాం శత్రూణాం, మూర్ధసు శిరస్సు, హేలయా, లీలయా, పాద మకృత్వా అనిధాయ, 'అనఞ్పూర్వే'ఇతి నిషేధాత్సమా

సేఽపి నల్యాబాదేశః. కీర్తిః కథంకారం కథమిత్యర్థః. 'అన్యథా ఏవం కథ మిత్థం సుసిద్ధాప్రయోగశ్చేది' త్యనర్థకాదేవ కరోతేః కథంపూర్వా ణ్ణముల్. అనాలంబా నిరాధారా సతీ కీర్తిః ద్యాం దివం, అధిరోహతి, నకథంచిదిత్యర్థః. కించిన్నిశ్రేణ్యాదిక మనాక్రమ్య ఉత్సేధస్య దురారోహత్వాదితి భావః. తస్మా త్కీర్తిమిచ్ఛతాపౌరుష మేవాశ్రయణీయమితి శ్లోకతాత్పర్యం కీర్తితద్వతోరభేదోపచారాత్సమానకర్తృకత్వనిర్వాహః. అత్ర ప్రస్తుతాయాః కీర్తేర్విశేషణమహిమ్నా అప్రస్తుత ప్రాసాదారోహకస్త్రీవ్యవహారప్రతీతే స్సమాసో క్తిః.

అవ పౌరుష మే మేలను నర్థమున నన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతములను జూపుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అంకాధిరోపితమృగ శ్చంద్రమా మృగలాంఛనః,
కేసరీ నిష్ఠురక్షిప్తమృగయూథో మృగాధిపః. ౪౩

టీ. అంక=తొడను, అధిరోపిత=ఎక్కించుకొనఁబడిన, మృగః = లేడిగల, చంద్రమాః=చంద్రుఁడు, మృగలాంఛనః=మృగాంకుఁడని, ఖ్యాతః=పేరువడసెను, నిష్ఠురక్షిప్త మృగయూథః-నిష్ఠుర=కఠినముగా, క్షిప్త=అడలగొట్టఁబడిన, మృగయూథః = లేడిగుంపుగల, కేసరీ=సింహము, మృగాధిపః=మృగరాజని, ఖ్యాతః=పేరువడసెను.

తా. చంద్రుఁడొక జింకను తనతొడమీఁద నెక్కించుకొనియె. దానిచేత కళంకము గలిగి యాయనకు మృగాంకుండను పేరువచ్చినది. గుంపులు గుంపులుగా జింకలను క్రూరముగాఁజంపు సింగమునకు మృగరాజను పేరువచ్చినది. చూచితివా ? శత్రువునియెడ మెత్తదన మపకీర్తికిని పౌరుషము కీర్తికిని గారణము. కనుక పౌరుష మే మేలనిభావము.

శ. స.—అంకం అధిరోపితః అంకాధిరోపితః అంకాధిరోపితః మృగః యేనసః అంకాధిరోపిత మృగః, మృగః మృగౌ మృగాః అంకాధిరోపిత మృగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రమాః, చంద్రమాః చంద్రమసౌ చంద్రమసః చంద్రమశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. మృగః లాంఛనం యస్యసః మృగలాంఛనః, లాంఛనః లాంఛనౌ లాంఛనాః మృగలాంఛనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కేసరాః అస్య సంతీతి కేసరీ, కేసరీ కేసరిణౌ కేసరిణః కేసరిన్శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. నిష్ఠురంక్షిప్తః, నిష్ఠురక్షిప్తః మృగాణాం యూథః మృగయూథః నిష్ఠురక్షిప్తః మృగయూథః యేన సః నిష్ఠురక్షిప్తమృగయూథః, యూథః యూథౌ యూథాః నిష్ఠురక్షిప్తమృగయూథశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాణా మధిపః మృగాధిపః, అధిపః అధిపౌ అధిపాః మృగాధిపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

పౌరుషమేవ శ్రేయ ఇత్యత్రాన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతావాచష్టే.—

అంకేతి. అంక ముత్సంగ మధిరోపితో మృగో యేన సః చంద్రమాః, మృగ లాంఛనో మృగాంకః, తథా నిష్ఠురం యథా తథా క్షిప్తో హతో మృగపూగో మృగ సమూహో యేనసః, కేసరీ సింహో మృగాధిపః ఉభయత్రాపి ఖ్యాత ఇతి శేషః. తస్మాచ్ఛత్రౌ మార్దవం దుష్కీర్తయే పౌరుషంతు కీర్తయ ఇతి భావః. అత్రా ప్యప్రస్తుత కథనాత్ప్రస్తుతార్థప్రతీతేః అప్రస్తుతప్రశంసా.

అవ. "సామదానభేదములలో నెద్దాని నైన శత్రుజయమున కుపాయముగాఁ గొనవలయునుగాని యుద్ధము వలవద"ను మను వాక్యమును జూడ సుకరములగు సామాద్యుపాయములను విడిచి జయముగలుగునో లేదో యను సంశయముగల దండో పాయము నవలంబించుట ప్రయోజన కారిగాఁ గానరాదు. కావున సామోపాయమే తగునందురని తలఁచి రెండు శ్లోకములలో నిరాకరించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. చతుర్థోపాయసాధ్యే తు రిపౌ సాంత్వ మపక్రియా,
స్వేద్య మామజ్వరం ప్రాజ్ఞః కోఽంభసా పరిషించతి. | ౫౪

టీ. చతుర్థోపాయసాధ్యే-చతుర్థ = నాల్గవ, ఉపాయ=(దండ) ఉపాయము చేత, సాధ్యే=సాధింపఁదగిన, రిపౌ = శత్రునియెడ, సాంత్వం=సామోపాయము, అపక్రియా=అపకారము (అగును), తథాహి=అది అట్లేగదా, స్వేద్యం=చెమటకు దగిన, ఆమజ్వరం=అపక్వజ్వరమును, ప్రాజ్ఞః=పండితుఁడైన, కః=ఎవఁడు, పరిషించతి =తడుపును.

తా. చతురుపాయములలో నాలవదియగు దండోపాయము (వధించుట, ధనమపహరించుట, పీడించుట) వలన సాధింపవలసిన శత్రువును సామోపాయము పరస్పరోపకారము కనిపింపఁజేయుట, మంచి తనము చేయుట, గుణములనుగొనియాడుట, చుట్టఱికమును తెలుపుట, నేను నీవాఁడని మంచిమాటలాడుట చేత సాధింపఁబూనుట యపకార మగునుగాని లాభకారిగాదు. ఒడలంత చెమటబుట్టించి కుదర్చవలసిన యామజ్వరము నెవ్వరైన బుద్ధిమంతులు చల్లని నీటఁచిలికి మాన్పఁబూనుదురా? పూనరు. కాఁబట్టి వీనిని దండించియే తీరవలయును.

శ. స.— చతుర్ణాం పూరణః చతుర్థః చతుర్థశ్చాసా వుపాయశ్చ చతుర్థోపాయః సాధితుం యోగ్యః సాధ్యః చతుర్థోపాయేన సాధ్యః చతుర్థోపాయసాధ్యః తస్మిన్ చతుర్థోపాయసాధ్యే, సాధ్యే సాధ్యయోః సాధ్యేషు చతుర్థోపాయసాధ్యశబ్దః

అ. పు. స. ఏ. తు అవ్య. రిపౌ, రిపౌ రిపోః రిపుషు రిపుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. సాంత్వం, సాంత్వం సాంత్వే సాంత్వాని సాంత్వశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అపక్రియా, అపక్రియా అపక్రియే అపక్రియాః అపక్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. స్వేదమర్హతీతి స్వేద్యః తం స్వేద్యం, స్వేద్యం స్వేద్యౌ స్వేద్యాన్ స్వేద్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆమశ్చాసౌ జ్వరశ్చ ఆమజ్వరః తం ఆమజ్వరం, ఆమజ్వరం ఆమజ్వరౌ ఆమజ్వరాన్ ఆమజ్వరశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రాజ్ఞః, ప్రాజ్ఞః ప్రాజ్ఞౌ ప్రాజ్ఞాః ప్రాజ్ఞశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కః, కః కౌ కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. అంభసా, అంభసా అంభోభ్యాం అంభోభిః అంభశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. పరిషించతి పరిషించతః పరిషించంతి పరిపూర్వ కషిచిర్ క్షరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పుర. ఏ.

నను సామాది సుకరోపాయముపేక్ష్య కిం పాక్షికసిద్ధినా దండేన యథాహ మనుః 'సామ్నా భేదేన దానేన సమస్తై రథ వా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారీ న్నయుద్ధేన కదాచ నే'తి. తస్మాత్సాంత్వమేవ యుక్త మిత్యాశంక్య వ్యాఖ్యాం నిరాచష్టే.—

చతుర్థేత్యాది. చతుర్థోపాయసాధ్యే దండసాధ్యే, రిపౌ శత్రౌ, సాంత్వం సామ 'సామ సాంత్వ ముభే సమ' ఇత్యమరః. అపక్రియా అపకారః, తథాహి— స్వేద్యం స్వేదార్హం, స్వేదేన ప్రతీకార్యమిత్యర్థః. 'స్వేద స్స్వేదోదకే ఘర్మ' ఇతి విశ్వః. ఆమజ్వరం అపక్వజ్వరం, 'ఆమోరోగే రోగభేద ఆమోఽపక్వేతు వాచ్యవ ది'తివిశ్వః. ప్రాజ్ఞః కః అంభసా పరిషించతి, నకోఽపీత్యర్థః. జ్వరితస్యాంభస్సేక వత్క్రుద్ధస్య సాంత్వం ఉద్దీపకం స్యాత్. అతో దండ్య ఏవేతి భావః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాత్ దృష్టాంతాలంకారః.

శ్లో. సామవాదా స్సకోపస్య తస్య ప్రత్యుత దీపకాః,
ప్రతప్తస్యేవ సహసా సర్పిష స్తోయబిందవః. ౫౫

టీ. సకోపస్య=కోపముతోఁగూడిన, తస్య=ఆశిశుపాలునికి, సామవాదాః=తీపి మాటలు, ప్రతప్తస్య=కాచఁబడిన, సర్పిషః=నేతికి, తోయబిందవ ఇవ=నీటిబొట్లుం బోలె, ప్రత్యుత = మీఁదు మిక్కిలి, సహసా = వెంటనే, దీపకాః = మండించునవి (అగును).

తా. మఱమల మఱుఁగుచున్న నేతిలో నీటిబొట్లు పడినతోడనే యది భగ్గుమని మండునట్లు మొలకలెత్తి వేఁడులుబొఱిన వైరముగల యాశిశుపాలుఁడు మంచిమాటలు చెవినిబడినతోడనే మీఁదు మిక్కిలి

మఱింత మండిపడునేగాని శాంతిఁబొందఁడు. కావున దండించి తీరవలయును. పైనింజెప్పిన మనువచనము పాదుకొనని వైరమునుగుఱించి చెప్పఁబడినదియని యెఱుంగునది.

శ. స.—సామప్రధానాశ్చతే వాదాశ్చ సామవాదాః, వాదః వాదౌ వాదాః సామవాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కోపేన సహ వర్తత ఇతి సకోపః తస్య సకోపస్య, సకోపస్య సకోపయోః సకోపానాం సకోపశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. తస్య తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ప్రత్యుత అవ్య. దీపకాః, దీపకః దీపకౌ దీపకాః దీపకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రతప్తస్య. ప్రతప్తస్య ప్రతప్తయోః ప్రతప్తానాం ప్రతప్తశబ్దః అ. న. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. సహసా అవ్య. సర్పిషః, సర్పిషః సర్పిషోః సర్పిషాం సర్పిశ్శబ్దః ష. న. ష. ఏ. తోయస్య బిందవః తోయబిందవః, బిందుః బిందూ బిందవః తోయబిందుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

సామేతి. సకోపస్య రూఢవైరస్య, తస్య చైద్యస్య, సామవాదాః ప్రియోక్తయః, ప్రతప్తస్య క్వథితస్య, సర్పిషః ఘృతస్య, తోయబిందవ ఇవ, ప్రత్యుత వైపరీత్యేన, సహసా దీపకాః జ్వలనకారిణః, న శాంతికరా ఇత్యర్థః. తస్మాద్దండ్య ఏవ సః మనువచనంతు అప్రరూఢవైరవిషయమితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇట్లుండ సుద్ధవాదులు గొందఱు వలదని నిరాకరింతురేమోయని వారలగుఱించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. గుణానా మాయథాతథ్యా దర్థం విప్లావయంతి యే,
అమాత్యవ్యంజనా రాజ్ఞాం దూష్యా స్తే శత్రుసంజ్ఞితాః. ౫౬

టీ. యే=ఏమంత్రులు, గుణానాం=సంధిమొదలగు గుణములయొక్క, ఆయథాతథ్యాత్ = తగినయట్లు ప్రయోగింపమివలన, అర్థం = ప్రయోజనమును, విప్లావయంతి=చెడఁగొట్టుచున్నారో, అమాత్యవ్యంజనాః=మంత్రుల గుఱుతులుగల, శత్రుసంజ్ఞితాః=శత్రువులను పేరుబుట్టిన, తే=వారు (కపటమంత్రులు), రాజ్ఞాం=రాజులకు, దూష్యాః=నిందింపఁదగినవారు (విడిచిపెట్టఁ దగినవారు).

తా. సంధివిగ్రహాదులగు నాలుగుణములలో నేయేగుణ మేయేతఱుణమున నుపయోగింపవలయునో యది యట్లు జెప్పక తాఱుమాఱుజేసి కార్యహానికలిగించు మంత్రులు మంత్రులని పేరేగాని నిజముగా శత్రులే. యది తెలిసికొని రాజులట్టి కపటులను దూరముగా విడువవలయునుగాని వారిమాటలు చెవిని బెట్టరాదు.

శ. స.—గుణానాం, గుణస్య గుణయోః గుణానాం గుణశబ్దః అ. పు. ష. బ. యథాతథాత్వమనతిక్రమ్య యథాతథం అయథాతథం అయథాతథస్య భావః అయథాతథ్యం తస్మాదాయథాతథ్యాత్, ఆయథాతథ్యాత్ ఆయథాతథ్యాభ్యాం ఆయథాతథ్యేభ్యః ఆయథాతథ్యశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అర్థం, అర్థం అర్థా అర్థాః అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విప్లావయతి విప్లావయతః విప్లావయంతి విపూర్వక ప్రుఙ్ ప్లుఙ్ గతావిత్యస్మా ణ్ణిజన్తా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పుర. బ. యే, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అమాత్యానాం వ్యంజనం యేషాం తే అమాత్యవ్యంజనాః, వ్యంజనః వ్యంజనౌ వ్యంజనాః అమాత్య వ్యంజనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. రాజ్ఞాం, రాజ్ఞః రాజ్ఞో రాజ్ఞాం రాజన్శబ్దః న. పు. ష. బ. దూషయితుం యోగ్యాః దూష్యాః, దూష్యః దూష్యౌ దూష్యాః దూష్య శబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. శత్రురితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాత శత్రుసంజ్ఞితాః, సంజ్ఞతః సంజ్ఞితౌ సంజ్ఞితాః శత్రుసంజ్ఞితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఏవం స్థితే యది కేచి దుద్ధవాదయః ప్రత్యాచక్షీరన్ తాన్ప్రత్యాహ.—

గుణానామితి. యే అమాత్యాః, గుణానాం సంధ్యాదీనాం, ఆయథాతథ్యాత్, యథాతథాత్వ మనతిక్రమ్య యథాతథం, యథార్థం యథాయోగ మితి యావత్, 'యథార్థం తు యథాతథ మి' త్యవ్యయేష్వమరః. యథార్థే ఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తి హ్రస్వత్వం. తతో నఞ్సమాసే అయథాతథం తస్య భావః. అయథాతథ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః. 'యథాతథయథాపురయోః పర్యాయేణే'తి వికల్పాన్నఞపూర్వపదవృద్ధిః. తస్మా దాయథాతథ్యా దయథాప్రయోగా దన్యకాలే అన్యస్య ప్రయోగాదిత్యర్థః. అర్థం ప్రయోజనం విప్లావయంతి నిఘ్నంతి, కార్యహానిం కుర్వంతీత్యర్థః. అమాత్యానాం వ్యంజనం చిహ్నం యేషాం తే తథోక్తాః తద్వేషధారిణ ఇత్యర్థః. 'అవ్యక్తోబహువ్రీహిర్వ్యధికరణోజన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః, వస్తుతస్తు శత్రు రితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాతా శత్రుసంజ్ఞితాః. శత్రవ ఏవ తే కూట మంత్రిణః రాజ్ఞా దూషయితు మర్హాః దూష్యాః గర్హ్యా స్త్యాజ్యా ఇతి యావత్ 'కృత్యానాం కర్తరి వే'తి షష్ఠీ. అత స్స్వోక్తం న ప్రతిరోద్ధవ్య మితిభావః.

అవ. శత్రువు నెదుర్కొని పోవలసినను సమయమువచ్చినప్పుడుగదా యందు వేమో? ఇది యేసమయముసుమీ యనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. స్వశక్త్యుపచయే కేచిత్పరస్య వ్యసనే పరే,
యాన మాహు రుదాసీనం త్వా ముత్థాపయతి ద్వయమ్. ౫౭

టీ. కేచిత్=కొందఱు పెద్దలు, స్వశక్త్యుపచయే=తనబలిమి మిగిలియున్నప్పుడు, యానం=జైత్రయాత్రను, ఆహుః=చెప్పుదురు, పరే=మఱికొందఱు పెద్దలు, పరస్య=శత్రువునికి, వ్యసనే=విపత్తికలిగి నప్పుడు, యానం=దండయాత్రను, ఆహుః=చెప్పుదురు, ద్వయం=(ఈ) పక్షద్వయము, ఉదాసీనం=ఉద్యుక్తుఁడవుగాని, త్వాం=నిన్ను, ఉత్థాపయతి=పురిగొల్పుచున్నది.

తా. శత్రువులమీఁదికి దాడివెడలుట తనకు బలమతిశయించి యున్నప్పు డనికొందఱును, శత్రువు దుర్బలుఁడై యున్నప్పుడని కొందఱును చెప్పుదురు. ఇప్పుడా రెండును తటస్థించియున్నవి. ఇట్టియదను మఱి యెన్నఁడును దొరకుట దుర్లభము కావున తప్పక దండయాత్రకు సన్నద్ధుఁడు వగు మని భావము.

శ. స.—శక్తే రుపచయః శక్త్యుపచయః స్వస్య శక్త్యుపచయః స్వశక్త్యుపచయః తస్మిన్ స్వశక్త్యుపచయే, చయే, చయయోః చయేషు స్వశక్త్యుపచయశబ్దః అ. పు. స. ఏ. కః, కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. చిత్ అవ్య. పరస్య, పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. వ్యసనే, వ్యసనే వ్యసనయోః వ్యసనేషు వ్యసనశబ్దః అ. న. స. ఏ. పరే, పరః పరౌ పరే పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. యానం, యానం యానే యానాని యానశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఆహ ఆహతుః ఆహుః బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. ఉదాసీనం, ఉదాసీనం ఉదాసీనౌ ఉదాసీనాన్ ఉదాసీనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వాం, త్వాం త్వా యువాం వాం యుష్మాన్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద.పు.ద్వి.ఏ. ఉత్థాపయతి ఉత్థాపయతః ఉత్థాపయంతి ఉత్ పూర్వక ష్ఠాగతి నివృత్తావిత్యస్మా ణ్ణిజంతాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ప. ప్ర. పురు. ఏ. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

నను యాతవ్యోఽపి కాలే యాతవ్య ఇత్యాశంక్య అయమేవ కాల ఇత్యాహ.—

స్వేతి. కేచిద్వృద్ధాః, స్వస్య శక్త్యుపచయే సామర్థ్యాతిరేకే, యానం యాత్రా మాహుః, యథాహ కామందకః—'ప్రాయేణ సంతో వ్యసనే రిపూణాం యాతవ్య మిత్యేవ సమామనంతి, తన్నైవ పక్షో వ్యసనం హ్యనిత్యం క్షమస్తు ష న్నభ్యుదితో నయాయా ది'తి. పరేవృద్ధాః, పరస్య శత్రోః వ్యసనే విపది. 'వ్యసనం విపది భ్రంశ' ఇత్యమరః. యాన మాహుః, అత్ర మనుః—'తదా యాయా ద్విగృహ్యైవ వ్యసనే చోత్థితే రిపో' రితి. ద్వయ ముక్తపక్షద్వయం, కర్తృ, ఉదాసీన మనుద్యుంజానం, 'ఈ దాస' ఇతి శానజాకార స్యేకారాదేశః. త్వా ముత్థాపయతి ప్రేరయతి, తదుభయలాభా దీదృక్కాలో న కదాపి లభ్యత ఇత్యర్థః.

అవ. ఇచట స్వబలాభివృద్ధిని జూపుచున్నాఁడు.—

శ్లో. విలంఘయిషతో లోకా నలంఘ్యా నలఘీయసః,
యాదవాంభోనిధీన్ రుంధే వేలేవ భవతః క్షమా. ౫౫

టీ. లోకాన్ = లోకములను, విలంఘయిషతః=అతిక్రమింప నిచ్ఛయించు చున్నట్టియు, అలంఘ్యాన్=అతిక్రమింప (దాఁట) శక్యముగానట్టియు, అలఘీయసః = గొప్పవారగు, యాదవాంభోనిధీన్ = సముద్రములంబోలుయాదవులను, భవతః= నీయొక్క, క్షమా=ఓర్పు, వేలేవ=చెలియలికట్టవలె, రుద్ధే=అడ్డగించుచున్నది.

తా. ఉప్పొంగుచున్న సముద్రమువలె లోకములమీఁదికి దూఁకజూచుచు నితరులకు దాఁట నలవికాని వారలై మిగుల గొప్ప వారగు నీయాదవులు సముద్రములు చెలియలికట్టనుంబోలె నీయోర్పును మీఱరాదని నిలిచియుండిరేగాని యాయడ్డంకి వీడిన నింతకు ముందే శత్రులోకము నెల్ల ముంచియుందురు.

శ. స.—లంఘయితు మిచ్ఛంతః విలంఘయిషంతః తాన్ విలంఘయిషతః, విలంఘయిషంతం విలంఘయిషంతౌ విలంఘయిషతః విలంఘయిషచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. లోకాన్, లోకం లోకౌ లోకాన్ లోకశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. లంఘితుం శక్యాః లంఘ్యాః న లంఘ్యాః అలంఘ్యాః తాన్ అలఘ్యాన్, అలంఘ్యం అలంఘ్యౌ అలంఘ్యాన్ అలంఘ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అత్యంతం లఘవః లఘీయాంసః న లఘీయాంసః అలఘీయాంసః తాన్ అలఘీయసః, అలఘీయాంసం అలఘీయాంసౌ అలఘీయసః అలఘీయశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. బ. అంభసాం నిధయః అంభోనిధయః యదోరపత్యానిపుమాంసః. యాదవాః యాదవాః అంభోనిధయ ఇవ యాదవాంభోనిధయః తాన్ యా...ధీన్, నిధిం నిధీ నిధీన్ యాదవాంభోనిధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. రుంధే, రుంధే రుంధాతే రుంధతే రుధిర్ ఆవరణఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ. వేలా, వేలా వేలే వేలాః వేలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. భవతః, భవతః భవతోః భవతాం భవచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. క్షమా, క్షమా క్షమే క్షమాః క్షమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అత్ర స్వశక్త్యుపచయం తావద్దర్శయతి.—

విలంఘయిషత ఇతి. లోకాన్ లంఘితు మిచ్ఛతో విలంఘయిషతః, లంఘయతేః స్సన్నంతా ల్లట శ్శతరి శత్. అలంఘ్యాన్ స్వయం దుర్లంఘ్యాన్ కుతః అలఘీయసో౽తిగురూన్, అతఏవ యాదవాః అంభోనిధయ ఇవేత్యుపమితసమాసః. వేలేవేతి లింగాత్, తాన్ యాదవాంభోనిధీన్, భవతః క్షమా తితిక్షా, వేలేవ కూలభూమి,' వేలా

కూలేఽపి వారిధే రీతీ శాశ్వతః. తంధే ప్రతిరుణద్ధి అన్యథా ప్రాగేవ సర్వం సంహా
రేయు రితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇదిగాక మఱియొక విశేషముకలదు. ఏమన నీకు పాటుపడకుండఁగనే
జయము లభించునని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. విజయ స్త్వయి సేనాయాః సాక్షిమాత్రే ఽపదిశ్యతామ్,
ఫలభాజి సమీక్ష్యోక్తే బుద్ధే ర్భోగ ఇవాత్మని. ॥౫౯॥

టీ. సేనాయాః=సైన్యముయొక్క, విజయః=జయము, సాక్షిమాత్రే=ఉదాసీ
నుఁడవేయగు, ఫలభాజి=ఫలమును బొందెడి, త్వయి=నీయందు, సమీక్ష్యోక్తే=సాంఖ్య
శాస్త్రమునఁ జెప్పఁబడిన, ఆత్మని=ఆత్మయందు (పురుషునియందు), బుద్ధేః=మూల
ప్రకృతియొక్క మొదటి వికారమగు మహత్తత్త్వముయొక్క, భోగః=సుఖదుఃఖముల
యనుభవమునుంబోలె, అపదిశ్యతాం=వ్యవహరింపఁబడుఁగాక.

తా. సాంఖ్యశాస్త్రమున ప్రకృతికర్తృత్వమును వహించి సర్వ
మును జేయుచు అట్టి సర్వవిషయభోగములను నిర్లిప్తుఁడగు పురుషునికి
సంపాదించుచున్నది. కావున చేతనుఁడగు పురుషుఁ డుదాసీనుఁడయ్యును
గర్తయే యగుచున్నాఁడని చెప్పఁబడియె. గాన సాంఖ్యుల యాత్మయందు
మహత్తత్త్వముయొక్క సుఖదుఃఖానుభవంబులుంబోలె భృత్యుల జయాప
జయములు రాజులవి యగుటంబట్టి నీవు సాక్షి మాత్రముగా నుండి
నంతనే సేనలు సంపాదించిన జయము నీయందనాయాసముగా సమర్పింపఁ
బడును.

శ. స.—విజయః, విజయః విజయౌ విజయాః విజయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
త్వయి, త్వయి యువయోః యుష్మాసు యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. సేనాయాః,
సేనాయాః సేనయోః సేనానాం సేనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. ఏ. సాక్షీ ద్రష్టా సాక్షీ సాక్ష్యేవ
సాక్షిమాత్రం తస్మిన్ సాక్షిమాత్రే, మాత్రే మాత్రయోః మాత్రేషు సాక్షిమాత్రశబ్దః
అ. న. స. ఏ. అపదిశ్యతాం, అపదిశ్యతాం అపదిశ్యేతాం అపదిశ్యంతాం అపపూర్వ
కదిశ అతిసర్జనఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్మణి విధ్యాదౌ లోటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ.
ఫలం భజతీతి ఫలభాక్ తస్మిన్ ఫలభాజి, భాజి భాజోః భాక్షు ఫలభాక్ఛబ్దః
జ. పు. స. ఏ. సమీక్ష్యే ఉక్తః సమీక్ష్యోక్తః తస్మిన్ సమీక్ష్యోక్తే, ఉక్తే
ఉక్తయోః ఉక్తేషు సమీక్ష్యోక్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. బుద్ధేః, బుద్ధ్యాః బుద్ధేః
బుద్ధ్యోః బుద్ధీనాం బుద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. భోగః, భోగః భోగౌ భోగాః

భోగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆత్మని, ఆత్మని ఆత్మనోః ఆత్మసు ఆత్మన్‌శబ్దః న. పు. స. ఏ.

అభ్యుచ్చయ శ్చాయమపరో యదక్లేశేనైవ తే విజయలాభ ఇత్యాహ.—

విజయఇతి. సేనాయాః కర్త్ర్యా విజయః, సాక్షిమాత్రే ఉదాసీన ఏవ ఫలభాజి త్వయి, సమీక్ష్యోక్తే సాంఖ్యోక్తే ఆత్మని బుద్ధేర్మహత్తత్వస్య మూలప్రకృతేః ప్రథమవికారస్య కర్త్ర్యాః భోగః సుఖదుఃఖానుభవఇవ, అపదిశ్యతాం వ్యవహ్రియతాం, భృత్యజయపరాజయయోః స్వామిగామిత్వా దితి భావః. సాంఖ్యా అప్యాహుః— 'కర్త్రైవ భవత్యుదాసీన' ఇతి, సర్వప్రత్యుపభోగం యస్మాత్పురుషస్య సాధయతి బుద్ధి రితిచ.

అవ. ఇఁక శత్రుని వ్యసనమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. హతే హిడింబరిపుణా రాజ్ఞి ద్వైమాతురే యుధి,
చిరస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజః. ౬౦

టీ. హిడింబరిపుణా=భీమునిచేత, ద్వైమాతురే=ఇద్దఱుతల్లుల బిడ్డఁడగు, రాజ్ఞి =జరాసంధుఁడు, యుధి=యుద్ధమున, హతే(సతి)=చంపఁబడినవాఁడు కాఁగా, చిరస్య =చాలకాలమునకు, మిత్రవ్యసనీ=మిత్రవినాశదుఃఖముగల, దమఘోషజః = శిశుపాలుఁడు, సుదమః=సుకరముగా నణచఁదగినవాఁడగును.

తా. హిడింబాసురుని బరిమార్చిన భీముఁడు తనమిత్రుఁడగు జరాసంధుని సంహరించినాఁడు గావున మిత్రవియోగదుఃఖమున స్రుక్కియున్న యీశిశుపాలుఁ డిప్పు డేకాకియౌటచే సుకరముగా గూల్పవచ్చునని భావము.

శ. స.—హతే, హతే హతయోః హతేషు హతశబ్దః అ. న. స. ఏ. హిడింబస్య రిపుః హిడింబరిపుః తేన హిడింబరిపుణా, రిపుణా రిపుభ్యాం రిపుభిః హిడింబరిపుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. రాజ్ఞి, రాజ్ఞి రాజని రాజ్ఞోః రాజసు రాజశబ్దః న. పు. స. ఏ. ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం పుమాన్ ద్వైమాతురః తస్మిన్ ద్వైమాతురే, ద్వైమాతురే ద్వైమాతురయోః ద్వైమాతురేషు ద్వైమాతురశబ్దః అ. పు. స. ఏ. యుధి, యుధి యుధోః యుత్సు యుధ్ఛబ్దః ధ. స్త్రీ. స. ఏ. చిరస్య అవ్య. మిత్రస్య వ్యసనం మిత్రవ్యసనం మిత్రవ్యసనమస్యాస్తీతి మిత్రవ్యసనీ, వ్యసనీ వ్యసనౌ వ్యసనినః మిత్రవ్యసనిశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః, సుదమః సుదమౌ సుదమాః సుదమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దమఘోషాజ్జాతో దమఘోషజః, ఘోషజః ఘోషజౌ ఘోషజాః దమఘోషజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అథ పరస్య వ్యసన మాహ.—

హతఇతి. హిడింబరిపుణా భీమేన, ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం పుమాన్ ద్వైమాతురః 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయా' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. ఉకారశ్చాంతాదేశో రేఫ పరః. తస్మిన్ రాజ్ఞి జరాసంధే సహి ద్వాభ్యాం సపత్నీభ్యాం పర్థశః ప్రసూతః జరానామ్న్యా పిశాచ్యా సంధితశ్చేతి కథయంతి. యుధి హతే సతి చిరస్య చిరకాలేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇత్యవ్యయే ష్వమరః, మిత్ర వ్యసనీ మిత్రభ్రంశవాన్, 'వ్యసనం విపదిభ్రంశ' ఇత్యమరః. దమఘోషా జ్జాతో దమఘోషజ శ్చైద్యః సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః, ఏకాకిత్వా త్సుసాధ్య ఇత్యర్థః.

అవ. వైరిపరాక్రమమున నతిశయించి బలవంతుఁడై యుండినను గూల్పఁదగిన శక్తి తన కేర్పడినప్పుడు మెలకువతో వానిని రాయిడిఁబెట్టి లేపి యెదురవలయు నని కామందక నీతిశాస్త్రమునఁ జెప్పినట్లు శూరులకు మొదటిపక్షమే యుక్తము. ఉన్నదిగదా యని చెప్పితిని గాని రెండవపక్ష మంతయుక్తము గాదను నభిప్రాయమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. నీతిరాపది యద్గమ్యః పర స్తన్మానినో హ్రియే,
విధు ర్విధుంతుదస్యేవ పూర్ణ స్త స్యోత్సవాయ సః. ౬౧

టీ. పరః=శత్రువు, ఆపది=ఆపదలోనున్నప్పుడు, గమ్యః=ఎదిరికొనిపోఁదగినవాఁడు, ఇతి=ఇట్లని, నీతిరితియత్=నీతియనుట యేదికలదో, తత్=అది, మానినః=శౌర్యాభిమానముగలవానికి, హ్రియే=సిగ్గుకొఱకు (అగును). పూర్ణః=వృద్ధిబొందిన, సః=ఆశత్రువు, తస్య=వానికి, విధుః=చంద్రుఁడు, విధుంతుదస్యేవ=రాహువునకుంబోలె, ఉత్సవాయ=వేడుకకొఱకు (అగును).

తా. శత్రువు చిక్కులలోబడి స్రుక్కి పోరనేరని యప్పుడు సుకరముగా గెలువవచ్చునని యెదిరి పోరాడఁబోవుటకన్న శూరులకు వేఱలజ్జాకరం బొండుగలదే? భళా! ఏమినీతి! చాలు. చాలు. బలవంతుఁడగువాఁడు పరిపూర్ణ బలోపేతుఁడై వర్ధిల్లిన శత్రువు బరిమార్పఁబడయుటయే మహోత్సాహముగా భావించును. రాహువు షోడశకళాపూర్ణుఁడైనరాకాసుధాకరునిగదా మ్రింగనుత్సహించును!

శ. స.—నీతిః, నీతిః నీతీ నీతయః నీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఆపది, ఆపది ఆపదోః ఆపత్సు ఆపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. యత్ అవ్య. గంతుం శక్యః గమ్యః, గమ్యః గమ్యౌ గమ్యాః గమ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరః, పరః పరౌ పరే పరశబ్దః అ పు. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మానః అశ్యాస్తీతి

మానీ తస్య మానినః, మానినః మానినోః మానినాం మానిశబ్దః న. పు. ష. ఏ. హ్రియై హ్రియే హ్రీభ్యాం హ్రీభ్యః హ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. చ. ఏ. విధుః, విధుః విధూ విధవః విధుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. విధుంతుదతీతి విధుంతుదః తస్య విధుంతుదస్య, తుదస్య తుదయోః తుదానాం విధుంతుదశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. పూర్ణః, పూర్ణః పూర్ణౌ పూర్ణాః పూర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఉత్సవాయ, ఉత్సవాయ ఉత్సవాభ్యాం ఉత్సవేభ్యః ఉత్సవశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

కష్టశ్చాయం పక్షోఽభ్యుపేత్య వాదే నోక్తః వస్తుతస్తు శూరాణా మగ్రిమ పక్షఏవేష్టః, శాస్త్రసంవాదీచ. యథాహ కామందకః.—'యదా క్షమ స్తం ప్రసభం నిహంతుం పరాక్రమా దూర్జిత మప్యమిత్రం, తదాభియాయాదహితాని కుర్వన్ను పాయతః కర్శనపీడనా నీ' త్యభిప్రేత్యాహ:—

నీతిరితి. పరః శత్రు రాపది గమ్య ఇతి నీతి రితి యత్తదాపది గమనం మానినః శౌర్యాభిమానవతః, హ్రియే, లజ్జాకరమిత్యర్థః. కింతు పూర్ణః ఉపచితః స శత్రుః తస్య మానినః, విధు శ్చంద్రః తం తుదతి హినస్తీతి విధుంతుదో రాహుః, 'విధ్వ రుషోస్తుద' ఇతి ఖశ్ప్రత్యయే ముమాగమః. తస్యైవోత్సవాయ, అతో బలినా బల వానేవ యాతవ్యః. బలినశ్చ వయమితి భావః.

అవ. అట్లయిన మున్నుజెప్పిన మనువాక్యమునకు విరోధమువచ్చునేయని యోచించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అన్య దుచ్ఛృంఖలం సత్త్వ మన్య చ్ఛాస్త్రనియంత్రితమ్,
సామానాధికరణ్యం హి తేజ స్తిమిరయోః కుతః. ౬౨

టీ. ఉచ్ఛృంఖలం=అడ్డపాటులేని, సత్వం=బలము, అన్యత్=వేఱైనది, శాస్త్ర నియంత్రితమ్-శాస్త్ర=మన్వాదిశాస్త్రముచేతను, నియంత్రితం=ఏర్పరుపఁబడిన, సత్వం=బలము, అన్యత్=వేఱైనది, తేజస్తిమిరయోః=వెలుతురునకును చీఁకటికిని, సామానాధికరణ్యం=ఒక్కచోటనుండుట, కుతః=ఎక్కడిది?

తా. మగతనము మిగులగలిగియున్నను బగతురనొక్కపెట్టున గుట్టడఁచి మట్టుపఱుపఁజాలు దిట్టతనమును, మనువుచెప్పిన ట్లాపదలఁ జిక్కి స్రుక్కియున్నశత్రువుం గెలువబోలు బలిమియు, నొకటి తీవ్రమై నిరపేక్షమును రెండవది తీవ్రముగాక శత్రువ్యసనమును నిరీక్షించునదియు నగుటచేత పరస్పరవిలక్షణములును పరస్పరవిరుద్ధములునై యున్నవి. అవి వెలుతురు చీఁకటియు నొక్కచోట నుండనియట్లు కలిసి యొక్కనియం

దుండనేరవు. భిన్నశాస్త్రార్థము లగువిషయములను గుఱించి శాస్త్రములకు పరస్పరవిరోధముండినను బాధకరముగాదని తాత్పర్యము.

శ. స.—అన్యత్, అన్యత్ అన్యే అన్యాని అన్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉద్గతం శృంఖలం యస్యతత్ ఉచ్ఛృంఖలం, ఉచ్ఛృంఖలం ఉచ్ఛృంఖలే ఉచ్ఛృంఖలాని ఉచ్ఛృంఖలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. సత్వం, సత్వం సత్వే సత్వాని సత్వశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అన్యత్, అన్యత్ అన్యే అన్యాని అన్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. శాస్త్రేణనియంత్రితం శాస్త్రనియంత్రితం, నియంత్రితం నియంత్రితే నియంత్రితాని శాస్త్రనియంత్రితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. సమానం అధికరణం యయోస్తే సమానాధికరణే తయోర్భావః సామానాధికరణ్యం, కరణ్యం కరణ్యే కరణ్యాని సామానాధికరణ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. హి అవ్య. తేజశ్చ తిమిరం చ తేజస్తిమిరే తయోః తేజస్తిమిరయోః, తిమిరే తిమిరయోః తిమిరేషు తేజస్తిమిరశబ్దః అ. న. ష. ద్వి. కుతః అవ్య.

తర్హి పూర్వోదాహృత మన్వాదిశాస్త్రవిరోధ స్స్యా దిత్యాశంక్యాహ.—

అన్యదితి. ఉచ్ఛృంఖల మనర్గళం, ప్రసహ్య పీడనక్షమమితియావత్. సత్త్వం బల మన్యత్, శాస్త్రేణ మన్వాదిశాస్త్రేణ నియంత్రిత ముదాహృతం, పరస్య వ్యసనే కాలే నియమితం సత్త్వ మన్యత్, ఉత్కటానుత్కటలక్షణ వైలక్షణ్యా మన్యశబ్దార్థః, తయో స్సాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వాభ్యాం మిథో విరోధా న్నైకశాస్త్రార్థత్వం సంభవ తీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాంతమాహ.—తేజస్తిమిరయోః సమాన మధికరణం యయో స్తే తయో ర్భావ స్సామానాధికరణ్యం ఏకాశ్రయత్వం కుతః నకుతశ్చిదిత్యర్థః. తయో స్సహావస్థానవిరోధాదితి భావః. తస్మా దుభయో రుదితానుదితహోమవ ద్భిన్నశాస్త్రార్థ త్వా దిత రేతరశాస్త్రవిరోధో న బాధక ఇతిభావః.

అవ. అట్లయేని మన మిప్పు డేమిచేయవలయు నన నిట్లనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఇంద్రప్రస్థగమ స్తావ త్కారి మా సంతు చేదయః,
అస్మాకదంతిసాన్నిధ్యా ద్వామనీభూతభూరుహాః. ౬3

టీ. ఇంద్రప్రస్థగమః—ఇంద్రప్రస్థ=ఇంద్రప్రస్థపురమునకు, గమః=గమనము, మాకారితావత్ = చేయఁబడకపోవుఁగాక, కింతు=మఱియేమియన, చేదయః=చేది దేశములు, అస్మాకదంతిసాన్నిధ్యాత్—అస్మాక=మన, దంతి=ఏనుఁగులయొక్క, సాన్నిధ్యాత్=సామీప్యమువలన, వామనీభూత=పొట్టివైపోయిన, భూరుహాః=చెట్లుగలవి, సంతు=అగుఁగాక,

తా. మనమిప్పు డింద్రప్రస్థపురంబునకుఁ బోవలదు. దండయాత్ర వెడలి చేదిదేశములకే బోవుదము. మనయేనుంగు లచ్చటివృక్షాదులను చిందఱ వందఱఁ జేయ నాదేశమందలి చెట్లన్నియు మ్రోళ్లైపోవుగాక.

శ. స.—ఇంద్రప్రస్థస్యగమః ఇంద్రప్రస్థగమః, గమః గమౌ గమాః ఇంద్రప్రస్థగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్యయం. కారి కారిషాతాం కారిషత డుకృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణ్యాశిషిలుజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. మా అవ్య. అస్తు స్తాత్ స్తాం సంతుఅసభువీత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తర్యాశిషి లోటి పరస్మై ప్ర. పుస. బ. చేదీనాం నివాసో జనపదః చేదయః చేదిశబ్దః ఇ. పు. ని. ప్ర. బ. అస్మాకమిమే ఆస్మాకాః దంతా ఏషాం స్త ఇతి దంతినః ఆస్మాకాశ్చ తే దంతినశ్చ ఆస్మాకదంతినః సంనిధిరేవసాంనిధ్యం ఆస్మాకదంతినాం సాంనిధ్యం ఆస్మాకదంతిసాన్నిధ్యం తస్మాత్ ఆస్మాకదంతి సాన్నిధ్యాత్, సాన్నిధ్యాత్ సాన్నిధ్యాభ్యాం సాన్నిధ్యేభ్యః ఆస్మాకదంతిసాన్నిధ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అవామనాః వామనాః సంపద్య మానాభూతాః వామనీభూతాః భువిరోహంతీతి భూరుహాః వామనీ భూతాః భూరుహాః ఏషు తే వామనీభూతభూరుహాః, రుట్ రుహౌ రుహః వామనీభూత భూరుచ్ఛబ్దః హ. పు. ప్ర. బ.

తర్హి నః కి మిదానీం కార్య మత ఆహ:—

ఇంద్రేతి. ఇంద్రప్రస్థస్య పార్థనగరస్య, గమో గమనం, 'గ్రహావృదృనిశ్చిగమశ్చే' తి అప్ప్రత్యయః. మా కారి తావ న్నక్రియతా మేవేత్యర్థః. 'యావత్తావత్పరిచ్ఛేదే కార్త్స్న్యే మానేఽవధారణ'ఇతి విశ్వః. కృఞః కర్మణి లుఙ్. 'మాఙిలుఙ్' ఇత్యాశీరర్థే 'నమాఙ్యోగ'ఇత్యట్ప్రతిషేధః. కింతు చేదయః చేదిదేశాః అస్మాక మిమే ఆస్మాకాః. 'యుష్మదస్మదో రన్యతరస్యాం ఖఞ్చ' ఇతి వికల్పాదణ్ప్రత్యయః. 'తస్మిన్నణి చ, యుష్మాకాస్మాకౌ' ఇత్యస్మాకాదేశః. సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యం, స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః. ఆస్మాకానాం దంతినాం సాన్నిధ్యాత్ వామనీభూతాః శాఖాభంగా త్ఖర్వీకృతాః, స్వల్పీభూతాః భూరుహా యేషాం తే తథోక్తాస్సంతు, చేదియాత్రైవ క్రియతా మిత్యర్థః. సా చ ప్రస్తుతా ప్రస్తుతేన స్వకార్యేణైవ గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబంధాత్పర్యాయోక్తస్స ఉచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. నిరుద్ధవీవధాసార ప్రసారా గా ఇవ వ్రజమ్,
ఉపరుంధంతు దాశార్హాః పురీం మాహిష్మతీం ద్విషః. ౬౪

టీ. దాశార్హాః = యాదవులు, నిరుద్ధవీవధాసారప్రసారాః-నిరుద్ధ=అడ్డగింపఁబడిన, వీవధ=ధాన్యము మొదలగునవి లభించుట, ఆసార=మిత్రబలము, ప్రసారా=తృణకాష్ఠాదులుగల చోట్లనుగలవారై, (నిరుద్ధ=నిలుపఁబడిన, వీవధ=కావిళ్లయొక్క, ఆసారప్రసారాః=రాకపోకలు గలవారై,) వ్రజం=పసులసాలను, గాఇవ=ఆవుల నుంబోలె, మాహిష్మతీం=మాహిష్మతియను, పురీం=నగరిని, ద్విషః=పగతురను, ఉపరుంధంతు=అరికట్టుదురుగాక.

తా. ఇదిగాక మనయాదవులందఱును పాలకావిళ్లు వగైరాల రాకపోకలను నిలుపుదలచేసి ఆలమందలను పసులసాలలో గట్టిపెట్టినట్లు ధాన్యములు తృణజలకాష్ఠములు మిత్రవర్గములను వారిదరికి జేరనీయకుండ నడ్డగింపుజేయుచు శత్రువులను మాహిష్మతీపురంబున ముట్టడింతురుగాక.

శ. స.—వీవధశ్చ ఆసారశ్చ ప్రసారశ్చ వీవధాసారప్రసారా, వీ...రాః నిరుద్ధాః యైస్తే నిరు...రాః (ఆసారశ్చ ప్రసారశ్చ ఆసారప్రసారౌ వీవధానాం ఆసారప్రసారౌ వీ...రౌ నిరుద్ధౌ వీ...రౌ యైస్తే నిరుద్ధవీవధాసారప్రసారాః) ప్రసారః, ప్రసారః ప్రసారౌ ప్రసారాః నిరుద్ధ...సారశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. గాం, గాం గావౌ గాః గోశబ్దః ఓ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. వ్రజం, వ్రజం వ్రజౌ వ్రజాన్ వ్రజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉపరుణద్ధు ఉపరున్ధాత్ ఉపరుంధామ్ ఉపరుంధంతు ఉపపూర్వకరుధిర్ ఆవరణ ఇత్యస్మాద్వికర్తృకాద్ధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. దాశార్హః, దాశార్హౌ దాశార్హా దాశార్హాః దాశార్హశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. పురీం; పురీం పుర్యౌ పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మాహిష్మతీం, మాహిష్మతీం మాహిష్మత్యౌ మాహిష్మతీః మాహిష్మతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ద్విషం, ద్విషం ద్విషౌ ద్విషః ద్విట్ఛబ్దః ష. పు. ద్వి. బ.

నిరుద్ధేతి. కించ దాశార్హా యాదవాః, వీవధో ధాన్యాదిప్రాప్తిః ఆసార స్సుహృద్బలం, ప్రసార స్తృణకాష్ఠాదిప్రదేశః. 'ధాన్యాదే ర్వీవధః ప్రాప్తిరాసారస్తు సుహృద్బలమ్, ప్రసార స్తృణకాష్ఠాదేః ప్రదేశ' ఇతి వైజయంతీ. తే నిరుద్ధా యైస్తే తథోక్తాః, అన్యత్ర నిరుద్ధా వీవధానాం పర్యాహారాపరనామ్నాం, స్కంధవాహ్యాక్షీరాద్యాహారణసాధనభారవిశేషాణాం, ఆసారప్రసారౌ ప్రవేశనిర్గమౌ యైస్తే తథోక్తాః 'వివధో వీవధో భారః పర్యాహారాధ్వనోరపీ'తి హేమచంద్రః. వ్రజం గోష్ఠం. 'వ్రజస్స్యా ద్గోకులం గోష్ఠం' ఇతి వైజయంతీ. గాఇవ మాహిష్మతీం పురీం, ద్విషో రిపూన్, ఉపరుంధంతు, వ్రజే గా ఇవ మాహిష్మత్యా మరీనావృణ్వంత్విత్యర్థః. 'దుహ్యా

చ్చ ద్ధం(డ్రు ర్ధీఁ తి వచసాత్ ద్వికర్మకత్వం అత్రరిపుప్రజావకథితం కర్మ, అన్యదీప్సిత తమం కర్మ.

అవ. అట్లేని ధర్మరాజు ప్రార్థనకేమి చేయఁదగు నన నుపేక్షయే యను చున్నాఁడు.—

శ్లో. యజతాం పాండవ స్స్వర్గ మవత్వింద్ర స్తపత్వినః,
వయం హనామ ద్విషత స్సర్వ స్స్వార్థం సమీహతే. ౬౫

టీ. పాండవః=ధర్మరాజు, యజతాం = యాగముచేయుగాక, ఇంద్రః=దేవేంద్రుఁడు, స్వర్గమ్=స్వర్గలోకమును, అవతు=పాలించుగాక, ఇనః=సూర్యుఁడు, తపతు=ప్రకాశించుగాక, వయం = మనము, ద్విషతః=శత్రువులను, హనామ=చంపుదము, తథాహి=అట్లేగదా, సర్వః=ప్రతివాఁడును, స్వార్థం=స్వప్రయోజనమును, సమీహతే =చూచుకొనును.

తా. ధర్మరాజు యాగముజేసికొననిమ్ము. ఇంద్రుఁడు స్వర్గము నేలనిమ్ము. సూర్యుఁ డెండకాయనిమ్ము. మనము శిశుపాలుని సంహరింతము. సమయము వచ్చినప్పుడు ప్రతివారును తమతమపనులను చేసికొనుచుందురుగదా. ఇప్పుడు మనకు ధర్మరాజును ఇంద్రాదులతోబాటువాడే యగును.

శ. స.—యజతాం, యజేతాం యజంతాం యజదేవపూజా సంగతికరణదానేషు ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి ఆత్మనే ప్ర. పురు. ఏ. పాండోరపత్యంపుమాన్ పాండవః, పాండవః పాండవౌ పాండవాః పాండవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వర్గం, స్వర్గం స్వర్గౌ స్వర్గాన్ స్వర్గశబ్దః అ. పు. ద్వి.ఏ. అవతు అవతాత్ అవతాం అవంతు అవరక్షణగతికాంత్యాదిషు ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి పర ప్ర. పురు. ఏ. ఇంద్రః, ఇంద్రః ఇంద్రౌ ఇంద్రాః ఇంద్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపతు తపతాత్ తపతాం తపంతు తపసంతాపఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి పర ప్ర. పురు. ఏ. ఇనః, ఇనః ఇనౌ ఇనాః ఇనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అహం, అహం ఆవాం వయం అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. హనాని హనావ హనామ హనహింసాగత్యోరిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి పర. ఉ.త్త. బ. ద్విషంతం, ద్విషంతం ద్విషంతౌ ద్విషతః ద్విషచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. సర్వః, సర్వః సర్వౌ సర్వే సర్వశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వార్థః స్వార్థః తం స్వార్థం, స్వార్థం స్వార్థౌ స్వార్థాన్ స్వార్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.

సమీహతే సమీహేతే సమీహంతే సంపూర్వక ఈహచేష్టాయా మిత్యస్మా త్సకర్మ కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మ ప్ర. పు. ఏ.

తర్హి పార్థప్రార్థనాయాః కా గతి రి త్యాశంక్య ఉపేక్షైవ గతిరిత్యాహ.—

యజతామితి. పాండవో యుధిష్ఠిరః, యజతాం యాగం కరోతు, ఇంద్ర స్స్వర్గమవతు రక్షతు, ఇనః, అర్కః, తపతు ప్రకాశతాం, వయం ద్విషతః అరీన్, హనామ మారయామ, 'అడు త్తమస్యాపి చ్చే' త్యాడాగమః, సర్వత్ర ప్రాప్తకాలే లోట్. తథాహి—సర్వో జనః, స్వార్థం స్వప్రయోజనం, సమీహతే. అనుసంధత్తే, ఇంద్రాదివ త్సమానయోగక్షేమో సః పార్థ ఇత్యర్థః అర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. ప్రాప్యతాం విద్యుతాం సంపత్సంపర్కా దర్కరోచిషామ్,
శస్త్రై ర్ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేదప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షితైః. ౧౮

టీ. ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేదప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షితైః - ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క, శిరశ్ఛేద=తలలు నఱుకుటచేత, ప్రోచ్ఛలత్=పైకెగయుచున్న, శోణిత=నెత్తురుచేత, ఉక్షితైః = తడుపఁబడిన, శస్త్రైః = కత్తులచేత, అర్కరోచిషాం = సూర్యకిరణముల యొక్క, సంపర్కాత్=సంబంధమువలన, విద్యుతాం=మెఱుపులయొక్క, సంపత్ = శోభ, ప్రాప్యతాం=పొందఁబడుఁగాక.

తా. ఇంతియకాక శత్రువులశిరస్సులను ఖండించుటచేత నెగజిమ్మిన రక్తధారలతో దడిసినఖడ్గములు వానిపై సూర్యకాంతులు ప్రసరింపఁగా మెఱుపుఁదీఁగలవలె మెఱయుఁగాక యని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రాప్యతాం ప్రాప్యేతాం ప్రాప్యంతాం ప్రపూర్వక ఆప్లవ్యాప్తావిత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి విధ్యాదౌ లోటి ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. విద్యుతాం, విద్యుతః విద్యుతోః విద్యుతాం విద్యుచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ష. బ. సంపత్, సంపత్ సంపదౌ సంపదః సంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సంపర్కాత్, సంపర్కాత్ సంపర్కాభ్యాం సంపర్కేభ్యః సంపర్కశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అర్కస్యశ్శరోచీంషి అర్కరోచీంషి తేషాం అర్కరోచిషాం, రోచిషః రోచిషోః రోచిషాం అర్కరోచిశ్శబ్దః స. న. ష. బ. శస్త్రైః, శస్త్రేణ శస్త్రాభ్యాం శస్త్రైః శస్త్రశబ్దః అ. న. తృ. బ. ద్విషతాం శిరాంసి ద్విషచ్ఛిరాంసి ద్విషచ్ఛిరసాం ఛేదః ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేదః ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేదేన ప్రోచ్ఛలత్ ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేద ప్రోచ్ఛలత్ ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేద ప్రోచ్ఛలచ్చ తత్ శోణితం చ ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేద ప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితం ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేద ప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితేన ఉక్షితాని ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేద ప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షితాని తైః ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేదప్రోచ్ఛల చ్ఛోణితోక్షితైః, ఉక్షితేన ఉక్షితాభ్యాం ఉక్షితైః ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేద ప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షితశబ్దః అ. న. తృ. బ.

ప్రాప్యతామితి. కించ ద్విషతాం, శిరశ్ఛేదేన ప్రోచ్ఛలతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితే నోక్షితైః సిక్తైః శస్త్రై రర్కరోచిషాం, సంపర్కాత్, విద్యుతాం సంపల్లక్ష్మీః ప్రాప్యతా మితి నిదర్శనాలంకారః.

శ్లో. ఇతి సంరంభిణో వాణీ ర్బలస్యాలేఖ్యదేవతాః,
సభాభిత్తి ప్రతిధ్వానై ర్భయా దన్వవదన్నివ. ౬౭

టీ. ఇతి = ఇట్లు, సంరంభిణః = ఆటోపముగల, బలస్య= బలరామునియొక్క, వాణీః=పలుకులను, ఆలేఖ్యదేవతాః=చిత్తరువులుగా వ్రాయఁబడినదేవతలు, సభా=సభా మంటపములోపలి, భిత్తి=గోడలయొక్క, ప్రతిధ్వానైః=మాఱుమ్రోఁతల (నువంక) చేత, భయాత్=భయమువలన, అన్వవదన్నివ=మరల పలికినవియో యనునట్లున్నవి.

తా. ఇట్లు బలరాముఁడు మిగుల నాటోపముతోఁ జెప్పుచుండఁగా విని యూరకుండిన నేమో యనుభయమున నచ్చటి చిత్తరువుల యందు వ్రాయఁబడిన దేవతలు అవునవు నని యామాటలనే మరలఁ జెప్పుచుండిరోయనునట్లు సభామండపమునందలి గోడలు ప్రతిధ్వనించినవి యనితాత్పర్యము.

శ. స.—ఇతి అవ్య. సంరంభో౽స్యాస్తీతి సంరంభీ తస్య సంరంభిణః, సంరంభిణః సంరంభిణోః సంరంభిణాం సంరంభిన్శబ్దః న. పు. ష. ఏ. వాణీః, వాణీం వాణ్యౌ వాణీః వాణీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగః ద్వి. బ. బలస్య, బలస్య బలయోః బలానాం బలశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఆలేఖ్యే దేవతాః ఆలేఖ్య దేవతాః దేవతా, దేవతే దేవతాః ఆలేఖ్యదేవతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సభాయాః భిత్తయః సభాభిత్తయః సభాభిత్తీనాం ప్రతిధ్వానాః సభాభిత్తిప్రతిధ్వానాః తైః సభాభిత్తిప్రతిధ్వానైః, ధ్వానేన ధ్వానాభ్యాం ధ్వానైః సభాభిత్తిప్రతిధ్వానశబ్దః అ. పు. తృ. బ. భయాత్, భయాత్ భయాభ్యాం భయేభ్యః భయశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అన్వవదత్ అన్వవదతాం అన్వవదన్ అనుపూర్వకవదవ్యక్తాయాంవాచీత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లజి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. ఇవ అవ్య.

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం సంరంభిణ స్సంక్షుభితస్య, బలస్య బలభద్రస్య, వాణీః ఆలేఖ్యదేవతా శ్చిత్రలిఖితదేవతాః, సభాయా స్సదో గృహస్య, భిత్తీనాం ప్రతిధ్వానైః ప్రతిధ్వనివ్యాజేనేత్యర్థః. భయాదన్వవదన్ననువాదయన్నివ బలరామవచనమేవ సమ్యగిత్యనువదంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా.

శ్లో. నిశమ్య తా శ్శేషగవీ రభిధాతు మధోక్షజః,
శిష్యాయ బృహతాం పత్యుః ప్రస్తావ మదిశ ద్దృశా. ౬౮

టీ. అధోక్షజః=కృష్ణమూర్తి, శేషగవీః = శేషావతారమగు బలరామునిమాటలను, నిశమ్య=విని, బృహతాం పత్యుః=బృహస్పతియొక్క, శిష్యాయ=శిష్యుఁడగు నుద్ధవునికై, అభిధాతుం=చెప్పుటకొఱకు, దృశా=కనుసైగచేత, ప్రస్తావం = అవకాశమును, అదిశత్ = ఇచ్చెను.

తా. కృష్ణుఁడు శేషావతారుఁడగు బలరామునిమాటలు విని బృహస్పతి శిష్యుఁడగు నుద్ధవుని నీ యభిప్రాయమును దెలియఁజేయుమని కనుసైగజేసెను.

శ. స.—నిశమ్య, ల్యబంతమవ్యయ. తాః, తాం తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. బ. శేషస్యగావః శేషగవ్యః తాః శేషగవీః, గవీం గవ్యౌ గవీః శేషగవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అభిధాతుం తుమున్ అక్షాజ్జాతం అక్షజం అధఃకృతం అక్షజం యేనసః అధోక్షజః, అధోక్షజః అధోక్షజౌ అధోక్షజాః అధోక్షజశబ్దః అ. పు ప్ర. ఏ. శిష్యాయ, శిష్యాయ శిష్యాభ్యాం శిష్యేభ్యః శిష్యశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. బృహతాం, బృహతః బృహతోః బృహతాం బృహచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. పత్యుః, పత్యుః పత్యోః పతీనాం పతిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ప్రస్తావం, ప్రస్తావం ప్రస్తావౌ ప్రస్తావాన్ ప్రస్తావశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అదిశత్ అదిశతాం అదిశన్ దిశ అతిసర్జనఇత్యస్మాత్స కర్మ కాద్ధాతోః కర్తరి అనద్యతనభూతేలఙ్ ప్ర. పుర. ఏ. దృశా, దృశా దృగ్భ్యాం దృగ్భిః దృక్ఛబ్దః శ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

నిశమ్యేతి. అధఃకృత మక్షజం ఇంద్రియజన్యజ్ఞానం యేన సః. అధోక్షజో హరిః, తాః శేషస్య శేషావతారస్య బలభద్రస్య, గాః వాచః, శేషగవీః 'గోరతద్ధితలు కీ'తి టచ్. టిత్వాత్ ఙీప్. నిశమ్య శ్రుత్వా, 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్య పీ'తి భట్టమల్లః. తత్ర శామ్యతే రిదం రూపం అన్యథా నిశమయ్యేతిస్యాత్. అతఏవ వామనః—'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదా' దితి. బృహతాం వాచాం, పత్యుః బృహస్పతేః, శిష్యాయోద్ధవాయ, అభిధాతుం వక్తుం, దృశా దృక్సంజ్ఞయా కటాక్షవిక్షేపేణ, ప్రస్తావ మవసర మదిశత్, అతిసృష్టవాన్, 'ప్రస్తావస్స్యా దవసర' ఇత్యమరః.

శ్లో. భారతీ మాహితభరా మథానుద్ధత ముద్ధవః,
తథ్యా ముతథ్యానుజవ జ్జగాదాగ్రే గదాగ్రజమ్. ౹౹ ౪౹౹

టీ. అథ=తరువాత, ఉద్ధవః=ఉద్ధవుఁడు, ఆహితభరాం-ఆహిత=నింపఁబడిన, భరాం=అర్థగౌరవముగలిగినట్టియు,తథ్యాం=యథార్థమైనట్టియు, భారతీం=వచనమును,

అనుద్ధతం=గర్వములేకుండ, గదాగ్రజం-అగ్రే=కృష్ణునిముందర, ఉతథ్యానుజవత్=బృహస్పతివలె, జగాద=చెప్పెను.

తా. ఇట్లు కృష్ణుండు కనుసైగజేసి చెప్ప ననుజ్ఞయిచ్చిన యామీఁద నుద్ధవుఁడు బృహస్పతియుంబోలె యర్థగౌరవంబునుగలిగి యథార్థంబు లగువాక్యంబులను వినయపూర్వకముగా నా శ్రీకృష్ణమూర్తి యెదుటనే ఇట్లని చెప్పఁదొడఁగె.

శ. స.—భారతీం, భారతీం భారత్యౌ భారతీః భారతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆహితః భరః యస్యాంసా ఆహితభరా తాం ఆహితభరాం, భరాం భరే భరాః ఆహితభరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అథ అవ్య. అనుద్ధతం న ఉద్ధతం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా అనుద్ధతం క్రియావిశేషణమవ్య. ఉద్ధవః, ఉద్ధవః ఉద్ధవౌ ఉద్ధవాః ఉద్ధవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తథ్యాం, తథ్యాం తథ్యే తథ్యాః తథ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అనుపృత్యజాతః అనుజః ఉతథ్యస్యానుజః ఉతథ్యానుజః ఉతథ్యానుజేన తుల్యం ఉతథ్యానుజవత్ వతిప్రత్యయాంతమవ్య. జగాద జగదతుః జగదుః గదవ్యక్తాయాంవాచీత్యస్మాద్ద్వికర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటిపరస్మైప్రపురు. ఏ. అగ్రే, అగ్రే అగ్రయోః అగ్రేషు అగ్రశబ్దః అ. న. స. ఏ. అగ్రే జాతః అగ్రజః గదస్య అగ్రజః గదాగ్రజః తం గదాగ్రజం, గదాగ్రజం గదాగ్రజౌ గదాగ్రజాన్ గదాగ్రజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.

భారతీమితి. అథ కృష్ణాభ్యనుజ్ఞానంతరం, ఉద్ధవః, ఆహితో భారోఽర్థగౌరవం యస్యాం తాం, తథ్యాం యథార్థాం, భారతీం, వాచం, అనుద్ధత మగర్వితం యథా తథా, గదోనామ కృష్ణ స్యావరజో యాదవవిశేషః తస్యాగ్రజం, కృష్ణ మగ్రే పురత ఇతి ప్రాగల్భ్యోక్తిః, ఉతథ్యస్య మహర్షే రనుజః బృహస్పతిః. 'ఉతథ్యావరజో జీవ' ఇత్యమరశేషః. తద్వత్తేన తుల్యం జగాద, 'తేనతుల్యం క్రియాచేద్వతి' రితివతి ప్రత్యయః. తద్ధితగతేయముపమా.

శ్లో. సంప్రత్యసాంప్రతం వక్తు ముక్తే ముసలపాణినా,
నిర్ధారితేఽర్థే లేఖ్యేన ఖలూక్త్వా ఖలు వాచికమ్. ౨౦

టీ. సంప్రతి=ఇపుడు, ముసలపాణినా=ముసలాయుధముచేతనున్న బలరాముని చేత, ఉక్తేసతి=చెప్పఁబడియుండగా, వక్తుం=చెప్పుటకు, అసాంప్రతం=తగదు. తథాహి=అది యట్లెగదా, లేఖ్యేన=పత్రికచేత, అర్థే=చెప్పవలయువిషయము, నిర్ధారితేసతి=నిర్ణయింపఁబడియుండగా, వాచికం=నోటికబురు, ఖలూక్త్వాఖలు=చెప్పనక్కఱలేదుగదా.

తా. ముసలాయుధంబును చేతఃబూనిన మన బలభద్రుఁడు చెప్పినతరువాత నింకొకరు చెప్పఁదగినది యేమియును లేదు. ఉత్తరము వలననే సంగతులన్నియు తెలియుచుండఁగా నోటిమాటలు వేఱ చెప్ప నక్కఱలేదు గదా.

శ. స.— సంప్రతి అవ్య. అసాంప్రతం అవ్య. వక్తుం తుమున్నంతమవ్య. ఉక్తే, ఉక్తే ఉక్తయోః ఉక్తేషు ఉక్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ముసలః పాణౌ యస్యసః ముసలపాణిః తేన ముసలపాణినా, పాణినా పాణిభ్యాం పాణిభిః ముసలపాణిశబ్దః ఇ. పు. తృ ఏ. నిర్ధారితే, నిర్ధారితే నిర్ధారితయోః నిర్ధారితేషు నిర్ధారితశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అర్థే, అర్థే అర్థయోః అర్థేషు అర్థశబ్దః అ. పు. స. ఏ. లేఖ్యేన, లేఖ్యేన లేఖ్యాభ్యాం లేఖ్యైః లేఖ్యశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఖలూక్త్వా క్త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. ఖలు అవ్య. వాచికం, వాచికం వాచికే వాచికాని వాచికశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

కిం జగాదే త్యత ఆహ.—

సంప్రతీతి. సంప్రతి ముసలపాణినా బలభద్రేణ, కేవలంశూరేణేతి చ ధ్వనిః. ఉక్తే సతి, వక్తు మసాంప్రత మయుక్తం, సాధూక్తత్వాదాభాసనమానయోగక్షేమ ప్రసంగా దితిచ ధ్వనిః-సాంప్రతశబ్దస్యార్థవాచకత్వాత్, 'యుక్తేద్వే సాంప్రతం స్థానే'ఇత్యమరః. తద్యోగే 'శకధృషే'త్యాదినా తుమున్. తథాహి.— లేఖ్యేన పత్త్రేణ అర్థే వాచ్యే, నిర్ధారితే నిర్ణీతే సతి, వాచికం వ్యాహృతార్థాం వాచం సందేశవచనమిత్యర్థః. 'సందేశవాగ్వాచికం స్యాది'త్యమరః. 'వాచో వ్యాహృతార్థాయామి'తి ఠక్. ఖలూక్త్వా ఖలు నవాచ్యా ఖల్విత్యర్థః. ఖలురాద్యః, ప్రతిషేధే, అన్యో వాక్యాలంకారే. 'నిషేధ వాక్యాలంకార జిజ్ఞాసానునయే ఖల్వి' త్యుభయత్రాప్యమరః. 'అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వే'తి క్త్వాప్రత్యయః. ఇహ 'నపాదాదౌ ఖల్వాదయ' ఇతి నిషేధస్యోద్వేజకాభిప్రాయత్వా న్నఞర్థస్య ఖలుశబ్దస్య అనుద్వేజకత్వాన్నఞ్యేవ పాదాదౌ ప్రయోగో న దూష్యతీత్యనుసంధేయం. లిఖితార్థ వాచికమివబలోక్తే మదుక్తే రనవకాశ ఇతి వాక్యప్రతిబింబకరణాత్ స్పష్ట స్తాఽదృష్టాంతః. స్తుతివ్యాజేన నిందావగమా ద్వ్యాజస్తుతిశ్చ. లక్షణం త్వగ్రే వక్ష్యతే.

అవ. అట్లయిన నీ వూరకుండవలసినదియేనాకి కాదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తథాపి యన్మయ్యపి తే గురు రిత్యస్తి గౌరవమ్,
తత్ప్రయోజకకర్తృత్వ ముపైతి మమ జల్పతః. ౭౦

టీ. తథాపి=అయినను, తే=నీకు మయ్యపి = నాయందుసైతము, గురుః త్యేవ= గురువనియే, యత్,=ఏ, గౌరవం=ఆదరము (కలదో), తత్=అది, జల్పతః=మాట

లాడుచున్న, మమ=నాకు, ప్రయోజకకర్తృత్వం=ప్రేరకత్వమును, ఉపైతి=పొందు చున్నది.

తా. బలరాముఁడు సిద్ధాంతము జేసినను నాతనియందుంబోలె నాయందును నీవు గురుఁడేయని చూపుచున్న యాదరమునను బురి కొల్పుటంబట్టియు వేత్తలగువా రాదరపూర్వకముగా నడిగినప్పుడు విశేషజ్ఞుఁడయ్యును వట్టి తెలియనివానివలె యూరకుండుట భావ్యము గాదు గాన యించుక జెప్పబూనితి నని భావము.

శ. స.—తథా, అవ్య. అపి అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మయి, మయి ఆవయోః అస్మాసు అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. తే, తవ తే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. ఏవ అవ్య. గురోర్భావః గౌరవం, గౌరవం గౌరవే గౌరవాణి గౌరవశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ప్రయోజయతీతి ప్రయోజకః కరోతీతి కర్తా ప్రయోజకశ్చాసౌ కర్తాచ ప్రయోజకకర్తా ప్రయోజకకర్తుః భావః ప్రయోజకకర్తృత్వం తత్ ప్రయోజక కర్తృత్వం, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రయోజక కర్తృత్వే ప్రయోజకకర్తృత్వాని ప్రయోజకకర్తృత్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఉపైతి ఉపేతః ఉపయంతి ఉపపూర్వక ఇణ్ గతౌవి త్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. మమ మే ఆవయోః నౌ అస్మాకం నః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. జల్పతః, జల్పతః జల్పతోః జల్పతామ్ జల్పచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ.

తర్హి కిం తూష్ణీంభూతేన భావ్యం నేత్యాహ.—

తథాపీతి. తథాపి బలేన నిర్ణీతేఽపి, తే తవ, మయ్యపి, బలభద్రఇవేత్యపేరర్థః. గురు రిత్యేవ యద్గౌరవం ఆదరః. తద్గౌరవం, జల్పతో జల్పనే ప్రయోజ్యకర్మణో మే, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రేరకత్వ ముపైతి, అతో వక్ష్యామీత్యర్థః. నహి పండితైస్సాదరం పృష్టస్య విశేషజ్ఞస్య అజ్ఞవ త్తూష్ణీంభావో యుక్త ఇతి భావః.

అవ. బలరాముఁడే యావద్విషయములను విస్తరించి చెప్పినాఁడు నీవిప్పుడు చెప్పవలసినది యేమున్నది యందురని తలఁచి యదియంతయు వృథాప్రసంగమని మనము నందుంచుకొని పైకి కొనియాడుచు చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. వర్ణైః కతిపయైరేవ గ్రథితస్య స్వరైరివ,
అనంతా వాఙ్మయస్యాహో గేయస్యేవ విచిత్రతా. ౭౨

టీ. కతిపయైరేవ=కొన్నిఁటియే (ఏఁబది) యగు, వర్ణైః=అక్షరములచేత, కతిపయైరేవ=కొన్నియే (ఏడు) యగు, స్వరైరివ=షడ్జాదిస్వరములచేతఁబోలె, గ్రథితస్య=కూర్పఁబడిన, వాఙ్మయస్య=శబ్దజాలముయొక్క, గేయస్యేవ=గానముయొక్కయుం బోలె, విచిత్రతా=అవాంతరభేదము, అనంతా=మితిలేనిది.

తా. నిషాదము, ఋషభము, గాంధారము లోనగు షడ్జము లేడింటితోమాత్రమే యారంభింపఁబడినను గానము నారాగాదిభేదములచేఁ బెక్కువిధములై యొప్పుచున్నట్లు శబ్దజాల మేఁబదివర్ణము లతోమాత్ర మారంభింపఁబడినదయ్యును నం దవాంతరభేదము లనంతములుగాఁ గలిగియుండుట కడువిచిత్రముగదా. అనఁగా బలరాముఁడు చక్కఁగా వర్ణించినను విశేషము లనంతములు గాన నేనును జెప్పవలసినది కలదని తాత్పర్యము. ఆతఁడు జెప్పినది సరిగాదు కావున నేనే చెప్పవలసియున్నదని గూఢాభిప్రాయము.

శ. స.—వర్ణైః, వర్ణేన వర్ణాభ్యాం వర్ణైః వర్ణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. కతిపయైః, కతిపయేన కతిపయాభ్యాం కతిపయైః కతిపయశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఏవ. అవ్య. గ్రథితస్య, గ్రథితస్య గ్రథితయోః గ్రథితానాం గ్రథితశబ్దః అ. న. ష. ఏ. స్వరేణ, స్వరాభ్యాం స్వరైః స్వరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవ అవ్య. నవిద్యతే అంతో యస్యాస్సా అనంతా అనంతే అనంతాః అనంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వాఙ్మయస్య, వాఙ్మయస్య వాఙ్మయయోః వాఙ్మయానాం వాఙ్మయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. అహో అవ్య. గీయత ఇతి గేయం తస్య గేయస్య, గేయస్య గేయయోః గేయానాం గేయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. విచిత్రస్య భావః విచిత్రతా, విచిత్రతా విచిత్రతే విచిత్రతాః విచిత్రతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

నను రామేణైవ సర్వం ప్రపంచోక్తం సంప్రతి కిం తే వాచ్య మస్తీత్యాశంక్య వృథా ప్రసంగోఽయ మితి హృది నిధాయ స్తువన్నాహ వర్ణైరిత్యాదినా త్రయేణ.—

వర్ణైరితి. కతిపయైః పరిమితైః వర్ణైః, పంచాశతైవ మాతృకాక్షరైః, కతిపయైస్సప్తభిరేవ స్వరైః ర్నిషాదాదిభిః. గ్రథితస్య గుంభితస్య, వాఙ్మయస్య శబ్దజాలస్య, 'ఏకాచో నిత్యం మయట మిచ్ఛంతీ'తి స్వార్థే మయట్. గీయత ఇతి గేయం తస్య గానస్యేవ, విచిత్రతా అవాంతరభేదః, అనంతరరచనాభేదా దపరిమితా భవతీత్యర్థః.

అహో అత స్తేన సాధూ క్తేఽపి విశేషానంత్యాన్న నాపి వక్తవ్య మస్తీ త్యేకో భావః. తస్య దురుక్తత్వాన్న మైవా స్తీత్యన్యః. ప్రత్యవయవమివోపాదానాద నేక్షైవేయముపమా.

శ్లో. బహ్వాపి స్వేచ్ఛయా కామం ప్రకీర్ణ మభిధీయతే,
అనుజ్ఝితార్థసంబంధః ప్రబంధో దురుదాహరః. 23

టీ. స్వేచ్ఛయా=తమబుద్ధికిలోలఁదిని, ప్రకీర్ణం=యుక్తియుక్తముకానిది, బహ్వాపి=ఎంతయధికమైనను, కామం=ఇచ్చకువచ్చినట్లు, అభిధీయతే=చెప్పఁబడును, (కింతు=కాని,) అనుజ్ఝితార్థసంబంధః-అనుజ్ఝిత = విడువఁబడని, అర్థసంబంధః = చెప్పవలసిన విషయముల కూడికకలిగిన, ప్రబంధః=సందర్భము, దురుదాహరః=చెప్పుట కష్టము.

తా. యుక్తియుక్త మగునా ? కాదా ? యనువివేచన మక్కఱ లేకుండ మదిఁ దోఁచినయట్లును నోటికి వచ్చినట్లును నెంతయేని మాటాడ వచ్చు గాని సంగతులను జక్కఁగా బోధించుచు సందర్భానుకూలముగ జెప్పుట మిగుల దుష్కరమైనది. ఇందువలన బలరాముఁడుమాత్రము యుక్తముగనే చెప్పెనని స్తుతియును, అయుక్తము జెప్పెనని నింద యునుంగూడ స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—బహ్వ, బహు బహునీ బహూని బహుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. స్వస్య ఇచ్ఛా స్వేచ్ఛా తయా స్వేచ్ఛయా, స్వేచ్ఛయా స్వేచ్ఛాభ్యాం స్వేచ్ఛాభిః స్వేచ్ఛా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కామం అవ్య. ప్రకీర్ణం, ప్రకీర్ణం ప్రకీర్ణే ప్రకీర్ణాని ప్రకీర్ణ శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అభిధీయతే అభిధీయేతే అభిధీయంతే అభిపూర్వకడుధాఞ్ ధారణపోషణయో రిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణివర్తమానేలటి ఆత్మ ప్ర. పురు. ఏ. అర్థస్యసంబంధః అర్థసంబంధః అనుజ్ఝితః అర్థసంబంధః యస్మిన్ సః అనుజ్ఝితార్థ సంబంధః, సంబంధః సంబంధౌ సంబంధాః అనుజ్ఝితార్థసంబంధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రబంధః, ప్రబంధః ప్రబంధౌ ప్రబంధాః ప్రబంధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దుఃఖేన ఉదాహర్తుం శక్యః దురుదాహరః, దురుదాహరః దురుదాహరౌ దురుదాహరాః దురుదాహరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

బహ్వీతి. స్వేచ్ఛయా స్వప్రతిభానుసారేణ, ప్రకీర్ణమసంగతం, బహ్వాపికామం యథేష్టం, అభిధీయతే కింతు అనుజ్ఝితః అర్థసంబంధః అవ్యక్తపదార్థసంగతిః, యస్మిన్ సః, ప్రబంధః సందర్భః దురుదాహరః దుర్వచః, హరతేః ఖల్ప్రత్యయః. రామేణ తు సంగత మేవోక్త మితి స్తుతిః, అసంగత ముక్త మితి నిందా చ గమ్యతే.

శ్లో. మ్రదీయసీమపి ఘనా మనల్పగుణకల్పితామ్,
విస్తారయంతి కుశలా శ్చిత్రాం వాచం పటీమివ. ౭౪

టీ. కుశలాః = నేర్పరులగు మాటకారులు, మ్రదీయసీమపి = మిగుల మృదు వైనదియయ్యును, ఘనాం=అర్థగౌరవము గలిగినదియు (దట్టమైనదియు), అనల్పగుణ కల్పితాం = కొఱతలేని శ్లేషాదులగు కావ్యగుణములతోఁ గూర్పఁబడినదియు (మంచి దారములతో నేయఁబడినదియు), చిత్రాం=శబ్దచిత్రకలదియు (రంగులు గలదియు) నగు, వాచం=వాక్కును, పటీమివ=బట్టవలెనె, విస్తారయంతి=విస్తరింతురు.

తా. నేతకాండ్రు సన్నని మంచిమంచి నూలుపోగులతో మిగుల మెత్తదనము గలిగి యడితాకువడై దట్టమైన రంగులు రంగులబట్టలు వేయునట్లు మాటకారులు మృదువు లగువర్ణములును విశేషార్థమును గలిగి శ్లేషయమకము మున్నగు గుణములతో నొప్పుచు శబ్దచిత్ర్యము గల వచనములు పెక్కులు చెప్పనేర్తురని తాత్పర్యము.

శ. స.—అత్యంతం మృద్వీ మ్రదీయసీ తాం మ్రదీయసీం, మ్రదీయసీం మ్రదీయస్యౌ మ్రదీయసీః మ్రదీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అపి అవ్య. ఘనాం, ఘనాం ఘనే ఘనాః ఘనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అనల్పాశ్చ తే గుణాశ్చ అనల్ప గుణాః అనల్పగుణైః కల్పితా అనల్పగుణకల్పితా తాం అనల్పగుణకల్పితాం, కల్పితాం కల్పితే కల్పితాః అనల్పగుణకల్పితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విస్తారయతి విస్తారయతః విస్తారయంతి విపూర్వక స్తవాఞ్ ఆచ్ఛాదనఇత్యస్మాత్పరస్మై కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. బ. కుశలాః, కుశలః కుశలౌ కుశలాః కుశలశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. చిత్రాం, చిత్రాం చిత్రే చిత్రాః చిత్రాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచౌ వాచః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. పటీం, పటీం పట్యౌ పటీః పటీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య.

మ్రదీయసీమితి. కుశలా వక్తారః, మ్రదీయసీ మతిసుకుమారాక్షరాం, శ్లక్ష్ణత రాంచ తథాపి ఘనా మర్థగుర్వీం, అన్యత్ర సాంద్రాం, కదళీదళకల్పామిత్యర్థః. అన ల్పైః బహుభి ర్గుణైః శ్లేషాదిభి స్తంతుభిశ్చ. కల్పితాం రచితాం స్యూతాంచ, చిత్రాం శబ్దాదిచిత్రాం చిత్రరూపాం చ వాచం పటీం శాటీమివ, విస్తారయంతి ప్రసారయంతి, రామవాగ ప్యేవంవిధై వేతి స్తుతిః. రామవాక్తు నైవంవిధేతి నిందా చ గమ్యతే. అత్ర శ్లేషస్య శుద్ధవిషయాసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమా ప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషోఽయ మి త్యలంకారసర్వస్వకారః. ఏవం చ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వ ప్రసంగా చ్ఛ్లేష ప్రతిభోత్థాపితేయ ముపమైవేత్యన్యే.

అవ. ఇంక నుద్ధవుఁడు తనసిద్ధాంతమును జెప్పఁగడంగి స్వాహంకారము దొరంగఁద్రోయుచు కృష్ణు నెదురుమెఁగ మగునట్లు చేసికొనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. విశేషవిదుష శ్శాస్త్రం య త్త వోద్గ్రాహ్యతే పురః,
హేతుః పరిచయస్థైర్యే వక్తు ర్గుణనికైవ సా. ౭౫

టీ. విశేషవిదుషః=విశేషజ్ఞుఁడవగు, తవ=నీయొక్క, పురః=ముందర, శాస్త్రం=నీతిశాస్త్రము, ఉద్గ్రాహ్యతఇతియత్=ఉపన్యసింపఁబడుచున్నది యనుట యేదికలదో, సా=అది, వక్తుః=ఉపన్యసించువానియొక్క, పరిచయస్థైర్యే=అభ్యాసము దృఢపడుట యందు, హేతుః=కారణమగు, గుణనికైవ=మరల వర్ణించుటయే,

తా. విశేషజ్ఞుఁడ వగు నీయంతవానియెదుట నీతిశాస్త్రము నుపన్యసించుట తాను జదువుకొన్నది మఱచిపోకుండ మరలమరల వర్ణించుకొను టయేగాని పాండిత్యప్రకటనము గాదు.

శ. స.—విశేషం వేత్తీతి విశేషవిద్వాన్ తస్య విశేషవిదుషః, విదుషః విదుషోః విదుషామ్ విశేషవిద్వచ్ఛబ్దః స. పు. ష. ఏ. శాస్యతే అనేనేతిశాస్త్రం, శాస్త్రం శాస్త్రే శాస్త్రాణి శాస్త్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. తవ, తవ తే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఉద్గ్రాహ్య తే ఉద్గ్రాహ్యేతే ఉద్గ్రాహ్యంతే ఉత్పూర్వక గ్రహఉపాదాన ఇత్యస్మా ణ్ణిజంతాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణివర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. పురః అవ్య. హేతుః, హేతుః హేతూ హేతవః హేతుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. స్థిరస్యభావః స్థైర్యం పరిచయస్యస్థైర్యం పరిచయస్థైర్యం తస్మిన్ పరిచయస్థైర్యే, స్థైర్యే స్థైర్యయోః స్థైర్యేషు పరిచయస్థైర్యశబ్దః అ. న. స. ఏ. వక్తుః, వక్తుః వక్త్రోః వక్తౄణాం వక్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. గుణనికా, గుణనికా గుణనికే గుణనికాః గుణనికాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. సా, సా తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అథోద్ధవస్స్వసిద్ధాంతం వర్ణయిష్యన్ స్తుత్యా గర్వం పరిహరన్ హరిమభిముఖీకరోతి.—

విశేషేతి. విశేషం విద్వాన్, తస్య విశేషవిదుషః విశేషజ్ఞస్య, గతిగమ్యాది షాశా ద్వితీయాసమాసః, తవ పురోఽగ్రే, శాస్త్రం నీతిశాస్త్రం, ఉద్గ్రాహ్యతే ఉపన్యస్యత ఇతి యత్, 'ఉద్గ్రాహితముపన్యస్త'మితి వైజయంతీ. సా తదుద్గ్రాహణ

మిత్యర్థః. విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగత్వం. వస్తు స్వర్గాద్యాహాయితుః, పరిచయక్షైర్యే అభ్యాసదార్ఢ్యే, హేతుస్వగణనికా, ఆమ్రేడన పూర్వాన్న మేవేతి యావత్. నతు క్షైదు మ్య ప్రకటనమితి భావః. గుణ ఆమ్రేడనే చాతాదికాత్ 'శ్యాక్రకృంక్షోయుచ్' ఇతియుచ్. తతస్సంజ్ఞాయాం కన్. 'ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యేతీకారః.

అవ. ఇపుడు స్వాభిప్రాయ ముపన్యసించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ప్రజ్ఞోత్సాహావత స్స్వామీ యతేతాధాతు మాత్మని,
తౌ హి మూల ముదేష్యంత్యా జిగీషో రాత్మ సంపదః. ౭౬.

టీ. అతః=ఇందువలన, స్వామీ=ప్రభువు, ప్రజ్ఞోత్సాహౌ = మంత్రశక్తిని (ఆలోచనము) ఉత్సాహశక్తిని (ధైర్యాదిసంపద), ఆత్మని=తనయందు, ఆధాతుం= సంపాదించుకొనుటకు, యతేత=ప్రయత్నముజేయవలయును, హి=ఏకారణమువల్ల, తౌ=ఆమంత్రోత్సాహశక్తులు, ఉదేష్యంత్యాః=వృద్ధిఁబొందఁబోవుచున్న, జిగీషోః= జయశీలుని, ఆత్మసంపదః=తనసంపదకు (ప్రభుశక్తికి), మూలం=కారణమో.

తా. జయముబొందఁగోరినవానికి తనసంపద (ప్రభుశక్తి) యభివృద్ధినొందుటకు మూలకారణ మగుటవలన నుత్సాహశక్తియు నట్లే మంత్రశక్తియు రెండును గలిగియుండఁజను. బలరాముఁడు చెప్పినట్లు కేవలోత్సాహశక్తిమాత్ర ముంటేచాలదని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రజ్ఞాచ ఉత్సాహశ్చ ప్రజ్ఞోత్సాహౌ తౌ ప్రజ్ఞోత్సాహౌ ఉత్సాహౌ, ఉత్సాహం ఉత్సాహౌ ఉత్సాహాన్ ప్రజ్ఞోత్సాహశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. అతః తసిలంతమవ్య. స్వం అస్యాస్తీతి స్వామీ, స్వామీ స్వామినౌ స్వామినః స్వామి స్వబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. యతేత యతేయాతాం యతేరన్ యతీప్రయత్నఇత్యస్మాద కర్మకాద్ధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌలిఙ్ ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. ఆధాతుం తుమున్నంతమవ్య. ఆత్మని, ఆత్మని ఆత్మనోః ఆత్మసు ఆత్మన్శబ్దః న. పు. స. ఏ. తౌ, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ద్వి. హి అవ్య. మూలం, మూలం మూలే మూలాని మూలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉదేష్యంత్యాః, ఉదేష్యంత్యాః ఉదేష్యంత్యోః ఉదేష్యంతీనాం ఉదేష్యంతీ శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. ఏ. జేతుమిచ్ఛుః జిగీషుః తస్య జిగీషోః, జిగీషోః జిగీష్వోః జిగీషూణాం జిగీషుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. ఆత్మనః సంపత్ ఆత్మసంపత్ తస్యాః ఆత్మసంపదః, ఆత్మసంపదః ఆత్మసంపదోః ఆత్మసంపదాం ఆత్మసంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ష. ఏ.

సంప్రతి స్వమత ముపన్యస్యతి.—

ప్రజ్ఞేతి. అతోఽస్మాత్కారణాత్, స్వమస్యాస్తీతిస్వామీ ప్రభుః, 'స్వామి న్నైశ్వర్య'ఇతి నిపాతః. ప్రజ్ఞోత్సాహౌమంత్రోత్సాహశక్తీ. ఆత్మని

స్వస్మిక్, ఆధాతుం సంపాదయితుం, యతేత, స్వయముభయశక్తిమాన్ భవేదిత్యర్థః, కుతః హి యస్మాత్కారణాత్ తౌ ప్రజ్ఞోత్సాహౌ, ఉదేష్యంత్యాః వర్తిష్యంత్యాః, జిగీషోః, ఆత్మనస్సంపదః, ప్రభుశక్తేర్మూలం నిదానం. అత్ర ఉత్సాహగ్రహణం దృష్టాంతార్థం. యథోత్సాహ స్తథా మంత్రోఽపి గ్రాహ్యః. న తు కేవలోత్సాహ ఇతిబలభద్రపక్షాపవాదః.

అవ. ఉత్సాహమువలె ప్రజ్ఞయు నుండవలయునని జెప్పి దానికి ప్రయోజనము జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో॥ సోపధానాం ధియం ధీరాః స్థేయసీం ఖట్వయంతి యే,
తత్రానిశం నిషణ్ణా స్తే జానతే జాతు న శ్రమమ్. 22

టీ. ధీరాః=బుద్ధిమంతులు, సోపధానాం = విశేషవిశిష్టమును (యుక్తియుక్తమైన) (తలగడతో గూడికొనినదియు), స్థేయసీం=చంచలముకానిదియును గట్టిదియు) నగు, ధియం=బుద్ధిని, ఖట్వయంతి=మంచముగాఁ జేసికొనుచున్నారో, తే= వారు, తత్ర = ఆబుద్ధియనుమంచమున, అనిశం=ఎల్లవేళలను, నిషణ్ణాః=విశ్రమించిన వారలై, జాతు=ఒకప్పుడును, శ్రమం=అలచటను, నజానతే=ఎఱుఁగరు.

తా. ఎల్లప్పుడును పరుపును దిండునుఁ గలిగి గట్టిగా నున్న మంచముమీఁద విశ్రమించుచు నిశ్చింతముగా నున్న పురుషునికెట్లు శ్రమ యునుఁ దోఁచని యట్లే యుక్తియుక్తమై చంచలము గాని బుద్ధి నాశ్రయించి ప్రజ్ఞావంతుఁ డగువానికి కష్టములు గలుగ వని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఉపధానేనసహవర్తతఇతి సోపధానా తాం సోపధానాం, సోపధానాం సోపధానే సోపధానాః సోపధానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధియం, ధియం ధియౌ ధియః ధీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధియం రాంతీతి ధీరాః, ధీరః ధీరౌ ధీరాః ధీరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అత్యంతం స్థిరా స్థేయసీ తాం స్థేయసీం, స్థేయసీం స్థేయస్యౌ స్థేయసీః స్థేయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఖట్వాం కుర్వంతి ఖట్వయంతి ఖట్వయతి ఖట్వయతః ఖట్వయంతి ఖట్వాశబ్దాత్తత్కరోతీత్యనేనకుర్వంతీత్యర్థకణిజంతాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. బ. యే, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. తత్ర త్రలంతమవ్య. అనిశం అవ్య. నిషణ్ణాః, నిషణ్ణః నిషణ్ణౌ నిషణ్ణాః నిషణ్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. జానీతే జానాతే జానతే జ్ఞా అవబోధనఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పుర. బ. జాతు అవ్య. న అవ్య. శ్రమం, శ్రమం శ్రమౌ శ్రమాన్ శ్రమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.

ఉత్సాహవత్ప్రాజ్ఞాపి గ్రాహ్యేత్యుక్తం తస్యాః ప్రయోజనమాహ.—

సోపధానామితి. యే ధీరాః ధీమంతః, సోపధానాం సవిశేషాం. యుక్తియుక్తామిత్యర్థః. అన్యత్ర, సతల్పకాం. సోపబర్హామిత్యర్థః. 'ఉపధానం విశేషే స్యాద్గేందుకే ప్రణయేఽపి చ' ఇతి విశ్వః. స్థాయినీం స్థిరతరాం, అచపలాం ప్రశస్యాం చ, స్థిరశబ్దాదీయసుని. 'ప్రియస్థిర' ఇత్యాదినా స్థాదేశః ధియం ఖట్వయంతి. ఖట్వాం పర్యంకం కుర్వంత్యాశ్రయంతీత్యర్థః. 'శయనం మంచ పర్యంక పల్యంకాః ఖట్వయా సమా' ఇత్యమరః. 'తత్కరోతి తదాచష్ట' ఇతి ణిచ్. తే ధీరాః, తత్ర ధీఖట్వాయాం, అనిశం అశ్రాంతం, నిషణ్ణాః విశ్రాంతాస్సంతః, జాతు కదాచిదపి, శ్రమం ఖేదం, నజానతే నవిందంతి. 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదేః' ఇతి లక్షణం. ధీపూర్వక ఏవోత్సాహః సేవ్యో న తు కేవల ఇతి సర్వథా ధీరాశ్రయణీయేత్యర్థః. అత్ర ధియా మారోప్యమాణాయాః ఖట్వాయాః ప్రకృతశ్రమాపనోదనరూపోపకారపర్యంతతయా పరిణామాత్పరిణామాలంకారః. ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ ఇతి లక్షణాత్.

అవ. ఇఁక ప్రజ్ఞకును సద్బుద్ధి లేమికిని గల తారతమ్యమును రెండుశ్లోకములలో తెలియజేయుచున్నాఁడు.—

శ్లో. స్పృశంతి శరవ త్తీక్ష్ణా స్తోక మంత ర్విశంతి చ,
బహుస్పృశాపి స్థూలేన స్థీయతే బహి రశ్మవత్. ౭౮

టీ. తీక్ష్ణాః = చురుకైనవారు, శరవత్ = బాణమట్లు, స్తోకం = కొంచమే, స్పృశంతి = తాఁకుదురు. అంతః = (కార్యముయొక్కయు, కాయముయొక్కయు) నడిమిచోటునకు, విశంతి = చొరఁబడుదురు. బహుస్పృశాఽపి = అంతట వ్యాపించువాఁడయినను, స్థూలేన = బుద్ధిలేనివానిచేత (లావైనదానిచేత), అశ్మవత్ = జంత్రపుఱాయియట్లు, బహిరేవ = వెలుపలనే, స్థీయతే = ఉండుట,

తా. వాఁడియైనబాణ మించుకంత తగిలియు శరీరములోనికి తీవ్రముగాఁబోయి చొరఁబాఱునట్లు చురుకైన బుద్ధిగలవాఁడు కొలఁది ప్రయాసముననే గొప్పకార్యమును సాధింపఁగలుగును. పెద్దజంత్రపుఱాయి శరీరమంతటను దాఁకియు లోపలకు చొరలేనియట్లు మందబుద్ధిగలవాఁ డెంతకష్టబడినను గార్యమును సాధింపనేరఁడని భావము.

శ. స.—స్పృశతి స్పృశతః స్పృశంతి స్పృశసంస్పర్శన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. బ. శరేణ తుల్యం శరవత్ వతిప్రత్యయాంతమవ్య. తీక్ష్ణాః, తీక్ష్ణః తీక్ష్ణౌ తీక్ష్ణాః తీక్ష్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్తోకం, స్తోకం స్తోకే స్తోకాని స్తోకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అంతః అవ్య. విశతి విశతః విశంతి

విశ ప్రవేశన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. బ. చ. అవ్య. బహుస్పృశతీతి బహుస్పృక్ తేన బహుస్పృశా, స్పృశా స్పృగ్భ్యాం స్పృగ్భిః బహుస్పృక్ఛబ్దః శ. పు. తృ. ఏ. అపి అవ్య. స్థూలేన, స్థూలేన స్థూలాభ్యాం స్థూలైః స్థూలశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. స్థీయతే స్థీయేతే స్థీయంతే ష్ఠాగతినివృత్తా విత్యస్మాదకర్మ కాద్ధాతోః భావేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. బహిః అవ్య. అశ్మనాతుల్యం అశ్మవత్ వతిప్రత్యయాంతమవ్య.

అథ ప్రజ్ఞాప్రజ్ఞయోః ద్వాభ్యాం వైషమ్యమాహ.—

స్పృశంతీతి. తీక్ష్ణాః నిశితప్రజ్ఞాః, శరవత్ శరేణ తుల్యం, స్తోకమల్పమేవ, స్పృశంతి అంతః కార్యస్య కాయస్య చాంతరం, విశంతి చ అల్పాయాసేన బహు కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. బహుస్పృశా వ్యాపినాపి, స్థూలేన మందేన బృహతాచ, కార్యస్య అశ్మనా యంత్రోపలేన తుల్య మశ్మవత్, 'తేనతుల్యం క్రియా చేద్వతిః' బహిరేవ, కార్యస్య యకారస్య చేతి భావః, స్థీయతే స్థితిః క్రియతే, మాఘో హ్యల్ప స్యహేతోర్బహు ప్రయసిష్యన్. మాషకగ్రహణాయ శిఖరిఖనక ఇవ పరిహాసాస్పదం భవతీతి భావః. తద్వితగతేయ ముపమా.

శ్లో. ఆరభంతేఽల్పమేవాజ్ఞాః కామం వ్యగ్రా భవన్తి చ,
మహారంభాః కృతధియ స్తిష్ఠంతి చ నిరాకులాః. ౭౯

టీ. అజ్ఞాః=మందబుద్ధులు, తుచ్ఛమేవ=నీచమైనపనినే, ఆరభంతే=మొదలు పెట్టుదురు. కామం=మిక్కిలి, వ్యగ్రాశ్చ=తొట్రుపడువారును, భవంతి=అగుదురు. కృతధియః=తీర్చినబుద్ధిగలవారు, మహారంభాః=గొప్పగొప్పపనులు నారంభించెడువార లగుదురు. నిరాకులాశ్చ=తొట్రుపాటులేనివారునై, తిష్ఠంతి=నిలువఁబడుదురు.

తా. మందమతు లత్యల్పకార్యములను మొదలుపెట్టుటయే గాక మిగుల తొట్రుపాటుజెంది తుద కది నెగ్గించుకొననేరరు. బుద్ధిమంతులు గొప్ప గొప్ప పనులఁజేయఁబూనియు నించుకంతయు తొట్రుపాటులేక నిలువఁబడి కొనసాగించుకొననేర్తురు.

శ. స.—ఆరభతే ఆరభేతే ఆరభంతే ఆఙ్పూర్వకరభరాభస్య ఇత్యస్మాత్స కర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. అల్పం, అల్పం అల్పే అల్పాని అల్పశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఏవ అవ్య. నజానంతీత్యజ్ఞాః, అజ్ఞః అజ్ఞౌ అజ్ఞాః అజ్ఞశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కామం అవ్య. వ్యగ్రాః, వ్యగ్రః వ్యగ్రౌ వ్యగ్రాః వ్యగ్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్త మానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. చ అవ్య. మహాన్ ఆరంభః ఏషాంతే మహారంభాః,

ఆరంభః ఆరంభౌ ఆరంభాః మహారంభశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కృతాధీః ధియౌ ధీ కృత ధియః, ధీః ధియౌ ధియః కృతధీశబ్దః ఈ. పు. ప్ర. బ. తిష్ఠతి తిష్ఠతః తిష్ఠంతి ష్ఠాగతి నివృత్తౌ ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలట్ పర. ప్ర. పురు. బ. చ అవ్య. నిర్గతం ఆకులం యేభ్యస్తే నిరాకులాః, ఆకులః ఆకులౌ ఆకులాః నిరాకులశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఆరభంతఇతి. కించ, అజ్ఞాః మందబుద్ధయః, అల్పం తుచ్ఛమేవ కార్యం, ఆరంభంతే ఉపక్రమంతే, కామ మత్యంతం, వ్యగ్రాస్తత్వరితాశ్చ, భవంతి, న చ పారం గచ్ఛంతీతి భావః. కృతధియః శిక్షితబుద్ధయస్తు, మహారంభాః మహోద్యోగా భవంతి, నిరాకులాః అవ్యగ్రాశ్చ, తిష్ఠంతి పారం గచ్ఛంతీతిభావః.

అవ. ఇంకఁ బ్రజ్ఞావంతుఁడును ప్రమాద పడునని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉపాయమాస్థితస్యాపి నశ్యంత్యర్థాః ప్రమాద్యతః,
హంతి నోపశయస్థోఽపి శయాళుర్మృగయుర్మృగాన్. ౧౦

టీ. ఉపాయం=ఉపాయమును, ఆస్థితస్యాఽపి=అవలంబించిన వాఁడయినను, ప్రమాద్యతః=ప్రమాదపడువానియొక్క, అర్థాః=ప్రయోజనములు, నశ్యంతి=చెడిపోవును. తథాహి=అదియట్లే, శయాళుః=నిద్దురపోతగు, మృగయుః=వేఁటకాఁడు, ఉపశయస్థోఽపి=మాటున నున్నవాఁడయ్యును, మృగాన్=మృగములను, నహంతి=చంపలేఁడు.

తా. తొట్రుపాటులేక యుపాయముగా పనిచేయసమకట్టియు ప్రమాద పడుచుండెడివాని కార్యములు తుదనెగ్గక చెడిపోవును. వేఁటకాఁడు నిద్దరపోతైనయడల వలయొగ్గి తానుదాగుట కేర్పఱచుకున్నపల్లము (మాటు)న నుండియు మృగములను జంపలేడుగదా.

శ. స.—ఉపాయం, ఉపాయం ఉపాయౌ ఉపాయాన్ ఉపాయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆస్థితస్య, ఆస్థితస్య ఆస్థితయోః ఆస్థితానాం ఆస్థితశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. అపి అవ్య. నశ్యతి నశ్యతః నశ్యంతి ణశఅదర్శనే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలట్ పర. ప్ర. పురు. బ. అర్థాః అర్థః అర్థౌ అర్థాః అర్థశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రమాద్యతః, ప్రమాద్యతః ప్రమాద్యతోః ప్రమాద్యతాం ప్రమాద్యచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. హంతి హతః ఘ్నంతి హనహింసాగత్యో రిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలట్ పర. ప్ర. పురు. ఏ. న. అవ్యయము. ఉపశయే తిష్ఠతీత్యుపశయస్థః, స్థః స్థౌ స్థాః ఉపశయస్థశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపిఅవ్య. శేతే ఇతి శయాళుః, శయాళుః శయాళూ శయాళవః శయాళుశబ్దః

ఉ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాణ్ యాతీతి మృగయుః, మృగయుః మృగయూ మృగయవః మృగయుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాన్ మృగం మృగౌ మృగాణ్ మృగశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ.

అథ ప్రజ్ఞావానపి ప్రమాద్యతీత్యాహ.—

ఉపాయమితి. ఉపాయ మాస్థితస్య ప్రాప్తస్యాపి, ఉపాయేనైవ కార్యం సాధయతోఽపీత్యర్థః. కిముత వ్యగ్రస్యేతి భావః. ప్రమాద్యతః అనవధానస్య 'ప్రమాదోఽనవధానతే'త్యమరః. అర్థాః ప్రయోజనాని, నశ్యంతి, తథాహి శయాళుర్నిద్రాళుః, 'శీఙ్ నిద్రాతన్ద్రాశ్రద్ధాభ్య ఆలుచ్' మృగాణ్ యాతీతి మృగయు ర్వ్యాధః, 'మృగయ్వాదయశ్చే' త్యౌణాదికః కుప్రత్యయాంతో నిపాతః. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయు ర్లుబ్ధకశ్చ స' ఇత్యమరః. ఉపశేరతేఽస్మిన్నిత్యుపశయః మృగమార్గస్థాయినో వ్యాధస్యాత్మగుప్తిస్థానం గర్తవిశేషః. 'ఏరజ్' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. తత్ర తిష్ఠతీత్యుపశయస్థోఽపి మృగా న్నహంతి, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఇట్లు ప్రజ్ఞయత్యావశ్యకమని చెప్పి యింక నుత్సాహముయొక్క యక్కఱను జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉదేతు మత్యజ న్నీహాం రాజసు ద్వాదశస్వపి,
జిగీషు రేకో దినకృదాదిత్యేష్వివ కల్పతే. ౮౧

టీ. జిగీషుః=జయింప నిచ్ఛగించువాఁడు, ఏకః=ఒక్కఁడే, ద్వాదశసు=పన్నిద్దఱగు, రాజసు=రాజులలోనను, ద్వాదశసు-ఆదిత్యేషు=పన్నిద్దఱు సూర్యులలోను, దినకృదివ=పగలింటిదొరయుంబోలె, ఈహాం=ఉత్సాహ (శక్తి)మును, అత్యజన్=విడువకయే, ఉదేతుం=అభ్యుదయము బొందుటకు, కల్పతే=సమర్థుఁడగును.

తా. జయముగోరి జయింపఁబోవువాఁడు (జిగీషువు) నిరుద్యోగిగాక ఉత్సాహసంపన్నుఁడై మెలఁగినచో దినకరుండు ద్వాదశాదిత్యులయందునుంబోలె ద్వాదశరాజమండలమునం దత్యంతప్రాభవము గలిగి మెఱయుచుఁ గులోద్దీపకుండగును. ఉత్సాహశక్తియే ప్రభుశక్తికి మూలమని తాత్పర్యము.

ద్వాదశరాజ మండల మనగా.—

1. ఉదాసీనుఁడు.—మండలమునకు వెలుపల నుపద్రష్టగా నున్నవాఁడు. ఇతఁడు [illegible]

2. మధ్యముఁడు.—తగవరుల కుభయులకును సముఁడైచూచువాఁడు. వారుభయులు నేకమైనప్పు డనుగ్రహము జూపుటకును వేఱైనప్పు డణఁచుటకునుఁ జాలినవాఁడు.

3. శత్రుమిత్రమిత్రుఁడు.—ఇతఁడు కయ్యమునకెదుర్కొనఁబడినవాని మిత్రునికి మిత్రుఁడుగాన జిగీషునకు శత్రువు.

4. మిత్రమిత్రుఁడు.—తనకు తోడైనవానికిఁ దోడ్పడువాఁడు కాఁబట్టి జిగీషునకు నమిత్రుఁడగును.

5. శత్రుమిత్రుఁడు.—శత్రువునకు తోడ్పడువాఁడుకాన జిగీషునకు శత్రువు.

6. మిత్రుఁడు.—శత్రువున కావలిదేశపువాఁడు గనుక జిగీషునకు మిత్రుఁడయ్యెను.

7. శత్రువు.—ఇపుడు కయ్యమునకెదుర్కొనఁబడినవాఁడు ప్రక్కదేశపువాఁడు. ఇందు కడపటియైదుగురును జిగీషునియెదురఁబడి పోరువారు.

8. జిగీషువు.—కయ్యమునకెదుర్కొన్నవాఁడు.

9. పార్ష్ణిగ్రాహుఁడు.—ఇతఁడు జిగీషుని వెనుక ప్రక్కదేశపువాఁడును ఇప్పుడు తనతోఁపాటు జయము గోరివచ్చువాఁడునుఁ గాన శత్రుప్రాయుఁడు.

10. ఆక్రందుఁడు.—పైవాని వెనుకప్రక్కవాఁడు. మిత్రప్రాయుఁడు.

11. పార్ష్ణిగ్రాహాసారుఁడు.—ఇతఁడు పార్ష్ణిగ్రాహుని మిత్రుఁడుగాన విజిగీషునకు విరోధిప్రాయుఁడు.

12. ఆక్రందాసారుఁడు.—ఇతఁ డాక్రందుని మిత్రుఁడుగాన జిగీషునకును మిత్రుఁడగును.

కడపటినలుగురును జిగీషుని వెనుకనుండి పోరు సల్పువారు.

ద్వాదశాదిత్యులు:—

1. ఇంద్రుఁడు. 2. ధాత. 3. పర్జన్యుఁడు. 4. త్వష్ట. 5. పూషుఁడు. 6. అర్యముఁడు. 7. భగుఁడు. 8. వివస్వంతుఁడు. 9. విష్ణువు .10. అంశుమంతుఁడు. 11. వరుణుఁడు. 12. మిత్రుఁడు.

ఇందుఁ బ్రతిదినము నుదయించుసూర్యుఁడు దివాకరుఁ డనఁబడును.

శ. స.—ఉద్దేశుం తుమున్నంతమవ్య. ఆత్యజత్, ఆత్యజత్ ఆత్యజంతౌ ఆత్యజన్తః ఆత్యజచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఈహాం, ఈహాం ఈహే ఈహాః ఈహాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. రాజసు, రాజ్ఞి రాజని రాజ్ఞోః రాజసు రాజన్శబ్దః న. పు. స. బ. ద్వాభ్యాం అధికాః దశద్వాదశ (ద్వౌ చ దశ చ ద్వాదశ) తేషు ద్వాదశసు ద్వాదశ

ద్వాదశభిః ద్వాదశభ్యః ౩ ద్వాదశానాం ద్వాదశసు ద్వాదశశబ్దః న. పు. నిత్య బ. స. బ. అపి అవ్య. జేతుమిచ్ఛుః జిగీషుః, జిగీషుః జిగీషూ జిగీషవః జిగీషుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఏకః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. దినం కరోతీతి దినకృత్, దినకృత్ దిన కృతౌ దినకృతః దినకృచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఆదిత్యేషు, ఆదిత్యే ఆదిత్యయోః ఆది త్యేషు ఆదిత్యశబ్దః అ. పు. స. బ. ఇవ అవ్య. కల్పతే కల్పేతే కల్పన్తే కృపూసామర్థ్యే ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

ఏవం ప్రజ్ఞాయా ఆవశ్యకత్వ ముక్తం. అథోత్సాహస్యావశ్యకత్వ మాహ.—

ఉదేతుమితి. జేతు మిచ్ఛు ర్జిగీషుః ఏకఏవ, ద్వాదశస్వపి, రాజసు మధ్యే, ద్వాదశస్వాదిత్యేషు, దినకృ ద్దినకరణే వ్యాప్రియమాణః, ఆదిత్యః సఇవ ఈహాం ఉత్సాహ మత్యజన్ ఉద్యుంజానఏవ న తు నిరుద్యోగ ఇతి భావః. ఉదేతుం కల్పతే ఉదయాయ ప్రభవతి ఉత్సాహశక్తిరేవ ప్రభుశక్తే ర్మూల మిత్యర్థః. 'నానాలింగ త్వా దృతూనాం నానాసూర్యత్వ'మితి శ్రుతేః. ప్రతిమాస మాదిత్యభేదా ద్ద్వాదశ త్వం, తచ్చైకస్యైవ ద్వాదశాత్మత్వం. 'ద్వాదశాత్మా దివాకర' ఇత్యభిధానాత్. తే చార్యమాదయః పురాణోక్తా ద్రష్టవ్యాః, రాజానస్తు 'అరి ర్మిత్ర మరే ర్మిత్రం మిత్రామిత్ర మతః పరం, అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః' పంచేతి శేషః 'పార్ష్ణిగ్రాహ స్తతః పశ్చా దాక్రంద స్తదనంతరం, ఆసారా వనయో శ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః' పార్ష్ణిగ్రాహాసారఆక్రందాసార శ్చేత్యర్థః. అత్ర చత్వార ఇతి శేషః. ఏవం చ నవ భవంతి, విజిగీషుర్దశమః. 'అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః, అనుగ్రహే సంహతయోః సమర్థోవ్య స్తయోర్వధే. మండలా ద్బహి రేతేషాముదాసీనో బలాధిక' ఇతి. మధ్యమోదాసీనాభ్యాం సహ ద్వాదశ వేదితవ్యాః పూర్ణోపమా.

అవ. ఎనుబదియవశ్లోకమున రాజు ప్రమాద పడరాదని చెప్పఁబడినది. దాని క్రమమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. బుద్ధిశస్త్రః ప్రకృత్యంగో ఘనసంవృతికంచుకః,
చారేక్షణో దూతముఖః పురుషః కోఽపి పార్థివః. ౘ౨

టీ. బుద్ధిశస్త్రః=బుద్ధియే ఆయుధముగాఁ గలవాఁడును, ప్రకృత్యంగః=స్వామి అమాత్యాఁదు మున్నగురాజ్యాంగములే అవయవములుగాఁ గలవాఁడును, ఘనసంవృతి కంచుకః-ఘన=అభేద్యమైన, సంవృతి = మంత్రగోపనమే, కంచుకః = కవచముగాఁ గలవాఁడును, చారేక్షణః-చార=గూఢచారులే, ఈక్షణః=కన్నులుగాఁ గలవాఁడును, దూతముఖః-దూత=దూతయే, ముఖః=ముఖముగాఁ గలవాఁడును నగు, పార్థివః=రాజు, కోఽపి పురుషః=యొకానొక పురుషుఁడే (లోకవిలక్షణమైనవాఁడు).

తా॥ బుద్ధి యనుశస్త్రంబు నమోఘంబుగఁ బ్రసరింపఁజేయుచు స్వామి (విచక్షణగల యాజమాన్యము) అమాత్యుఁడు (మంత్రి) సుహృత్తు, కోశము, రాష్ట్రము, దుర్గము, బలము (సైన్యము) అను నీ రాజ్యాంగంబులు శరీరంబుగా వైకల్య మించుకంతయు లేక యితరులకు భేదింపరాని మంత్రగోపనము (ఆలోచన బయల్పడమి) కవచంబుగా రాజ్యభేదము బొందక వేగువాండ్రు కన్నులుగా స్వపరమండలవృత్తాంతంబు లెల్లం గాంచుచు దూత యనుముఖంబున సంధి, విగ్రహము మున్నగు కార్యములయందు వలయుసంభాషణములు గావించుకొనుచుం దగురీతిని రాజ్యపరిపాలన చేయురాజు లోకోత్తరుం డగు పురుషుండు గాని సామాన్యుండు గాఁడు. అట్లు ప్రవర్తించనిపక్షమున నాత్మహాని యగును.

శ॥ స॥—బుద్ధిరేవ శస్త్రం యస్యసః బుద్ధిశస్త్రః, శస్త్రః శస్త్రౌ శస్త్రాః బుద్ధిశస్త్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రకృతయఏవ అంగాని యస్యసః ప్రకృత్యంగః, అంగః అంగౌ అంగాః ప్రకృత్యంగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఘనాచసాసంవృతిశ్చ ఘనసంవృతిః ఘనసంవృతిరేవ కంచుకోయస్యసః ఘనసంవృతికంచుకః, కంచుకః కంచుకౌ కంచుకాః ఘనసంవృతి కంచుకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చారాఏవ ఈక్షణాని యస్యసః చారేక్షణః, ఈక్షణః ఈక్షణౌ ఈక్షణాః చారేక్షణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దూతఏవముఖం యస్యసః దూతముఖః, ముఖః ముఖౌ ముఖాః దూతముఖశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పురుషః, పురుషః పురుషౌ పురుషాః పురుషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కః, కః కౌ కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. పార్థివః, పార్థివః పార్థివౌ పార్థివాః పార్థివశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ఉపాయమాస్థితస్యేత్యత్ర రాజ్ఞాన ప్రమాద్యమిత్యుక్తం. అప్రమాదప్రకారమాహ.—

బుద్ధీతి. బుద్ధిరేవ శస్త్రం యస్య సః బుద్ధిశస్త్రః, అమోఘపాతత్వాత్తస్యా ఇతి భావః. ప్రకృతయః స్వామ్యమాత్యాదిరాజ్యాంగాని, 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః' ఇత్యమరః. తా ఏవాంగాని గాత్రాణి యస్య సః ప్రకృత్యంగః, తద్వైకల్యాద్రాజ్ఞాం వైకల్యాదితి భావః. ఘనా దుర్భేదా, సంవృతి ర్మంత్రగుప్తిరేవ. కంచుకః కవచో యస్య స తథోక్తః, మంత్రభేదే రాజ్యభేదాదితి భావః. చరతీతి చరః, పచాద్యచ్. స ఏవ చారో గూఢపురుషః ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః. 'చారశ్చ గూఢపురుషః' ఇత్యమరః. స ఏవేక్షణం చక్షుర్యస్య సః చారేక్షణః, అన్యథా స్వపరమండల

వృత్తాంతాదర్శనా దంధస్యేవ పదేపదే వినిపాతాదితి భావః. దూతఏవ ముఖం వాగ్యస్య స దూతముఖః. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః. అన్యథా మూకస్యేవ వాగ్వ్యవహారాసిద్ధా తత్సాధ్యసంధ్యాదికార్యప్రతిబంధస్స్యాదితి భావః. ఏవంభూత పార్థివః కోఽపి పురుషః. అస్య ఏ వాయం లోకవిలక్షణః పుమా నిత్యర్థః. అతో రాజ్ఞా సర్వథా బుద్ధ్యాదిసంపన్నేన భవితవ్యం. ఏతదేవాప్రమత్తత్వం, అన్యథా స్వరూపహాని స్స్యాదితి భావః. అత్ర కోఽపీతి రాజ్ఞో లోకసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యా తద్రూపాతిశయోక్తిః. సా చ బుద్ధిశస్త్ర ఇత్యాదిరూపకనిర్వ్యాఢేతి తేన సహాంగాంగిభావేన సంకరః.

అవ. "చతుర్థోపాయసాధ్యే" యనుశ్లోకము మొదలిడి క్షాత్రమే జూపవలయు నని చెప్పినదానికి ప్రత్యుత్తరము చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తేజః క్షమా వా నైకాంతః కాలజ్ఞస్య మహీపతేః,
నైక మోజః ప్రసాదో వా రసభావవిదః కవేః. ౮3

టీ. కాలజ్ఞస్య=సమయమెఱింగిన, మహీపతేః=భూపాలునకు, తేజః=క్షాత్రమే యనియేని, క్షమా వా=క్షమయేయనియేని, ఏకాంతః=నియమము, న=లేదు. తథాహి=అదియట్లే, రసభావవిదః శృంగారము మున్నగురసములను నిర్వేదము మున్నగుభావములను నెఱింగిన, కవేః=కవికి, ఏకం=ఒక్క, ఓజః=ఓజోగుణము (సమాసబాహుళ్యాదులు గలిగిన ప్రౌఢరచనము) గాని, ఏకః=ఒక్క, ప్రసాదః=ప్రసాదగుణము (సుకరమైనరచనము) గాని, న=(ఆశ్రయింపవలసినదిగా) లేదు.

తా. ఏయేసమయమం దేయేకార్యములఁ జేయవలయునదియు బాగుగా నెఱింగినరాజులకు క్షాత్రధర్మమునే యవలంబింపవలయు నని గాని శాంతియే బూనవలయు నని గాని యొకనియమము లేక సమయోచితముగా నుభయంబు నాశ్రయింపందగు. శృంగారాదిరసములను జక్కఁగా గ్రహించి కవిత్వము జెప్పువాఁడు తత్తద్రసాను గుణంబుగ నొకొక్కచోట పెద్దపెద్దసమాసములతో ప్రౌఢంబుగను వేఱొక్కచోట చిన్నచిన్న మృదుపదంబులతో సుకుమారంబుగను రచింపఁదగును గాని కేవల ప్రౌఢబంధము గాని కేవల సుకుమార బంధము గాని యెల్లచోట్ల గ్రహింపరాదుగదా.

శ. స.—తేజః, తేజః తేజసీ తేజాంసి తేజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. క్షమా, క్షమా క్షమే క్షమాః క్షమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వా అవ్య. న అవ్య. ఏకాంతః,

ఏకాంతః ఏకాంతౌ ఏకాంతాః ఏకాంతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కాలం జానాతీతి కాలజ్ఞః తస్య కాలజ్ఞస్య, కాలజ్ఞస్య కాలజ్ఞయోః కాలజ్ఞానాం కాలజ్ఞశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. మహ్యాః పతిః మహీపతిః తస్య మహీపతేః, మహీపతేః మహీపత్యోః మహీపతీనాం మహీపతిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. న అవ్య. ఏకం ఏకశబ్దః అ. న. ని. ప్ర. ఏ. ఓజః, ఓజః ఓజసీ ఓజాంసి ఓజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. ప్రసాదః, ప్రసాదః ప్రసాదౌ ప్రసాదాః ప్రసాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వా అవ్య. రసాశ్చ భావాశ్చ రసభావాః రసభావాన్ వేత్తీతి రసభావవిత్ తస్య రసభావ విదః, విదః విదోః విదాం రసభావవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. కవేః, కవేః కవ్యోః కవీనామ్ కవిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ.

చతుర్థోపాయసాధ్య ఇత్యాదినా యత్ క్షాత్త్రమేవ కర్తవ్య మిత్యుక్తం తత్రోత్తరమాహ.—

తేజఇతి. కాలం జానాతీతి కాలజ్ఞః. అస్యాయం కాల ఇతి విదుష ఇత్యర్థః. 'అతోనుపసర్గేక' ఇతి ప్రత్యయః. న 'త్వోగుపధే' త్యాదినా కవిధిః. సమాసే కర్తోపపదస్యైవ బలవత్త్వభావణాత్. తస్య మహీపతేః, తేజః క్షాత్త్రమేవేతి వా. క్షమైవేతి వా, ఏకాంతో నియమో నాస్తి, కింతు యథాకాల ముభయ మస్యాశ్రయణీయ మిత్యర్థః. తథాహి—రసాన్ శృంగారాదీన్ భావాన్ నిర్వేదాదీంశ్చ, వేత్తీయ స్తస్య రసభావవిదః, భావగ్రహణం సంపాతాయాతం కవేః కవయితుః ఏకం కేవలమోజః, సమాసబాహుళ్యాదినా ప్రౌఢబంధత్వంవా ఏకః ప్రసాదః సుకుమారబంధత్వంవా న కింతు తత్తద్రసానుగుణ్యేన యథాయోగ ముభయమప్యుపాదేయం. దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. " మాటిమాటికి మహాపకారము చేయుచుండువాని నెవ్వరు క్షమింతు " రని చెప్పిన దానికి ప్రత్యుత్తరము జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. కృతాపచారోఽపి పరై రనావిష్కృతవిక్రియః,
అసాధ్యః కురుతే కోపం ప్రాప్తే కాలే గదో యథా. | ౨౮

టీ. పరైః=శత్రువులచేత, కృతాపచారోఽపి = చేయఁబడిన యపకారము అపథ్యము) కలవాఁడయినను, అనావిష్కృతవిక్రియః-అనావిష్కృత=బయల్పడనీయని (లో నణఁచఁబడిన), విక్రియః=వికారముగలవాఁడు గనుకనే, అసాధ్యః = సాధింప శక్యముగానివాఁడై, గదోయథా = రోగమట్లు, కాలే= బలము క్షీణమగు) సమయము, ప్రాప్తే=వచ్చినప్పుడు, కోపం = కోపమును, కురుతే=చేయును (ప్రకోపించును).

తా. వ్యాధిగ్రస్తుఁడు లక్ష్యపెట్టక నపథ్యము చేసినను బలిష్ఠుఁడుగా నున్నంతమట్టుకు రోగ వికారములు బయల్పడ కుండ లోపల

నణంగియుండి మందులను సాధ్యపడక శరీరమున బల ముడిగినప్పు డెల్ల ప్రకోపించి యావజ్జీవము నలియబెట్టునట్లు ప్రాజ్ఞుఁడు శత్రు వప కారము చేసినను క్రోధవికారమును బయల్పడనీయకుండ నోపికపట్టి యుండి శత్రువున కసాధ్యుఁడై వానికి బలక్షయకారము రా వేగమే విజృంభించి వానిఁ ద్రుంచునను.

శ. స.—కృతః అపచారః యస్యసః కృతాపచారః, అపచారః అపచారౌ అపచారాః కృతాపచారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. పరైః, పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. న ఆవిష్కృతా అనావిష్కృతా అనావిష్కృతా విక్రియా యేనసః అనావిష్కృత విక్రియః, విక్రియః విక్రియౌ విక్రియాః అనా విష్కృతవిక్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సాధితుం శక్యః సాధ్యః నసాధ్యః, అసాధ్యః, అసాధ్యః అసాధ్యౌ అసాధ్యాః అసాధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కురుతే కుర్వాతే కుర్వతే డుకృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ ప్ర. పు. ఏ. కోపం, కోపం కోపౌ కోపాన్ కోపశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రాప్తే, ప్రాప్తే ప్రాప్తయోః ప్రాప్తేషు ప్రాప్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. కాలే, కాలే కాలయోః కాలేషు కాలశబ్దః అ. పు. స. ఏ. గదః, గదః గదౌ గదాః గదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యథా అవ్య.

యదుక్తం క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం క్షమేత క ఇతి తత్రోత్తర మాహ.—

కృతేతి. పరైశ్శత్రుభిః, కృతః అపచారః, అపకారః, అపథ్యం చ యస్య సః, తథాప్యనావిష్కృతవిక్రియః అంతర్గూఢవికారః, అతఏవాసాధ్యః అప్రతిసమాధే యస్సన్, గదోయథా రోగఇవ, 'ఇవవద్వాయథాశబ్ద' ఇతి దండీ. కాలేబలక్షయా వసరే, ప్రాప్తే సతి, కోపంకురుతే, ప్రకుప్యతీత్యర్థః. తదుక్తం 'వహే దమిత్రంస్కం ధేన యావత్కాలవిపర్యయః, తమేవ చాగతే కాలే భింద్యాద్ఘట మివాశ్మనేతి.

అవ. ఇందువలనను క్షమించవలయునని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మృదువ్యవహితం తేజో భోక్తు మర్థాన్ ప్రకల్పతే,
ప్రదీప స్స్నేహ మాదత్తే దశయాభ్యంతరస్థయా. | రా॥

టీ. మృ...తం-మృదు=మెత్తనిదానిచేత, వ్యవహితం=మఱుఁగుపడిన, తేజః= ప్రతాపము, అర్థాన్=ప్రయోజనములను, భోక్తుం=అనుభవించుటకు, ప్రకల్పతే= సమర్థమగును. తథాహి=ఆశ్లేగదా, ప్రదీపః=దీపము, అభ్యంతరస్థయా=మధ్యనున్న, దశయా=వత్తిచేత, స్నేహం=చమురును, ఆదత్తే=అందుకొనుచున్నది.

తా. ప్రతాపము శాంతిపూర్వకమైననే ప్రయోజనకారియగును. గావున ముందు క్షమింపవలయును. దీపము వత్తితోఁగూడియేగదా చమురునందుకొని చక్కఁగా వెలుఁగును.

శ. స.—మృదునా వ్యవహితం మృదువ్యవహితం, వ్యవహితం వ్యవహితే వ్యవహితాని మృదువ్యవహితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తేజః, తేజః తేజసీ తేజాంసి తేజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. భోక్తుం తుమున్నంత మవ్యయం. అర్థం, అర్థం అర్థౌ అర్థాన్ అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రకల్పతే ప్రకల్పేతే ప్రకల్పంతే ప్రపూర్వకకృపూసామర్థ్యే ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. ప్రదీపః, ప్రదీపః ప్రదీపౌ ప్రదీపాః ప్రదీపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్నేహం, స్నేహం స్నేహౌ స్నేహాన్ స్నేహశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆదత్తే ఆదదాతే ఆదదతే ఆఙ్పూర్వకడు దాఞ్ దాన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. దశయా, దశయా దశాభ్యాం దశాభిః దశాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అభ్యంతరే తిష్ఠతీ త్యభ్యంతరస్థా తయా అభ్యంతరస్థయా, అభ్యంతరస్థయా అభ్యంతరస్థాభ్యాం అభ్యంతరస్థాభిః అభ్యంతరస్థాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

ఇతశ్చ క్షంతవ్య మిత్యాహ.—

మృద్వితి. మృదునా వస్తునా, వ్యవహిత మంతర్హితం తేజః, అర్థాన్ భోక్తుం ప్రకల్పతే ప్రభవతి, తథాహి ప్రదీపః అభ్యంతరస్థయా మధ్యస్థయా, దశయావర్త్యా, స్నేహం తైలాదిక మాదత్తే, అన్యథా స్వయమేవ నశ్యేదితి. తతః శాంతిపూర్వకమేవ శాత్రం ఫలతీతి సర్వథా ప్రథమతః క్షంతవ్యమితి భావః 'దశా వర్త్యా మవస్థాయాం స్నేహ స్తైలాదికే రస' ఇతి చ విశ్వః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనా దర్థాంతరన్యాసః.

అవ. అట్లయినఁ బౌరుషములేకయే పోవుఁగాక ఎల్లప్పుడు నోరిమి గలవానికి దైవమే శ్రేయస్సుల నీఁగలడందురని తలఁచి చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. నాలంబతే దైష్టికతాం న నిషీదతి పౌరుషే,
శబ్దార్థౌ సత్కవిరివ ద్వయం విద్వా నపేక్షతే. ౮౬

టీ. విద్వాన్ = ఎఱుకగలవాఁడు, దైష్టికతాం = అదృష్టము ప్రధానమనుతలంపును, నాలంబతే=ఊఁతకొనఁడు (ఆశ్రయించఁడు), పౌరుషే=పురుషప్రయత్నమందు మాత్రమే, ననిషీదతి=ఉండఁడు. కింతు=ఇఁకనేమన, సత్కవి =చక్కఁగా కవిత్వము చెప్పువాఁడు, శబ్దార్థావివ = శబ్దార్థములనుంబోలె, ద్వయం = దైవపురుషకారముల రెంటిని, అపేక్షతే=కోరును.

తా. బుద్ధిమంతుఁడు విధి యెట్లున్నదో అట్లగునని దైవమును మాత్రమే ప్రమాణముగా నమ్మి యూరకుండఁడు. అట్లూరకుండిన నశించును. కేవలపురుషకారమే సర్వార్థసాధకమనియు నభిమానించఁడు. అట్లభిమానించినను దైవానుకూల్యము లేనిచో పురుషకారము విఫలమగును. ఇంక సత్కవి కవిత్వమున కావ్యశరీరము లగుశబ్దార్థముల రెంటినిఁగూడ నుపచరించునట్లు పరస్పరసంబంధము గల దైవపురుషకారములను రెంటినిఁగూడ గార్యసాధనముగాఁ గైకొనును. ఇట్లు పౌరుషము గూడ నావశ్యకమ యయ్యును సమయమందే ప్రయోగించవలయునని భావము.

శ. స.—న అవ్య. ఆలంబతే ఆలంబేతే ఆలంబంతే ఆఙ్ పూర్వకరభి లబి అబి శబ్దే లబిఅవస్రంసనేచ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ. దిష్టమితిమతిర్యస్యసః దైష్టికః దైష్టికస్యభావః దైష్టికతా తాం దైష్టికతాం, దైష్టికతాం దైష్టికతే దైష్టికతాః దైష్టికతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న అవ్య. నిషీదతి నిషీదతః నిషీదంతి నిపూర్వకషద్లవిశరణగత్యవసాదనేషు ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పుర. ఏ. పురుషస్య కర్మ పౌరుషం తస్మిన్ పౌరుషే, పౌరుషే పౌరుషయోః పౌరుషేషు పౌరుషశబ్దః అ. న. స. ఏ. శబ్దశ్చ అర్థశ్చ శబ్దార్థౌ తౌ శబ్దార్థౌ శబ్దార్థశబ్దః అ. పు. ని. ద్వి. ద్వి. సత్ సమ్యక్ కవత ఇతి సత్కవిః (కవతే=చాతుర్యేణ వర్ణయతీతి కవిః సంశ్చాసౌ కవిశ్చ సత్కవిః) కవిః కవీ కవయః కవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. వేత్తీతి విద్వాన్, విద్వాన్ విద్వాంసౌ విద్వాంసః విద్వచ్ఛబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపేక్షతేఅపేక్షేతే అపేక్షంతే అపపూర్వక ఈక్ష దర్శన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ.

తర్హి పౌరుష మేవ మాభూత్ నిత్యం క్షమమాణస్య దైవమేవ శ్రేయో విధాస్యతీ త్యాశంక్యాహ.—

నాలంబతఇతి. విద్వానభిజ్ఞః, దిష్టం మతి రస్యేతి దైష్టికః, దైవప్రమాణక ఇత్యర్థః. 'దైవం దిష్టం భాగధేయ'మిత్యమరః. 'అస్తినాస్తిదిష్టంమతి' రితి ఠక్. తద్భావం దైష్టికతా, తామేవ, నాలంబతే, సర్వథా యుద్భవిష్యస్య వినాశా దితి భావః. తథా పౌరుషే కేవలం పురుషకారే, యువాదిత్వా దణ్ప్రత్యయః. ననిషీదతి నతిష్ఠతి, ఉపప్రాతికూల్యే తస్యవైఫల్యాదితి. భావః. కింతు సత్కవిః సమ్యక్కవయితా, శబ్దార్థా

వివ, తమోః కావ్యశరీరత్వా దితి భావః. యథాహ వామనః—'అదోషౌ సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్య' మితి. న్యాయం నైవం పౌరుషం చాపేక్షతే, అతః పౌరుష మప్యావశ్యక మేవ, కింతు కాలే కర్తవ్యమితి విశేషః, నాయపౌరుషయోః పరస్పరసాపేక్షత్వా దితి భావః. ఉపమాలంకారః

అవ. ఇంక కోరిమిగలరిలాభమును చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. స్థాయినోఽర్థే ప్రవర్తంతే భావా స్సంచారిణో యథా,
రసస్యైకస్య భూయాంస స్తథా జేతు ర్మహీభృతః. ౧౭

టీ. రసస్య=శృంగారాదిరసముయొక్క (స్థిత్యర్థకమగు, స్థాయినః=స్థాయిభావము యొక్క, ఏకస్య=ఒక్కదానియొక్కయే, అర్థే=(సంచిప్రట్టించుటయను) ప్రయోజనము విషయమై, భూయాంసః=అనేకములగు, సంచారిణః=వ్యభిచారులగు, భావాః=నిర్వే దాదిభావములు (విభావాదులును), యథా = ఎట్లు, ప్రవర్తంతే=ప్రవర్తిల్లుచున్నవో, తథా=అట్లు, స్థాయినః=స్థిరుఁడై(యోర్చుచుండిన), ఏకస్య=ఒకఁడైన, జేతుః=విజిగీషు వగు రాజునకు, భూయాంసః=అనేకులు, మహీభృతః=రాజులు, ప్రవర్తంతే=తోడ్పడు దురు. వేఱొకవ్యాఖ్యానము:—స్థాయినః = స్థిరమైన, ఏకస్య=ముఖ్యమైన, రసస్య= రసముయొక్క, అర్థే=ప్రయోజనమునందు, సంచారిణః=ప్రసంగవశమున వచ్చినయితర రసములు, యథా ప్రవర్తంతే - (తక్కినది సమానము).

తా. విభావానుభావసాత్త్వికభావవ్యభిచారిభావములు, రతి, హాసము, శోకము, క్రోధము, ఉత్సాహము, భయము, జుగుప్స, విస్మ యము, శమము ననుస్థాయిభావములలో నొక్కొక్కదానియందు మాధు ర్యమును నింపుచు శృంగారాదిరసములసిద్ధికి తోడ్పడునట్లు శాంతి గలిగి తగినసమయమును నిరీక్షించుచు స్థిరుఁడై యున్నరాజునకు విజయము సిద్ధింపఁ జాలమందిరాజులు తోడ్పడుదురు. కావున క్షమింపఁదగునని భావము.

శ. స.—స్థాయినః, స్థాయినః స్థాయినోః స్థాయినామ్ స్థాయిన్శబ్దః న. పు. ష. ఏ. అర్థే, అర్థే అర్థయోః అర్థేషు అర్థశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ప్రవర్తతే ప్రవర్తేతే ప్రవ ర్తంతే ప్రపూర్వకవృతువర్తన ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పుం. బ. భావాః భావః భావౌ భావాః భావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సంచరం తీతి సంచారిణః, సంచారీ సంచారిణౌ సంచారిణః సంచారిన్శబ్దః న. పు. ప్ర. బ. యథా అవ్య. రస్యతఇతి రసః తస్య రసస్య, రసస్య రసయోః రసానాం రసశబ్దః అ. పు.

ష. ఏ. ఏకస్య ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ష. ఏ. అత్యంతంబహవః భూయాంసః, భూయాన్ భూయాంసౌ భూయాంసః భూయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. తథా అవ్య. జేతుః, జేతుః జేత్రోః జేతౄణాం జేతృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. మహింబిభ్రతీతి మహీభృతః, భృత్ భృతౌ భృతః మహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ.

అథ క్షాంతేః ఫల మాహ.—

స్థాయినఇతి. రస్యతే స్వాద్యత ఇతి రసః శృంగారాదిః 'రసతే స్స్వాదనా ర్థత్వా ద్రస్యంత ఇతి తే రసాః' ఇతి నిర్వచనాత్. తస్య రసస్య సిద్ధయే, స్థాయినః స్థాయిభావస్య రత్యాదేః. 'రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా, జుగుప్సావిస్మయశమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితా' ఇతి వచనాత్. తస్యైకస్యై వార్థే (స్వాదుస్థాయి)భావరూపే, ప్రయోజనే భూయాంసః సంచారిణః వ్యభిచారిణో భావాః నిర్వేదాదయః. విభావాదీనామప్యుపలక్షణమేతత్. యథా ప్రవర్తంతే త దుక్తం—'విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆనీయమాన స్స్వాదుత్వం స్థాయీభావో రసః స్మృత' ఇతి తథా స్థాయినః స్థిరస్య, క్షాంత్యా కాలం ప్రతీక్ష మాణస్యేత్యర్థః. తస్యైకస్య జేతుః విజిగీషోర్నాయకస్య అర్థే ప్రయోజనే, భూయాం సోమహీభృతో రాజానః ప్రవర్తంతే స్వయమేవ తస్య కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. అతః క్షంతవ్యమితి భావః. కేచిత్తు భావశబ్దస్యాపి రసపరత్వ మాశ్రిత్యయథా సంచారిణః ప్రసంగాదాగంతుకాః అన్యే రసాః స్థాయినః స్థిర స్యైకస్య ముఖ్యస్య రసస్యార్థే ప్రవ ర్తంతే తథాస్మిన్నేవ కావ్యే వీరస్య శృంగారాదయ ఇతి వ్యాచక్షతే ఉప మాలంకారః.

అవ. క్షాంతిపక్షమున నేమఱి యొకగుణమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తంత్రావాపవిదా యోగైర్మండలాన్యధితిష్ఠతా,
సునిగ్రహా నరేంద్రేణ ఫణీంద్రా ఇవ శత్రవః. ౮౮

టీ. తంత్రావాపవిదా - తంత్ర=స్వరాష్ట్రచింతనమును (శాస్త్రమును,) ఆవాప= పరరాష్ట్రచింతనమును (ఔషధప్రయోగమును), విదా = గుఱుతెఱిఁగినట్టియు, యోగైః=(సామాది) ఉపాయములచేత (దేవతాధ్యానములచేత), మండలాని=స్వపర రాష్ట్రములను (మహేంద్రాది దేవతాస్థానములను), అధితిష్ఠతా=ఆక్రమించుచున్న, నరేంద్రేణ=రాజుచేత (విషవైద్యునిచేత), శత్రవః=శత్రువులు, ఫణీంద్రాఇవ=పాము లట్లు, సునిగ్రహాః=సుఖముగా నిరాకరింప నగుదురు.

తా. విషవైద్యుఁడు మంత్రశాస్త్రమును ఔషధప్రయోగమును గుర్తెఱిఁగి దేవతాధ్యానములచే దేవళములయందుండినవాఁడై యవ

లీలగా నాగుబాములను సాధించగలిగినట్లు రాజు తనరాజ్యముయొక్కయు పరరాష్ట్రముయొక్కయు స్థితిగతులను చక్కఁగా దెలిసికొని సామాద్యుపాయములచేఁ బరరాష్ట్రముల నాక్రమించి శత్రువుల నవలీలగా నిరాకరించి జయించును.

శ. స.—తంత్రంచ ఆవాపశ్చ తంత్రావాపౌ తంత్రావాపౌ వేత్తీతి తంత్రావాపవిత్ తేన తంత్రావాపవిదా, విదా విద్భ్యాం విద్భిః తంత్రావాపవిచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. యోగేన యోగాభ్యాం యోగైః యోగశబ్దః అ. పు. తృ. బ. మండలాని, మండలం మండలే మండలాని మండలశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. అధితిష్ఠతా, అధితిష్ఠతా అధితిష్ఠద్భ్యాం అధితిష్ఠద్భిః అధితిష్ఠచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. సుఖేన నిగ్రహీతుం శక్యాః సునిగ్రహాః, సునిగ్రహః సునిగ్రహౌ సునిగ్రహాః సునిగ్రహశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. నరాణా మింద్రః నరేంద్రః తేన నరేంద్రేణ, నరేంద్రేణ నరేంద్రాభ్యాం నరేంద్రైః నరేంద్రశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ఫణాః ఏషాం సంతీతి ఫణినః ఫణినాం ఇంద్రాః ఫణీంద్రాః, ఫణీంద్రః ఫణీంద్రౌ ఫణీంద్రాః ఫణీంద్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. శత్రవః, శత్రుః శత్రూ శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

క్షాంతిపక్షు ఏవ గుణాంతర మాహ:—

తంత్రేతి. తంత్రావాపౌ స్వపరరాష్ట్రచింతే, అన్యత్ర తంత్రం శాస్త్రం ఆవాప మౌషధప్రయోగంచ, వేత్తీయస్తేన తంత్రావాపవిదా, 'తంత్రః స్వరాష్ట్రచింతా యామావాపః పరచింతనే, శాస్త్రౌషధాంతముఖ్యేషు తంత్ర మి'తి వైజయంతీ. యోగైః సామాద్యుపాయైః, అన్యత్ర దేవతాధ్యానైశ్చ, 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యాన సంగతియుక్తి ష్వి' త్యమరః. మండలాని స్వపరరాష్ట్రాణి, మహేంద్రాదిదేవతాయతనానిచ, అధితిష్ఠతా ఆక్రమతా, నరేంద్రేణ రాజ్ఞా విషవైద్యేనచ, 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యే చ కథ్యత' ఇతి విశ్వః, శత్రవః ఫణీంద్రాఇవ, సునిగ్రహాః సుఖేన నిగ్రాహ్యాః, ఏష చ ప్రకృతాప్రకృతవిషయ శ్లేషః. ఉపమైవేతి కేచిత్.

అవ. ప్రభుశక్తికి మంత్రోత్సాహశక్తులు మూలమని "ప్రజ్ఞోత్సాహా" అను శ్లోకమునఁ జెప్పఁబడియె. దానినే స్ఫుట పఱచుచున్నాఁడు.—

శ్లో. కరప్రచేయా ముత్తుంగః ప్రభుశక్తిం ప్రథయసీమ్,
ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః ఫలత్యుత్సాహపాదపః.

టీ. ఉత్తుంగః=అత్యున్నతమైన, ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః=ప్రజ్ఞాబల=మంత్రశక్తియే, బృహన్మూలః=తల్లివేరుగాఁగలిగిన, ఉత్సాహపాదపః=ఉత్సాహశక్తియను వృక్షము, కరప్రచేయాం, కర=కప్పముచేత (చేతితో), ప్రచేయాం=పెంపొందింపఁ

బడఁదగిన (అందుకొనఁదగిన) ప్రథీయసీమ్ = మిగుల గొప్పదియగు, ప్రభుశక్తిం = ప్రభుశక్తిని (కోశదండములవలనఁ గలిగిన తేజస్సు=ప్రభావము) ఫలతి=ఫలించును (పుట్టించును).

తా. ఉత్సాహశక్తియను మహోన్నతవృక్షము మంత్రశక్తియే ముఖ్యమైన తల్లివేరుగా నొప్పారు. అయ్యది ప్రభుశక్తియను మహాఫలమును ఫలించును. అనఁగా ఉత్సాహము మంత్రపూర్వకమైననే కార్యసిద్ధిని గూర్చి ఫలవత్తరమగును. అట్లుగానిచో వేరుతెగఁగొట్టిన చెట్టువలె క్షయించును.

శ. స.—ప్రచేతుం యోగ్యా ప్రచేయా కరేణ ప్రచేయా కరప్రచేయా తాం కరప్రచేయాం, ప్రచేయాం ప్రచేయే ప్రచేయాః కరప్రచేయాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్తుంగః, ఉత్తుంగః ఉత్తుంగౌ ఉత్తుంగాః ఉత్తుంగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రభోశ్శక్తిః ప్రభుశక్తిః తాం ప్రభుశక్తిం, శక్తిం శక్తీ శక్తీః ప్రభుశక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అత్యంతం పృథ్వీ. ప్రథీయసీ తాం ప్రథీయసీం, ప్రథీయసీం ప్రథీయస్యౌ ప్రథీయసీః ప్రథీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రజ్ఞాయా బలం ప్రజ్ఞాబలం బృహచ్చతత్ మూలంచ బృహన్మూలం ప్రజ్ఞాబలమేవ బృహన్మూలం యస్యసః ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః, మూలః మూలౌ మూలాః ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఫలతి ఫలతః ఫలంతి ఫలనిష్పత్తౌ విత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. పాదైః పిబతీతి పాదపః ఉత్సాహ ఏవపాదపః ఉత్సాహ పాదపః, పాదపః పాదపౌ పాదపాః ఉత్సాహపాదపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ప్రజ్ఞోత్సాహవతః స్వామిత్యత్రైతావేవ ప్రభుశక్తేర్మూల మిత్యుక్తంతదేవ వ్యనక్తి.—

కరేతి. ఉత్తుంగో మహోన్నతః, ప్రజ్ఞాబలం మంత్రశక్తిరేవ, బృహత్ప్రధానం మూలం యస్య సః, ఉత్సాహఏవ పాదపః, కరేణ బలినా, ప్రచేయాం వర్ధనీయాం హస్తగ్రాహ్యాం చ, 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. 'ప్రథీయసీం పృథుతరాం' 'రఋతోహలా దేర్లఘోః' రితి రేఫాదేశః. ప్రభుశక్తిం తేజోవిశేషం, 'సప్రభావః ప్రతాపశ్చ యత్తేజః కోశదండజ మి'త్యమరః. ఫలతి ప్రసూత ఇత్యర్థః, ఫలనిష్పత్తౌ మంత్రపూర్వక ఏవోత్సాహ స్సఫలః ఫలతి విపరీతస్తు ఛిన్నమూలో వృక్ష ఇవ శుష్యతీతి భావః. రూపకాలంకారః.

శ్లో. అనల్పత్వాత్ప్రధానత్వా దంశస్యేవేతరే స్వరాః,
విజిగీషోర్నృపతయః ప్రయాంతి పరివారతామ్. ౯౦

టీ. అనల్పత్వాత్=ప్రశస్తోత్సాహములుగలిగియుండుట వలనను. (ఉచ్చైస్స్వరముగుటవలనను), ప్రధానత్వాత్ = మండలనాయకులగుటవలన (నాయకస్వరముగుట వలనను), అంశస్య = అంశవాదిస్వరమునకు, ఇతరే=తక్కిన, స్వరా ఇవ=(షడ్జాది) స్వరములుంబోలె, విజిగీషోః=జయింపనిచ్ఛగించు నాయకునకు, నృపతయః = (మధ్యమండలమునందుండు) రాజులు, పరివారతాం = బలగమ్ముదనమును, ప్రయాంతి=పొందుదురు.

తా. ఉచ్చస్వరమై ప్రయోగములయందు బహుళమయి గానవిద్యయందలి స్వరములకెల్ల నాయకస్వరమైన వాది స్వరమనంబరగు నంశస్వరమునకు షడ్జాదిస్వరములన్నియు సంగములయి తోడ్పడునట్లు మంత్రోత్సాహ సంపత్తి గలిగి యుండి మండలాధీశ్వరుండై విజిగీషువగు రాజునకు తక్కిన మధ్యమండల మందలి రాజులందఱు సమచరులై తోడ్పడి యాతనికార్యమును నెఱవేర్తురు.

శ. స.—న అల్పః అనల్పః అనల్పస్య భావః అనల్పత్వం తస్మాత్ అనల్పత్వాత్, అనల్పత్వాత్ అనల్పత్వాభ్యాం అనల్పత్వేభ్యః అనల్పత్వశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ప్రధానస్య భావః ప్రధానత్వం తస్మాత్ ప్రధానత్వాత్, ప్రధానత్వాత్ ప్రధానత్వాభ్యాం ప్రధానత్వేభ్యః ప్రధానత్వశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అంశస్య, అంశస్య అంశయోః అంశానాం అంశశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. ఇతరేః, ఇతరః ఇతరౌ ఇతరే ఇతరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వరాః, స్వరః స్వరౌ స్వరాః స్వరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. విజేతుమిచ్ఛుః విజిగీషుః తస్యవిజిగీషోః, విజిగీషోః విజిగీష్వోః విజిగీషూణాం విజిగీషుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. నృణాంపతయః నృపతయః నృపతిః నృపతీ నృపతయః నృపతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. ప్రయాతి ప్రయాతః ప్రయాంతి ప్రపూర్వకయా ప్రాపణఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లట్ పర ప్ర. పురు. బ. పరివారస్య భావః పరివారతా తాం పరివారతాం, పరివారతాం పరివారతే పరివారతాః పరివారతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

అనల్పత్వాదితి. అనల్పత్వాత్ప్రోత్సాహాధికత్వాత్, అతఏవ, ప్రధానత్వాత్. మండలనాయకత్వాత్, అన్యత్ర అనల్పత్వాత్, ఉచ్చైస్స్వరత్వాత్, ప్రయోగబహుళత్వాత్, ప్రధానత్వాత్, నాయకస్వరత్వాచ్చ, అంశస్య అంశస్వరస్య, వాదిస్వరస్యేత్యర్థః. 'యో రక్తివ్యంజకో గేయే యత్సంవాద్యనువాదినా, అమాత్యౌ బహుళోయస్తు రాగో మంద్రవ్యవస్థితిః. య స్స్వయం యస్య సంవాదీ చానువాదీ స్వరోఽపరః, న్యాసోపన్యాసవిన్యాస సన్న్యాసగ్రహతాం గతః,

ప్రయోగే బహుళస్స స్యాద్వాద్యంశే యోగ్యతాదరా' వితి రత్నాకరేఽభిధానాత్. ఇతరే స్వరాః షడ్జాదయఇవ, విజిగీషోర్నాయకస్య, నృపతయో మధ్యమండలవర్తినో రాజానః పరివారతాం శేషతాం ప్రయాంతి, తత్కార్యమేవ సాధయంతీత్యర్థః. తస్మా ద్విమృశ్యైక కర్తవ్యమితి తాత్పర్యార్థః. అంశస్వరలక్షణంచ రత్నాకరఏవ 'యోరక్తి' త్యాది నోక్త మేవ నిష్కృర్యోక్తం బహుళత్వం ప్రయోగేషు విశేషవ్యాపకత్వ మంశ లక్షణ మితి శేష శేషిభావ శ్చైషాం తత్రైవోద్దేశలక్షణోక్తిపూర్వకం స్ఫుటీకృతః. 'చతుర్విధాస్స్వరా వాదీ సంవాదీ చ వివాద్యపి, అనువాదీ చ వాదీ తు ప్రయోగే బహుళస్స్వరః. శ్రుతయో ద్వాదశాష్టౌవా యయో రంతరగోచరాః, మిథ స్సంవాదినౌ తౌస్తాం విధానస్య వివాదినౌ. విధయో రేవ వా స్యాతాం తౌ తయో ర్వా విధావపి, శేషాణామనువాదిత్వం వాదీ రాజాత్ర గీయతే. సంవాదీ త్వనుసారిత్వా దస్యా మాత్యో విధీయతే, వివాదీ విపరీతత్వా ద్ధీరై ర్యుక్తో రిపూపమః, నృపామాత్యాను సారిత్వా దనువాదీ తు భృత్యవ' దితి.

శ్లో. అ ప్యనారభమాణస్య విభో రుత్పాదితాః పరైః,
ప్రజంతి గుణతా మర్థాః శబ్దా ఇవ విహాయసః. ౯౧

టీ. అనారభమాణస్యాఽపి=తానేమియు యత్నించనివాడయినను, విభోః=ప్రభువునకు (వ్యాపకమయిన), పరైః=ఇతరుల (గురాజుల)చేత, (శంఖము భేరి మొద లగువానిచేత,) ఉత్పాదితాః=సంపాదింపఁబడిన (పుట్టింపఁబడిన,) అర్థాః=ప్రయోజనములు, విహాయసః=ఆకాశమునకు, శబ్దాఇవ=శబ్దములవలె, గుణతాం=విశేషత్వమును (గుణమగుటను) ప్రజంతి=పొందుచున్నవి.

తా. శంఖభేర్యాదుల వలన పుట్టినశబ్దములు కదలక మెదలక సర్వవ్యాపకమైయుండు నాకాశమునకు గుణములైనట్లు, రాజు తాను దాసీనుఁడుగా నుండినను తనమహిమంబుచేత నితర రాజులు సంపాదించిన సర్వార్థములును తనవియేయగును.

శ. స.—అపి అవ్య. ఆరభతఇత్యారభమాణః న ఆరభమాణః అనారభమాణః తస్య అనారభమాణస్య, అనారభమాణస్య అనారభమాణయోః అనారభమాణానాం అనారభమాణశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. విభోః, విభోః విభ్వోః విభూనాం విభుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. ఉత్పాదితాః, ఉత్పాదితః ఉత్పాదితౌ ఉత్పాదితాః ఉత్పాదితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. పరైః, పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ప్రజతి ప్రజతః ప్రజంతి వజప్రజగతా విత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పుం. బ. గుణస్యభావః గుణతా తాం గుణతాం, గుణతాం గుణతే గుణతాః

గుణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అర్థాః, అర్థః అర్థౌ అర్థాః అర్థశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. శబ్దాః, శబ్దః శబ్దౌ శబ్దాః శబ్దశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. విహాయసః, విహాయసః విహాయసోః విహాయసాం విహాయశ్శబ్దః స. స. ష. ఏ.

అపీతి. కించ అనారతమాగస్య స్వయమకించిత్కుర్వాణస్యాపి, విభోః ప్రభో ర్వ్యాపకస్యచ, పరై శ్శత్రుభి స్సంప్రతిక్షేః, శంఖభేర్యాదిభిశ్చ, ఉత్పాదితా స్సంపాదితాః, జనితా శ్చార్థాః ప్రయోజనాని, విహాయసః ఆకాశస్య, శబ్దాఇవ, గుణతాం శేషతాం, కారణత్వా ద్గుణత్వంచ వ్రజంతి ప్రయాంతి, శక్తోహి రాజా స్వయ ముదాసీన ఏవ ఆకాశవత్ స్వమహిమ్నైవ కార్యదేశం వ్యాప్నువన్ శబ్దానివ సర్వార్థా నపి స్వకీయతాం నయ తీ త్యర్థః. 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్యతంతుష్వి'తి వైజయంతీ.

శ్లో. యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదిమాలాయా మధికద్యుతిః,

ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం నాయకో నాయకాయతే. ౯౨

టీ. ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం-ఏక=ఒక్క, అర్థ=ప్రయోజనమను, తంతు=దారమున, ప్రోతాయాం=గ్రుచ్చఁబడిన, యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదిమాలాయాం-యాతవ్య=సేనతో యుద్ధమునకు యెదుర్కొనఁబడ పోఁదగిన శత్రువు, పార్ష్ణిగ్రాహ=దండెత్తిపోవువానికి వెనుదిక్కుననుండు శత్రువును, ఆది=మొదలుగాఁగల (యొకవరుసగానున్న) వారనియెడు, మాలాయాం = రత్నమాలికయందు, అధికద్యుతిః = గొప్ప తేజస్సుగల, నాయకః = (శక్తిమంతుండగు) జిగీషువు, నాయకాయతే = మధ్యనాయకమణివలె వెలుంగుచున్నాఁడు.

తా. ఒక్కజయలాభంబునకై వరుసగాఁగూడి పెనఁగులాడుచున్న శత్రువు పార్ష్ణిగ్రాహుఁడు మున్నగు నానారాజపరంపరలో దేజోవంతుఁడైన జిగీషువు ఒక్కదారమున గ్రుచ్చఁబడిన రత్నమాలికయందలి నాయకమణివలె మిన్నయై వన్నె కెక్కును.

శ. స.—యాతుం యోగ్యః యాతవ్యః పార్ష్ణిం గృహ్ణాతీతిపార్ష్ణిగ్రాహః, యాతవ్యశ్చ పార్ష్ణిగ్రాహశ్చ యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహౌ యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహౌ ఆదీ ఏషాంతే యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదయః యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదయ ఏవమాలా యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదిమాలా తస్యాం యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదిమాలాయాం, మాలాయాం మాలయోః

మాలాసు యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదిమాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. ఏ. అధికాద్యుతిః యస్యసః అధికద్యుతిః, ద్యుతిః ద్యుతీ ద్యుతయః అధికద్యుతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఏకశ్చాసౌ వర్థశ్చ ఏకార్థః ఏకార్థఏవ తంతుః ఏకార్థతంతుః ఏకార్థతంతౌ ప్రోతా ఏకార్థతంతు ప్రోతా తస్యాం ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం, ప్రోతాయాం ప్రోతయోః ప్రోతాసు ఏకార్థ తంతుప్రోతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. ఏ. నయతీతి నాయకః, నాయకః నాయకౌ నాయకాః నాయకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నాయక ఇవాచరతి నాయకాయతే, నాయకాయతే నాయకాయేతే నాయకాయంతే నాయకశబ్దాత్సుబంతాత్కర్తృ వాచకాదాచారే క్యజితధంతా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

యాతవ్యేతి. కించఏకార్థః ఏకప్రయోజనం, సఏవ తంతు స్సూత్రం తత్ర ప్రోతాయాం స్యూతాయాం, ఏకాభీష్టా భిలాషిణ్యా మిత్యర్థః. ప్రపూర్వాద్వేఞః కర్మణిక్తః. 'వచిస్వపీ'త్యాదినా సంప్రసారణమ్. యాతవ్యోఽభిషేణయితవ్యః అరిః పార్ష్ణింగృహ్ణాతీతి పార్ష్ణి గ్రాహః, పృష్ఠానుధావీ, 'కర్మణ్యణ్' తా వాదీ యేషాం తే పూర్వోక్తాః పఙ్క్తిశః స్థితాః తఏవ మాలా రత్న మాలికా తస్యా మధికద్యుతిః మహాతేజాః, నాయకః శక్తిసంపన్నో జిగీషుర్నాయకాయతే మధ్యమణి రి వాచరతి, స్వయమేవ సర్వోత్కర్షేణ వర్తత ఇత్యర్థః. తస్మా ద్వివమృశ్య కర్తవ్య మి త్యర్థః. 'నాయకో నేతరి శ్రేష్ఠే హారమధ్యమణా వ పీ'తి విశ్వః. 'ఉపమానాదాచార' ఇతి క్యజ్. అకృత్సార్వధాతుకయో ర్దీ'తి దీర్ఘః. నాయకాయతఇత్యుపమా. అన్యథా అనుశాసనవిరోధాత్. ఏకార్థతంత్వేత్యత్ర తు రూపకమధిష్ఠానవిరోధానే నారోప్య మాణతంతుత్వస్యైవ ఉద్భటత్వాతోప్రితత్వ సిద్ధేః తదేవ యుక్తం. తద్బలాత్పార్ష్ణి గ్రాహాదిమాలాయా మి త్యత్రాపి రూపకమేవ తదనుప్రాణితా చేయ ముప మే త్యంగాంగి భావేన సంకరః.

అవ. విమర్శించి చేయుటయన నెట్లో చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. షాడ్గుణ్య ముపయుంజీత శక్త్యపేక్షో రసాయనమ్,
భవంత్యస్యైవ మఙ్గాని స్థాస్నూని బలవంతిచ. ౬౩

టీ. శక్త్యపేక్షః - శక్తి=ప్రభు మంత్రోత్సాహశక్తులను (బలమును), అపేక్షస్సన్=అపేక్షించినవాఁడై, షాడ్గుణ్యం=సంధి, విగ్రహము మున్నగు నాఱుగుణము లనియెడు, రసాయనం=ముదిమినిబోఁగొట్టు మందును, ఉపయుంజీత=సేవించవలెను, ఏవం (సతి)=ఇట్లుచేయఁగా, అస్య=వీని, అంగాని=స్వామ్యాది రాజ్యాంగములు (అవయవములు), స్థాస్నూని=స్థిరమైనవియు, బలవంతిచ=పరపీడల సహింపఁజాలి నవియు (బలముగలవియు), భవంతి=అగును,

తా. బలము నపేక్షించుచు మునిమిని జోఁగొట్టు మందు (రసాయనమును) సేవించువాని శరీరావయవములు యావత్కాలమును శిథిలములుగాక దృఢములై యుండునట్లు ప్రభు మంత్రోత్సాహ శక్తులను మూఁటి నపేక్షించుచు సంధి, విగ్రహము, యానము, ఆసనము, ద్వైధీభావము, సమాశ్రయము నను షడ్గుణములను నుపయోగించు రాజుయొక్క రాజ్యాంగములు (స్వామి, జనపదము, అమాత్యుఁడు, కోశము, దుర్గము, బలము, సుహృత్తు ననునవి) యేడును స్థిరములై నిలిచి పరపీడల సహింపఁజాలునవి యగును.

శ. స —షట్చతే గుణాశ్చ షడ్గుణాః షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యం తత్ షాడ్గుణ్యం, షాడ్గుణ్యం షాడ్గుణ్యే షాడ్గుణ్యాని షాడ్గుణ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఉపయుంజీత ఉపయుంజీయాతాం ఉపయుంజీరన్ ఉపపూర్వకయుజిర్ యోగే ఇత్యస్మాత్కర్తృకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలిఙ్ ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ. శక్తిమపేక్షత ఇతిశక్త్యపేక్షః, శక్త్యపేక్షః శక్త్యపేక్షౌ శక్త్యపేక్షాః శక్త్యపేక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రసాయనం రసాయనే రసాయనాని రసాయనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లట్ పరస్మై ప్ర. పుర. బ. అస్య, అస్య అనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. ఏవం అవ్య. అంగాని, అంగం అంగే అంగాని అంగశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. తిష్ఠన్తీతి స్థాస్నూని, స్థాస్ను స్థాస్నునీ స్థాస్నూని స్థాస్నుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. బ. బలమేషా మస్తీతి బలవంతి బలవత్ బలవతీ బలవంతి బలవచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. బ. చ అవ్య.

అథ విమృశ్యకరణప్రకార మాహ.—

షాడ్గుణ్యమితి. శక్తిం ప్రభావాదిత్రయం, బలం చాపేక్షత ఇతి శక్త్యపేక్షస్సన్, పదాద్యచ్ 'శక్తిర్బలే ప్రభావాదా'వితి విశ్వః. షడ్గుణాః షాడ్గుణ్యం సంధి విగ్రహాదిషట్కం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్ప్రత్యయః. తదేవ రసాయన మౌషధవిశేషం, ఉపయుంజీత సేవేత. 'రసాయనం విహంగేఽపి జరావ్యాధిభిదౌషధే' ఇతి విశ్వః, 'యజ్జరావ్యాధివిధ్వంసభేషజం తద్రసాయన మి'తి భావాటశ్చ. ఏషం సత్యస్యోపయోక్తురంగాని, స్వామ్యాదీని 'స్వామీ జనపదోఽమాత్యః కోశో దుర్గబలం సుహృత్, రాజ్యం సప్తప్రకృత్యఙ్గం నీతిజ్ఞాస్సంప్రచక్షతే' ఇతి. గాత్రాణి చ స్థాస్నూని, స్థిరాణి, కాలాంతరక్షమాణీత్యర్థః. 'గ్లాజిస్థశ్చగ్స్ను' రితి గ్స్నుప్రత్యయః బలవంతిచ పరపీడనక్షమాణి చ, భవంతి, శ్లిష్టపరంపరితరూపకం.

శ్లో. స్థానే శమవతాం శక్త్యా వ్యాయామే వృద్ధి రంగినామ్,
అయథాబల మారంభో నిదానం క్షయసంపదః. ౯౪

టీ. స్థానే=అశక్యములపట్ల, శమవతాం=ఓర్పుగలిగిన, అంగినాం=సప్తాంగములతోఁ గూడిన రాజులకు (దేహధారులకు), శక్త్యా=ప్రభావాద్యనుసరణముచే (బలానుసరణముచే), వ్యాయామే=వ్యాపారముగలుగఁగా, వృద్ధిః=అభివృద్ధి (అగును), అయథాబలం=శక్తినిమించి, ఆరంభః=వ్యాయామము, క్షయసంపదః=మిక్కిలి క్షీణించుటకు, నిదానం=మూలకారణము.

తా. అశక్తులగు మానవు లోపికపట్టి తమకున్న బలమునకు తగునట్లు నడుచుట మున్నగు వ్యాయామములను జేసినచో పుష్టిగలిగి వారిశరీరము వృద్ధిజెందునట్లు అశక్యమయిన చోటులయం దోర్పుగల వారై సప్తాంగములతోఁ గూడిన రాజులు తమకుగల ప్రభావాదులకు తగినట్లు షడ్గుణములను ప్రయోగించుచువచ్చినఁ దమ రాజ్య మభివృద్ధి నొందును. శక్తికి మించిన వ్యాయామ మంగములకు మిగుల హానికర మగును. కాఁబట్టి మన మకస్మాత్తుగా శిశుపాలు నెదుర్కొని పోవుట శ్రేయస్కరము గాదని భావము.

శ. స.—స్థానే, స్థానే స్థానయోః స్థానేషు స్థానశబ్దః అ. న. స. ఏ. శమః ఏషా మస్తీతి శమవంతః తేషాం శమవతాం, శమవతః శమవతోః శమవతాం శమవచ్ఛబ్దః త. పు. మ. బ. శక్త్యా, శక్త్యా శక్తిభ్యాం శక్తిభిః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వ్యాయామే, వ్యాయామే వ్యాయామయోః వ్యాయామేషు వ్యాయామశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వృద్ధిః, వృద్ధిః వృద్ధీ వృద్ధయః వృద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అంగాని ఏషాం సంతీతి అంగినః తేషాం అంగినాం, అంగినః అంగినోః అంగినాం అంగిన్శబ్దః న. పు. మ. బ. బలమనతిక్రమ్య యథాబలం న యథాబలం అయథాబలం అవ్యయీభావావ్యయం. ఆరంభః, ఆరంభః ఆరంభౌ ఆరంభాః ఆరంభశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిదానం, నిదానం నిదానే నిదానాని నిదానశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. క్షయస్య సంపత్ క్షయసంపత్ తస్యాః క్షయసంపదః, క్షయసంపదః క్షయసంపదోః క్షయసంపదాం క్షయసంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. మ. ఏ.

స్థానఇతి. కించ, స్థానే అశక్యవిషయే, శమవతాం, క్షమావతాం, అంగినాం సప్తాంగినాం రాజ్ఞాం శరీరిణాంచ, శక్త్యా ప్రభావాద్యనుసారేణ బలానుసారేణచ, వ్యాయామే వ్యాపారే, షాడ్గుణ్యప్రయోగే గమనాదౌ చ సతీత్యర్థః. వృద్ధి రుప

చయో రాజ్యస్య శరీరస్యచేతి భావః. విపక్షే బాధకమాహ—అయథాబలం శక్త్యతిక్రమేణ, 'యథాసాదృశ్యే' ఇత్యవ్యయీభావే నఞ్ సమాసః. ఆరంభో వ్యాయామః క్షయసంపదోఽత్యంతహానే ర్నిదానం ఆదికారణం, అంగానా మితి భావః. తస్మాదస్మాక మకస్మాచ్చైద్యాస్కందనమశ్రేయస్కర మితి భావః. అత్ర విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వా చ్ఛబ్దశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః. తతో ద్వయానా మంగానా మాపద్యం గమ్యత ఇతి సంక్షేపః.

అవ. సారాంశమును చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తదీశితారం చేదీనాం భవాం స్త్వ మవమంస్త మా,
నిహంత్యరీ నేకపదే య ఉదాత్త స్స్వరానివ. ౯౫

టీ. తత్=అందువలన, చేదీనాం=చేదిదేశములకు, ఈశితారం=శాసకుఁడగు, తం=ఆ శిశుపాలుని, భవాన్=నీవు, మాఽవమంస్త=అవమానింపవలదు, యః=ఏ శిశుపాలుఁడు, ఉదాత్తః=ఉదాత్తస్వరము, స్వరానివ =స్వరితాది స్వరములనుంబోలె, అరీన్ = శత్రువులను, ఏకపదే=ఒక్క అడుగులో, (ఏకపదమందు) నిహంతి=హింసించుచున్నాఁడో (అనుదాత్తములనుగాఁ జేయుచున్నది.)

తా. అశక్యమైన కార్యములు చేయరాదు గనుక చేదిదేశాధీశ్వరు శిశుపాలు నీ వలక్ష్యముచేయఁబోరాదు. ఆతఁడిప్పుడతిశూరుఁడై యుదాత్తస్వరం బేకపదంబునందలి స్వరితాది స్వరములనన్నిటి ననుదాత్తములుగాఁజేయున ట్లొక్క యడుగులో శత్రువులనెల్ల నడంచుచున్నాఁడు.

శ. స.—తత్ అవ్య. ఈశితారం, ఈశితారం ఈశితారా ఈశితౄన్ ఈశితృశబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. చేదీనాం ఇ. పు. ని. బ ష. బ. భవాన్, భవాన్ భవంతౌ భవంతః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అవమంస్త అవమాసాతాం అవమంసత అవపూర్వకమను అవబోధన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలుఙ్ ఆత్మనే. ప్ర. పురు. ఏ. మా అవ్య. నిహంతి నిహతః నిఘ్నంతి నిపూర్వక హానహింసాగత్యోరిత్యస్మా త్సకర్మకా త్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై. ప్ర. పురు. ఏ. అరీన్, అరిం అరీ అరీన్ అరిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఏకంచ తత్పదంచఏకపదం తస్మిన్ ఏకపదే, ఏకపదే ఏకపదయోః ఏకపదేషు ఏకపదశబ్దః అ. న. స. ఏ. యః, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఉదాత్తః ఉదాత్తౌ ఉదాత్తాః ఉదాత్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వరాన్, స్వరం స్వరౌ స్వరాన్ స్వరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య.

ఫలిత మాహ.—

తదితి. తత్తస్మా దశక్యార్థ స్యాకార్యత్వా చ్చేదీనా మీశితారం శిశుపాలంభవా న్నావమంస్త నావమన్యస్వ, మన్యతే ర్మాజి లుఙ్. అనుదాత్తత్వా న్నేడాగమః. కుతః య శ్చైద్య ఉదాత్త(స్స న్నుదాత్త ఇతి. శ్లిష్టోదాత్తః) స్వరాత్ పరిశిష్టాత్ స్వరితాదీని ఎ-ఈ-నేకపదే ఏకస్మిన్ పదన్యాసే, సుప్తిఙంతలక్షణే చ నిహంతి హీనస్త్రీనీచైః కరోతిచ, అతిశూరత్వాత్. 'అనుదాత్తం పదమేకవర్జమి'తి పరిభాషాబలాచ్చేతిభావః.

అవ. ఈశిశుపాలుఁ డొంటరివాఁడు మన నేమి జేయఁగలఁడని తలంచరాదని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మావేది యదసా వేకో జేతవ్య శ్చేదిరా డితి,
రాజయక్ష్మేవ రోగాణాం సమూహా స్స మహీభృతామ్. ౯౬

టీ. అసౌ=ఈ, చేదిరాట్=చేదిదేశపురాజు (శిశుపాలుఁడు), ఏకః=ఒంటిగాఁడు, (కనుక) జేతవ్యః=జయింపశక్యమైనవాఁడు, ఇతి=అని, మావేది=తెలిసికొనవలదు, యత్=ఎందువలన, సః=వాఁడు, రాజయక్ష్మా=క్షయరోగము, రోగాణామివ = రోగములయొక్కయుంబోలె, మహీభృతాం=రాజులయొక్క, సమూహః=మొత్తమో.

తా, ఈశిశుపాలుఁ డేకాకియై యున్నవాఁడు గదా! మనము సుకరముగా జయింపవచ్చునని తలంప నయితిగాదు. క్షయరోగ మెల్ల రోగములయొక్కయు సమష్టిరూపమైనట్లు ఈతఁడు సమస్త రాజులయొక్కయు సమష్టి స్వరూపుఁడై వెలుంగుచున్నవాఁడు. ఒక్కడే రాజపుంజంబునంత బలంబు గలవాఁడుగనుక క్షయరోగమువలె నసాధ్యుఁడని తాత్పర్యము.

శ. స.—మా అవ్య. వేది వేదిషాతాం వేదిషత విదజ్ఞాన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి భూతేలఙి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. యత్ అవ్య. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఏకః ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ఏ. ప్ర. ఏ. జేతుం శక్యః జేతవ్యః, జేతవ్యః జేతవ్యౌ జేతవ్యాః జేతవ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చేదీనాంరాట్ చేదిరాట్, చేదిరాట్ చేదిరాజౌ చేదిరాజః చేదిరాట్ఛబ్దః జ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. రాజ్ఞః యక్ష్మా రాజయక్ష్మా (రాజాచాసౌ యక్ష్మాచ రాజయక్ష్మా) యక్ష్మా యక్ష్మాణౌ యక్ష్మాణః రాజయక్ష్మన్ఛబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. రోగాణాం, రోగస్య రోగయోః రోగాణాం రోగశబ్దః అ. పు. ష. బ. సమూహః, సమూహః సమూహౌ సమూహాః

సమూహాశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ప. పు. ప్ర. ఏ.మహీంబిభర్తీతి మహీభృతః తేషాం మహీభృతామ్, మహీభృతః మహీభృతౌ మహీభృతాం మహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ.

న చాయ మేకాకీ శిశుపాలః కిం సః కరిష్యతీతి మంతవ్య మిత్యాహ.—

మావేదీతి. అసౌ చేదిరాట్ ఏక ఏకాకీ అతో జేతవ్యః సుజయ్య ఇతి మావేది మాజ్ఞాయి, వేత్తేః కర్మణి మాఙి లుఙ్. యద్యస్మాత్స చేదిరాట్ రాజ్ఞశ్చంద్రస్య యక్ష్మా యద్వా రాజా సౌ యక్ష్మేతి వా రాజయక్ష్మా క్షయరోగః రోగాణా మివ మహీభృతాం సమూహః సమష్టిరూపః, యథాహ వాహటః—'అనేకరోగానుగతో బహురోగపురోగమః, రాజయక్ష్మా క్షయ శ్శోషో రోగరాడితి చ స్మృతః. నక్షత్రాణాం ద్విజానాం చ రాజ్ఞోఽభూ ద్యదయం పురా, యచ్చ రాజా చ యక్ష్మా చ రాజయక్ష్మా తతో మత'ఇతి. అతో దుర్జేయ ఇతి భావః, ఏతేన 'చిరస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజ' ఇతి వాక్యోక్తో నిరస్తః.

అవ. ఇఁక నీతనిరెల్లజేఁడుల మొత్తపుందనమును వివరించు చున్నాఁడు.—

శ్లో. సంపాదితఫల స్తేన స పక్షః పరభేదకః,
కార్ముకేనేవ గుణినా బాణ స్సంధాన మేష్యతి. ౯౭

టీ. సంపాదితఫలః-సంపాదిత=సంపాదింపఁబడిన, ఫలః=లాభము (బాణము ములికి, అలుఁగు) కలిగినట్టియు, సపక్షః=చెలికాండ్రతోఁ (కంకపత్రములతోఁ) గూడినట్టియు, పరభేదకః=శత్రువులను భేదించు, బాణః=బాణాసురుఁడు (అమ్ము), గుణినా=శౌర్యాదిగుణములుగల (అల్లెత్రాడుగలిగిన,), తేన=ఆశిశుపాలునితో, కార్ముకేనేవ=ధనస్సుతోడనుంబోలె, సంధానం=సంధిని, ఏష్యతి=పొందఁగలఁడు.

తా. ములుకు లమర్చి వేగముగాఁబోవ రాపులుఁగుఱెక్కలు గట్టినబాణము శత్రుభేదకమైన యెక్కుపెట్టి ధనుస్సుతో సంధానమునకు సిద్ధమగునట్లు కోశాది సంపత్తిలాభము సంపాదించుకొని సుహృద్బలముతోఁ గూడుకొనిన బాణాసురుఁడు శత్రుసంహారమునకుఁ జాలినవాఁడై శౌర్యాదిసంపన్నుఁడగు శిశుపాలునికి సహాయపడఁగలఁడు కావున నీతఁ డేకాకిగాఁడని భావము.

శ. స.—సంపాదితం ఫలం యస్యసః సంపాదితఫలః, ఫలః ఫలౌ ఫలాః సంపాదితఫలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. పక్షైః సహావర్తత ఇతి సపక్షః, సపక్షౌ సపక్షాః సపక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరేషాం భేదకః పరభేదకః, భేదకః భేదకౌ భేదకాః పరభేదకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకమ్ తేన కార్ముకేన, కార్ముకేన కార్ముకాభ్యాం కార్ముకైః కార్ముకశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. గుణాః అస్య సంతీతి గుణీ తేన గుణినా, గుణినా గుణిభ్యాం గుణిభిః గుణిన్శబ్దః న. పు. తృ. ఏ. (గుణః అస్మిన్ అస్తీతి గుణీ తేన గుణినా, గుణినా గుణిభ్యాం గుణిభిః గుణిశబ్దః ఇ. న. తృ. ఏ.) బాణః, బాణః బాణౌ బాణాః బాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సంధానం, సంధానం సంధానే సంధానాని సంధానశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఏష్యతి ఏష్యతః ఏష్యంతి ఇణ్ గతా విత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి భవిష్యదర్థేల్పటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

అథాస్య సర్వరాజసమష్టితామేవ ద్వాభ్యా మాచష్టే.—

సంపాదితేతి. సంపాదితం, ఫలం లాభః, శరాగ్రంచ యస్యసః, 'ఫలంలాభశరాగ్రయో రి'తి శాశ్వతః. సపక్షస్సుపత్రాత్, కంకాదిపత్రయుక్తశ్చ పరేషాం భేదకశ్శత్రువిదారణః, బాణో బాణాసుర శ్శరశ్చ, గుణినా శౌర్యాదిగుణవతా, అధిజ్యేన చ తేన చైద్యేన, కర్మణి ప్రభవతీతి కార్ముకం, 'కర్మణఉకఞ్' తేనేవ సంధానం సంధి మేష్యతి అతో నైకాకీతి భావః. అత్రాప్యుపమాశ్లేషో వా మతభేదాత్.

శ్లో. యే చాన్యే కాలయవన సాల్వ రుక్మి ద్రుమాదయః,
తమస్స్వభావా స్తేఽప్యేనం ప్రదోష మనుయాయినః. ౫౮

టీ. అన్యే=ఇతరులగు, కాలయవనసాల్వరుక్మిద్రుమాదయః=కాలయవనుఁడు, సాల్వుఁడు, రుక్మి, ద్రుముఁడు మొదలగు, యేచ=ఏయేరాజులు, తమస్స్వభావాః=తమోగుణము స్వభావముగాఁగలవారు (కలరో), కనుక నే, తేఽపి=వారును, ప్రదోషం=దుష్టుఁడగు(తామసుఁడేయగు), ఏనం=వీనిని, అనుయాయినః=అనుసరించువారు.

తా. చీకటి ప్రదోషకాలము ననుసరించి యుండినట్లు కాలయవనుఁడు సాల్వుఁడు రుక్మి ద్రుముఁడు మున్నగు తమోగుణప్రధానులైన మఱికొందఱురాజులును దమవలె తామసుఁడగు నీశిశుపాలుని వెంబడించి యుందురు.

శ. స.—యే, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. అన్యే, అన్యః అన్యౌ అన్యే అన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కాలయవనశ్చ సాల్వశ్చ రుక్మీచ ద్రుమశ్చ కాలయవన సాల్వరుక్మిద్రుమాః కా...ద్రుమాః ఆదయః యేషాం తే కాలయవనసాల్వరుక్మిద్రుమాదయః, ఆదిః అదీ ఆదయః కాలయ...మాదిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. తమః స్వభావః యేషాం తే తమస్స్వభావాః, స్వభావః స్వభావౌ స్వభావాః తమస్స్వభావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. ఏనం, ఏనం ఏనౌ ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రకృష్టః దోషః [illegible] ప్రదోషః తం ప్రదోషం, ప్రదోషం ప్రదోషౌ ప్రదోషాన్ ప్రదోష

శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అనుసృత్య యాస్యంతీత్యనుయాయినః, అనుయాయీ అనుయా యినౌ అనుయాయినః అనుయాయిన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

యేచేతి. కిం చ అన్యే కాలయవనసాల్వరుక్మిప్రముఖాదయో యే రాజానః తమస్స్వభావా స్తమోగుణాత్మకాః, అతఏవ తేఽపి ప్రదోషం ప్రకృష్టదోషం, తామసమేవైనం, చైద్యం అనుయాయిన అనుయాస్యంతి, సాదృశ్యా దితి భావః. 'భవిష్యతి గమ్యాదయ' ఇతి ణినిః భవిష్యదర్థే. 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయో' రితి షష్ఠీప్రతిషేధా ద్ద్వితీయా. యథా ధ్వాంతం రజనీముఖం అనుయాతి తద్వదితి వస్తునాలంకారధ్వనిః. 'రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమ' ఇత్యమరః. 'ప్రదోషో దుష్టరాత్ర్యంశావి'తి వైజయంతీ.

అవ. ఓయీ! (పైఁజెప్పిన) బాణాదు లిప్పుడు మనతో సంధిగలిగి యున్నవారు భేదిల్లరు అనునెడ చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉపజాపః కృత స్తేన తానాకోపవత స్త్వయి,
ఆశు దీపయితాల్పోఽపి సాగ్నీ నేధానివానిలః. ౯౯

టీ. తేన=ఆశిశుపాలునిచేత, కృతః=చేయఁబడిన, అల్పోఽపి=కొంచెమాత్రమైనను, ఉపజాపః = భేదము, త్వయి = నీయందు, ఆకోపవతః=మిక్కిలికోపముగల, తాన్=ఆబాణాదులను, అనిలః=వాయువు, సాగ్నీన్=అగ్నితోఁగూడిన, ఏధానివ=చిదుకులనుంబోలె, ఆశు=తోడనే, దీపయితా=మండింపఁగలదు.

తా. కొంచెము నిప్పంటుకొనియున్న చిదుకులు గాలితగిలిన తోడనే భగ్గుమనిమండునట్లు శిశుపాలుఁ డేమాత్రపు భేదము పుట్టించినను అంతర్వైరముగల బాణాదులు మండిపడుదురు.—మనమెంత సంధిచేసికొనియున్నను లోలోపల పగగలవారు సందుదొరకినప్పుడు వేతై పగదీర్చుకొందురు.

శ. స.—ఉపజాపః, ఉపజాపః ఉపజాపౌ ఉపజాపాః ఉపజాపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృతః, కృతః కృతౌ కృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. తాన్, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. బ. ఆకోపవతః, ఆకోపవంతం ఆకోపవంతౌ ఆకోపవతః ఆకోపవచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. త్వయి, త్వయి యువయోః యుష్మాసు యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. ఆశు అవ్య. దీపయితా, దీపయితా దీపయితారౌ దీపయితారః దీపీ దీప్తౌ విత్యస్మా ద్ధాతో ర్ణిజంతాత్పకర్తృ కాత్కర్తృ ర్యనద్యతనభవిష్యతిలుటి పర. ప్ర. పు. ఏ. అల్పః, అల్పః, అల్పౌ అల్పాః అల్పశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. అగ్నినాసహావర్తంత ఇతి

సాగ్నయః తాన్ సాగ్నీన్, సాగ్నిం సాగ్నీ సాగ్నీన్ సాగ్నిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఏధాన్, ఏధం ఏధౌ ఏధాన్ ఏధశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. అనిలః, అనిలౌ అనిలా అనిలాః అనిలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

నను బాణాదయోఽస్మాభి రిదానీం కృతసంధానాః విరోధ్యంతీ త్యత్రాహ.—

ఉపజాపఇతి. తేన చైద్యేన కృతః అల్పోఽప్యుపజాపో భేదః, 'భేదోపజాపా వుపధే' త్యమరః. త్వయి ఆకోపవతః ప్రకోపవత స్తాన్ బాణాదీన్, అనిలః సాగ్నీ నేధా నింధనానీవ, 'కాష్ఠం దార్వింధనం త్వేధ ఇధ్మ మేధ స్సమిత్ స్త్రియా మి'త్య మరః. ఆశు దీపయితా సద్యః ప్రజ్వాలయిష్యతి. 'దీపే ర్ణ్యంతాల్లుట్' అంతరై ర్వారా స్సంహితా అపి సతి రంధ్రే సద్యో విశ్లిష్యంతీతి భావః. ఉపమా.

శ్లో. బృహత్సహాయః కార్యాంతం క్షోదీయానపి గచ్ఛతి,
సంభూయాంభోధి మభ్యేతి మహానద్యా నగాపగా. ౧౦౦

టీ. బృహత్సహాయః=గొప్పసహాయము గలిగిన, క్షోదీయానపి=మిక్కిలియల్పుఁడుంగూడ, కార్యాంతం=పనియొక్క ముగింపును, గచ్ఛతి=పొందును, నగాపగా=సెలయేఱు, మహానద్యా=పెద్దయేఱుతో, సంభూయ=కలిసి, అంభోధిం=సముద్రమును, అభ్యేతి=పొందుచున్నది.

తా. మిక్కిలియల్పుఁడైనను గొప్పసహాయము గలవాఁడైనచోఁ గార్యసిద్ధిఁ బొందఁగలుగును. చిన్నచిన్న సెలయేళ్లు మహానదితోఁ గలసి సముద్రముఁ జొచ్చుచున్నవి గదా? అల్పుఁడే యిట్లయినప్పుడు అట్టి మహావీరుండగు శిశుపాలుని సంగతి వేఱ చెప్పవలయునా?

శ. స.—బృహాన్ సహాయో యస్యసః బృహత్సహాయః, సహాయః సహాయౌ సహాయాః బృహత్సహాయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కార్యస్య అంతః కార్యాంతః తం కార్యాంతం, కార్యాంతం కార్యాంతౌ కార్యాంతాన్ కార్యాంతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అత్యంతంక్షుద్రః క్షోదీయాన్, క్షోదీయాన్ క్షోదీయాంసౌ క్షోదీయాంసః క్షోదీయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. గచ్ఛతి గచ్ఛతః గచ్ఛంతి గమ్లగతావిత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సంభూయ ల్యబంతమవ్య. అంభాంసి ధీయంతే అస్మిన్ ఇతి అంభోధిః తం అంభోధిం, అంభోధిం అంభోధీ అంభోధీన్ అంభోధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అభ్యేతి అభీతః అభియంతి అభిపూర్వక ఇణ్ గతా విత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై. ప్ర. పురు. ఏ. మహతీచ సా నదీచ మహానదీ తయా మహానద్యా, నద్యా నదీభ్యాం నదీభిః మహానదీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అపాం సమూహః ఆపం తేనగచ్ఛతీత్యాపగా, నగచ్ఛతీతి నగః నగే ఆపగాన గాపగా, నగాపగా నగాపగే నగాపగాః నగాపగాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

బృహదితి. బృహత్సహాయో మహాసహాయవాన్, క్షోదీయాన్ క్షుద్రతరోఽపి, స్థూలదూరేత్యాదినా యణాదిపరలోపః, పూర్వస్య గుణశ్చ. కార్యస్యాన్తం పారం గచ్ఛతి, తథాహి—అపాం సమూహః ఆపం, 'తస్య సమూహః' ఇత్యణ్, తేన గచ్ఛతీ త్యాపగా నగాపగా గిరినదీ, మహానద్యా గంగాదికయా సంభూయ మిలిత్వా అంభోధి మభ్యేతి, క్షుద్రోఽప్యేవం తాదృఙ్మహాబలసహాయస్తు కిము వక్తవ్య మిత్యభిప్రాయః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః.

అవ. మఱియును, శత్రువు సాధింపఁబడమియేగాక వీనికి మిక్కిలి యసహాయమగు మిత్రవిరోధముగూడ కలుగునని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తస్య మిత్రాణ్యమిత్రాస్తే యే చ యే చోభయే నృపాః,
అభియుక్తం త్వయైనం తే గన్తారస్త్వా మతోఽపరే. ౧౦౧

టీ. యేచ= ఎవరెవరు, తస్య= ఆశిశుపాలునికి, మిత్రాణి = మిత్రులగు, నృపాః= రాజులో, యేచ=ఎవరెవరు, తే=నీకు, అమిత్రాః=శత్రులగు, నృపాః=రాజులో, తే=ఆ, ఉభయే=రెండుతెగలవారును, త్వయా=నీచేత, అభియుక్తం=ఎదురుకొనఁబడిన, ఏనం = ఈశిశుపాలుని, గంతారః = పొందుదురు, అతః= ఈరెంటుతెగలవారికంటె, అపరే=వేఱైనవారు, నీమిత్రులును, వానిశత్రువులును, త్వాం=నిన్ను, గంతారః= పొందుదురు.

తా. నీవు యుద్ధసన్నద్ధుఁడవై శిశుపాలుని యెదిరించినప్పుడు నీశత్రువును, వానిమిత్రులును నగురాజులెల్లరును వానికి తోడై వత్తురు. వానిశత్రువులును నీకు మిత్రులును నగురాజులెల్లరును నీకు తోడై నీపక్షమున వత్తురు.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. మిత్రాణి, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. అమిత్రాః, అమిత్రః అమిత్రౌ అమిత్రాః అమిత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తవ తే యువయోః వాంయుష్మాకంవః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. యేః, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. యేః, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. ఉభయః ఉభయే ఉభయశబ్దః అ. పు. ప్ర బ. నౄన్ పాంతీతి నృపాః, నృపః నృపౌ నృపాః నృపశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అభియుక్తం, అభియుక్తం అభియుక్తౌ అభియుక్తాన్ అభియుక్తశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. ఏనం, ఏనం ఏనౌ ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. తేః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు.

ప్ర. బ. గంతా గంతారౌ గంతారః గమ్లగతావిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి అనద్యతనభవిష్యతి లుటి పర. ప్ర. పురు. బ. త్వాం, త్వాం త్వా యువాం వాం యుష్మాన్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అతః అవ్య. అపరః అపరౌ అపరే అపర శబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

కించ న కేవలం శత్రోరసాధ్యత్వం మిత్రవిరోధ శ్చాధికోఽనర్థకర ఇత్యాహ.—

తస్యేతి. యేచ తస్యచైద్యస్య మిత్రాణి నృపాః యేచ తే తవామిత్రాః నృపాః తే ఉభయే రాజానః త్వయాభియుక్తం అభియాతమేనం చైద్యం, గంతారో గమిష్యంతి, గమేః కర్తరి లుట్. అతోఽపరే ఉక్తోభయవ్యతిరిక్తాః, తే తవ మిత్రాణి తస్యామిత్రాశ్చేత్యర్థః. త్వాం గంతారః.

అవ. దానంజేసి యేమగు ననిసం జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మఖవిఘ్నాయ సకల మిత్థ ముత్థాప్య రాజకమ్,
హంత జాత మజాతారేః ప్రథమేన త్వయారిణా. ౧౦౨

టీ. ఇత్థం=ఇట్లు, మఖవిఘ్నాయ-మఖ=యజ్ఞమెుక్క, విఘ్నాయ= విఘాతముకొఱకు, సకలం=సమస్తమైన, రాజకం=రాజబృందమును, ఉత్థాప్య=లేవదీసి (కలఁతపఱచి), హంత=అన్ని, అజాతారేః=అజాతశత్రువగు ధర్మరాజునకు, త్వయా= నీచేత, ప్రథమేన=మొట్టమొదటి, అరిణా=శత్రువుగా, జాతం=అగుట (పుట్టుట.)

తా. ఈవిధముగా నీవు రాజులనందఱను కలఁతపెట్టి యుద్ధమునకు లేవఁజేయుటవలన ధర్మరాజుచేయఁబూనిన రాజసూయయాగమునకు పెద్దవిఘాతము సంప్రాప్తమగును. దానంజేసి యజాతశత్రువని పేరు వడిన ధర్మరాజునకు మొట్టమొదటి శత్రువుగాఁ బుట్టినవాఁడవగుదువు.

శ. స—మఖస్య విఘ్నః మఖవిఘ్నః తస్మై మఖవిఘ్నాయ, మఖవిఘ్నాయ మఖవిఘ్నాభ్యాం మఖవిఘ్నేభ్యః మఖవిఘ్నశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. సకలం, సకలం సకలే సకలాని సకలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఇత్థమ్ థముప్రత్యయాంతావ్య. ఉత్థాప్య ల్యబంతావ్య. రాజ్ఞాం సమూహోరాజకంతత్ రాజకం, రాజకం రాజకే రాజకాని రాజకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. హంత అవ్య. జాతం, జాతం జాతే జాతాని జాతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అజాతాః అరయః యస్యసః అజాతారిః తస్య అజాతారేః, అజాతారేః అజాతార్యోః అజాతారీణాం అజాతారిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ప్రథమేన, ప్రథమేన ప్రథమాభ్యాం ప్రథమైః ప్రథమశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. త్వయా, త్వయా

యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. అరిణా, అరిణా అరిభ్యాం అరిభిః అరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ.

తతః కి మత ఆహ.—

మఖేతి. ఇత్థ మనేక ప్రకారేణ, 'ఇదమిత్థ' మితి ధాతుప్రత్యయః. మఖస్య విఘ్నాయ విఘాతాయ, సకలం రాజకం రాజసమూహం, 'గోత్రోక్షే' త్యాదినా వుఞ్, ఉత్థాప్య ఉద్యోగయిత్వా, హంతేతి ఖేదే. అజాతాశత్రోః, యుధిష్ఠిరస్య త్వయా ప్రథమేనారిణా, జాత మజని, కర్మణి క్తః.

అవ. ఆతండును శత్రువుగానిష్టు, నేమిటేమి? యను ప్రశ్న యందిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. సంభావ్య త్వా మతిభరక్షమస్కంధం సబాంధవః,
సహాయ మధ్వరధురాం ధర్మరాజో వివక్షతే. ౧౨

టీ. బాంధవః=బంధువుఁడగు, సః=ఆ, ధర్మరాజః=ధర్మరాజు, అతి...ధం- అతిభర=మిక్కిలిభారమునకు, క్షమ=సమర్థమైన, స్కంధం = భుజములగల, త్వాం= నిన్ను, సహాయం=సహాయునిగా, సంభావ్య=తలఁచుకొని, అధ్వరధురాం=యజ్ఞభారమును, వివక్షతే = వహింపనిచ్ఛగించుచున్నాఁడు.

తా. ముఖ్యబంధువగు ధర్మరాజు సమానస్కంధుఁడవగు నిన్ను సహాయునిగాఁ జూచుకొని కష్టసాధ్యమయిన రాజసూయ యాగమును జేయసమకట్టియున్నవాఁడు. ఇట్లుండగా విరోధించుట విశ్వాసఘాతమును బంధుద్రోహము నగును.

శ. స.—సంభావ్య. ల్యబంతావ్య. త్వాం త్వా యువాం వా ంయుష్మాన్వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అత్యంతం భరః అతిభరః అతిభరస్య క్షమః అతిభరక్షమః అతిభరక్షమః స్కంధః యస్యసః అతిభరక్షమస్కంధః తం అతి...ధం, స్కంధం స్కంధౌ స్కంధాన్ అతిభరక్షమస్కంధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. బంధురేవబాంధవః, బాంధవః బాంధవౌ బాంధవాః బాంధవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సహాయం, సహాయం సహాయౌ సహాయాన్ సహాయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అధ్వరస్య ధూః అధ్వరధురా తాం అధ్వరధురాం, అధ్వరధురాంఅధ్వరధురే అధ్వరధురాఃఅధ్వరధురాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధర్మశ్చాసౌ రాజాచ ధర్మరాజః, ధర్మరాజః ధర్మరాజౌ ధర్మరాజాః ధర్మరాజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వివక్షతే వివక్షేతే వివక్షంతే వహప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సన్నంతాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ.

అస్తు సోఽపి శత్రుః కో దోష స్తత్రాహ.—

సంభావ్యేతి. బంధురేవ బాంధవ స్స ధర్మరాజః, అతిభరస్య క్షమః సమర్థ స్స్కంధో యస్యతం సమానస్కంధమిత్యర్థః. త్వాం సహాయం, సంభావ్య అభిసంధాయ, అధ్వరస్య ధురం అధ్వరధురాం, 'ఋక్పూ రి'త్యాదినా సమాసాంతోఽప్రత్యయః. సమాసాంతానాం ప్రకృతిలింగత్వాత్తత్పురుషే పరవల్లింగత్వేటాప్. వివక్షతే వోఢుమిచ్ఛతి. వహతే స్సనిరేతేత స్సన్నంతా ల్లట్. తథాపి విరోధే విశ్వాసఘాతో బంధుద్రోహశ్చ స్యాతామితి భావః. విశేషణసామ్యాద ప్రస్తుతయాగధురప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.

అవ. ఓయీ! ముందుచేసెదనని మాట యిచ్చి చేయకుండుటయే దోషముగాని మావల్లకాదని చెప్పిన నింకేమి తప్పు అనువిషయమునఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మహాత్మానోఽనుగృహ్ణంతి భజమానా న్రిపూ నపి,
సపత్నీః ప్రాపయంత్యబ్ధిం సింధవో నగనిమ్నగాః. ౧౦౪

టీ. మహాత్మానః = మహానుభావులు (నిగ్రహానుగ్రహసమర్థులు), భజమానాన్ =శరణుజొచ్చుచున్న, రిపూనపి = శత్రువులను సైతము, అనుగృహ్ణంతి=అనుగ్రహింతురు, సింధవః = మహానదులు, సపత్నీః=సవతులగు, నగనిమ్నగాః = సెలయేఱులను, అబ్ధిం = సముద్రమును, ప్రాపయంతి=పొందించుచున్నవి.

తా. మహానుభావులగు వారు శరణుబొందిన శత్రువులను సైతము దయతో జూచుచున్నారు. ఇఁక బంధువులను గుఱించి వేఱచెప్పవలయునా? గంగానది మున్నగు మహానదులు తమతోఁ గలసి వచ్చుచున్న సవతులగు కొండయేఱులను సముద్రము జేర్చి తమ సౌభాగ్యమును వాని కొసంగుచున్నయవిగదా. కావున మావల్లగాదని పరిహరించుటయుఁ దగదనిభావము.

శ. స.—మహాన్ ఆత్మా యేషాం తే మహాత్మానః ఆత్మానః, ఆత్మా ఆత్మానౌ ఆత్మానః మహాత్మన్శబ్దః న. పు. ప్ర. బ. అనుగృహ్ణంతి, అనుగృహ్ణాతి అనుగృహ్ణీతః అనుగృహ్ణంతి అనుపూర్వకగ్రహ ఉపాదాన ఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పుం. బ. భజమానాన్, భజమానం భజమానౌ భజమానాన్ భజమానశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అనిష్టం రప న్తీతి రిపవః తాన్ రిపూన్ రిపుం, రిపూ రిపూన్ రిపుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. సమానః పతిః యాసాం తాః సపత్న్యః తాః సపత్నీః, సపత్నీం సపత్న్యౌ సపత్నీః సపత్నీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ప్రాపయతి ప్రాపయతః ప్రాపయంతి ప్రపూర్వక ఆప్లవ్యాప్తా విత్యస్మాద్ధాతో ర్ణిజన్తా త్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే

లట్పర. ప్ర. పుర. బ. ఆపః ధీయంతే అస్మిన్నితి, అబ్ధిః తం అబ్ధిం, అబ్ధిం అబ్ధీ అబ్ధీన్ అబ్ధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. సింధవః, సింధూః సింధూ సింధవః సింధుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. బ. నిమ్నం గచ్ఛంతీతి నిమ్నగాః నగస్య స్త్రీతి నగాః నగేషు నిమ్నగాః నగనిమ్నగాః తాః నగనిమ్నగాః, నిమ్నగాం నిమ్నగే నిమ్నగాః నగనిమ్నగాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

నను ప్రతీకారాకరణే దోషః ప్రాగేవ, పరిహారే కో దోషస్తత్రాహ.—

మహాత్మాన ఇతి. మహాత్మానో నిగ్రహానుగ్రహసమర్థాః, భజమానాన్ శరణాగతాన్, రిపూనపి అనుగృహ్ణంతి, కిముత బంధూనితి భావః. అత్రార్థాంతరం న్యస్యతి.— సింధవో మహానద్యః సహసా ఏకః పతి ర్యాసాం తా స్సపత్న్యః. 'నిత్యం సపత్న్యాదిష్వి'తి జీప్. నకారశ్చ నగనిమ్నగాః నిర్ఝరిణీః, అబ్ధిం ప్రాపయంతి, స్వసౌభాగ్యం తాభ్యః ప్రయచ్ఛంతీత్యర్థః. అతః పరిహారోఽప్యనర్హ ఇతి భావః.

అవ. అట్లయిన నిప్పుడుపేక్షించియును దరువాత వేఁడుకొనినయట్టి ధర్మరాజు ననుకూలపఱచుకొనియెద నను విషయమును గుఱించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. చిరాదపి బలాత్కారో బలినస్సిద్ధయేఽరిషు, |
ఛందానువృత్తిదుస్సాధ్యా స్సుహృదో విమనీకృతాః. ౧౫

టీ. బలినః=బలవంతునికి, అరిషు=శత్రువులవిషయమున, బలాత్కారః=బలాత్కారముగా దండించుట, చిరాత్=చాలాకాలమునకైనను, సిద్ధయే=సిద్ధికొఱకు (అగును), విమనీకృతాః=వైమనస్యముకలవారుగాఁ జేయఁబడిన, సుహృదః=మిత్రులు, ఛందా...ధ్యాః-ఛంద=అభిప్రాయముయొక్క, అనువృత్తి=అనుసరణముచేత నైనను, దుస్సాధ్యాః=(అనుకూలపఱచుకొనుటకు) సాధ్యపడరు.

తా. బలవంతుఁడు శత్రువుల నప్పుడే కాకపోయిన మఱికొంత కాలమునకైనను బలాత్కారముగా సాధించి వశపఱచుకొనవచ్చును. గాని మనస్సు విరిగినపిమ్మట మిత్రుల నెంతమంచితనముచేసియు ననుకూలపఱచుకొనుట మిగులదుష్కరము.

శ. స.—చిరాత్. అవ్య. అపి అవ్య. బలాత్కారః, బలాత్కారః బలాత్కారౌ బలాత్కారాః బలాత్కారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. బలమస్యాస్తీతి బలీ. తస్య బలినః, బలినః బలినోః బలినాం బలిన్శబ్దః న. పు. ష. ఏ. సిద్ధయే, సిద్ధయే సిద్ధిభ్యాం సిద్ధిభ్యః సిద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. చ. ఏ. అరిషు, అరౌ అర్యోః అరిషు అరిశబ్దః ఇ. పు. స. బ. ఛందస్యానువృత్తిః ఛందానువృత్తిః దుఃఖేన సాధితుం శక్యాః ఛందానువృత్త్యా దుస్సాధ్యాః ఛందానువృత్తి దుస్సాధ్యాః, దుస్సాధ్యః దుస్సాధ్యౌ దుస్సాధ్యాః ఛందానువృత్తి దుస్సాధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. శోభనం హృదయం

యేషాంతే సుహృదః, సుహృత్ సుహృదౌ సుహృదః సుహృచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అవిమనసః విమనస స్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, విమనీకృతః విమనీకృతౌ విమనీకృతాః విమనీకృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

తర్హి సంప్రత్యుపేక్ష్యాపి పశ్చాత్ప్రార్థనయాపి పార్థ మావర్జయేయ మిత్యత్రాహ.—

చిరాదితి. బలిన స్స్వయంప్రబలస్య, అరిషు విషయే బలాత్కారః బలాత్కారేణ దండః, చిరా చ్చిరకాలేనాపి, సద్యో మాభూదిత్యర్థః, సిద్ధయే వశంవదత్వసిద్ధయే భవతీతి శేషః. అవిమనసోవిమనస స్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, వైమనస్యం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. 'అరుర్మనశ్చక్షుశ్చేతోరహోరజసాంలోపశ్చే'తి చ్విప్రత్యయస లోపౌ. 'అస్య చ్వౌ వి'తీకారః. శోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదో మిత్రాణి. 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో రి'తి నిపాతః. ఛందస్యాభిప్రాయస్య, అనువృత్త్యా చిత్తానురోధేనాపి దుస్సాధ్యాః ఆవర్జయితు మశక్యా ఇత్యర్థః. 'అభిప్రాయశ్ఛంద ఆశయ' ఇత్యమరః. శనై శ్శత్రు ర్దండేనాపి వశగో భవతి, మిత్రం తు వైమనస్యే సతి న సామ్నాపీత్యర్థః.

అవ. ఓయీ! మిత్రులకార్యముకన్న దేవకార్యము ప్రబలమైనది (ముఖ్యము) అనువిషయమునుగురించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మన్యసేఽరివధ శ్శ్రేయః ప్రీతయే నాకినా మితి,
పురోడాశభుజా మిష్ట మిష్టం కర్తు మలంతరామ్. ౧౦౬

టీ. నాకినాం=దేవతలయొక్క, ప్రీతయే=సంతోషముకొఱకు, అరివధః=శత్రుసంహారము, శ్రేయః=ప్రశస్తమైనది, ఇతి=అని, మన్యసే(చేత్)=తలఁచితివేని, పురోడాశభుజాం=హావిస్సుల, (యజ్ఞముకొఱకగు పిష్టాపూపాదులను భక్షించు వారకనుకనే) దేవతలయొక్క, ఇష్టం=వాంఛితమును, కర్తుం=చేయుటకు, ఇష్టం=యాగము, అలంతరామ్=పూర్తిగాఁ జాలును.

తా. శత్రువులను సంహారించినచో దేవతలకు సంతోషముకలుగునని తలంచెదవు గాబోలు. సరే అటులయిన యజ్ఞములలో హావిస్సుల ననుభవించి సంతసించెడు దేవతలకు యాగమును నిర్వహించుటయు ప్రీతిజనకమేగదా? అదిగాక శత్రువధకన్న యాగమే మిక్కిలి ప్రీతికరము. హావిస్సులను భుజించి పిమ్మట యైనను శత్రుసంహారముగూడ గావింపవచ్చును. ముందుగా శత్రుసంహారమునకు గడంగిన యజ్ఞవిఘ్నమై

హావిర్భోజనము నున్నదనుకొను. ఇందుచే నీకును విశ్వాసఘాతము బంధు ద్రోహము రాకుండ సుభ్యాత్కార్యమును దేవకార్యములును గూడ కలిసి వచ్చును.

శ. న.—మన్యసే మన్యేథే మన్యధ్వే మన్యే ఇత్యస్మాత్పరకర్తృకాత్మ్యై వర్తమానేలట్ మధ్య. ప్రథ. ఏ. అరివధః అరివధౌ, వధః వధౌ వధాః అరివధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతం ప్రశస్యః శ్రేయాన్, శ్రేయాన్ శ్రేయాంసౌ శ్రేయాంసః శ్రేయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ప్రీతయే, ప్రీతయే ప్రీతిభ్యాం ప్రీతిభ్యః ప్రీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. చ. ఏ. స. అకం అస్మిన్నితి నాకః నాకః యేషామస్తీతి నాకినః తేషాం నాకినాం, నాకినః నాకినోః నాకినామ్ నాకిన్శబ్దః న. పు. ష. బ. ఇతి అవ్య. పురోడాశాన్ భుంజతేఇతి పురోడాశభుజః తేషాం పురోడాశభుజాం, భుజః భుజోః భుజాం పురోడాశభుక్శబ్దః జ. పు. ష. బ. ఇష్టం ఇష్టే ఇష్టాని ఇష్టశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఇష్టం ఇష్టే ఇష్టాని ఇష్టశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. కర్తుం తుమున్నంత అలంత రామ్ అవ్య.

నను సుహృత్కార్యా త్సురకార్యం బలీయ ఇత్యత్రాహ.—

మన్యసఇతి. నాకినాం దేవానాం, ప్రీతయే అరివధః శ్రేయాన్ ప్రశస్యతరః, 'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి శ్రాదేశః. ఇతి మన్యసే చేత్, త్వర్హి పురోడాశభుజాం హవిర్భుజాం, అతఏవ నాకినా మిష్టం ఈప్సితం, కర్తుం, ఇషేః కర్మణి క్తః. ఇష్టం ఇష్టి ర్యాగ ఇతియావత్, యజే ర్భావే క్తః. 'వచిస్వపి' త్యాదినా సంప్రసారణం. అలంతరా మతి పర్యాప్తం, అవ్యయాదాము ప్రత్యయః, శత్రు వధాదపి ప్రియకరో యాగఏవ నాకినాం భుక్త్వాపి శత్రువధస్య సుకరత్వాదితిభావః.

అవ. ఆశ్లేషయినను అమృతంబు గ్రోలువారినా యీహింఁడితిండికొనఁగొల్పుటకే అనునాశంకవలన చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అమృతం నామ యత్సంతో మంత్రజిహ్వేషు జుహ్వతి,
శోభైవ మందరక్షుబ్ధక్షుభితాంభోధివర్ణనా. ౧౦౭

టీ. అమృతంనామ=అమృతమనఁగా, సంతః=విద్వాంసులు, మంత్రజిహ్వేషు= అగ్నులయందు, యత్=యే పురోడాశాదికమును, జుహ్వతి=హోమముచేయుచున్న వారో, తదేవ=అదియే, మందర...నా, మందర=మందర పర్వతమును, క్షుబ్ధ=కవ్వము చేత, క్షుభిత=చిలుకఁబడిన, అంభోధి = సముద్రముయొక్క, వర్ణనా=వర్ణించుట, శోభైవ=అలంకారము మాత్రమే,

తా. మంత్రవేత్తలగు విద్వాంసులు మంత్రములే నాలుకలుగా గల త్రేతాగ్నులయందు హోమము జేయుపురోడాశము ఆజ్యము మొదలగునవియే యగ్నిముఖులగు దేవతల కమృతంబుగాని వేఱొండు గాదు. మందరపర్వతమును కవ్వముగాఁజేసి పాలసద్రమును తరుచుట వలన నమృతంబు పుట్టినది యనుట చమత్కారకల్పనము మాత్రమే యని గ్రహింపవలయును.

శ. స.—అమృతం, అమృతం అమృతే అమృతాని అమృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నామ అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. సన్తః, సన్ సంతౌ సంతః సచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. మంత్రా ఏవ జిహ్వా యేషాం తే మంత్రజిహ్వాః తేషు మంత్రజిహ్వాషు, జిహ్వే జిహ్వయోః జిహ్వాషు మంత్రజిహ్వాశబ్దః అ. పు. స. బ. జుహోతి జుహుతః జుహ్వతి హుదానాదనయో రిత్యస్మా త్సకర్మకా ద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. బ. శోభా, శోభా శోభే శోభాః శోభాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ. అవ్య. మందరఏవక్షుబ్ధః, మందరక్షుబ్ధః మందరక్షుబ్ధేన క్షుభితః మందరక్షుబ్ధక్షుభితః అంభాంసి ధీయంతే అస్మిన్నితి అంభోధిః మందరక్షుబ్ధ క్షుభిత శ్చాసా వంభోధిశ్చ మందరక్షుబ్ధ క్షుభితాంభోధిః మందరక్షుబ్ధ క్షుభితాంభోధే ర్వర్ణనా మందరక్షుబ్ధక్షుభితాంభోధివర్ణనా, వర్ణనా వర్ణనే వర్ణనాః మందరక్షుబ్ధ క్షుభితాంభోధివర్ణనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

తథాప్యమృతాశినాం తేషాం కి మేభిః పిష్టభక్షణప్రలోభనై రత ఆహ.—

అమృతమితి. అమృతంనామ, సంతో విద్వాంసః, మంత్రాఏవ జిహ్వా యేషాం తేషు మంత్రజిహ్వాష్వగ్నిషు, 'మంత్రజిహ్వస్సప్తజిహ్వః స్రుగ్జిహ్వో హవ్యవాహనః' ఇతి వైజయంతీ. య త్పురోడాశాదికం జుహ్వతి, తదేవేతి శేషః. య త్తదో ర్నిత్యసంబంధాత్. మందరఏవ క్షుబ్ధో మంథదండః. 'క్షుబ్ధస్వాం తే'త్యాదినా అస్మిన్నర్థేనిపాతనా దనిట్త్వం. తేన క్షుభితస్య మథితస్య అంభోధేః, వర్ణనా శోభైవ అలంకారఏవ, అబ్ధిమథనేన అమృత ముత్పాదితమితి యత్, తత్కీర్తిమాత్రం అతో హుతమేవామృత మితి భావః, వాక్యార్థయో స్హేతుహేతుమద్భావాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

అవ. యుద్ధయాత్రకు నీవుదాఁటరాని ప్రతిబంధకమొకఁడు గల దని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. సహిష్యే శత మాగాంసి సూనో స్త ఇతి య త్త్వయా,
ప్రతీక్ష్యం తత్ప్రతీక్ష్యాయై పితృష్వస్రే ప్రతిశ్రుతమ్. ౧౦౮

టీ. ప్రతీక్ష్యాయై=పూజ్యురాలగు, పితృష్వస్రే=మేనత్తకొఱకు, తే=నీయొక్క, సూనోః=కుమారునియొక్క, శతం=నూఱు, ఆగాంసి=అపరాధములను, సహిష్యే=సహించఁగలను, ఇతి=అని, యత్=ఏ, త్వయా=నీచేతను, ప్రతిశ్రుతం=ప్రతిజ్ఞ చేయఁబడినదియో, తత్=అది, ప్రతీక్ష్యం=పరిపాలింపఁదగినది.

తా. నీకొమారునియొక్క నూఱుతప్పులను సహించెదనని నాయొక్క పూజ్యురాలగు మామేనత్తయొద్దను వాగ్దానముగా ప్రతిజ్ఞచేసియున్నావు. ఆప్రతిజ్ఞను నెఱవేర్చుకొనక తప్పుడు చేసిన మహాదోషము గల్గునని తాత్పర్యము.

శ. స.—సహిష్యే సహిష్యావహే సహిష్యామహే మహావర్ష ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి భవిష్యతి ల్పటి ఆత్మ. ఉ. పు. ఏ. శతం, శతం శతే శతాని శతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆగాంసి, ఆగః ఆగసీ ఆగాంసి ఆగశ్శబ్దః స. న. ద్వి. బ. సూనోః, సూనోః సూన్వోః సూనూనాం సూనుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. తే, తవ తే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఇతి. అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. ప్రతీక్షితుంయోగ్యం ప్రతీక్ష్యం, ప్రతీక్ష్యం ప్రతీక్ష్యే ప్రతీక్ష్యాణి ప్రతీక్ష్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ప్రతీక్ష్యాయై, ప్రతీక్ష్యాయై ప్రతీక్ష్యాభ్యాం ప్రతీక్ష్యాభ్యః ప్రతీక్ష్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. పితుః స్వసా పితృష్వసా, తస్యై పితృష్వస్రే, స్వస్రే స్వసృభ్యాం స్వసృభ్యః పితృష్వసృశబ్దః ఋ. స్త్రీ. చ. ఏ. ప్రతిశ్రుతం, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిశ్రుతే ప్రతిశ్రుతాని ప్రతిశ్రుతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

యాత్రాయాః కశ్చి త్ప్రతిబంధో మ స్తర స్తవా స్తీత్యాహ.—

సహిష్యఇతి. ప్రతీక్ష్యాయై పూజ్యాయై 'పూజ్యః ప్రతీక్ష్య' ఇత్యమరః. పితృ ష్వస్రే పితృభగిన్యై, 'విభాషాస్వసృపత్యో' రితి వికల్పాదలుగభావః. 'మాతృపితృ భ్యాం స్వసే'తి షత్వం తే తవ, సూనో శ్శత మాగాంసి అపరాధాన్, 'ఆగోఽప రాధో మంతు శ్చే' త్యమరః. సహిష్యే సోఢాహే ఇతి, యత్త్వయా ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం, త త్ప్రతీక్ష్యం ప్రతిపాలనీయం అన్యథా మహాదోషస్స్యరణా దితి భావః.

అవ. అవును ప్రతిజ్ఞ చేసినదినిజమేకాని వీనియొక్క తలమీఱిన పొగరు చూచి యిప్పుడదియును విడువవలసినది యనుచోఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తీక్ష్ణా నారుంతుదా బుద్ధిః కర్మ శాంతం ప్రతాపవత్,
నోపతాపి మన స్సోష్మ వాగేకా వాగ్మిన స్సతః. ౧౦౯

టీ. సతః=సత్పురుషునియొక్క, బుద్ధిః=బుద్ధి, తీక్ష్ణా=చుఱుకైనది, (స్యాదితి=అగునని, విద్ధి=ఎఱుంగుము,) (తథాపి=అట్లయినను) అరుంతుదా=(శస్త్రమువలె) మర్మభేదకము, న భవేత్=కాదు, కర్మ=వ్యాపారము, ప్రతాపవత్=తేజోవంతము,(స్యాత్=అగును), (తథాపి=అయినను), శాంతం=శాంతమైనది, (స్యాత్=అగును), మనః=చిత్తము, సోష్మ=అభిమానముచేతనుష్ణమైనది, (స్యాత్=అగును), (తథాఽపి=అటులయినను), ఉపతాపి=అగ్నివలె సంతాపపెట్టునది, నస్యాత్=కాదు, వాగ్మినః = వక్తయగు, సతః = సత్పురుషునియొక్క, వాక్ = మాట, ఏకా = ఒక్కవిధమయినది, (స్యాత్=అగును).

తా. సత్పురుషునియొక్క బుద్ధి విషయగ్రహణమందు మిక్కిలి చుఱుకైనదిగానుండునుగాని యాచుఱుకుఁదనము పరుల యాయువుపట్టులనుదాఁకి ములుకులట్లు బాధపెట్టునదిగాదు. వానికృత్యము తేజోవంతమై భీకరముగాఁ గన్పట్టునుగాని సింహవ్యాఘ్రాదులయట్లు హింసించునదిగాదు. మఱియు వాని మనస్సు అభిమానము, గర్వము, పరాక్రమము మొదలగువానిచేత నత్యుగ్రమైయుండునుగాని యాయుగ్రభావము నిప్పుకలయట్లు సంతాపమును బుట్టించునదిగాదు. మహావాగ్మియైన నట్టివానియొక్క వాక్కును నొకేతీరున నుండునుగాని చలింపదు. కావున సత్యసంధునికి ప్రతిజ్ఞాభంగ మయుక్తమని తాత్పర్యము.

శ. స.—తీక్ష్ణా, తీక్ష్ణా తీక్ష్ణే తీక్ష్ణాః తీక్ష్ణాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. అరూంషి తుదతీత్యరుంతుదా అరుంతుదా అరుంతుదే అరుంతుదాః అరుంతుదాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. బుద్ధిః, బుద్ధిః బుద్ధీ బుద్ధయః బుద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కర్మ, కర్మ కర్మణీ కర్మాణి కర్మన్శబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. శాంతం, శాంతం శాంతే శాంతాని శాంతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ప్రతాపః అస్యాస్తీతి ప్రతాపవత్, ప్రతాపవత్ ప్రతాపవతీ ప్రతాపవంతి ప్రతాపవచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. ఏ న. అవ్య. ఉపతాపయతీత్యుపతాపి ఉపతాపి, ఉపతాపి ఉపతాపినీ ఉపతాపీనీ ఉపతాపిశబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. మనః, మనః మనసీ మనాంసి మనశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. ఊష్మణాసహ వర్తత ఇతి సోష్మ, సోష్మ సోష్మణీ సోష్మాణి సోష్మన్శబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. వాక్, వాక్ వాచౌ వాచః వాక్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏకా ఏకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ని. ఏ. ప్ర. ఏ. వాచః అస్యసంతీతివాగ్మీ తస్య వాగ్మినః, వాగ్మినః వాగ్మినోః వాగ్మినాం వాగ్మిన్శబ్దః న. పు. ష. ఏ.

సత్య మస్తి ప్రతిశ్రుతం, కం త్వ స్యోన్మత్తత్వా ద్ధాత్యా త్తదపి జహాసేత మత ఆహ.—

తీక్ష్ణేతి. సత స్సత్పురుషస్య, బుద్ధిః తీక్ష్ణా నిశితాస్తు దితి విద్ధిత్యధ్యాహారః. ఏవ ముత్తరత్రాపి, తథా ప్యరుంతుదతీత్యరుంతుదా శస్త్రవ న్మర్మచ్ఛేదినీ న భవేత్, అహింసయైవ పరం పీడయేదిత్యర్థః. కర్మ వ్యాపారః, ప్రతాపవత్ తేజస్వి భయ దం స్యాత్, తథాపి శాంతం స్యాత్ నతు సింహాదివ క్లిష్టం భవే దిత్యర్థః. మన శ్చిత్తం సోష్మ అభిమానోష్మం స్యాత్ తథా, ప్యుపతాపయ తీత్యుపతాపి, అగ్న్యాదివ త్పరమసంతాపి న స్యాత్ వాగ్మినో వక్తుః సతో వాగేకా ఏకరూపా స్యాత్, వా గ్మిసత్యమేవ వదేది త్యర్థః. అత స్సత్యసంధస్య ప్రతిశ్రుతాత్ హాని రసక్తేతి భావః. అత్ర ప్రకృతాయా వాచో౽ప్రకృతానాం బుద్ధికర్మమనసాం చ తుల్యధర్మా దౌప మ్యావగమా ద్దీపకాలంకారః. 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం తు సామ్యే తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం త న్నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్. బుద్ధ్యాదీనాం శస్త్రాది వ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే.

అవ. సమయము రానిదే శిశుపాలుని చంపుట యశక్యమనియుఁ జెప్పు చున్నాడు.—

శ్లో. స్వయం కృతప్రసాదస్య తస్యాహ్నో భానుమా నివ,
సమయావధి మప్రాప్య నాంతాయాలం భవానపి. ౧౨౦

టీ. అహ్నః=పగటియొక్క, అంతాయ=సమాప్తికొఱకు, భానుమానివ= సూర్యుఁడుంబోలె, స్వయం=స్వయముగా, కృతప్రసాదస్య=చేయఁబడిన యను గ్రహముగల (తాను కలుగఁజేసిన వెలుతురుగల), తస్య = ఆశిశుపాలునియొక్క, అంతాయ = సంహారముకొఱకు, సమయావధిం = నియతకాలముయొక్క, సమాప్తిని, అప్రాప్య = పొందక, భవానపి=నీవును, నాలం=సమర్థుఁడవుగావు.

తా. తాను వెలుతురునిచ్చి పగటికి జేయు పగలింటివారి నియత కాలము గడవనిదే యాపగటికాలమును ముగింపఁజాలనియట్లు నీయం తట నీవే యనుగ్రహించి వరమిచ్చిన యా శిశుపాలుని ప్రతిజ్ఞాకాలము పూర్తియగుదాక నపును సంహరింపఁజాలవు. కనుక నీయకాల ప్రయ త్నము వ్యర్థముగా నపకీర్తియేగాని లాభమేమియు లేదు.

శ. స.—స్వయం అవ్య. కృతః ప్రసాదః యస్యసః కృతప్రసాదః తస్య కృతప్రసాదస్య, ప్రసాదస్య ప్రసాదయోః ప్రసాదానాం కృతప్రసాదశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అహ్నః,

అహ్నః అహ్నోః అహ్నామ్ అహన్ శబ్దః న. న. ష. ఏ. భానవః అస్యసంతీతి భానుమాన్, భానుమాన్ భానుమంతౌ భానుమంతః భానుమచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. సమయస్యావధిః సమయావధిః తం సమయావధిం, అవధిం అవధీ అవధీన్ సమయావధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అప్రాప్య ల్యబం. న అవ్య. అంతాయ, అంతాయ అంతాభ్యాం అంతేభ్యః అంతశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. అలం అవ్య. భవాన్, భవాన్ భవంతౌ భవంతః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య.

అశక్య శ్చాకాలే చైద్యవధ ఇత్యాహ.—

స్వయమితి. కించ అహ్నో భానుమానంశుమానివ, స్వయం కృతః ప్రసాదః అనుగ్రహః, ప్రకాశశ్చ యస్య తస్య చైద్యస్యాంతాయ వధాయ, సమయావధిం నియత కాలావసానం, అప్రాప్య భవానపి నాలం నశక్తః తథాచ వృథాపకీర్తిరేవాస్య న్న కించిత్ఫలం స్యాదితి భావః.

అవ. అట్లని వీని నుపేక్షించి యూరకుండవలసినదియేనా ? కాదు. అని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. కృత్వా కృత్యవిద స్తీర్థే ష్వంతః ప్రణిధయః పదమ్,
విదాంకుర్వంతు మహత స్తలం విద్విషదంభసః. ౧౧౧

టీ. కృత్యవిదః=కార్యవేత్తలగు (శాస్త్రవేత్తలగు), ప్రణిధయః=గూఢచారులు, తీర్థేషు=మంత్ర్యాద్యష్టాదశస్థానములయందు (రేవులయందు), అంతః=లోపల, పదం=స్థానమును (పాదక్షేపమును), కృత్వా=చేసి, మహతః=దురవగాహమైన (పూజ్యమైన), విద్విషదంభసః=శత్రువను జలముయొక్క, తలం=స్వరూపమును (ప్రమాణమును), విదాంకుర్వంతు=తెలిసికొందురుగాక.

తా. పండితులగువారు రేవులయందు లోపలగా కాలువెట్టి నీటియొక్క లోతును కనిపెట్టునట్లు కార్యజ్ఞానముగల చారులు వారి మంత్ర్యాద్యష్టాదశ స్థానములయందు అంతఃప్రవేశముచేసి దురవగాహమైన శత్రువుయొక్క స్వరూపమును కనిపెట్టవలయును కనుక గూఢచారులను బంపి శత్రువుయొక్క గుట్టు మట్టు కనుగొనుచుండుమని తాత్పర్యము.

శ. స.—కృత్వా క్త్వాప్రత్యయాంత మవ్య. కర్తుం యోగ్యం కృత్యం కృత్యం విదంతీతి కృత్యవిదః, విత్ విదౌ విదః కృత్యవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. తరంత్యేభిరితి తీర్థాని తేషు తీర్థేషు, తీర్థే తీర్థయోః తీర్థేషు తీర్థశబ్దః అ. న. స. బ. అంతః అవ్య.

ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణిధయః, ప్రణిధిః ప్రణిధీ ప్రణిధయః ప్రణిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. విదాంకరోతు విదాంకురుతాత్ విదాంకురుతాం విదాంకుర్వంతు విదజ్ఞానే ఇత్యస్మాదామంత్ర్యాదేసప్రయుక్తాత్కృఞ్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోట్ పర. ప్ర. పు. బ. మహతః, మహతః మహతోః మహతాం మహచ్ఛబ్దః త. న. ష. ఏ. తలం, తలం తలే తలాని తలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. విద్విషన్నేవ అంభః విద్విషదంభః తస్య విద్విషదంభసః, అంభసః అంభసోః అంభసాం విద్విషదంభశ్శబ్దః స. న. ష. ఏ.

తర్హి కిమయ ముపేక్ష్య ఏవ నేత్యాహ.—

కృత్వేతి. కింతు కృత్యవిదః కార్యజ్ఞాః, విధిజ్ఞాశ్చ, ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణిధయో గూఢచారిణః, 'ప్రణిధి స్తూఢపురుష' ఇతి హలాయుధః. తీర్థేష్వితి తీర్థాని మంత్ర్యాద్యష్టాదశస్థానాని, జలావతారాశ్చ 'యోనౌ జలావతారే చ మంత్ర్యాద్యష్టాదశస్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్యాది'తి హలాయుధః. తేష్వంతః, పదం స్థానం పాదప్రక్షేపం చ కృత్వా, మహతో దురవగాహస్య పూజ్యస్యచ, విద్విషత్ శత్రోరేవ అంభః, తస్య తలం స్వరూపం, ప్రమాణ మితి యావత్. 'అథ స్వరూపయో రస్త్రీ తల మి' త్యమరః. విదాంకుర్వంతు విదంతు విద జ్ఞానే లోట్. 'విదాం కుర్వంత్విత్యన్యతరస్యా మి'తి వికల్పా దాంప్రత్యయనిపాతః. అంభస ఇవ శత్రోః కృతతీర్థస్య సుప్రవేశత్వాత్ ప్రాగంతః ప్రవిశ్య పరీక్ష్య ఇత్యర్థః. శ్లిష్టపరంపరితరూపకాలంకారః.

అవ. ఇయ్యది యావశ్యకమైనదియునని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. అనుత్సూత్రపదన్యాసా సద్వృత్తి స్సన్నిబంధనా,
శబ్దవిద్యేవ నో భాతి రాజనీతి రపస్పశా. ౧౧౨

టీ. అనుత్సూత్రపదన్యాసా=నీతిశాస్త్రవిరుద్ధమైన యొక్కపదప్రక్షేప (స్వల్ప వ్యవహార) మేనియు లేని, (విడువఁబడని సూత్రముల యక్షరములుగల, అనఁగా "ఇష్టి, ఉపసంఖ్యానము" లక్కఱలేకయే సూత్రాక్షరములవలన నంతయర్థమును దెలియఁజేయు "న్యాస" మను "వృత్తి" వ్యాఖ్యానగ్రంథముగల) సద్వృత్తిః-సత్=(చక్కఁగాఁ గల్పించుటచేత) శోభించుచున్న, వృత్తిః=(భృత్యులు మొదలగువారి) జీవిక (కాశికావృత్తి) కలిగినట్టియు, సన్నిబంధనా=అనుజీవులకు [illegible]మైన తరువాత నిచ్చెడు శాశ్వత పారితోషికములు కలిగినట్టియు (మహాభాష్యము కలిగినట్టియు), రాజనీతిః=రాజవృత్తి, అపస్పశా=దూరీభూతమైన చాటులుగలదియేని ("పస్పశ"

మను నుపోద్ఘాతగ్రంథము లేని) శబ్దవిద్యేవ=వ్యాకరణశాస్త్రమునట్లు, నోభాతి=ప్రకాశించదు.

తా. 'ఇష్యతే (ఇష్టిః), ఉపసంఖ్యానమ్' అనుపదములతోఁ జేరిన వాక్యములు కొన్ని కలవు. అవి సూత్రములయందు చెప్పఁబడని యర్థమును బోధించునవిగా నేర్పడినవి. కాని వానియపేక్షలేక సూత్రాక్షరములవలననే యావదర్థమునుఁ దెలియచేయుచు 'కాశికావృత్తికి' వ్యాఖ్యానముగా 'న్యాస' మను నొక మహాగ్రంథము వ్రాయఁబడియున్నది. అదియును, చక్కనిరచనగలిగి యొప్పారు 'కాశికావృత్తి'యు నత్యుత్తమంబగు మహాభాష్య గ్రంథమునుం గలిగియు 'పస్పశాహ్నిక' మని యెడు శాస్త్రారంభ ప్రయోజన సమర్థకమగు నుపోద్ఘాత ప్రకరణము లేనిచో వ్యాకరణశాస్త్రము శోభింపనియట్లు గొంచెమయినను దప్పక నీతిశాస్త్రాను గుణమగు సద్వ్యవహారములును, తగునట్లుగా నేర్పఱచిన భృత్యామాత్యాదుల జీవికలును, అన్యైకార్యంబులు నెఱవేర్చినతోడనే యనుచరులకు శాశ్వతముగా నిచ్చుగోవులు హిరణ్యము మున్నగు పారితోషిక దానములునుం గలిగియుండియు గూఢచారులులేనిదే రాజనీతి శోభిల్లదు. కనుక చారప్రేషణము ముఖ్యముగాఁ జేయవలెను. అది లేనచో రాజు గుడ్డివాఁడేగదా! అని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఉల్లంఘి ం సూత్రంయేనసః ఉత్సూత్రః పదస్య న్యాసః పదన్యాసః ఉత్సూత్రశ్చాసౌ పదన్యాసశ్చ ఉత్సూత్రపదన్యాసః అవిద్యమానః ఉత్సూత్రపదన్యాసః యస్యాం సా అనుత్సూత్రపదన్యాసా (సూత్రస్య పదాని సూత్రపదాని అనుత్సృష్టాని సూత్రపదాని యేనసః అనుత్సూత్రపదః అనుత్సూత్రపదః న్యాసః యస్యాం సా అనుత్సూత్రపదన్యాసా) న్యాసా, న్యాసా న్యాసే న్యాసాః అనుత్సూత్ర పదన్యాసాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సతీ వృత్తిర్యస్యాంసా సద్వృత్తిః, వృత్తిః వృత్తీ వృత్తయః సద్వృత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సంతి నిబంధనాని యస్యాంసా (సత్ నిబంధనం యస్యాంసా) సన్నిబంధనా, నిబంధనా నిబంధనే నిబంధనాః సన్నిబంధనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. శబ్దానాం విద్యా శబ్దవిద్యా, విద్యా విద్యే విద్యాః శబ్దవిద్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. నో అవ్య. భాతి భాతః భాంతి భాదీప్తావిత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. ఏ.

రాజ్ఞాం నీతిః రాజనీతిః, నీతిః నీతీ నీతయః రాజనీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపగతాః స్పశాః యస్యాంసా (అవిద్యమానః పస్పశో యస్యాంసా) అపస్పశా, అపస్పశా అపస్పశే అపస్పశాః అపస్పశాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ఆవశ్యకం చైత దిత్యాహ —

అనుత్సూత్రేతి. ఉత్సూత్రః ఉచ్ఛృంఖలః, నీతిశాస్త్రవిరుద్ధః, పదన్యాసః ఏక పదప్రక్షేపోఽపి, స్వల్పవ్యవహారోఽపీతి యావత్. న నాస్తి యస్యాం సా అనుత్సూత్రపదన్యాసా, నీతిపూర్వకసర్వవ్యవహారేత్యర్థః. అన్యత్ర అనుత్సూత్రపదోఽనుత్సృష్టసూత్రాక్షరః, ఇష్ట్యుపసంఖ్యానవతై రపి శ్లోకైః సూత్రాక్షరై రేవ సర్వార్థ ప్రతిపాదకః, న్యాసః వృత్తివ్యాఖ్యాన గ్రంథవిశేషో యస్యాం తథోక్తా యథా సతీ యథార్థకల్పనయా శోభనా, వృత్తిః భృత్యామాత్యాదిజీవికా, కాశికా వృత్తిశ్చ యస్యాం సా, 'వృత్తిర్గ్రంథే చ జీవనే' ఇతి వైజయంతీ. సంతి నిబంధనాని అనుజీవ్యాదీనాం క్రియావసానేషు దత్తాని, గోహిరణ్యాదిశాశ్వతికపారితోషికదా నాని యస్యాం సా, ఏతచ్చ 'దత్వా భూమిం నిబంధం చే' త్యేతద్వచనవ్యాఖ్యానే మితాక్షరాయాం ద్రష్టవ్యం. అన్యత్ర సన్నిబంధనం భాష్యగ్రంథో యస్యాం సా, ఏవంభూతాపి రాజనీతిః రాజవృత్తిః, అపగతః స్పశశ్చారో యస్యాం సా అపస్పశా చేత్, 'యథార్హవర్ణో మర్మజ్ఞః స్పశో చారక ఉచ్యతే, అపసర్ప శ్చర స్స్పశః' ఇత్య మరః, అన్యత్ర అవిద్యమానః పస్పశః శాస్త్రారంభసమర్థక ఉపోద్ఘాతగ్రంథసందర్భో యస్యాం సా అపస్పశా, శబ్దవిద్యా వ్యాకరణవిద్యేవ సా నోభాతి న శోభతే, తస్మా చ్చారప్రేషణ మావశ్యకం, తద్రహితస్య రాజ్ఞోఽంధప్రాయత్వాదితి భావః, అత్రాపస్ప శేతి జతుకాష్ఠవ చ్ఛబ్దయో రేవ శ్లిష్టత్వా చ్ఛబ్దశ్లేషః. సద్వృత్తి స్సన్నిబంధనేత్యత్ర ఏకనాళావలంబి ఫలద్వయవదర్థయో రేవ శ్లిష్టత్వా దర్థశ్లేషః, అనుత్సూత్రపదన్యా సేత్యత్ర తూభయ సంభవా దుభయశ్లేషః.శబ్దవిద్యేవేతి పూర్ణోపమా వ్యక్తైవ, తయోః సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

అవ. చారులద్వారా పరవృత్తాంతమును తెలిసికొనుట మాత్రమే కాదు. భేద మునుగూడ బుట్టింపవలయునని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అజ్ఞాతదోషై ర్దోషజ్ఞై రుద్దూష్యోభయవేతనైః,
భేద్యాశ్శత్రో రభివ్యక్త శాసనై స్సామవాయికాః. ౧౧౩

టీ. అజ్ఞాతదోషైః-అజ్ఞాత=(పరులచేత) తెలియఁబడని. దోషైః=(తమ) మర్మ ములు గలిగినవారును, దోషజ్ఞైః=(పరుల) మర్మములను తెలిసికొనినవారును, అభివ్యక్త శాసనైః-అభివ్యక్త=(భేద్యులయెదుట) ప్రకటింపఁబడిన, శాసనైః=కూటశాసనములు

గలవారును, ఉభయవేతనైః=రెండువైపుల (తమ యజమానునివద్ద, భేదింపఁబోవుపరు నివద్ద) జీతమును పొందువారును (నగు చారుల) చేత, శత్రోః=విరోధియొక్క, సామవాయికాః=సంఘముఖ్యులు (మంత్రిమొదలగువారు), ఉద్ధూష్య=దూషింపఁ జేసి, భేద్యాః=వేఱుపఱుచఁదగినవారు.

తా. ఇదియునుఁగాక మనము పంపించిన గూఢచారులు శత్రు పురంబులకుఁబోయి యక్కడ నివసించియుండి మనవద్దనుండియే గాక వారివద్దనుండియుంగూడ జీతములు గొనుచుఁ దమ మర్మంబులు బయల్పడనీయక యచ్చటివారి మర్మంబులన్నియుఁ దెలిసికొనుచు నారాజుతో వాని మంత్రులు మొదలగు పరివారముఖ్యులమీఁద చాడీలు చెప్పుచు వారు వ్రాసిన శ్లేషవియో కొన్ని యపనమ్మకము పుట్టించు వ్రాతలను సృష్టించి చూపుచు వారిలో వారికి భేదములు గలుగునట్లు చేయవలయును.

శ. స.—న జ్ఞాతాః అజ్ఞాతాః అజ్ఞాతాః దోషాః యేషాం తే అజ్ఞాతదోషాః తైః అజ్ఞాతదోషైః, దోషేణ దోషాభ్యాం దోషైః అజ్ఞాతదోషశబ్దః అ. పు. తృ. బ. దోషాన్ జానంతీతి దోషజ్ఞాః తైః దోషజ్ఞైః, దోషజ్ఞేన దోషజ్ఞాభ్యాం దోషజ్ఞైః దోషజ్ఞశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఉద్ధూష్య ల్యబం. ఉభయత్ర వేతనం యేషాం తే ఉభయవేతనాః తైః ఉభయవేతనైః వేతనేన వేతనాభ్యాం వేతనైః ఉభయవేతనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. భేత్తుం యోగ్యాః భేద్యాః, భేద్యః భేద్యౌ భేద్యాః భేద్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. శత్రోః, శత్రోః శత్ర్వోః శత్రూణాం శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. అభివ్యక్తాని శాసనాని యైస్తే అభివ్యక్తశాసనాః తైః అభివ్యక్తశాసనైః, శాసనేన శాసనాభ్యాం శాసనైః అభివ్యక్తశాసనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. సమవాయాన్ సమవయంతీతి సామవాయికాః, సామవాయికః సామవాయికౌ సామవాయికాః సామవాయికశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

న కేవలం చారముఖేవ పరవృత్తాంతజ్ఞానం అపి తూపజాపశ్చ కర్తవ్య ఇత్యాహ.—

అజ్ఞాతేతి. కించ అజ్ఞాతదోషైః పరైః, అజ్ఞాతస్వమర్మభిః దోషజ్ఞైః స్వయం పరమర్మజ్ఞైః, అభివ్యక్తాని భేద్యస్యాగ్రే ప్రకటితాని శాసనాని, తదమాత్యాద్యనాశ్వాసకరాణి కూటలిఖితాని, యేషాం తైః ఉభయవేతనైః, ఉభయత్ర భేద్యే స్వామిని చ వేతనం భృతిః యేషాం తైః ఉభయత్ర జీవికాగ్రాహిభిశ్చ, భేద్యనగర

వా స్తవై శ్చారై రిత్యర్థః. 'భృతయో భర్మ వేతన మి'త్యమరః. శత్రోస్సంబంధినః, సమవాయం సమవయంతీతి సామవాయికాః, సంఘముఖ్యా స్సచివాదయః, 'సమవాయాః సమవైతీ'తి శక్. ఉద్ధూవ్య ద్విషా మేతే దత్తహస్తాః అస్మాభి శ్శేషాం లిఖితాని వీతాని గృహీతాని త్యుక్త్వా దత్త్వా మాపయిత్వా, శేషాః విఘటనీయాః, సపత్నా త్పృథక్కరణీయాః.

శ్లో. ఉపేయివాంసి కర్తారః పురీ మాజాతశాత్రవీమ్,
రాజన్యకా నుపాయజ్ఞై రేకార్థాని చరై స్తవ. ౧౧౪

టీ. ఉపాయజ్ఞైః = (కార్యసాధకమగు) ఉపాయమెఱిఁగిన, తవ=నీయొక్క, చరైః = గూఢచారులచేత, ఏకార్థాని = ఒకే ప్రయోజనముగల, రాజన్యకాని=రాజబృందములు, ఆజాతశాత్రవీం = ధర్మరాజుగారిసంబంధమైన, పురీం=ఇంద్రప్రస్థపురమును, ఉపేయివాంసి=పొందినవిగా, కర్తారః=చేయఁబడుఁగాక.

తా. కార్యమును సాధించుకొని రాఁగల నేర్పరులగు నీవేగువాండ్రనుబంపి అక్కడ జరుగబోవు రాజకార్యమునకు యుద్ధసన్నద్ధులరై ధర్మరాజుగారి యజ్ఞమును మిషగాఁ బెట్టుకొని యింద్రప్రస్థమునకు రండని గుప్తముగాఁ దెలియపఱచి యచ్చట నీమిత్రులందఱును పోఁగుబడునట్లు చేయవలయును.

శ. స.—ఉపేయివత్, ఉపేయివత్ ఉపేయుషీ ఉపేయివాంసి ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. న. ప్ర. బ, కర్తా, కర్తా కర్తారౌ కర్తారః డుకృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాత్కర్మకాత్కర్మణి భవిష్యతి లుటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. పురీం, పురీం పుర్యౌ పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అజాతాః శత్రవః యస్యసః అజాతశత్రుః అజాతశత్రోరియం అజాతశాత్రవీ తాం అజాతశాత్రవీం, శాత్రవీం శాత్రవ్యౌ శాత్రవీఃఅజాతశాత్రవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. రాజన్యానాం సమూహః రాజన్యకం తాని రాజన్యకాని, రాజన్యకం రాజన్యకే రాజన్యకాని రాజన్యకశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఉపాయం జానంతీత్యుపాయజ్ఞాః తైః ఉపాయజ్ఞైః, ఉపాయజ్ఞేన ఉపాయజ్ఞాభ్యాం ఉపాయజ్ఞైః ఉపాయజ్ఞశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఏకః అర్థః ఏషాంతాని ఏకార్థాని, అర్థం అర్థే అర్థాని ఏకార్థశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. చరంతీతి చరాః తైః చరైః, చరేణ చరాభ్యాం చరైః చరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తవ, తవ తే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ.

ఉపేయివాంసీతి. కించ. ఉపాయజ్ఞైః కార్యసాధనకుశలైః, తవ తే, చరంతీతి చరైః గూఢచారిభిః, పచాద్యచ్, ఏకార్థాని త్వయా సహైకప్రయోజనాని, రాజన్యానాం సమూహాః రాజన్యకాని, 'గోత్రోక్షే'త్యాదినా వుఞ్. అజాతశత్రోరిమా మాజాతశాత్రవీం పురీ మింద్రప్రస్థం ఉపేయివాంసి ప్రాప్తవంతి, 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. కర్తారః కరిష్యంతే, కృఞః కర్మణి లుట్. ఇంద్రప్రస్థేఽస్మాకం మహద్రాజకార్యం భవిష్యతి తదధ్వరయాత్రావ్యాజేన సన్నద్ధైరాగంతవ్య మితి గూఢం సందిశ్య తత్రసర్వే మేళయితవ్యా ఇత్యర్థః 'అజాతశత్రుః శ్శల్యారి ర్ధర్మపుత్రో యుధిష్ఠిర' ఇతి హేమః.

అవ. అయ్యా ! అచ్చట యజ్ఞము జరుగుచుండ యుద్ధమున కవకాశ మెక్కడిది యని శంకించికొని యక్కడనే గొప్పకలహకారణము తటస్థించునని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. సవిశేషం సుతే పాండో ర్భక్తిం భవతి తన్వతి,
వైరాయితార స్తరళా స్స్వయం మత్సరిణః పరే. ౧౧౫

టీ. పాండోః=పాండురాజుయొక్క, సుతే=కొడుకు (ధర్మరాజు), భవతి=పూజ్యుఁడవగు నీయందు, సవిశేషం=అతిశయముగా, భక్తిం=భక్తిని, తన్వతిసతి=చేయుచుండఁగా, తరళాః=చంచలులును, మత్సరిణః=ద్వేషముగలవారునగు, పరే=శత్రువులు, స్వయం=తమంతట తామే, వైరాయితారః=విరోధముచేయుదురు.

తా. ధర్మరాజు యజ్ఞకాలమున భక్తిమంతుఁడై జగత్పూజ్యుఁడవగుని న్నందఱిలో నెక్కువగౌరముగాఁ బూజించును. అదిచూచి యోర్పలేక చంచలులగు నీ విరోధులు కలహమునకు డీకొందురు.

శ. స.—విశేషేణ సహావర్తనం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా సవిశేషం క్రియావిశేషణమవ్య. సుతే, సుతే సుతయోః సుతేషు సుతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. పాండోః, పాండోః పాండ్వోః పాండూనాం పాండుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. భక్తిం, భక్తిం భక్తీ భక్తీః భక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. భవతి, భవతి భవతోః భవత్సు భవచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. తనోతీతి తన్వన్ తస్మిన్ తన్వతి, తన్వతి తన్వతోః తన్వత్సు తన్వచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. వైరం కర్తారః వైరాయితారః, వైరాయితా వైరాయితారౌ వైరాయితారః వైరాయ ఇతి కరణార్థక క్యజంతాద్ధాతోర కర్మకాత్కర్తరి భవిష్యతి లుటి ఆత్మ. ప్ర. పుం. బ. తరళః, తరళః తరళౌ తరళాః తరళశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వయం అవ్య. మత్సరః యేషామస్తీతి మత్సరిణః, మత్సరీ మత్సరిణౌ మత్సరిణః మత్సరిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. పరః, పరః పరౌ పరే పరాః పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

నను తత్ర అధ్వరకర్మణి కో యుద్ధావకాశ ఇత్యాశంక్య తత్రైవ మహాత్కలహాబీజం సంభవతీత్యాహ.—

సవిశేషమితి. పాండోస్సుతే యుధిష్ఠిరే, భవతి పూజ్యే త్వయి, సవిశేషం యథాతథా, భక్తిం తన్వతి సతి తరళాశ్చపలాః, మత్సరిణో ద్వేషవంతః, పరే శత్రవః, స్వయమేవ వైరాయితారో వైరం కర్తారః, 'శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యః కరణే' ఇతి క్యజ్, తతః కర్తరి లుట్.

అవ. వారందఱును వైరముచేయుదురా యేమి ? అట్లుకాదని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. య ఇహాత్మవిదో విపక్షమధ్యే
సహసంవృద్ధియుజోఽపి భూభుజస్స్యుః,
బలిపుష్టకులాదివాన్యపుష్టైః
పృథగస్మాదచిరేణ భావితా తైః. ౧౧౮

టీ. ఇహ=ఈ, విపక్షమధ్యే = శత్రువులలోపల (మధ్యమున), సహసంవృద్ధియుజోఽపి = (శిశుపాలునితో) కూడా పెరిగినవారయినను, యే = ఏ, భూభుజః = రాజులు, ఆత్మవిదః=ఆత్మవేత్తలు, స్యుః = అగుదురో, తైః=ఆరాజులచేత, బలిపుష్టకులాత్ = కాకులగుంపునుండి, అన్యపుష్టైరివ = కోకిలలచేతనుంబోలె, అచిరేణ = అప్పుడు, అస్మాత్=ఈశత్రువుల మధ్యనుండి, పృథక్ భావితా=వేఱుకాబోవుట.

తా. ఈశత్రుమండలియందు శిశుపాలుని బలగమైయుండియు తత్వవేత్తలును ఆభిజాత్యముకలవారు నగురాజులు కోకిలలు కాకుల గుంపులోనుండి వేత్తై వీడిపోవునట్లు లా శత్రువుల గుంపునుండి వేఱుపడి మనలో కలియుదురు.

శ. స.—యః, యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. ఇహ అవ్య. ఆత్మానం విదంతీత్యాత్మవిదః, విత్ విదౌ విదః ఆత్మవిచ్ఛబ్దః వ. పు. ప్ర. బ. విపక్షాణాం మధ్యః విపక్షమధ్యః తస్మిన్ విపక్షమధ్యే, మధ్యే మధ్యయోః మధ్యేషు విపక్షమధ్యశబ్దః అ. పు. స. ఏ. సహ సంవృద్ధిః, సహసంవృద్ధిః సహసంవృద్ధిం యుంజతే (గచ్ఛంతి) ఇతి సహసంవృద్ధియుజః యుక్ యుజౌ యుజః సహసంవృద్ధియుక్ఛబ్దః జ. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. భువం భుంజత ఇతి భూభుజః, భుక్ భుజౌ భుజః భూభుక్ఛబ్దః జ. పు. ప్ర. బ. స్యాత్ స్యాతాం స్యుః అసభువీత్యస్మాదకర్మకాత్క

త్తరి విధ్యాదౌ లిఙి పర ప్ర. పురు. బ. బలినా పుష్టాః బలిపుష్టాః బలిపుష్టానాం కులం బలిపుష్టకులం తస్మాత్ బలిపుష్టకులాత్, కులాత్ కులాభ్యాం కులేభ్యః బలి పుష్టకులశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. అన్యైః పుష్టాః అన్యపుష్టాః తైః అన్యపుష్టైః, పుష్టేన పుష్టాభ్యాం పుష్టైః అన్యపుష్టశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పృథక్ అవ్య. అస్మాత్, అస్మాత్ అభ్యాం ఏభ్యః ఇదంశబ్దః మ. పు. పం. ఏ. అచిరేణ అవ్య. భావితా భవితా భూసత్తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోర్భావేలుటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ బ.

కిం తే సర్వే వైరాయిష్యంతే నేత్యాహ.—

యఇతి. యే ఇహ విపక్షమధ్యే శత్రుమధ్యే, సహ సంవృద్ధియుజోఽపి చైద్యేన సహైశ్వర్యం గంతారోఽపి. 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. యే భూభుజః రాజానః, ఆత్మవిదః స్వాభిజనవేదిన స్స్యుః, యద్వా స్వాత్మరూపవేదినస్స్యుః, తైర్భూభు గ్భిః, బలిపుష్టకులాత్ కాకకులాత్, 'కాకేతుకరటారిష్టబలిపుష్టసకృత్ప్రజా'ఇత్యమరః. అన్యపుష్టైః పరభృతైరివ అచిరేణ సద్యోఽస్మా ద్విపక్షమధ్యాత్. అన్యారాదిత్యత్రాన్య శబ్దస్యార్థపరత్వా త్పృథగాదియోగేఽపి పంచమీ. పృథగ్భావితా, పృథగ్భవిష్యతే, భావే ల్రుట్, చిణ్వదిటివృద్ధిః, తేష్వపి కేచి దస్మాభి స్సంగచ్ఛంత ఇత్యర్థః. ఔప చ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అవ. ఇఁక పర్యవసానమును ముగించుచు నాశీర్వదించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. సహజచాపలదోషసముద్ధత శ్చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః,
తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ శలభతాం లభతా మసుహృద్గణః.

టీ. సహజచాపలదోషసముద్ధతః - సహజ=స్వాభావికమైన, చాపల=దుర్వినయమను (నిలుకడలేమియను), దోష=దోషముచేత, సముద్ధతః=గర్వించినట్టియు, చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః-చలిత=స్థిరములేని, దుర్బల=బలములేని, పక్ష=సహాయము (ఱెక్కల) యొక్క, పరిగ్రహః=స్వీకారముగల, అసుహృద్గణః=శత్రువర్గము, తవ=నీయొక్క, దురాసదవీర్యవిభావసౌ - దురాసద=దుస్సహమైన, వీర్య=తేజస్సను, విభావసౌ=అగ్నియందు, శలభతాం=మిడుతతనమును, లభతాం=పొందుఁగాక.

తా. స్వాభావికమైన దుర్వినయముతోపాటు గర్వాంధులై ఉండునో డుదునోయను దుర్బలమైన సహాయసంపత్తిగల యీశత్రువులు దుస్సహమగు నీ వీర్యాగ్నియందు స్థిరవృత్తి లేక దుర్బలమైన ఱెక్కలుగల మిడుతలై పడి చత్తురుగాక.

శ. స.—సహ జాతం సహజం చపలస్య కర్మ చాపలం-సహజంచ తత్ చాపలంచ సహజచాపలం సహజచాపలమేవ దోషః సహజచాపలదోషః సహజచాపలదోషేణ సముద్ధతః సహజచాపలదోషసముద్ధతః, సముద్ధతః సముద్ధతౌ సముద్ధతాః సహజ చాపలదోష సముద్ధతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దుర్బలశ్చాసౌ పక్షశ్చ దుర్బలపక్షః (దుర్బలౌచ తౌ పక్షౌచ దుర్బలపక్షౌ) దుర్బలపక్షస్య (...క్షయోః) పరిగ్రహః చలితః దుర్బలపక్షపరిగ్రహః యస్యసః చలితదుర్బలపక్ష పరిగ్రహః, పరిగ్రహః పరిగ్రహౌ పరిగ్రహాః చలితదుర్బలపక్ష పరిగ్రహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తవ, తవతే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. దుఃఖేన ఆసాదితుం శక్యః దురాసదః వీర్యమేవ విభావసుః వీర్యవిభావసుః దురాసదశ్చాసౌ వీర్యవిభావసుశ్చ దురాసదవీర్యవిభావసుః తస్మిన్ దురా...వసౌ, విభావసౌ విభావస్వోః విభావసుషు దురాసద వీర్యవిభావసుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. శలభస్యభావః శలభతా తాం శలభతాం, శలభతాం శలభతే శలభతాః శలభతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. లభతాం లభేతాం లభంతాం డులభష్ప్రాప్తావిత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి ఆశిషి లోట్ ఆత్మ. ప్ర. పుర ఏ. శోభనం హృదయం యేషాంతే సుహృదః నసుహృదః అసుహృదః అసుహృదాం గణః అసుహృద్గణః గణః గణౌ గణాః అసుహృద్గణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అథ ఫలితం నిగమయ న్నాశిషం ప్రయుంక్తే.—

సహజేతి. సహజం స్వాభావికం చాపలం, దుర్వినీతత్వ మనవస్థితత్వం చ, 'చపలః పారదే శీఘ్రే దుర్వినీతేఽనవస్థితే' ఇతి వైజయంతీ. తేనైవ దోషేణ, సముద్ధతో దృప్తః, పక్ష స్సహాయో గరుచ్చ, 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి వైజయంతీ. చలితః అస్థిరః దుర్బలపక్షపరిగ్రహో యస్యసః, అసుహృద్గణః శత్రువర్గః తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ, దుస్సహతేజోఽగ్నౌ. 'వీర్యం శుక్లే ప్రభావేచ తేజస్సామర్థ్యయో రపీ'తి విశ్వః. 'సూర్యవహ్నీ విభావసూ' ఇత్యమరః. శలభతాం పతంగత్వం భావే తల్. 'సమౌపతంగశలభావి' త్యమరః. లభతాం గచ్ఛంతు, రూపకాలంకారః. ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్.

శ్లో. ఇతి విశకలితార్థా మౌద్ధవీం వాచ మేనా
మనుగతనయమార్గా మర్గళాం దుర్నయస్య,
జనితముద ముదస్థా దుచ్చకై రుచ్ఛ్రితోరః
స్థలనియతినిషణ్ణశ్రీశ్శ్రితాం శుశ్రువాన్ సః. ౧౧౮

ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
మన్త్రవర్ణనం నామ ద్వితీయః సర్గః

టీ. సః=ఆశ్రీకృష్ణమూర్తి, ఇతి=ఇట్లు, విశకలితార్థాం = వివేచనచేయఁబడిన యర్థముగలదియు, అనుగతనయమార్గాం = అనుసరింపఁబడిన నీతిమార్గముగలదియు, దుర్నయస్య = దుర్నీతికి, అర్గళాం = నివారకమైనదియు, (కనుకనె) జనితముదం = (కృష్ణునికి) కలిగింపఁబడిన సంతోషముకలదియు, ఉచ్ఛ్రితోరస్థలనియతనిషణ్ణశ్రీశ్రుతాం - ఉచ్ఛ్రిత=ఉన్నతమైన, ఉరస్థల = వక్షస్స్థలమందు, నియతనిషణ్ణా=నిత్యము నివసించియున్న, శ్రీ=లక్ష్మిచేత, శ్రుతాం = వినఁబడినదియు, ఔద్ధవీం = ఉద్ధవుని సంబంధమైనదియు నగు, ఏనాం=ఈ, వాచం=వాక్యమును, శుశ్రువాన్=వినినవాఁడై, ఉచ్చైః=ఉన్నతుఁడై, ఉదస్థాత్ = (పీఠముమీఁదనుండి) లేచెను.

తా. శ్రీకృష్ణమూర్తి తనవక్షస్స్థలమం దెప్పుడు నెడబాయక నివసించియుండు లక్ష్మిగాక మఱియెవ్వరును వినకుండ నేకాంతమందు విశదముగను నీతియుక్తముగను బలరాముఁడు చెప్పిన నీతివిరుద్ధములకు ఖండనముగను నుద్ధవుఁడు వక్కాణించినవాక్యములను విని యానందించి పీఠమునుండి లేచెను.

శ. స.—ఇతి అవ్య, విశకలితః అర్థః యస్యాస్సా విశకలితార్థాతాం విశకలితార్థాం, అర్థాం అర్థే అర్థాః విశకలితార్థాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉద్ధవస్యేయం ఔద్ధవీ తాం ఔద్ధవీం, ఔద్ధవీం ఔద్ధవ్యౌ ఔద్ధవీః ఔద్ధవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచౌ వాచః వాక్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఏనాం, ఏనాం ఏనే ఏనాః ఇదంశబ్దః మ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నయస్య మార్గః నయమార్గః అనుగతః నయమార్గః యయా సా అనుగత నయమార్గా తాం అనుగతనయమార్గాం, మార్గాం మార్గే మార్గాః అనుగత నయమార్గాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అర్గళాం, అర్గళాం అర్గళే అర్గళాః అర్గళాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దుష్టశ్చాసౌ నయశ్చ దుర్నయః తస్య దుర్నయస్య, దుర్నయస్య దుర్నయయోః దుర్నయానాం దుర్నయశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. జనితా ముత్ యయాసా జనితముత్ తాం జనితముదం, ముదం ముదౌ ముదః జనితముచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉదస్థాత్ ఉదస్థాతాం ఉదస్థుః ఉత్పూర్వకస్థాగతి నివృత్తౌ'' విత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లుజి పర. ప్ర. పురు. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. ఉరసః స్థలం ఉరస్థలం ఉచ్ఛ్రితంచ తత్ ఉరస్థలంచ ఉచ్ఛ్రితోరస్థలం నియతం నిషణ్ణా నియతనిషణ్ణా ఉచ్ఛ్రితోరస్థలే నియతనిషణ్ణా ఉచ్ఛ్రితోరస్థలనియతనిషణ్ణా ఉచ్ఛ్రితోరస్థలనియతనిషణ్ణాచ సా శ్రీశ్చ ఉచ్ఛ్రితోరస్థల నియతనిషణ్ణశ్రీః ఉచ్ఛ్రి... శ్రియా శ్రుతా ఉచ్ఛ్రితోరస్థలనియతనిషణ్ణ శ్రీశ్రుతా తాం ఉచ్ఛ్రి... శ్రుతాం, శ్రుతాం శ్రుతే శ్రుతాః ఉచ్ఛ్రితోరస్థలనియత నిషణ్ణశ్రీశ్రుతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. శుశ్రువాన్,

శుశ్రువాన్ శుశ్రువాంసౌ శుశ్రువాంసః. శుశ్రువచ్ఛబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

రెండవసర్గము ముగిసెను.

ఇతీతి. స హరిః, ఇతీత్థం, విశకలితార్థాం వివేచితార్థాం, అనుగతనయమార్గాం నీతిమార్గానుసారిణీం, దుర్నయస్యజలధప్రాద్యుక్తస్యోత్కర్షః. అర్గళాం నివారయిత్రీమితి వైధర్మ్యేణరూపకాలంకారః. ని 'తద్విష్కంభోఽర్గళం నసే' త్యమరః, అతఏవ, జనితముదం, హరేః, కృతానందాం ఉచ్ఛ్రితే ఉన్నతే ఉరస్థలే, నియతంనిష్ఠయాచిత్యశ్రాంతయా, శ్రియాశ్రుతా నాస్త్యేరితి మంత్రగుప్తైః, ఉద్ధవస్యేమామౌద్ధవీం, ఏనాం పూర్వోక్తాం, వాచం, శుశ్రువాన్ శ్రుతవాన్ 'భాషాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్వసు ప్రత్యయః. ఉచ్చైరేవోచ్చకైరున్నతస్సన్, 'అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్టేః' త్యకచ్ప్రత్యయః. ఉదస్థాత్ ఆసనాదుత్థితవాన్, 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి' త్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్, రూపకానుప్రాసాలంకారౌ. మాలినీవృత్తం.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం ద్వితీయ సర్గః.

తృతీయసర్గము.

శ్లో. కౌబేరదిగ్భాగమపాస్యమార్గ
మాగస్త్య ముష్ణాంశురివావతీర్ణః,
అపేతయుద్ధాభి నివేశసౌమ్యో
హరి ర్హరిప్రస్థ మథ ప్రతస్థే. ౧

టీ. అథ=(ఉద్ధవుని మాటలు వినిన) పిమ్మట, అపేత యుద్ధాభి నివేశసౌమ్యః= వదలిపోయిన యుద్ధమందలి యాగ్రహము కలవాఁడు (గనుక) ప్రసన్నుఁడు. (కనుక నే), కౌబేరదిగ్భాగం=కుబేరుని సంబంధమయిన దిక్కుయొక్క ప్రదేశమును (ఉత్తరాయణమును,) అపాస్య=విడిచి, ఆగస్త్యం-మార్గం=అగస్త్యునిసంబంధమైన మార్గము (నకును) (దక్షిణాయనమునకు), అవతీర్ణః=దిగిన, ఉష్ణాంశుః ఇవ (స్థితః)= సూర్యుఁడు వలె (నున్న), హరిః=కృష్ణమూర్తి, హరిప్రస్థం=ఇంద్రప్రస్థ పురమును గుఱించి, ప్రతస్థే=బయలుదేరెను.

తా. ఉద్ధవుఁడు చెప్పిన పై నీతివాక్యములు విన్నతోడనే శ్రీకృష్ణమూర్తి, ఉత్తరాయణము వదలి తీవ్రభావమును వీడి దక్షిణాయనమునకుఁ దిరిగిన సూర్యునట్లు, యుద్ధ యాత్ర చేయవలయునను పట్టుదల నప్పటి కణఁచుకొని శాంతభావమునఁ గాలప్రతీక్షాపరుఁడై యింద్రప్రస్థపురమునకుఁ బ్రయాణమయ్యెను.

శ. స.—కుబేరస్యేయం కౌబేరీ కౌబేరీచ సా దిక్చ కౌబేరదిక్ కౌబేరదిశః భాగః కౌబేరాదిగ్భాగః తం|కౌబేరదిగ్భాగం, భాగం భాగౌ భాగాన్ కౌబేరదిగ్భాగ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అపాస్య, ల్యబం. మార్గం, మార్గం మార్గౌ మార్గాన్ మార్గ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అగస్త్యస్య, అయం ఆగస్త్యః తం ఆగస్త్యం, ఆగస్త్యం ఆగస్త్యౌ ఆగస్త్యాన్ ఆగస్త్య శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉష్ణాః, అంశవః యస్యసః ఉష్ణాంశుః, అంశుః అంశూ అంశవః ఉష్ణాంశుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అవతీర్ణః, అవతీర్ణః అవతీర్ణౌ అవతీర్ణాః అవతీర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యుద్ధే అభినివేశః యుద్ధాభినివేశః అపేత యుద్ధాభినివేశః యస్యసః అపేత యుద్ధాభినివేశః అపేతయుద్ధాభినివేశశ్చాసౌ సౌమ్యశ్చ అపేతయుద్ధాభినివేశసౌమ్యః సౌమ్యః సౌమ్యౌ సౌమ్యాః

అపేతయుద్ధాభినివేశ సౌమ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. హరిః, హరీ హరయః హరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. హరిప్రస్థం, హరిప్రస్థం హరిప్రస్థే హరిప్రస్థాని హరిప్రస్థశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అథ అవ్య. ప్రతస్థే ప్రతస్థాతే ప్రతస్థిరే ప్రపూర్వక "ష్ఠా గతినివృత్తౌ" విత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతానద్యతన పరోక్షే లిట్ ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ.

కావేరీతి. అథ ఉద్ధవవాక్యశ్రవణానంతరమ్, అపేతో యుద్ధే అభినివేశః ఆగ్రహో యస్య సః, శాంతక్రోధ ఇత్యర్థః. అతఏవ సౌమ్యః ప్రసన్నః, అతఏవ, కావేరీచ సా దిక్చ తస్యాః భాగః ఉత్తరాయణమిత్యర్థః. 'స్త్రియాః పుంవ' ద్భావా ద్వా పుంవద్భావః. తమపాస్య త్యక్త్వా అగస్త్యశ్శ్రేయమసౌ గస్త్యం మార్గ మవాప్య, దక్షిణాయనం గత ఇత్యర్థః. ఉష్ణాంశు స్సూర్య ఇవ స్థితః, ఏతేన హరేః క్రోధః కార్యవశాదకాల మంతస్సంభూతః, స త్వేకాంతతో నివృత్తమితి సూచితమ్. హరిః శ్రీకృష్ణః, హరిప్రస్థం, ఇంద్రప్రస్థం, ప్రతస్థే ప్రయయౌ. 'ఇంద్రో మరుత్వాన్ హరి' రితి హలాయుధః. 'సమవప్రవిభ్యస్థః' ఇత్యాత్మనేపదం 'దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞాహ్యకర్మణా' మితి గంతవ్యస్య కర్మత్వం. ఉపమాలంకారః. అస్మిన్సర్గే ఇంద్రోపేంద్రవజ్రామిశ్రణాదుపజాతివృత్తం. తా కీవృగ్లక్షణా— 'స్యాదింద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః ఉపేంద్రవజ్రా జతజా స్తతో గౌ, అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయ స్తా' ఇతి వృత్తరత్నాకరోక్తత్వాత్.

అవ. ఇఁక నీతినిప్రయాణసన్నాహము వర్ణించుచు మొదట ఛత్రధారణముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. జగత్పవిత్రైరపి తం న పాదైః
స్ప్రష్టుం జగత్పూజ్య మయుజ్యతార్కః,
యతో బృహత్పార్వణచంద్రచారు
తస్యాతపత్రం బిభరాంబభూవే. ౨

టీ. అర్కః=సూర్యుఁడు, జగత్పూజ్యం=ప్రపంచమునకు (అంతకు) పూజనీయుఁడగు, తం=ఆకృష్ణుని, (కనుకనే) జగత్పవిత్రైరపి=జగత్తులను పావనముచేయునవి యయినను, పాదైః=కాళ్ల (కిరణముల) తో, స్ప్రష్టుం=స్పృశించుటకు, న అయుజ్యత=అర్హుఁడు కాలేదు. యతః=ఎందులకుగా, తస్య=ఆకృష్ణునికి, బృహత్పార్వణచంద్రచారు=పెద్దదియు పున్నమనాఁటి చంద్రుఁడుంబోలె సుందరమైనదియునగు, ఆతపత్రం=గొడుగు, బిభరాంబభూవే=ధరింపఁబడెనో.

తా. ఎంత పవిత్రములయినను సూర్యుఁడు తన పాదములతో జగత్పూజ్యుఁడైన భగవంతుని (కిరణముల) స్పృశించుట యుక్తము

గాదని అట్లుగాకుండ పున్నమనాఁటి చంద్రునివలె మనోహరమై గొప్పది యగు గొడుగు శ్రీకృష్ణమూర్తికి పట్టుకొనఁబడియెను.

శ. స.—జగతాం పవిత్రాః జగత్పవిత్రాః త్రైః జగత్పవిత్రైః, పవిత్రేణ పవిత్రాభ్యాం పవిత్రైః జగత్పవిత్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య, తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. న అవ్య. పాదేన, పాదేన పాదాభ్యాం పాదైః పాదశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. స్ప్రష్టుం తుమున్నం జగతాం పూజ్యః జగత్పూజ్యః తం జగత్పూజ్యం, జగత్పూజ్యం జగత్పూజ్యౌ జగత్పూజ్యాన్ జగత్పూజ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అయుజ్యత అయుజ్యేతాం అయుజ్యంత యుజసమాధావి త్యస్మా దకర్మకాత్కర్తరి భూతే లఙ్. ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. అర్కః, అర్కః అర్కౌ అర్కాః అర్కశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యతః అవ్య. పర్వణిభవః పార్వణః పార్వణశ్చాసౌ చంద్రశ్చ పార్వణచంద్రః పార్వణచంద్ర ఇవ. చారు. పార్వణచంద్ర చారు బృహచ్చ తత్ పార్వణచంద్రచారుచ బృహత్పార్వణచంద్రచారు, చారు. చారుణీ చారూణి బృహత్పార్వణచంద్రచారుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఆతపాత్త్రాయత ఇతి ఆతపత్రం, ఆతపత్రం ఆతపత్రే ఆతపత్రాణి ఆతపత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. బిభరాంబభూవే బిభరాంబభూవాతే బిభరాంబభూవిరే డుభృఞ్ ధారణ పోషణ యోరిత్యస్మాదామంతా దనుప్రయుక్తాత్ భూధాతోః స్వకర్మకాత్కర్మణి భూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

అథాస్య ప్రస్థానసన్నాహం వర్ణయన్నాదౌ ఛత్రధారణ మాహ.—

జగదితి. అర్కః జగత్పూజ్యం తం హరిం, అతఏవ జగత్పవిత్రైః జగత్పావనైరపి, పాదైః చరణైః, కిరణైశ్చ, స్ప్రష్టుం నాయుజ్యత నార్హత, యుజే ర్దైవాదికాత్కర్తరి లఙ్. కుతః యతః తస్య హరేః, బృహ ద్విపులం, పర్వణి భవః పార్వణః, సచాసౌ చంద్రశ్చ తద్వ చ్చారు, పూర్ణేందుసుందరమిత్యుపమాలంకారః. ఆతపాత్త్రాయత ఇత్యాతపత్రం ఛత్రం సుపీతి యోగవిభాగాత్కః. బిభరాంబభూవే దధ్రే. భృఞః కర్మణి లిట్. 'భీహ్రీభృహువాం—' ఇతి వికల్పాదాంప్రత్యయః ఆతపత్రాంతర్హితస్య ద్వయోరపి పాదైః స్ప్రష్టుమశక్యత్వా దితి భావః. జగత్పూజ్యస్య హరేః పాదేన స్పర్శనిషేధాదితిచ ధ్వనిః.

అవ. ఇఁక చామరధారణముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మృణాళసూత్రామల మంతరేణ
స్థిత శ్చలచ్చామరయో ర్ద్వయం సః

భేజే ఉభితః పాతుకసిద్ధసింధో
రభూతపూర్వాం శ్రియమంబురాశేః. 3

టీ. మృణాళీసూత్రామలం = తామరతూఁడులలోని దారములవలె నిర్మలమును, చలత్=(వీఁచుటవలన) కదలుచున్న, చామరయోః ద్వయం అంతరేణ=వింజామరల రెంటికి నడుముగా, స్థితః=ఉన్న, సః=ఆకృష్ణుఁడు, ఉభితః పాతుక సిద్ధసింధోః = రెండువైపులను పడుచుండు నాకాశగంగ కల, అంబురాశేః=సముద్రునియొక్క, అభూతపూర్వాం=మున్నెన్నఁడునుఁ గలిగియుండని, శ్రియం = చక్కఁదనమును, భేజే=పొందెను.

తా. ఇరుపార్శ్వములయందును చామరతూడులలోని తంతువులవలె తెల్లని వింజామరలువీఁచుచుండఁగ నామధ్యమున వేంచేసియున్న శ్రీకృష్ణమూర్తి యిరుప్రక్కలనుండియు గంగా ప్రవాహంబులు వచ్చి పడుచుండఁగా సముద్రుని కెట్టి యపూర్వశోభ గల్గునో యట్టి చక్కఁదనముగలిగి ప్రకాశించెను.

శ. స.—మృణాళిస్య. సూత్రం మృణాలసూత్రం మృణాలసూత్రమివామలం మృణాలసూత్రామలం తత్ మృణాళీసూత్రామలం, అమలం అమలే అమలాని మృణాళీసూత్రామలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అంతరేణ అవ్య. స్థితః, స్థితః స్థితౌ స్థితాః స్థితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చలత్, చలత్ చలతీ చలంతి చలచ్ఛబ్దః త. న. ద్వి. ఏ. చామరయోః, చామరస్య చామరయోః చామరాణాం చామరశబ్దః అ. న. ష. ద్వి. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. భేజే భేజాతే భేజిరే భజసేవాయా మిత్యస్మాత్స కర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. పతతీతి పాతుకా అభితః పాతుకా అభితఃపాతుకా సిద్ధానాం సింధుః సిద్ధసింధుః అభితఃపాతుకాసిద్ధసింధుర్యస్యసః అభితఃపాతుకసిద్ధసింధుః తస్య అభితఃపాతుకసిద్ధసింధోః, సింధోః సింధ్వోః సింధూనాం అభితఃపాతుకసిద్ధసింధుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. పూర్వంభూతా భూతపూర్వా నభూతపూర్వా అభూతపూర్వా తాం అభూతపూర్వాం, అభూతపూర్వాం అభూతపూర్వే అభూతపూర్వాః అభూతపూర్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియౌ శ్రియః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అంబూనాంరాశిః, అంబురాశిః తస్య అంబురాశేః, రాశేః రాశ్యోః రాశీనాం అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ.

అథ చామరధారణ మాహ.—

మృణాళేతి. మృణాళీసూత్రామలంబిసతంతువన్నిర్మలమిత్యుపమా. చలత్ వీజనాదితి భావః. చామరయోర్ద్వయు మంతరేణ స్థితః, చామరద్వయస్య మధ్యే స్థితఇత్యర్థః.

'అంతరాంతరే యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. స హరిః అభితః పాతుకా౽ఉభయతః పాతినీ, సిద్ధసింధు రాకాశగంగా యస్య స తథోక్తః. 'పర్యభిభ్యాం చేతి తసిల్ప్రత్యయః. 'సర్వోభయార్థవర్తమానాభ్యామిష్యత' ఇత్యుభయార్థత్వం. 'సుప్సుపే'తి సమాసః పాతుకేతి. 'లష పతే'త్యాదినా ఉకఞ్ప్రత్యయః. తస్యాంబురాశేః సముద్రస్య న భూతా పూర్వం అభూతపూర్వా, సుప్సుపే'తి సమాసః. తాం శ్రియంభేజే తాదృశీం శ్రియం ప్రాపేత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనా. సా చాంబురాశేః సంభావనామాత్రోక్త్యాఅభితః పాతుకసిద్ధసింధుసంబంధమూలయా అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్త్యా స్యోజ్జీవకసంయోగేన సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః.

అవ. ఇఁక నెనిమిదిశ్లోకములలో నీయన యలంకారము వర్ణించుచు కిరీటము దాల్చుటను గుఱించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. చిత్రాభి రస్యోపరి మౌళిభాజాం భాభి ర్మణీనా మనణీయసీభిః,
అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మరశ్మే ర్గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి. ౪

టి. అస్య = ఈ శ్రీహరియొక్క, ఉపరి=(తల)మీఁది, మౌళిభాజాం = కిరీటమందున్న, మణీనాం=రత్నములయొక్క, అనణీయసీభిః=మిక్కిలి యధికములైన, చిత్రాభిః=నానారంగులుగల, భాభిః=కాంతులచేత, అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మరశ్మేః= పలువిధముల గైరికాదిధాతువులచేఁ గప్పఁబడిన మరకతమణుల కిరణములుగల, గోవర్ధనస్య=గోవర్ధన పర్వతముయొక్క, ఆకృతిః = ఆకారము, అన్వకారి = అనుకరించఁబడెను.

తా. ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క శిరస్సున మణియమకిరీటమలంకరింపఁగనే యందలి చిత్రవిచిత్రము లైనకాంతులు నలుదెసలం గ్రమ్మి మున్నుగోకులపరిత్రాణము కొఱకెత్తి పట్టుకొనఁబడిన పలుదెఱఁగుల ధాతువులతో మిశ్రితములైన మరకతమణికిరణముల నొప్పు గోవర్ధన పర్వతంపుసొంపును నింపుచున్నవి.

శ. స.—చిత్రయా, చిత్రయా చిత్రాభ్యాం చిత్రాభిః చిత్రాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. బ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. ఉపరి అవ్య. మౌళిం భజంతీతి మౌళిభాజః తేషాం మౌళిభాజాం, భాజః భాజోః భాజాం మౌళిభాక్ఛబ్దః జ. పు. ష. బ. భాభిః, భాసా భాభ్యాం భాభిః భాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. బ. మణీనాం, మణేః మణ్యోః మణీనాం మణిశబ్దః ఇ. పు. ష. బ. అణవో౽ల్పభవంతీతి అనణవః అత్యంతం అనణవః అనణీయస్యః తాభిః అనణీయసీభిః, అన

ణీయసాం అనణీయసీభ్యాం అనణీయసీభిః అనణీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. బ. అనే కేచ తేధాతవశ్చ అనేకధాతవః అనేకధాతుభిః ఛురితాః అనేకధాతుచ్ఛురితాః అనేక ధాతుచ్ఛురితాశ్చతే అశ్మానశ్చ అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మానః అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మనాం రశ్మయో యస్యసః అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మరశ్మిః తస్య అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మరశ్మేః, రశ్మేః రశ్మ్యోః రశ్మీనాం అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మరశ్మిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. గోవర్ధనస్య, గోవర్ధనస్య గోవర్ధనయోః గోవర్ధనానాం గోవర్ధనశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఆకృతిః, ఆకృతిః ఆకృతీ ఆకృతయః ఆకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అన్వకారి అన్వకారిషాతాం అన్వకారిషత అనుపూర్వకడుకృఞ్ కరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి భూతేలఙ్ ఆత్మ. ప్ర. పుం. ఏ.

అథాష్టభిరస్య ప్రసాధనవిధిం వర్ణయన్ మకుటధారణమాహ.—

చిత్రాభిరితి. అస్య హరే రుపరి మూర్ధోర్ధ్వదేశే, మౌళిభాజాం మకుటగతానాం మణీనా మనణీయసీభిః చిత్రాభి రనేకవర్ణాభిః, భాభిః ప్రభాభిః కర్త్రీభిః, 'స్యుః ప్రభారుగ్రుచిస్త్విడ్భాభాశ్ఛవిద్యుతిదీప్తయః' ఇత్యమరః. సాంతపక్షే, 'భో భగో అఘో అపూర్వస్యయో' శిత్యనేన రో ర్యకారే తస్య 'హలిసర్వేషా' మితి లోపః. అనేకై ర్ధాతుభిః గైరికాదిభిః, ఛురితానాం రూషితానాం, అశ్మనాం మరకత మణీనాం, రశ్మయో యస్య తస్య, గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి అనుకృతా, తత్సా దృశ్యమభాదిత్యర్థః. ఇంద్రధ్వజమహోత్సవకాలే గోపికాసీతపదార్థస్వీకారా త్కుపితేంద్రప్రేషితపుష్కలావర్తకాదిభిః కృతాతివృష్ట్యా భీత గోకులపరిత్రాణాయ వర్షభయం నివారయితుం గోవర్ధనాద్రిం భుజేనోద్ధృత్య గాః పరిపాలయ దితి కథాచ పూర్ణోపమేయమ్.

అవ. కుండలధారణమును వర్ణించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తస్యోల్లసత్కాంచనకుండలాగ్రప్రత్యుప్తగారుత్మతరత్నభాసా,
అవాప బాల్యోచితనీలకంఠ పింఛావచూడాకలనామివోరః. ౫౫

టీ. తస్య=ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, ఉరః=వక్షస్స్థలము, ఉల్లసత్కాంచన కుండలాగ్రప్రత్యుప్తగారుత్మతరత్నభాసా = మెఱయుచున్న బంగారుకుండలముల కొనలయందు చెక్కఁబడిన మరకతమణుల కాంతిచేత, బాల్యోచితనీలకంఠ పింఛావ చూడాకలనాం=చిన్నతనమునం దభ్యాసపడిన నెమలిపురితోఁ (గట్టఁబడిన) మాలిక యొక్క కూడికను, అవాప=పొందెనో అనునట్లున్నది.

తా. శ్రీకృష్ణుఁడు అలంకరించుకొనిన బంగరు కుండలముల ముందటిభాగమున చెక్కిన మరకతమణుల మెఱయుచున్న కాంతులు

వ్యాపింపఁగా శ్రీకృష్ణుని వక్షస్స్థలము చిన్నతనమం దలవాటుపడిన నెమలిపింఛపుమాలిక వ్రేలాడ నొప్పుచున్నదో యనునట్లున్నది.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. కాంచనస్య కుండలే, కాంచనకుండలే కాంచనకుండలయోః అగ్రే కాంచనకుండలాగ్రే కాంచనకుండలాగ్రయోః ప్రత్యుప్తాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుప్తాని గారుత్మతానీతి రత్నాని గారుత్మతరత్నాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుప్తానిచ గారుత్మతరత్నానిచ కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుప్త గారుత్మతరత్నాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుప్త గారుత్మతరత్నానాం భాః కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుప్తగారుత్మతరత్నభాః ఉల్లసంతీచ సా కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుప్తగారుత్మతరత్నభాశ్చ ఉల్లసత్కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుప్త గారుత్మతరత్నభాః తయాకాం... భాసా, భాసా భాభ్యాం భాభిః ఉల్లసత్కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుప్త గారుత్మతరత్నభాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. అవాప అవాపతుః అవాపుః అవపూర్వక ఆప్ఌవ్యాప్తావిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పుం. ఏ. బాలస్య భావః బాల్యం బాల్యే ఉచితం బాల్యోచితం నీలః కంఠః యస్యసః నీలకంఠః నీలకంఠస్య పింఛం నీలకంఠపింఛం బాల్యోచితంచ తత్ నీలకంఠపింఛంచ బాల్యోచితనీలకంఠపింఛం బాల్యోచితనీలకంఠపింఛమేవ అవచూడా బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడా బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాయాః ఆకలనాబాల్యో...డాకలనా తాం బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనాం, ఆకలనాం ఆకలనే ఆకలనాః బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య. ఉరః, ఉరః ఉరసీ ఉరాంసి ఉరశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

కుండలే చ ధృతే ఇత్యాహ.—

తస్యేతి. తస్య హరేః ఉరః ఉల్లసంత్యా కాంచనకుండలాగ్రయోః ప్రత్యుప్తానాం ఖచితానాం గారుత్మతరత్నానాం మరకతమణీనాం, భాసా దీప్త్యా ఉరసి ప్రసరంత్యేతిభావః. బాల్యం శైశవం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః తత్రోచిత మభ్యస్తం యన్నీలకంఠపింఛం మయూరబర్హం, 'అభ్యస్తేఽప్యుచితం న్యాయ్యమి' తి యాదవః. 'పింఛబర్హే నపుంసక' ఇత్యమరః. తేన నిర్మితావచూడా మాలికా, తస్యాకలనా మామోచన మవమోచన మవాపేవేత్యుత్ప్రేక్షా. తదుక్తం.—'యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపవర్ణితం, ప్రకృతంహి భవే త్ప్రాజ్ఞా స్తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత' ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. తమంగదే మందరకూటకోటి వ్యాఘట్టనోత్తేజనయా మణీనామ్,
బహిష్కృతయుసా దీప్తిభితానకేన చకాసయాంమాసతురుల్లసంతీ. ౬

టీ. తం=ఆ శ్రీకృష్ణుని, మంద...నయా-మందర=మందరపర్వతముయొక్క, కూట=శిఖరములయొక్క, కోటి = అగ్రములయొక్క, వ్యాఘట్టన=రాపిడియను, ఉత్తేజనయా=సానపట్టుటచేత, బహీయసా =అత్యధికమైన, మణీనాం=మాణిక్యముల యొక్క, దీప్తివితానకేన=కాంతిపుంజముచేత, ఉల్లసంతీ=ప్రకాశించుచున్న, అంగదే=భుజకీర్తులు, చకాసయామాసతుః=శోభింపఁజేసినవి.

తా. మున్ను సముద్రమథనకాలమున మందరపర్వత శిఖరాగ్రముల రాపిడియే సానబట్టుగాఁ గాంతి యతిశయించి మెఱయు మాణిక్యంబుల నొప్పారుభుజకీర్తుల ధరించె.

శ. స.—తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అంగదే, అంగదం అంగదే అంగదాని అంగదశబ్దః అ. న. ప్ర. ద్వి. మందరస్య కూటాని మందరకూటాని మం...టానాం కోటయః మంద...టకోటయః మం...టీనాం వ్యాఘట్టనా మంద... టివ్యాఘట్టనా మం...ట్టనైవ ఉత్తేజనా మం...ట్టనోత్తేజనాతయా మంద...జనయా, ఉత్తేజనయా ఉత్తేజనాభ్యాం ఉత్తేజనాభిః మందర...త్తేజనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ తృ. ఏ. మణీనాం, మణేః మణ్యోః మణీనాం మణిశబ్దః ఇ. పు. ష. బ. అత్యంతం బహు బహీయః తేన బహీయసా, బహీయసా బహీయోభ్యాం బహీయోభిః బహీయ శ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. దీప్తీనాం వితానకం దీప్తివితానకం తేన దీప్తివితానకేన, వితానకేన వితానకాభ్యాం వితానకైః వితానకశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. చకాసయా మాస చకాసయామాసతుః చకాసయామాసుః చకాసృదీప్తౌ” ఇత్యస్మాణ్ణిజంతాదను ప్రయుక్తాత్సకర్మకాదసధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ద్వి. ఉల్లసత్, ఉల్లసత్ ఉల్లసంతీ ఉల్లసంతి ఉల్లసచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. ద్వి.

తమితి. తం హరిం, మందరకూటకోటివ్యాఘట్టనం మందరాచలశిఖరాగ్రసంఘర్షణం, సైవ ఉత్తేజనా, శాణోల్లేఖనా, తయా బహీయసా బహుళతరేణ, ‘ప్రియస్థిరే’ త్యాదినా బహుళశబ్దస్య ఇయసుని బహ్వాదేశః. మణీనాం దీప్తివితానకేన ప్రభాపటలేన, ఉల్లసంతీ దీప్యమానే, ‘ఆచ్ఛీనద్యోర్ను మ్’ఇతి వికల్పా న్నుమాగమః. అంగదే కేయూరే,‘కేయూరమంగదంతుల్య’ఇత్యమరః. చకాసయామాసతుఃశోభయాం చక్రతుః, అంగదే ధృతవానిత్యమరః, చకాస్తేర్ణ్యంతా ల్లి ట్యాంప్రత్యయే, ఆస్తే రనుప్రయోగః. అత్రాంగదయోః ప్రాభవీయాంగద భేదేఽప్యభేదోక్తిము త్ప్రేక్ష్య తయోర్మందరకూటకోట్యసంబంధేఽపి సంబంధోక్త్యా ద్వయోరతిశయోక్త్యోస్సంకరః.

శ్లో. నిసర్గరక్తైర్వలయావనద్ధతామ్రాశ్మరశ్మిచ్ఛురితైర్నఖాగ్రైః
వ్యదోద్యతతాద్యాపి సురారివక్షో విక్షోభజాసృక్స్నపితైరివాసౌ.౭

టీ. అసౌ = ఈకృష్ణుఁడు, నిసర్గరక్తైః = స్వభావముచేతనే యెఱ్ఱనైనవియు, వలయావనద్ధతామ్రాశ్మ...తైః - వలయ = కడియములయందు, అవనద్ధ = చెక్కఁబడిన, తామ్రాశ్మ=పద్మరాగమణులయొక్క, రశ్మి=కాంతులచేత, ఛురితైః=పూయఁబడినవియుఁ గనుకనే, అద్యాఽపి=నేఁటివఱకును, సురా...పితైరివ-సురారి=హిరణ్యకశిపునియొక్క, వక్షః=వక్షస్థలముయొక్క, విక్షోభజ=చీల్చుటచేత జనించిన, అసృక్=రక్తముచేత, స్నపితైరివ=తడుపఁబడినవియో అనునట్లున్న, నఖాగ్రైః = గోటికొనలతో, వ్యద్యోతత=ప్రకాశించెను.

తా. స్వతస్సిద్ధముగానే యెఱ్ఱనై చేతి మురుగులయందు చెక్కిన పద్మరాగమణుల కాంతులుగూడ పైఁబర్వఁగా కృష్ణమూర్తి గోటికొనలు హిరణ్యకశిపు వక్షస్థ్సలమును చీల్చినప్పు డంటుకొనిన రక్తము నేఁటి వఱకు నట్లే యున్నదో యనునట్లు ప్రకాశింపుచున్నవి. శ్రీకృష్ణుఁడు కంకణములను ధరించెనని ఫలితార్థము.

శ. స.—నిసర్గేణ రక్తాని నిసర్గరక్తాని తైః నిసర్గరక్తైః, రక్తేణ రక్తాభ్యాం రక్తైః నిసర్గరక్తశబ్దః అ. న. తృ. బ. వలయయోః అవనద్ధాః వలయావనద్ధాః తామ్రాశ్చ తే అశ్మానశ్చ తామ్రాశ్మానః వలయావనద్ధాశ్చతే తామ్రాశ్మానశ్చ వల...శ్మానః వల...శ్మనాం రశ్మయః వల...శ్మయః వల...శ్మిభిః ఛురితాని తైః వల...రితైః, ఛురితేన ఛురితాభ్యాం ఛురితైః వల...రితశబ్దః అ. న. తృ. బ. నఖానాం అగ్రాణి నఖాగ్రాణి తైః నఖాగ్రైః, నఖాగ్రేణ నఖాగ్రాభ్యాం నఖాగ్రైః నఖాగ్రశబ్దః అ. న. తృ బ. వ్యద్యోతత వ్యద్యోతేతాం వ్యద్యోతంత విపూర్వకద్యుతదీప్తా విత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. అద్య అవ్య. అపి అవ్య. సురాణాం అరిః సురారిః సురారేః వక్షః సురారివక్షః సు...క్షసః విక్షోభః సు...భః సు...భేణ జాతం సు...భజం సురా...భజంచ తత్ అసృక్చ సు...సృక్ సు...సృజా స్నపితాని సురా...తాని తైః సు...స్నపితైః, స్నపితేన స్నపితాభ్యాం స్నపితైః సురారివక్షో విక్షోభజాసృక్స్నపితశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఇవ అవ్య. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ.

నిసర్గేతి. అసౌ హరిః, నిసర్గరక్తైస్స్వభావలోహితైః, కించ వలయే కటకే, 'కటకం వలయోఽస్త్రియా మిత్యమరః. తయో రవనద్ధానాం ప్రత్యుప్తానాం, తామ్రాశ్మనాం పద్మరాగాణాం, రశ్మిభిః, ఛురితైః రూషితైః అతఏవాద్యాపి, సురారేర్హిరణ్యకశిపోః వక్షసః విక్షోభేణ విదారణేన, జాతా యా అసృక్తయా, స్నపితైః సిక్తైరివ స్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా. స్నాతే ర్ణ్యంతాత్క్తః. 'అర్తిహ్రీ' త్యాదినా పుగాగమః. [illegible]ంప్రాస్వః.' నఖాగ్రై ర్వ్యద్యోతత కటకే చ ధృతవానిత్యర్థః.

శ్లో. ఉభౌ యది వ్యోమ్ని పృథక్ప్రతేతా
మాకాశగంగాపయసః ప్రవాహౌ,
తేనోపమీయేత తమాలనీల
మాముక్తముక్తాలత మస్య వక్షః. ౮

టీ. తమాలనీలం=తాపింఛపుష్పమువలె నల్లనైనట్టియు, ఆ ముక్తముక్తాలతం=వ్రేలాడుచున్న ముత్యాలసరములు గలిగినట్టియు, అస్య = ఈకృష్ణమూర్తియొక్క, వక్షః=వక్షస్స్థలము, ఆకాశగంగాపయసః = ఆకాశగంగాజలముయొక్క, ఉభౌ= రెండు, ప్రవాహౌ = ప్రవాహములు, వ్యోమ్ని = ఆకాశమందు, పృథక్=ప్రత్యేకముగా, పతేతాంయది=ప్రవహించినయెడల, తేన=దానితో, ఉపమీయేత=పోల్పఁబడును.

తా. కృష్ణుఁడు ధరించుకొనిన ముత్యాలహారములు తాపింఛపుష్పమువలె నల్లనైన యాయనవక్షస్స్థలమున వ్రేలాడుచున్నవి. అవి ఆకాశమున గంగాప్రవాహములు రెండువైపులఁ బాఱుచుండిన దానితో బోల్పఁదగి యున్నది. నిరుపమానముగా నున్నదె యనిభావము.

శ. స.—ఉభౌ ఉభాభ్యాం ఉభయోః అ. పు. ని. ద్వి. ప్ర. ద్వి. యది అవ్య. వ్యోమ్ని, వ్యోమ్ని వ్యోమ్నోః వ్యోమసు వ్యోమన్శబ్దః న. న. స. ఏ. పృథక్ అవ్య. పతేత్ పతేతాం పతేయుః పత్లగతౌ ఇత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి సంభావనాయాం లిఙ్ పర. ప్ర. పుర. ద్వి. ఆకాశేగంగా ఆకాశగంగా ఆకాశగంగాయాః పయః ఆకాశగంగాపయః తస్య ఆకాశగంగాపయసః, పయసః పయసోః పయసాం ఆకాశగంగాపయశ్శబ్దః స. న. ష. ఏ. ప్రవాహౌ, ప్రవాహః ప్రవాహౌ ప్రవాహాః ప్రవాహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. న. తృ. ఏ. ఉపమీయేత ఉపమీయే యాతాం ఉపమీయేరన్ ఉపపూర్వకమాఙ్ మానే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణి విధ్యాదౌలిఙ్ ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ. తమాలమివ నీలం తమాలనీలం, నీలం నీలే నీలాని తమాలనీలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ముక్తానాం లతే ముక్తాలతే ఆముక్తే ముక్తాలతే యస్మిన్ తత్ ఆముక్తముక్తాలతం, ముక్తాలతం ముక్తాలతే ముక్తాలతాని ఆముక్తముక్తాలతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. వక్షః, వక్షః వక్షసీ వక్షాంసి వక్షశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

ఉభావితి. తమాలవన్నీలం, ఆముక్తే ఆసంజితే, ముక్తాలతే మౌక్తికహారౌ, యస్మిన్ తత్, అస్య హరేః, వక్షః, ఆకాశగంగాయాః పయసః, ఉభౌ ప్రవాహౌ,

వ్యోమ్ని పృథక్ప్రతేతాంయది, ప్రవహేతాంచేత్, సంభావనాయాం లిజ్. తేనవ్యోమ్నా. ఉపమీయేతసమీక్రియేత, నాస్యోపమానం కించి త్పశ్యామఇతి భావః. ముక్తాహారం ధృతవానిత్యర్థః. అత్ర వ్యోమ్నః గంగాప్రవాహద్వయాసంబంధేఽపి సంభావనయా సంబంధకథనాదతిశయోక్తిః. తదేతత్, 'పుష్పం ప్రవాళోపహితం యది స్యాది' త్యాద్యుదాహృత్య అలంకారసర్వస్వకారః స్పష్టీచకార.

శ్లో. తేనాంభసాం సారమయః పయోధే ర్దధ్రే మణి ర్దీధితిదీపితాశః,
అంత ర్వసన్ బింబగత స్తదంగే సాక్షా దివాలక్ష్యత యత్ర లోకః.౯

టీ. తేన=ఆకృష్ణునిచేత, దీ...శః-దీధితి=కాంతులచేత, దీపిత=ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, ఆశః=దిక్కులుగల, పయోధేః=సముద్రముయొక్క, అంభసాం=ఉదకములయొక్క, సారమయః=సారమయమైన, మణిః=(కౌస్తుభ) మణి, ధృతః=ధరించఁబడెను, యత్ర=దేనియందు, బింబగతః=ప్రతిబింబించిన, లోకః=(బాహ్య) ప్రపంచము, తదంగే=ఆయనశరీరమందు, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షమగు, అంతర్వసన్నివ=లోపలనున్న ప్రపంచమో యనునట్లు, అలక్ష్యత=కనఁబడెను.

తా. సముద్రపుజలములయొక్క సారభూతమై దిగంతములవఱకును వ్యాపించిన కాంతులతో నొప్పుచు అమృతమథనకాలమునఁ బుట్టిన కౌస్తుభమాణిక్యమును శ్రీహరి తనవక్షస్థలమున నలంకరించుకొనియె. అందు బాహ్యప్రపంచమంతయు ప్రతిఫలించి యాయన కుక్షిలోని ప్రపంచమెల్ల ప్రత్యక్షముగాఁ గాన్పించుచున్నదో యనునట్లు గన్పట్టె.

శ. స.—తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. అంభసాం, అంభసః అంభసోః అంభసాం అంభశ్శబ్దః స. న. ష. బ. సారస్య వికారః సారమయః, సారమయః సారమయౌ సారమయాః సారమయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పయాంసి ధీయంతే అస్మిన్నితి పయోధిః తస్య పయోధేః, పయోధేః పయోధ్యోః పయోధీనాం పయోధిశబ్దః ఇ. పు ష. ఏ. దధ్రే దధ్రాతే దధ్రిరే ధృఞ్ ధారణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. మణిః, మణిః మణీ మణయః మణిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. దీధితిభిః దీపితాః దీధితిదీపితాః దీధితిదీపితాః ఆశాః యేనసః దీధితిదీపితాశః, ఆశః ఆశౌ ఆశాః దీధితిదీపితాశశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అంతర్వసతీత్యంతర్వసన్, వసన్ వసంతౌ వసంతః అంతర్వసచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. బింబంగతః బింబగతః, గతః గతౌ గతాః బింబగతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య అంగంతదంగం

తస్మిఁ తదంగే, తదంగే తదంగయోః తదంగేషు తదంగశబ్దః అ. న. స. ఏ. సాక్షాత్ అవ్య. ఇవ అవ్య. అలక్ష్యత అలక్ష్యేతాం అలక్ష్యంత లక్షదర్శనాంకనయో రిత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణి భూతే లజ్ ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ. యత్ర, త్రలంతమవ్య. లోకః, లోకః లోకౌ లోకాః లోకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

తేనేతి. తేన హరిణా, దీధితిభిః దీపితా ఆశా, యేన సః దిగంతవిశ్రాంత తేజా ఇత్యర్థః. పయోధే రంభసాం, సారస్య సారః స్సారమయో మణిః అమృతమథనే సముద్రోత్థః కౌస్తుభాఖ్య ఇత్యర్థః. దధ్రే ధృతః, ధృఞ్ధారణే కర్మణి లిట్, యత్ర మణౌ బింబ గతః ప్రతిబింబితో లోకః, బాహ్యప్రపంచః, తదంగే తస్యహరేః కుక్షౌ, సాక్షా మ్నాభితోబహిః ప్రత్యక్షేణ లక్ష్యమాణత్వర్థః. అంతఃస్థఇవ అంతస్థో లోకఇవాలక్ష్యత, యత్ర మణౌ ప్రతిబింబితో బాహ్యలోకః తదంగ ఏవ నైర్మల్యా ద్బహిః ప్రతిఫలితః కుక్షిస్థలోకఇవ అలక్ష్యతేత్యుత్ప్రేక్షా.

శ్లో. ముక్తామయం సారసనావలంబి
భాతి స్మ దామాప్రపదీనమస్య,
అంగుష్ఠనిష్ఠ్యూత మివోర్ధ్వముచ్చై
స్త్రిస్రోతస స్సంతతధార మంభః.　　౧౦

టీ. అస్య=ఈకృష్ణునియొక్క, ముక్తామయం=ముత్యములతో నిండినదియు, సారసనావలంబి = మొలనూలునందు వ్రేలాడుచున్నదియు, ఆప్రపదీనం=పాదాగ్రముల నంటుచున్నదియునగు, దామ=ముత్యాలకోవ, అంగుష్ఠనిష్ఠ్యూతం=బొట్టనవ్రేలి చేతవిడువఁబడినదియు, ఊర్ధ్వం=పైకిప్రవహించునదియు, ఉచ్చైః=ఉన్నతమైనదియు నగు, త్రిస్రోతసః=ఆకాశగంగయొక్క, సంతతధారం = అవిచ్ఛిన్నప్రవాహముగల, అంభఇవ=ఉదకమునువలె, భాతిస్మ=ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీహరియొక్క మొలత్రాటినుండు పాదాగ్రములదాక వ్రేలాడునట్లొక మంచిముత్యాలకోవ యలంకరింపఁబడియె నది యాయన బొట్టనవ్రేలియం దుద్భవించి యూర్ధ్వముఖముగాఁ బొలుచున్న యవిచ్ఛిన్నగంగాప్రవాహమో యనునట్లొప్పె.

శ. స.—ముక్తాభిః ప్రకృతం ముక్తామయం, ముక్తామయం ముక్తామయే ముక్తామయాని ముక్తామయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. సారసనే అవలంబతఇతి సారసనావలంబి, అవలంబి అవలంబినీ అవలంబీని సారసనావలంబిశబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. భాతి భాతః భాంతి భాదీప్తా విత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలటి పర. ప్ర.

పురు. ఏ. స్మ. అవ్య. దామ, దామ దామ్నీ దామనీ దామాని దామన్శబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. పాదస్య అగ్రం ప్రపదం ప్రపదపర్యంతం ఆప్రపదం ఆప్రపదం ప్రాప్నోతి ఆప్రపదీనం, ఆప్రపదీనం ఆప్రపదీనే ఆప్రపదీనాని ఆప్రపదీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. అంగుష్ఠేన నిష్ఠ్యూతం అంగుష్ఠనిష్ఠ్యూతం, నిష్ఠ్యూతం నిష్ఠ్యూతే నిష్ఠ్యూతాని అంగుష్ఠనిష్ఠ్యూతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఊర్ధ్వం, ఊర్ధ్వం ఊర్ధ్వే ఊర్ధ్వాని ఊర్ధ్వశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. త్రీణి స్రోతాంసి యస్యాస్సా త్రిస్రోతాః తస్యాః త్రిస్రోతసః, త్రిస్రోతసః త్రిస్రోతసోః త్రిస్రోతసాం త్రిస్రోతశ్శబ్దః స. స్త్రీ. ష. ఏ. సంతతా ధారా యస్య తత్ సంతతధారం, ధారం ధారే ధారాణి సంతతధారశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అంభః, అంభః అంభసీ అంభాంసి అంభశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

ముక్తామయమితి. అస్య హరేః, ముక్తామయం ముక్తాప్రచురం తత్ప్రకృతవచనే మయట్. సారసనే కటిసూత్రే, అవలంబత ఇతి సారసనావలంబి, 'క్లీబే సారసనం చాథ పుంస్కట్యాం శృంఖలం త్రిష్వి' త్యమరః. ఆప్రపదం ప్రాప్నోతీతి ఆప్రపదీనం పాదాగ్రచుంబి, 'ఆప్రపదం ప్రాప్నోతీ'తి ఖప్రత్యయః. దామ ముక్తాసరః, అంగుష్ఠేన నిష్ఠ్యూతం విసృష్టమిత్యర్థః. గౌణార్థత్వా దగ్రామ్యత్వం యథాహ దండీ—'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే' ఇతి. ఊర్ధ్వ మూర్ధ్వప్రవాహా ముచ్చైరున్నతం, త్రిస్రోతసో మందాకిన్యాః, సంతతధార మవిచ్ఛిన్నసంపాత మంభ ఇవ భాతి స్మే త్యుత్ప్రేక్షా.

శ్లో. స ఇంద్రనీలస్థలనీలమూర్తి
రరాజ కర్చూరపిశంగవాసాః,
విసృత్వరై రంబురుహాం రజోభి
ర్యమస్వసు శ్చిత్ర ఇవోదభారః. ౧౧

టీ. ఇంద్రనీల... ర్తిః-ఇంద్రనీలస్థల=ఇంద్రనీలమణి ప్రదేశమువలె, నీల=నల్లనైన, మూర్తిః=శరీరముగలవాఁడును, కర్చూరపిశంగవాసాః-కర్చూర=హరితాళమువలె, పిశంగ=పచ్చనైన, వాసాః=వస్త్రముగలవాఁడునునగు, సః=ఆకృష్ణమూర్తి, విసృత్వరైః=ప్రసరించుచున్న, అంబురుహాం=పద్మములయొక్క, రజోభిః=పరాగములచేత, చిత్రః=చిత్రవర్ణమైన, యమస్వసుః=యమునానదియొక్క, ఉదభారఇవ=జలపూరముంబోలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

తా. ఇంద్రనీలములపోల్కి నల్లనిదేహకాంతుల నొప్పారు గోపాలకృష్ణుండు పచ్చని పట్టుపుట్టములం గట్టుకొని తామరపూవులలోని పుప్పొ

డులు బర్వాటం జిత్రపక్షంబైన యమునానది ప్రవాహంబునుంబోలె జెన్నారె.

శ. స—సః, సౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఇంద్రనీలానాం స్థలం ఇంద్రనీలస్థలం ఇం...లమివ నీలా ఇ...లనీలా ఇ...లామూర్తిః యస్యసః ఇంద్రనీల స్థల నీలమూర్తిః, మూర్తీ మూర్తయః ఇంద్రనీలస్థల నీలమూర్తిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. రరాజ రరాజతుః రేజతుః రరాజుః రేజుః రాజృదీప్తౌ విత్యస్మాదకర్త్ర కాప్త్రాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పుస. ఏ. కర్బూరమివ పిశంగం క...గం-వాసః యస్యసః క...గవాసాః, వాసాః వాసః వాసనః కర్బూరపిశంగవాసశ్శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. విసృత్వరేణ, విసృత్వరేం విసృత్వరాభ్యాం విసృత్వరైః విసృత్వరశబ్దః అ. న. తృ. బ. అంబుని రోహంతీతి అంబురుంహి తేషాం అంబురుహాం, అంబురుహాః అంబు రుహాోః అంబురుహాం అంబురుట్ఛబ్దః హ. న. ష. బ. రజసా, రజసా రజోభ్యాం రజోభిః రజశ్శబ్దః స. న. తృ. బ. యమస్య స్వసా యమస్వసా తస్యాః యమస్వసుః, స్వసుః స్వస్రోః స్వసౄణాం యమస్వసృశబ్దః ఋ. స్త్రీ. ష. ఏ. చిత్రః, చిత్రః చిత్రౌ చిత్రాః చిత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఉదకస్య భారః ఉదభారః, ఉదభారః ఉదభారౌ ఉదభారాః ఉదభారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

సఇతి. ఇంద్రనీలస్థలమివ నీలమూర్తిః శ్యామాంగః, సంహితాయాం 'రో రీ'తి రేఫలోపే. 'ఢ్రలోపేపూర్వస్యదీర్ఘోఽణః'ఇతి దీర్ఘః. కర్బూరం హరితాళమివ పిశం గం వాసో యస్యసః, పీతాంబరఇత్యర్థః, 'హరితాళం తు కర్బూర మి'తి వైజయంతీ. స హరిః విసృత్వరైః విసృమరైః, 'ఇణ్నశజిసర్తిభ్యః' ఇతి క్వరప్. అంబురుహాం అంబుజా నాం, రుహేఃక్విప్. రజోభిః పరాగైః, చిత్రః చిత్రవర్ణః, యమస్వసుః యమునాయాః ఉదకస్య భారః పూరః ఉదభారః సఇవ, రరాజ బభాసే, 'మంథౌదనే' త్యాదినా వికల్పా దుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః.

శ్లో. ప్రసాధితస్యాస్య మధుద్విషోఽభూ
దన్యైవ లక్ష్మీ రితి యుక్త మేతత్,
వపుష్య శేషే ఽఖిలలోకకాంతా
సానన్యకాంతా హ్యుదసీతరా తు. ౧౩

టి. ప్రసాధితస్య=అలంకరింపఁబడిన, అస్య=ఈ, మధుద్విషః=కృష్ణమూర్తికి, అన్యైవ=సాటిలేని (వేఱొక్క తెయగు,), లక్ష్మీః=కాంతి (లక్ష్మీదేవి), అభూత్= అయ్యెను. ఇతి=ఇట్లు, ఏతత్=ఇది, యుక్తం=యుక్తమైనది, హి=ఏలయన, సా=

ఆ యలంకారమువల్లఁగలిగిన లక్ష్మి, అశేషే=సమస్తమైన, వపుషి=శరీరమందును, వసతి=ఉన్నది, అఖిలలోక=సమస్తలోకమునకును, కాంతాచ=ప్రియమైనదియును, ఇతరాతు = నిత్యలక్ష్మి, అనన్యకాంతా=అన్యులకు ప్రియురాలుగానిదై (ఆయనకు మాత్రమే కాంతయై), ఉరసి=వక్షస్థ్సలమందు మాత్రమే నివసించియున్నది.

తా. పైఁజెప్పిన యలంకరింపువలన శ్రీకృష్ణునికొక యపూర్వమైన లక్ష్మి (చక్కఁదనము) యావిర్భవించినది. ఆయ్యది సర్వాంగములయందును నుండి యెల్లలోకులకుం గాంత (మనోహరము)యై యొప్పారుచుండె. నింతకుముందును నిత్యముగానుండు లక్ష్మిమాత్రము వక్షస్థ్సలమునందే నివసించియుండి అన్యకాంత (పరభార్య) గాక యాయనకు మాత్రమే ప్రియురాలుగా నొప్పుచున్నది. ఈయలంకరింపువలన మిక్కిలి యెక్కువ చక్కఁదనము వచ్చినదియని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రసాధితస్య, ప్రసాధితస్య ప్రసాధితయోః ప్రసాధితానాం ప్రసాధితశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. మధుం ద్వేష్టీతి మధుద్విట్ తస్య మధుద్విషః, మధుద్విషః మధుద్విషోః మధుద్విషాం మధుద్విట్ఛబ్దః ష. పు. ష. ఏ. అభూత్ అభూతాం అభూవన్ భూసత్తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లుఙ్. పర. ప్ర. పురు. ఏ. అన్యా, అన్యా అన్యే అన్యాః అన్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. లక్ష్మీః, లక్ష్మీః లక్ష్మ్యౌ లక్ష్మ్యః. లక్ష్మీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. యుక్తం, యుక్తం యుక్తే యుక్తాని యుక్తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఏతత్, ఏతత్ ఏతే ఏతాని ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. వపుషి, వపుషి వపుషోః వపుష్షు వపుశ్శబ్దః ష. న. స. ఏ. అశేషే, అశేషే అశేషయోః అశేషేషు అశేషశబ్దః అ. న. స. ఏ. అఖిలశ్చాసౌ లోకశ్చ అఖిలలోకః అఖిలలోకస్య కాంతా అఖిలలోకకాంతా, కాంతా కాంతే కాంతాః అఖిలలోకకాంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సా. సా తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అన్యస్య కాంతా అన్యకాంతా అన్యకాంతా న భవతీత్యనన్యకాంతా, కాంతా కాంతే కాంతాః అనన్యకాంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హి. అవ్య. ఉరసి, ఉరసి ఉరసోః ఉరస్సు ఉరశ్శబ్దః స. న. స. ఏ. ఇతరా, ఇతరా ఇతరే ఇతరాః ఇతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. తు. అవ్య.

ప్రసాధితస్యేతి. ప్రసాధితస్య అలంకృతస్య, అస్య మధుద్విషో హరేః, అన్యా [illegible]దృశీ విభిన్నాచ, 'అన్యావిభిన్నాసదృశా వి'తి వైజయంతీ. లక్ష్మీః శోభా

పద్మాచ, 'శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ శ్శ్రీరపి కథ్యతే' ఇతి విశ్వః. అభూదిత్యేత ద్వ్యక్తం, కుతః హి యస్మాత్, సాప్రసాధనరూపాలక్ష్మీః, అశేషే వపుషి వసతీతి శేషః, కించ అఖిలలోకస్య కాంతా ప్రియాచ, ఇతరా నిత్యాతు, అన్యస్య కాంతా ప్రియా న భవతీత్యనన్యకాంతా, కింతు తస్యైవేత్యర్థః. ఉరసి, ఉరస్యేవ వసతీత్యర్థః. అత్ర హరేః ప్రసాధనా వసాధారణీ శోభా సంజాతేతి వాక్యార్థః. అత్ర లక్ష్మీశబ్దేన శ్లేషమహిమ్నా వాచ్యాయాః శోభాయాః ప్రతీయమానయా శ్రీదేవ్యాసహాభేదాధ్యవసాయాదియ మన్యైవ లక్ష్మీ రిత్యభేదే భేదరూపాతిశయోక్తిః.

అవ. ఇఁక నీసర్గము నే మఱియొక ప్రకారముగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. కవాటవిస్తీర్ణమనోరమోరస్స్థలస్థితశ్రీలలనస్య తస్య,
ఆనందితాశేషజనా బభూవ సర్వాంగసంగిన్యపరైవ లక్ష్మీః. ౧౩

టీక. కవా...నస్య-కవాట=తలుపువలె, విస్తీర్ణ=విశాలమైన, మనోరమ=సుందరమైన, ఉరస్స్థల=వక్షస్స్థలమందు, స్థిత=ఉన్న, శ్రీ=లక్ష్మీయును, లలనస్య=కాంతగల, తస్య=ఆ కృష్ణమూర్తికి, ఆనందితాశేషజనా-ఆనందిత=సంతోషింపఁబడిన, అశేష జనా=ఎల్లజనములు గలిగినట్టియు, సర్వాంగసంగినీ=శరీరము నంతటను సంబంధించి నట్టిదియు, (గనుకనే) అపరైవ=అసాధారణమైన (శ్రీదేవిగాక మఱియొక), లక్ష్మీః= శోభ (లక్ష్మీదేవి), బభూవ=అయ్యెను.

తా. విశాలమై సుందరమైన వక్షస్స్థలమునందు లక్ష్మీదేవిని కూర్చుండఁ బెట్టుకొనిన యాకృష్ణమూర్తికిఁ బైఁజెప్పినయలంకారము లచే నెల్ల లోకములకుం జూడనింపై సర్వాంగములయందును బొల్పారుచున్న యసాధారణ లక్ష్మి (ఎక్కుడుచక్కదనము) యంకురించెను.

శ. స.— కవాటమివ విస్తీర్ణం కవాటవిస్తీర్ణం ఉరసః స్థలం ఉరస్స్థలం మనోరమంచ తత్ ఉరస్స్థలంచ మనోరమోరస్స్థలం కవాటవిస్తీర్ణంచ తత్ మనోరమోరస్స్థలంచ కవా...స్థలం క...శే స్థితాక...లస్థితా శ్రీరితిలలనా శ్రీలలనా కవా...స్థితా శ్రీలలనా యస్యసః కవాట...లనః తస్య కవా...లనస్య, లలనస్య లలనయోః లలనానాం కవాటవిస్తీర్ణ మనోరమోరస్స్థలస్థిత శ్రీలలనశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అశేషశ్చాసౌ జనశ్చ అశేషజనః ఆనందితః అశేషజనః యయాసా ఆనందితాశేషజనా, జనా జనే జనాః ఆనందితాశేషజనా శబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయా మిత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సర్వంచతత్ అంగంచ సర్వాంగం సర్వాంగే సజ్జతీతి సర్వాంగసంగినీ, సంగినీ సంగిన్యౌ సంగిన్యః సర్వాంగసంగినీశబ్దః

ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపరా, అపరా అపరే అపరాః అపరాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. లక్ష్మీః, లక్ష్మీః లక్ష్మ్యౌ లక్ష్మ్యః లక్ష్మీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అ థైన మే వార్థం భంగ్యంతరే ణాహ.—

కవాటేతి. కవాటవ ద్విస్తీర్ణే, మనోరమే సుందరే చ, ఉరస్థ్సలే స్థితా శ్రీ రితి లలనా కాంతా, యస్య తస్య తథో క్తస్య హరేః,ఆనందితా శేషజనాసర్వాంగసంగినీ, అతఏవ అపరైవ సాధారణ్యేవ శ్రీ దేవ్యాః అన్యైవ చ లక్ష్మీః, శోభా రమాచ బభూవ, స ఏవాలంకారః. ప్రాయేణైకార్థక మ ప్యనేకం శ్లోకం ఉక్తివిశేషలోభాత్ లిఖంతి కవయః, యథా నైషధే ఆదావేవ నిపీయేత్యాదిశ్లోకద్వయం తథా స్వకేళి దేశ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం చేత్యాది ద్రష్టవ్యమ్.

అవ. ఇంక దేవిసమేతముగనే యాతని ప్రయాణమని సూచించుచుఁ దైయలంకరింపునకుఁ బ్రయోజనమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. దైత్యాధిపప్రాణముషాం నఖానా
మువేయుషాం భూషణతాం క్షతేన,
ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ దధానా
స్తనౌ తరుణ్యః పరివవ్రు రేనమ్. ౧౪

టీ. భూషణతాం=అలంకారత్వమును, ఉపేయుషాం=పొందిన, దై...షాం-దైత్యాధిప=హిరణ్యకశిపుయొక్క, ప్రాణముషాం=ప్రాణములనపహరించిన(పోఁగొట్టిన), నఖానాం=గోళ్లయొక్క, క్షతేన=గీఱుడుచేత, ప్రకాశ...ణౌ - ప్రకాశ=స్ఫుటపడిన, కార్కశ్య=కాఠిన్యమను, గుణౌ=గుణముగలిగిన, స్తనౌ=కుచములను, దధానాః=ధరించుచున్న, తరుణ్యః=జవరాండ్రు, ఏనం=ఈకృష్ణుని, పరివవ్రుః=చుట్టువారుకొనిరి.

తా. నరసింహావతారమునందు పొట్టచీల్చి హిరణ్యకశిపుని ప్రాణములు దీసినవియు నిప్పుడాయుధములుగఁ గాక భూషణముగా నున్నవియునగు తన గోటిగిల్లుల నొప్పుటచే వ్యక్తపఱచుచున్న కాఠిన్యముగల స్తనములుగలిగిన జవరాండ్రు కృష్ణునిచుట్టుకొని వెంట బయలు వెడలిరి.

శ. స.—దైత్యానాం అధిపః దైత్యాధిపః దై...పస్య ప్రాణాః దై...పప్రాణాః దై...ణాన్ ముష్ణంతీతి దైత్యా...ణముషః తేషాందై...షాం, ముషః ముషౌ ముషః ముషాం దైత్యాధిపప్రాణముట్ఛబ్దః మ. పు. ష. బ. నఖానాం, నఖస్య నఖయోః నఖానాం నఖశబ్దః అ. పు. ష. బ. ఉపేయుషాం, ఉపేయుషః ఉపేయుషోః ఉపే

యుషాం ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. పు. ష. బ. భూషణస్య భావః భూషణతా తాం భూషణతాం, భూషణతాం భూషణతే భూషణతాః భూషణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. క్షతేన, క్షతేన క్షతాభ్యాం క్షతైః క్షతశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. కార్కశ్యమేవ గుణః కార్కశ్యగుణః ప్రకాశః కార్కశ్యగుణః యయోస్తౌ ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ, గుణః గుణౌ గుణాః ప్రకాశకార్కశ్యగుణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. దధానాః, దధానా దధానే దధానాః దధానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. స్తనం, స్తనం స్తనౌ స్తనాన్ స్తనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. తరుణ్యాః, తరుణీ తరుణ్యౌ తరుణ్యః తరుణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. పరివవార పరివవ్రతుః పరివవ్రుః పరిపూర్వక వృఞ్ వరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. ఏనం, ఏనం ఏనౌ ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ.

అథ దేవీసహచరస్యైవాస్య యాత్రేతి సూచయన్ ప్రసాధనవిధేః ఫలమాహ.—

దైత్యాధిపేతి. భూషణతా ముపేయుషాం, న తు ప్రహారతా మితి భావః. దైత్యాధిపస్య హిరణ్యకశిపోః, ప్రాణముషాం ప్రాణాపహారిణాం, వజ్రాదపి కఠోరాణామిత్యర్థః. నఖానాం క్షతేన వ్రణేన, ప్రకాశో వ్యక్తః, కార్కశ్యమేవ గుణో యయో స్తౌ స్తనౌ; స్తనా నిత్యర్థః. జాతా వేకవచనే ప్రాప్తే భూయసా స్తనాదిషు జాతే ర్ద్విత్వావేశితత్వాత్ ద్వివచనం యథాహ వామనః—'స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణే'తి దధానా స్తరుణ్యో యువతయః, 'వయసి ప్రథమ' ఇతి జీప్. ఏనం హరిం పరివవ్రుః, అత్ర హరినఖానాం నరహరినఖై ర్భేదేఽప్యభేదోక్త్యా స్తనయోశ్చ తాదృక్కార్కశ్యాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్త్యా చాతిశయోక్తిః. తయోశ్చ సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

శ్లో. ఆకృష్టతే వోర్ధ్వ మతిక్రశీయా
నత్యున్నతత్వా త్కుచమండలేన,
ననామ మధ్యోఽతిగురుత్వభాజా
నితాంతమాక్రాంత ఇవాంగనానామ్. ౧౫

టీ. అత్యున్నతత్వాత్=మిక్కిలి యున్నతమగుటవలన, ఊర్ధ్వం=మీఁదికి, ఆకృష్ట తేవ=లేవనెత్తుచున్నయట్లున్న, అతిగురుత్వభాజా=మిక్కిలి వృద్ధియగుటను (మిక్కిలి బరువగుటను) పొందిన, అంగనానాం=స్త్రీలయొక్క, కుచమండలేన=స్తనమండలము చేత, అతిక్రశీయాన్=మిక్కిలిసూక్ష్మమయిన (మిగులచిక్కిన), మధ్యః=నడుము, నితాంతం = మిక్కిలి, ఆక్రాంతఇవ = పీడింపఁబడినదియుంబోలె, ననామ = వంగెను (నమస్కరించెను).

తా. మిక్కిలి యభివృద్ధిగలవాఁడై యున్నతుండగు విజిగీషుని రాయిడులచేత స్రుక్కి బక్కచిక్కి యున్నవాఁడు నమ్రుఁడగువిధమున, మిక్కిలి బరువై యున్నతములగుటంబట్టి యెక్కలాగుచున్నవియో యనునట్లున్న పాలిండ్లచేఁ బీడింపఁబడినదియో యనునట్లు సూక్ష్మమైన నడుము నమ్రమగుచున్నది. ఎత్తైన పెద్దపెద్ద స్తనములును సన్ననినడుము నుంగలవారని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఆకర్షతా, ఆకర్షతా ఆకర్షద్భ్యాం ఆకర్షద్భిః ఆకర్షచ్ఛబ్దః త. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. ఊర్ధ్వం, ఊర్ధ్వం ఊర్ధ్వే ఊర్ధ్వాన్ ఊర్ధ్వశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అత్యంతంకృశః క్రశీయాన్ అత్యంతం క్రశీయాన్ అతిక్రశీయాన్, అతిక్రశీయాన్ అతిక్రశీయాంసౌ అతిక్రశీయాంసః అతిక్రశీయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతం ఉన్నతః అత్యున్నతః అత్యున్నతస్య భావః అత్యున్నతత్వం తస్మాత్ అత్యున్నతత్వాత్, అత్యున్నతత్వాత్ అత్యున్నతత్వాభ్యాం అత్యున్నతత్వేభ్యః అత్యున్నతత్వశబ్దః అ. న. ప. ఏ. కుచానాం మండలం కుచమండలం తేన కుచమండలేన, మండలేన మండలాభ్యాం మండలైః కుచమండలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ననామ నేమతుః నేముః ణమప్రహ్వత్వేశబ్దే ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి లిటి పర. ప్ర. పు. ఏ. మధ్యః, మధ్యః మధ్యౌ మధ్యాః మధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. గురోర్భావః గురుత్వం అత్యంతం గురుత్వం అతిగురుత్వం అతిగురుత్వం భజతీతి అతిగురుత్వభాక్ తేన అతిగురుత్వభాజా, భాజా భాగ్భ్యాం భాగ్భిః అతిగురుత్వభాక్ఛబ్దః జ. న. తృ. ఏ. నితాంతం అవ్య. ఆక్రాంతః, ఆక్రాంతః ఆక్రాంతౌ ఆక్రాంతాః ఆక్రాంతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అంగనాయాః అంగనయోః అంగనానాం అంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ.

ఆకర్షతేతి. అత్యున్నతత్వాద్ధేతోః ఊర్ధ్వ మాకర్షతేవ నమంతం మధ్యమున్నయతీవ స్థితే సేత్యుత్ప్రేక్షా, అతిగురుత్వ మతి ప్రవృద్ధత్వ మతిభరత్వం చ, భజతీతి తద్భాక్, భజోణ్విః. తేన అంగనానాం కుచమండలేన, అతిక్రశీయా నత్యంతకృశతరః, తనీయాన్ క్షీణశ్చ, 'రభుతో హలాదే ర్లఘూ ఋతి' రేఫాదేశః. మధ్యో నితాంత మాక్రాంతః పీడితఇవ, ననామ నతః ప్రణతశ్చ, అత్ర కుచమండలవిశేషణసామ్యాదరివిజిగీషు రాజప్రతీతే స్సమాసోక్తిః, తయోచ వాచ్యయోః ప్రతీయమానాభేదేన ఆక్రమణక్రియా కర్మకర్తృభావం సంభావయంత్యానుప్రాణితేయం నమనక్రమణహేతుకత్వోత్ప్రేక్షే త్యనయో స్సంకరః. ఉత్ప్రేక్షయో స్తు నైరపేక్ష్యాత్ సంసృష్టి రేవేతి వివేకః.

శ్లో. యాం యాం ప్రియః ప్రైక్షత కాతరాక్షీ
సా సా హ్రియా నమ్రముఖీ బభూవ,
నిశ్శంక మన్యాస్సమ మాహితేర్ష్యా
స్తత్రాంతరే జఘ్నురముం కటాక్షైః. ౧౬

టి. ప్రియః = వల్లభుఁడైనకృష్ణుఁడు, యాంయాం = ఏయేస్త్రీని, ప్రైక్షత = చూచెనో, సాసా=ఆయాస్త్రీ, కాతరాక్షీ=భయపడు (చలించు) చున్నకన్నులుగలదియై, హ్రియా= సిగ్గుచేత, నమ్రముఖీ=వంచినముఖముగలదిగా, బభూవ=అయ్యెను. అన్యాః=ఇతర (అట్లుచూడఁబడని) స్త్రీలు, ఆహితేర్ష్యాః = జేయఁబడినయసూయగలవారై, తత్రాంతరే=ఆ (చూచెడు) సమయమున, నిశ్శంకం = నిర్భయముగా, సమం= ఒక్కమాఱు, కటాక్షైః=కడకన్నులచేత, అముం=ఈకృష్ణుని, జఘ్నుః=కొట్టిరి.

తా. ఆస్త్రీలలోఁగృష్ణుఁ డెవ్వరెవ్వరినటకిం పులకించి చూచెనో వాళ్లు సాధ్వసంబుకన్నుల మిఱుమిట్లు గొలుపలజ్జించి ముఖములవంచుకంతసంచిరి. తక్కుంగలజనరాం ప్రవరయొప్పక తమ్ముంజూడఁడయ్యెనని యాతఁణంబ యొక్కమాఱు నిశ్శంకంబుగా నాతనిపైఁ దీవ్రకటాక్షంబులం జొనిపిరి.

శ. స.—యాం, యాం యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రియః, ప్రియౌ ప్రియాః ప్రియాః ప్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రైక్షత ప్రైక్షేతాం ప్రైక్షంత ప్రపూర్వక ఈక్షదర్శన ఇత్యస్మాత్కర్మ కాత్కర్తరి భూతేలఙ్ ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ. కాతరే అక్షిణీ యస్యాస్సా కాతరాక్షీ, అక్షీ అక్ష్యౌ అక్ష్యః కాతరాక్షీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సా, సా తే తాః తచ్ఛబ్దః ఒ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హ్రియా, హ్రియా హ్రీభ్యాం హ్రీభిః హ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. నమ్రం ముఖం యస్యాస్సానమ్రముఖీ, ముఖీ ముఖ్యౌ ముఖ్యః నమ్రముఖీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పుర. ఏ. నిర్గతా శంకా యస్మిన్కర్మణి తద్యథాతథానిశ్శంకం క్రియావిశేషణమవ్య. అన్యాః, అన్యా అన్యే అన్యాః అన్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సమం అవ్య. ఆహితా ఈర్ష్యా యాభిస్తాః ఆహితేర్ష్యాః, ఈర్ష్యా ఈర్ష్యే ఈర్ష్యాః ఆహితేర్ష్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. తత్ర అవ్య. అంతరే, అంతరే అంతరయోః అంతరేషు అంతరశబ్దః అ. న. స. ఏ. జఘాన జఘ్నతుః జఘ్నుః హనహింసాగత్యోరిత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పుర. బ. అముం, అముం అమూ అమూన్ [illegible]

శ్శబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. కటాక్షైః, కటాక్షేణ కటాక్షాభ్యాం కటాక్షైః కటాక్షశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

యాంయామితి. ప్రియో హరిః, యాం యాం అంగనాం, 'నిత్యవీప్సయో రి'తి వీప్సాయాం ద్విర్భావః. ఏకపదం చైతత్. ప్రైక్షత, సా సా పూర్వవద్ద్విర్భావః. కాతరాక్షీ సాధ్వసా చ్చకితలోచనా సతీ, హ్రియా నమ్రముఖీ బభూవ, ఏతేన కార్యద్వారా లజ్జాసాధ్వసభావోదయ ఉక్తః. అన్యాసామీర్ష్యాభావోదయ మాహ—అన్యాః అప్రేక్షితాంగనాః, ఆహితేర్ష్యాః కృతాక్షమాస్సత్యః, 'పరోత్కర్షాక్షమేర్ష్యా స్యా ది'తి లక్షణాత్. తత్రాంతరే తస్మిన్నిరీక్షణావసరే, 'క్లీబే ఽన్తరంచావకాశే తాదర్థ్యేఽవసరేఽవధావి'తి వైజయంతీ. నిశ్శంకం తదనిరీక్షణాదేవ విస్రబ్ధం. సమం యుగప త్కటాక్షైః, అముం హరిం, జఘ్నుః, ప్రజహ్రుః, సరోష మద్రాక్షురిత్యర్థః.

అవ. ఇంక నీయన కస్త్రసాన్నిధ్యమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తస్యాతసీసూనసమానభాసో
భ్రామ్యన్మయూఖావళిమండలేన,
చక్రేణ రేజే యమునాజలౌఘః
స్ఫురన్మహావర్త ఇవైకబాహుః. ౧౭

టీ. అత...సః-అతసీసూన=నల్ల యగిసిపూవులతో, సమాన=సరియగు, భాసః=కాంతిగల, తస్య=అకృష్ణమూర్తియొక్క, ఏకబాహుః=ఒకభుజము, భ్రామ్య...లేన-భ్రామ్యత్=చుట్టును ఆవరించుచున్న, మయూఖావళి=కిరణమాలికలయొక్క, మండలేన సమూహముగల, చక్రేణ = సుదర్శనముచేత, స్ఫురన్మహావర్తః-స్ఫురత్=ప్రకాశించుచున్న, మహావర్తః=పెద్దసుడికలిగిన, యమునాజలౌఘఇవ=యమునానది ప్రవాహముంబోలె, రేజే=ప్రకాశించెను.

తా. నల్లని యగిసిపూవులుంబోలె నిగనిగలాడు మైచాయనొప్పుకృష్ణుం డొకబాహువున చుట్టును మిలమిలమని మెఱయు మెఱుంగులతోఁగూడిన చక్రాయుధమును ధరియించె. ఆబాహువు సుడిదిరుగుచున్న యమునానదిప్రవాహమట్లు ప్రకాశించెను.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అతస్యాః సూనం అతసీసూనం అ... నేన సమానా అతసీసూనసమానా అ... నా భాః యస్య స అ...భాః తస్య అ...భాసః, భాసః భాసోః భాసామ్ అతసీసూనసమానభాశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. మయూఖానాం ఆవళియః మయూఖావళయః మయూఖా

వళీనాం మండలం మయూఖావళిమండలం భ్రామ్య...లం యస్య తత్ భ్రామ్య...లంతేన భ్రా... లేన,మండలేన మండలాభ్యాం మండలైః భ్రామ్యన్మయూఖావళి మండలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. చక్రేణ, చక్రేణ చక్రాభ్యాం చక్రైః చక్రశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. రేజే రేజాతే రేజిరే రాజృదీప్తౌ ఇత్యస్మాదకర్తృకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ. యమునాయాః జలం యమునాజలం యమునాజలస్య ఓఘః యమునా జలౌఘః, ఓఘః ఓఘౌ ఓఘాః యమునాజలౌఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మహాంశ్చాసావావర్తశ్చ మహావర్తః స్ఫురన్ మహావర్తః యస్మిన్ సః స్ఫురన్మహావర్తః, ఆవర్తః ఆవర్తౌ ఆవర్తాః స్ఫురన్మహావర్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఏకశ్చాసౌ బాహుశ్చ ఏకబాహుః, బాహుః బాహూ బాహవః ఏకబాహుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ.

అథాస్య పంచభిః దివ్యాస్త్రసన్నిధాన మాహ.—

తస్యేతి. అతసీసూనేన క్షుమాకుసుమేన, సమానభాసః తుల్యకాంతేః, స్నిగ్ధశ్యామస్యేత్యర్థః 'అతసీస్యాదుమాక్షుమే' త్యమరః. తస్య హరేః ఏకబాహుః, భ్రామ్యదావర్తమానం మయూఖావళీనాం మండలం చక్రవాళం యస్య తేన, చక్రేణ సుదర్శనేన, స్ఫురన్మహానావర్తో భ్రమో యస్యసః, 'స్యాదావర్తోఽంభసాంభ్రమః' ఇత్యమరః. యమునాజలానామోఘః పూరఇవ రేజే చక్రం దధావిత్యర్థః.

శ్లో. విరోధినాం విగ్రహభేదదక్షా
మూర్తేవ శక్తిః క్వచిదస్ఖలన్తీ,
నిత్యం హరేస్సన్నిహితా నికామం
కౌమోదకీ మోదయతిస్మచేతః. ౧౯

టీ. విరోధినాం = శత్రువులయొక్క, విగ్రహభేద = శరీరములుపగులగొట్టుట యందు, దక్షా=సమర్థమైనదియు, క్వచిత్ = ఎక్కడను, అస్ఖలంతీ = చలించనిదియు, నిత్యం = ఎల్లప్పుడును, సన్నిహితా = దగ్గఱయుండునదియు (కనుకనే), మూర్తా=మూర్తిమత్తైన, శక్తిరివ=సామర్థ్యమో అనునట్లున్న, కౌమోదకీ=గద, తస్య=అక్కృష్ణుని యొక్క, చేతః=చిత్తమును, నికామం=అత్యంతమును, మోదయతిస్మ=ఆనందపఱచెను.

తా. శత్రుదేహములను గ్గునేయఁజాలి యెయ్యెడను జ్యాతిలేక యెల్లప్పుడు నెడబాయక మూర్తిమత్తైన స్వకీయసామర్థ్యమో యనునట్లు సన్నిహితమై గద (కౌమోదకి) యాశ్రీకృష్ణునిచిత్తము నానందపఱచెను. అనఁగా కౌమోదకియనుగదఁ దాల్చెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—విరోధః ఏషామస్తీతి విరోధినః తేషాం విరోధినాం, విరోధినః విరోధినోః విరోధినాం విరోధిన్శబ్దః న పు. ష. బ. విగ్రహాణాం భేదః విగ్రహభేదః

విగ్రహభేదే దక్షా విగ్రహభేదదక్షా, దక్షా దక్షే దక్షాః విగ్రహభేదదక్షాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. మూర్తా, మూర్తా మూర్తే మూర్తాః మూర్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. శక్తిః, శక్తిః శక్తీ శక్తయః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. క్వచిత్ అవ్య. నస్ఖలంతీ అస్ఖలంతీ, అస్ఖలంతీ అస్ఖలంత్యౌ అస్ఖలంత్యః అస్ఖలంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. నిత్యం క్రి-అవ్య. హరేః, హరేః హర్యోః హరీణాం హరిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. సన్నిహితా, సన్నిహితా సన్నిహితే సన్నిహితాః సన్నిహితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. నికామం అవ్య. కౌమోదకీ, కౌమోదకీ కౌమోదక్యౌ కౌమోదక్యః కౌమోదకీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. మోదయతి మోదయతః మోదయంతి ముదహర్షే ఇత్యస్మాణ్ణిజంతాద్ధాతోః స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. స్మ అవ్య. చేతః, చేతః చేతసీ చేతాంసి చేతశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

విరోధినామితి. విరోధినాం వైరిణాం, విగ్రహభేదే శరీరవిదారణే, దక్షా "శరీరం వర్ష్మవిగ్రహ" ఇత్యమరః. క్వచిత్ క్వాప్యస్ఖలంతీ సర్వత్రాప్రతిహతప్రవృతిరిత్యర్థః. నిత్యం సన్నిహితా అనపాయినీ, అతఏవ మూర్తా మూర్తిమతీ, శక్తిః సామర్థ్యమివ, స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా - కౌమోదకీ గదా, తస్య హరేః, చేతః నికామం మోదయతిస్మ, స్వసన్నిధానేనేతి భావః.

శ్లో. న కేవలం య స్స్వతయా మురారే
రనన్యసాధారణతాం దధానః,
అత్యర్థ ముద్వేజయితా పరేషాం
నామ్నాపి తస్యైవ స నందకోఽభూత్. ౧౯

టీ. అనన్యసాధారణతాం=ఇతరులకుసహాసముకాకపోవుటను, దధానః=ధరించుచున్నది (యయ్యును), యః = ఏనందకము, స్వతయా కేవలం = తనదియగుటచేత మాత్రమే, మురారేః=కృష్ణునిసంబంధమైననందకము, న=కాదు, (కింతు=ఇఁకేమన) పరేషాం=శత్రులకు, అత్యర్థం = మిక్కిలి, ఉద్వేజయితా = భయమునుగలుగఁజేయుచున్నదై, (కనుకనే) నామ్నాఽపి= పేరుచేతనుంగూడ (సంతోషపఱచుటచేఁగూడ), తస్యైవ = ఆయన సంబంధమైనదియేదో, సః=అ, నందకః = నందకమనుఖడ్గము, అభూత్ = (సన్నిహితము) అయ్యెను.

తా. నందకమను ఖడ్గము సర్వసాధారణముకాదు. శ్రీకృష్ణునికి మాత్రమే తగియున్నది. ఇట్లగుట నది గజాశ్వాదులవలె స్వాంతమయి నంతమాత్రముచేతనే యాతనినందకముకాలేదు. పరుల (శత్రుల) నందఱను

భయపఱచునదియై యాతని సంతోషపఱచుటచేతను గూడ నాతని నందకమే (ఆహ్లాదకరము) ఐయ్యెను. అట్టి నందకంబను ఖడ్గంబు సన్నిహితముగాఁగాఁ గృష్ణుఁడు ధరించె నని తాత్పర్యము.

శ. స.— న అవ్య. కేవలం అవ్య. యః, యః యౌ యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర.ఏ.స్వస్య భావః స్వతా తయా స్వతయా,స్వతయా స్వతాభ్యాం స్వతాభిః స్వతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మురస్య అరిః మురారిః తస్యమురారేః, మురారేః మురార్యోః మురారీణాం మురారిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. అన్యస్య సాధారణః అన్యసాధారణః న అన్యసాధారణః అనన్యసాధారణః అనన్యసాధారణస్య భావః అనన్యసాధారణతా తాం అనన్యసాధారణతాం, సాధారణతాం సాధారణతే సాధారణతాః అనన్యసాధారణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దధానః, దధానః దధానౌ దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అత్యర్థం అవ్య. ఉద్వేజయితా, ఉద్వేజయితా ఉద్వేజయితారౌ ఉద్వేజయితారః ఉద్వేజయితృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. ప, పరేషాం పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః అ. పు. ష. బ. నామ్నా నామభ్యాం నామభిః నామన్శబ్దః న. న. తృ. ఏ. అపి అవ్య. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అవ్య. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. నందయతీతి నందకః, నందకః నందకౌ నందకాః నందకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అభూత్ అభూతాం అభూవన్ భూసత్తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలజ్ పర. ప్ర. పురు. ఏ.

నేతి. అన్యస్యసాధారణ స్సమో న భవతీత్యనన్యసాధారణః తస్య భావస్తత్తా తాం దధానః, తథాపి యో నందకః స్వతయా కేవలం గజాశ్వాదివదసాధారణస్వత్త్వేనైవ మురారే ర్నందకోన, మురారిసమ్బంధీ న, కింతు పరేషాం శత్రూణాం, అత్యర్థ ముద్వేజయితా భీషయితా సన్, అతఏవ నామ్నాపి చంద్రవన్నందయతీతి నందక ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞాబలేనాపి, నందయితృత్వేనాపీతి యావత్. తస్యైవ తదీయఏవ యోఽనన్యసాధారణత్వా త్పరోద్వేజకత్వాచ్చ తస్యైవ నందకో నందయితాచేత్యర్థః. స నందకో నందకాఖ్యః ఖడ్గోఽభూత్ సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. సంబంధానువాదేన సన్నిధానమేవాత్ర విధేయం ప్రకరణాత్. అత్రానన్యసాధారణత్వ పరోద్వేజకత్వపదార్థాభ్యాం విశేషణగత్యా నందకస్య తదీయతా సమర్థనా త్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

శ్లో. న నీత మన్యేన నతిం కదాచి
త్కర్ణాంతికప్రాప్తగుణం క్రియాసు,

విధేయ మస్యాభవదంతికస్థం
శార్ఙ్గం ధను ర్మిత్ర మివ ద్రఢీయః. ౭౦

టీ. కదాచిత్=ఒకప్పుడును, అన్యేన=మఱియొకనిచేత, నతిం==ఆకర్షణమును (భేదముచే తనవైపగుటను), ననీతం = పొందింపఁబడనిదియు, క్రియాసు = యుద్ధక్రియలయందు (హితములు అహితములునగు పనులయందు), కర్ణాం...ణం.-కర్ణాంతిక=శ్రవణగోచరత్వమును, ప్రాప్త=పొందిన, గుణం=నారి (స్నేహధర్మము) కలదియు, విధేయం=(కార్యములయందు) స్వాధీనమయినదియు, ద్రఢీయః=మిక్కిలిదృఢమైనదియు, శార్ఙ్గం=శార్ఙ్గమను పేరుగలదియు నగు, ధనుః=ధనుస్సు, మిత్రమివ=స్నేహితుఁడట్లు, అస్య=ఈ, హరేః=కృష్ణునికి, అంతికస్థం=సన్నిహితముగా, అభవత్=అయ్యెను.

తా. ఇతరుల దుర్బోధలకు లోఁబడక ఆప్తుఁడై మంచి చెడుగులను చెవిలోఁజెప్పుచు విధేయుఁడై దృఢముగానుండు మిత్రునియట్లెన్నఁడు నితరులకబ్బక యుద్ధములయందు కర్ణాంతముదాక వ్యాపించు నారిగలదై బాణప్రయోగాదుల కనుకూలమై దృఢమైన శార్ఙ్గధనుస్సు శ్రీకృష్ణునికి సన్నిహితమయినది.

శ. స.—న అవ్య. నీతం, నీతం నీతే నీతాని నీతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అన్యేన, అన్యేన అన్యాభ్యాం అన్యైః అన్యశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. నతిం, నతిం నతీ నతీః నతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. కదా అవ్య. చిత్ అవ్య. కర్ణస్య అంతికః కర్ణాంతికః కర్ణాంతికం ప్రాప్తః కర్ణాంతిక ప్రాప్తః క...ప్తః గుణః యస్యతత్ కర్ణాంతిక ప్రాప్తగుణం, గుణం గుణే గుణాని కర్ణాంతిక ప్రాప్తగుణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. క్రియాసు, క్రియాయాం క్రియయోః క్రియాసు క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. విధాతుం యోగ్యం విధేయం, విధేయం విధేయే విధేయాని విధేయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. అభవత్ అభవతాం అభవన్ భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాత్కర్తరిభూతే లఙ్ పర. ప్ర. పురు. ఏ. అంతికే తిష్ఠతీతి అంతికస్థం, అంతికస్థం అంతికస్థే అంతికస్థాని అంతికస్థశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం, శార్ఙ్గం శార్ఙ్గే శార్ఙ్గాణి శార్ఙ్గశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ధనుః, ధనుః ధనుషీ ధనూంషి ధనుశ్శబ్దః ష. న. ప్ర. ఏ. మిత్రం, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అత్యంతం దృఢం ద్రఢీయః, ద్రఢీయః ద్రఢీయసీ ద్రఢీయాంసి ద్రఢీయశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

న నీతమితి. కదాచిదపి అన్యేన పురుషాంతరేణ నతిమాకర్షణం, భేదేన స్వానుకూల్యం చ, న నీతం న ప్రాపితం, క్రియాసు రణకర్మసు, హితాహితకృత్యేషు చ, కర్ణాంతికం కర్ణగోచరం, ప్రాప్తో గుణో మౌర్వీ ఆప్తతారూపధర్మశ్చ యస్య తత్, విధేయం క్రియాసు వశంవదం, ద్రఢీయో దృఢతరం, పీడాసహమితి యావత్. శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం నామ ధనుః, మిత్రమివాస్య హరేరంతికస్థం సన్నిహిత మభవత్.

శ్లో. ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాదః
కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసః,
మందానిలాపూరకృతం దధానో
నిధ్వాన మశ్రూయత పాంచజన్యః. ౨౧

టీ. ప్ర...దః-ప్రవృద్ధ=మార్చఁబడిన, మంద్ర=గంభీరమైనట్టియు, అంబుద=మేఘముయొక్కయుంబోలె, ధీర=మనోహరమైన, నాదః=ధ్వనికలదియు, కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసః-కృష్ణ = కృష్ణుఁడను, అర్ణవ = సముద్రముయొక్క, అభ్యర్ణ=సమీపమున, చర=సంచరించు, ఏక=ఒక, హంసః = హంసయైనదియు, మం...తం-మందానిల = మందమారుతముయొక్క, ఆపూర=పూరణముచేత, కృత=కలుఁగఁజేయఁబడిన, నిధ్వానం=ధ్వనిని, దధానః = ధరించుచున్న, పాంచజన్యః = ఇతనిశంఖము, అశ్రూయత=వినఁబడెను.

తా. మేఘమువలె గంభీరముగను మనోహరంబుగను ధ్వనించునదియై కృష్ణుఁడను సముద్రప్రాంతమున సంచరించు హంసయగు పాంచజన్యంబు మందమారుతంబువలను ధ్వనించుట వినవచ్చె. అనఁగా శ్రీకృష్ణుఁడు పాంచజన్యమను తనశంఖమును ధరించెనని తాత్పర్యము.

శ. వ.—అంబూని దదాతీతి అంబుదః ధియం రాతీతి ధీరః అంబుద ఇవ ధీరః అంబుదధీరః మంద్రశ్చాసౌ అంబుదధీరశ్చ మంద్రాంబుదధీరః మం...రశ్చాసౌ నాదశ్చ మం...దః ప్రవృద్ధః మం...దః యేనసః ప్రవృద్ధ...నాదః, నాదః నాదౌ నాదాః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృష్ణఏవ అర్ణవః కృష్ణార్ణవః కృష్ణార్ణవస్య అభ్యర్ణః కృష్ణా...ర్ణః కృ...ర్ణే చరతీతి కృ...చరః ఏకశ్చాసౌ హంసశ్చ ఏక హంసః కృ...చరశ్చాసౌ ఏకహంసశ్చ కృ...హంసః, హంసః హంసౌ హంసాః కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మందశ్చాసౌ అనిలశ్చ మందానిలః మందానిలస్య ఆపూరః మందానిలాపూరః మం...రేణ కృతః మం...

కృతః తం మం...తం, కృతం కృతౌ కృతాన్ మందానిలాపూరకృతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. దధానః, దధానః దధానా దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిధ్వానం నిధ్వానౌ నిధ్వానాన్ నిధ్వానశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అశ్రూయత అశ్రూయేతాం అశ్రూయంత శ్రు శ్రవణఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణి భూతే లఙి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. పంచజనే భవః పాంచజన్యః, పాంచజన్యః పాంచజన్యౌ పాంచజన్యాః పాంచజన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ప్రవృద్ధేతి. ధియం రాతీతి ధీరో మనోహరః మంద్రో గంభీరోఽంబుదస్యేవ ధీరశ్చ నాదః, ప్రవృద్ధో యేన సః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాద ఇత్యుపమా. కృష్ణ ఏవార్ణవః తస్యాభ్యర్ణచరోఽంతికచారీ. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయ మి'త్యమరః. స చాసావేకవాంసశ్చేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం, మందానిలస్యాపూరః ఆపూరణం, తేన కృతం జనితం, నిధ్వానం దధానః, అనాధ్మాతోఽపి మందమారుతప్రవేశాదేవ ధ్వనన్నితి పాటవాతిశయోక్తిః. ధ్వన్యసంబంధేఽపి సంబంధకథనాత్, పంచజనోనామ కశ్చిదసురః తత్ర భవః పాంచజన్యః అస్య శంఖః 'బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్య మి'తి ష్యఞ్ ప్రత్యయః. అశ్రూయత శ్రూయతేస్మ. పాంచజన్యోఽపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. వీణాశ్రూయంతే, పుష్పాణ్యాఘ్రాయంతఇత్యాదివద్ధర్మధర్మిణోరభేదేనోపచారాత్పాంచజన్యస్య శ్రవణోక్తిః.

శ్లో. రరాజ సంపాదక మిష్టసిద్ధే
స్సర్వాసు దిక్ష్వప్రతిషిద్ధమార్గమ్,
మహారథః పుష్యరథం రథాంగీ
క్షిప్రం క్షపానాథ ఇవాధిరూఢః. ౨౨

టీ. మహారథః = మహారథుఁడు (తనను, సారథిని, అశ్వములనుం గాచుకొనుచు యుద్ధము సేయువాఁ) డగు, రథాంగీ=చక్రధారి, ఇష్టసిద్ధేః = అభిమతకార్యసిద్ధికి, సంపాదకం=సంపాదించునట్టియు, సర్వాసు=సమస్తములైన, దిక్షు=దిక్కులయందు, అప్రతిషిద్ధమార్గం = అడ్డులేనిత్రోవ (సంచారము) గలట్టియు, క్షిప్రం=శీఘ్రముగాఁ బోవునట్టి (క్షిప్రమను పేరుగల), పుష్యరథం=తన క్రీడారథమును (రథమువంటి పుష్యమీ నక్షత్రమును), అధిరూఢః = ఎక్కినవాఁడై (పొందిన), క్షపానాథఇవ=చంద్రుఁడుంబోలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

తా. మహారథుండగు నాచక్రపాణి, మనోరథముల కనుగుణమగు లక్షణములతో నొప్పుచు నిరాటంకమగు శీఘ్రముగను నెల్ల

జోటులలం బోవు పుష్యరథముమీఁద నెక్కి, యెక్కడకు బ్రయాణమైనను తప్పక శీఘ్రముగాఁ జింతితకార్యసిద్ధిఁజేయు పుష్యమీనక్షత్రమును బొందిన చంద్రుఁడట్లు ప్రకాశించెను.

శ. స.—రరాజ రేజతుః రేజుః రాజృదీప్తౌ ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పుసు. ఏ. సంపాదకం, సంపాదకం సంపాదకా సంపాదకాన్ సంపాదకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇష్టస్య సిద్ధిః ఇష్టసిద్ధిః తస్యాః ఇష్టసిద్ధేః, సిద్ధ్యోః సిద్ధీనాం ఇష్టసిద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. సర్వాసు, సర్వస్యాం సర్వయోః సర్వాసు సర్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. దిక్షు దిశి, దిశోః దిక్షు దిక్శబ్దః శ. స్త్రీ. స. బ. న ప్రతిషిద్ధః అప్రతిషిద్ధః, అప్రతిషిద్ధః మార్గః యస్య సః అప్రతిషిద్ధమార్గః తం అ...ర్గం, మార్గం మార్గౌ మార్గాన్ అప్రతిషిద్ధమార్గశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మహాన్ రథః యస్య సః మహారథః, రథః రథౌ రథాః మహారథశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. (పుష్యోరథఇవ) పుష్యరథః తం పుష్యరథం, రథం రథౌ రథాన్ పుష్యరథశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. రథస్య అంగం రథాంగం రథాంగమస్యాస్తీతి రథాంగీ, రథాంగీ రథాంగినౌ రథాంగినః రథాంగిన్శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. క్షిప్రం అవ్య. క్షమాయాః నాథః క్షమానాథః, నాథః నాథౌ నాథాః క్షమానాథశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అధిరూఢః, అధిరూఢః అధిరూఢౌ అధిరూఢాః అధిరూఢశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

రరాజేతి. మహాన్ రథో యస్య స మహారథః రథికవిశేషః. 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్యుధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యాహు ర్నీతి కోవిదా' ఇతి. రథాంగం చక్రమస్యాస్తీతి రథాంగీ హరిః ఇష్టసిద్ధేః సంపాదకం లక్షణవత్త్వాత్ 'పుష్యస్సర్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. సర్వాసు దిక్షు అప్రతిషిద్ధమార్గ మనిషిద్ధగమనమిత్యర్థః. అధ్వాశల్యాది క్తేర్నిరంకుశత్వాత్. 'పుష్యో హస్తో మైత్ర మప్యశ్వినీ చ చత్వార్యాహు స్సర్వదిక్ద్వారకాణీ' తి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. క్షిప్రం క్షిప్రగామినం, అన్యత్ర క్షిప్రకారిణం, 'క్షిప్రంచాశ్విని సేకపుష్యమ్' ఇతి శాస్త్రాత్. పుష్యరథం క్రీడారథం. 'అసౌ పుష్యరథశ్చక్రయానం నసమరాయ యది' త్యమరః. అధిరూఢస్సన్ పుష్యో రథ ఇవ పుష్యరథః తమధిరూఢః పుష్యనక్షత్రగతః క్షమానాథ శ్చంద్ర ఇవ రరాజ.

శ్లో. ధ్వజాగ్రధామా దదృశేఽథ శౌరే
స్సంక్రాంతమూర్తిర్మణిమేదినీషు,
ఫణావత స్త్రాసయితుం రసాయా
స్తలం వివిక్ష న్నివ పన్నగారిః. 23

టీ. అథ=పిమ్మట, శౌరేః=శ్రీకృష్ణునియొక్క, ధ్వజాగ్రధామా-ధ్వజ=ధ్వజముయొక్క, అగ్ర=కొన, ధామ=ఉనికిపట్టుగాఁగలిగిన, మణిమేదినీషు-మణి=మణిఖచితములైన, మేదినీషు=భూములయందు, సంక్రాంతమూర్తిః=ప్రతిఫలించిన యాకారములుఁగల, పన్నగారిః=గరుత్మంతుఁడు, ఫణావతః=సర్పములను, త్రాసయితుం=ఝళిపించుటకు, రసాయాః=భూమియొక్క, తలం=ప్రదేశమును (పాతాళమును), వివిక్షున్నివ=ప్రవేశింప నిచ్ఛగించుచున్నవాఁడో యనునట్లు, దదృశే=కనఁబడెను.

తా. శ్రీకృష్ణుఁడు రథారోహణము నేసినతోడనే గరుత్మంతుఁడు సన్నిహితుఁడై, తనకు స్థానమైన ధ్వజముమీఁదనుండెను. అప్పుడాతని మూర్తిక్రింద రత్నములుమలచికట్టిననేలయందు ప్రతిబింబించెను. అది చూడఁగా నీపన్నగారి పాములను బెదరింపఁ బాతాళములోనికిం బోఁ జూచుచుండెనో యనునట్లు గన్పట్టెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—ధ్వజస్య అగ్రం ధ్వజాగ్రం, ధ్వజాగ్రం ధామ యస్యసః ధ్వజాగ్రధామా, ధామా ధామానౌ ధామానః ధ్వజాగ్రధామన్శబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. దదృశే దదృశాతే దదృశిరే దృశిర్ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాత్కర్మకాద్ధాతోః కర్మణిభూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ. అథ అవ్య. శూరస్య గోత్రాపత్యం పుమాణ్ శౌరిః తస్య శౌరేః, శౌరేః శౌర్యోః శౌరీణాం శౌరిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. సంక్రాంతా మూర్తిః యస్యసః సంక్రాంతమూర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః సంక్రాంతమూర్తిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. మణీనాం మేదిన్యః మణిమేదిన్యః తాసు మణిమేదినీషు, మేదిన్యాం మేదిన్యోః మేదినీషు మణిమేదినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ, ఫణాః ఏషాంసంతీతి ఫణావంతః తాన్ ఫణావతః, ఫణావంతం ఫణావంతౌ ఫణావతః ఫణావచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. త్రాసయితుం తుమున్నంతావ్య. సాయార ః, రసాయాః రసయోః రసానాం రసాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. ఏ. తలం, తలం తలే తలాని తలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. వేష్టుమిచ్ఛన్ వివిక్షన్, వివిక్షన్ వివిక్షంతౌ వివిక్షంతః వివిక్షచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. పన్నగానాం అరిః పన్నగారిః, అరిః అరీ అరయః పన్నగారిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

ధ్వజేతి. అథ రథారోహణానంతరం శౌరేః శ్రీకృష్ణస్య ధ్వజాగ్రం ధామ స్థానం యస్యసః మణిమేదినీషు కుట్టిమేషు, సంక్రాంతమూర్తిః ప్రతిబిమ్బితాంగః. పన్నగారిః గరుత్మాన్, ఫణావతః సర్పాన్, త్రాసయితుం భీషయితుం, రసాయాస్తలం పాతాళం వివిక్షన్ ప్రవేష్టుమిచ్ఛన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా. వివిశతేస్సన్నంతాల్లట ఃశత్రాదేశః. దదృశే దృష్టః, సోపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః.

శ్లో. యియాసత స్తస్య మహీధ్రరంధ్ర
భిదాపటీయాన్ పటహప్రణాదః,
జలాంతరాణీవ మహార్ణవౌఘ
శ్శబ్దాంతరాణ్యంత రయాంచకార. ౨౮

టీ. యియాసతః = బయల్వెడల నిశ్చయించుచున్న, తస్య=ఆకృష్ణునియొక్క, మ...యాన్-మహీధ్ర=పర్వతములయొక్క, రంధ్ర=బిలములయొక్క, భిదా=భేదించుటయందు, పటీయాన్=మిక్కిలిసమర్థమైన, పటహ ప్రణాదః=పటహధ్వని, మహార్ణవౌఘః = సముద్రప్రవాహము, జలాంతరాణీవ=ఇతరజలములంబోలె, శబ్దాంతరాణి =ఇతరధ్వనులను, అంతరయాంచకార=మాయమగునట్లుచేసెను.

తా. కృష్ణమూర్తి ప్రయాణమగుచుండఁగా నగారా భేరి మృదంగము మొదలగు వాద్యములు దిక్కులు పిక్కటిల్లి పర్వతములు పగులునట్లుగా మ్రోఁగెను. పెద్దసముద్రప్రవాహము తక్కినసన్నని యేఱుంగనపడకుండఁ జేసినట్లు ఆమ్రోఁత యితరధ్వనులను వినకుండఁ జేసెను.

శ. స.— యాతుమిచ్ఛన్ యియాసన్ తస్య యియాసతః, యియాసతః యియాసతోః యియాసతాం యియాసచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. మహీం ధరంతీతిమహీధ్రాః మహీధ్రాణాం రంధ్రాణి మహీధ్రరంధ్రాణి మ...ణాం భిదా మ...దా అత్యంతం పటుః పటీయాన్ మ...దాయాం పటీయాన్ మ...యాన్, పటీయాన్ పటీయాంసౌ పటీయాంసః మహీధ్రరంధ్రభిదాపటీయశ్శబ్దః స. పుం. ప్ర. ఏ. పటహానాం ప్రణాదః పటహప్రణాదః, ప్రణాదః ప్రణాదౌ ప్రణాదాః పటహప్రణాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యాని జలాని జలాంతరాణి తాని జలాంతరాణి, జలాంతరం జలాంతరే జలాంతరాణి జలాంతరశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య, అర్ణాంసి అస్మిన్ సంతీతి అర్ణవః మహాంశ్చాసౌ అర్ణవశ్చ మహార్ణవః మ...వస్య ఓఘః మహార్ణవౌఘః, ఓఘః ఓఘౌ ఓఘాః మహార్ణవౌఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యే శబ్దాః శబ్దాంతరాణి తాని శ...ణి, అంతరం అంతరే అంతరాణి శబ్దాంతరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అంతరాణి చకార అంతరయాంచకార అంతరయాంచకారతుః అంతరయాంచక్రుః అంతరశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లిటి ఆమంతాదనుప్రయుక్తాత్కృఞ్ ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

యియాసతఇతి. యాతుమిచ్ఛతః యియాసతః యాతేస్సన్నంతాల్లటశ్శతా దేశః, తస్య హరేస్సంబంధీ మహీంధరంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః మూలవిభుజాది

త్వాత్క ప్రత్యయః. యథాహ వామనః—'మహీధ్రాదయోమూలవిభుజాదిదర్శనా' దితి. తేషాం రంధ్రాణి బిలాని, తేషాం భిదా భేదనం, షిద్భిదాదిభ్యోఙ్. భిదాయాం పటీయాన్ సమర్థతరః పటహప్రణాదో నిస్సాణఘోషః మహార్ణవస్యౌఘః ప్రవాహః అన్యాని జలాని జలాంతరాణీతి 'సుప్సుపే' తి సమాసః అన్యాన్ శబ్దాన్ శబ్దాంతరాణి పూర్వవత్సమాసః, అంతరాణి అంతర్హితాని, చకార అంతరయాంచకార ఛాదయామాసేత్యర్థః. అంతరశబ్దాదంతర్ధానార్థాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లిట్. 'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

శ్లో. యత స్సధర్తా జగతాం జగామ ధర్త్రా ధరిత్ర్యాః ఫణినాతతో౽ధః,
మహాభరాభుగ్నశిరస్సహస్రసాహాయ్యకవ్యగ్రభుజం ప్రసస్రే. ౨౫

టి. జగతాం=లోకములను, ధర్తా = (కుక్షియందు) ధరించుచున్న, సః=ఆ కృష్ణుఁడు, యతః=ఏభూభాగమున, జగామ=వెడలెనో, తతః=అచ్చోట, అధః=దిగువ (పాతాళమందు), ధరిత్ర్యాః=భూమిని, ధర్త్రా=ధరించుచున్న, ఫణినా=ఆదిశేషునిచేత, మహా...భుజం-మహత్=అధికమైన, భర=బరువుచేత, ఆభుగ్న=బాగావంగిన, శిరస్సహస్ర = వేయితలలయొక్క, సాహాయ్యక=సహాయముచేయువిషయమై, వ్యగ్ర= తొందరపడుచున్న, భుజం=భుజములుగలుగువట్లుగా, ప్రసస్రే=ప్రసరించుట.

తా. పాతాళలోకంబుననుండి భూమిని మోయుచున్న యాదిశేషువు ఎల్లలోకములను దనకుక్షియందు దాల్చుచున్న యాశ్రీకృష్ణుఁడు నడచుచున్నవైపున భూమి బరువగుటచే దానిని మోయలేక క్రుంగ బాఱుచున్న తనవేయిశిరస్సులకుం దనవేయిబుజముల నూతఁగొల్పుచుండ దత్తఱపాటుచెందెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—యతః తసిలంత సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ధరతీతి ధర్తా, ధర్తా ధర్తారౌ ధర్తారః ధర్తృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. జగతాం, జగతః జగతోః జగతాం జగచ్ఛబ్దః త. న. ష. బ. జగామ జగ్మతుః జగ్ముః గమ్ల్ గతావిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర . ప్ర. పురు. ఏ. ధర్త్రా, ధర్త్రా ధర్తృభ్యాం ధర్తృభిః ధర్తృశబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. ధరిత్ర్యాః, ధరిత్ర్యాః ధరిత్ర్యోః ధరిత్రీణామ్ ధరిత్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. ఏ. ఫణాః అస్య సంతీతి ఫణీ తేన ఫణినా, ఫణినా ఫణిభ్యాం ఫణిభిః ఫణిన్శబ్దః న. పు. తృ. ఏ. తతః అవ్య. మహాంశ్చాసౌ భరశ్చ మహాభరః మ...రేణ ఆభుగ్నం మ...గ్నం శిరసాం సహస్రం శిరస్సహస్రం మహా...గ్నంచతత్ శిరస్సహస్రంచ మహా...హస్రం సహాయస్య కర్మ సాహాయ్యకం మహా... స్రస్య సాహాయ్యకం మహా...య్యకం మ...కే వ్యగ్రాః మహా...వ్యగ్రాః మ...గ్రాః భుజాః యస్మి

స్మర్మణి తద్యథాభవతి తథా మ...జం క్రియావిశేషణం ప్రసక్రే ప్రపూర్వాత్ సృగతావిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః భావేకాలసామాన్యే ఓటి ని. ఏ. ప్ర. పు. ఏ.

యతఇతి. జగతాం ధర్తా ధారయితా కుక్షిస్థాఖిలలోకఇతి భావః. 'కర్తృకర్మణోః కృతీ,' తి కర్మణి షష్ఠీ. సహరిః యతః యేన భూభాగేన జగామ తత్తస్మిన్నేవ భాగే అధః పాతాళే ధరిత్ర్యాః, ధరణ్యాః ధర్తా ధారయితా, పూర్వవత్ షష్ఠీ.ఫణినా శేషేణ మహతా భరేణ అసమస్తాద్భుగ్నస్య కుక్షిభూతస్య శిరస్సహస్రస్య సాహాయ్యకే సహాయకర్మణి, యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్. వ్యగ్రా వ్యాపృతా భుజాయస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా ప్రసక్రే ప్రసృతం, భావేలిట్. హరిశ్చచారే త్యర్థః. అత్ర శేషస్య విశిష్టప్రసరణాసంబంధేఽపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

శ్లో. అథోచ్చకై స్తోరణసంగభంగ
భయావనమ్రీకృత కేతనాని,
క్రియాఫలానీవ సునీతిభాజం
సైన్యాని సోమాన్వయ మన్వయు స్తమ్. ౨౬

టీ. అథ=అటుతరువాత, ఉచ్చ...నాని-ఉచ్చకైః = ఉన్నతమైన, తోరణ=తోరణమందు, సంగ=తగులుటచేతనగు, భంగ = భంగమువలని, భయ=భయముచేత, అవనమ్రీకృత=వంచఁబడిన, కేతనాని = ధ్వజములుగల, సైన్యాని=సేనలు, సోమాన్వయం=చంద్రసంతతియగు, తం=కృష్ణుని, సునీతిభాజం=నీతిమంతుని, క్రియాఫలానీవ-క్రియా = సామాద్యుపాయప్రయోగములయొక్క, ఫలానీవ=లాభములుంబోలె, అన్వయుః=వెంబడించిరి.

తా. నీతిశాస్త్రానుసారముగా సామాద్యుపాయములను ప్రయోగించుచు మెలంగునట్టిరాజును ఉపాయప్రయోగములగు ఫలమగుధనము భూమి మిత్రులు మున్నగునవియునుంబోలె సైన్యంబులెల్ల ద్వారతోరణంబులకుఁ దగులకుండఁ దమతమధ్వజంబులను వంచి యెత్తుకొనుచుం బయలుదేరి యా శ్రీకృష్ణుని వెంబడించినవి.

శ. స.—అథ అవ్య. ఉచ్చకైశ్చాసౌ తోరణశ్చ ఉచ్చకైస్తోరణః ఉ...కే+సంగః...గః ఉ...గేన భంగః ఉచ్చ...భంగః ఉ...భంగాత్ భయం ఉచ్చ...భయం ఉ...భయేన అవనమ్రీకృతాని ఉ...కృతాని ఉ...తాని కేతనాని యైస్తాని ఉ...తనాని, కేతనం కేతనే కేతనాని ఉచ్చకైస్తోరణసంగభంగ భయావనమ్రీకృతకేతనశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. క్రియాణాం ఫలాని క్రియాఫలాని, ఫలం ఫలే

ఫలాని క్రియాఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. శోభనా చ సా నీతిశ్చ సునీతిః సునీతిం భజతీతి సునీతిభాక్ తం సునీతిభాజం, భాజం భాజౌ భాజః సునీతిభాక్ఛబ్దః జ. పు. ద్వి. ఏ. సైన్యాని, సైన్యం సైన్యే సైన్యాని సైన్యశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. సోమస్య అన్వయః సోమాన్వయః తం సోమాన్వయం, అన్వయం అన్వయౌ అన్వయాన్ సోమాన్వయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అన్వయాత్ అన్వయాతాం అన్వయుః అన్వయాన్ అనుపూర్వకయా॰ ప్రాపణఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజి పర. ప్ర. పుర. బ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ.

ఆథేతి. అథ హరిచలనానంతరం ఉచ్చైరున్నతే తోరణే ద్వారదారుణి సంగేన భంగః తస్మాద్భయేన అవనమ్రీకృతాని కేతనాని యైస్తాని సైన్యాని సోమస్యాన్వయ స్సంతానః తం సోమాన్వయం హరిం సునీతిభాజం సుష్ఠునీతిమంతం క్రియాస్సామాద్యుపాయప్రయోగాః తాసాం ఫలాని హిరణ్యభూమిత్రాదిలాభాఇవ, అన్వయుః అన్వగచ్ఛన్, యాతేర్లఙ్. 'లఙశ్శాకటాయన స్యే'తి ర్ఝుర్జుస్.

శ్లో. శ్యామారుణై ర్వారణదానతోయై
రాలోడితాః కాంచనభూపరాగాః,
ఆనేమిమగ్నై శ్శితికంఠపింఛ
క్షోదద్యుత శ్చుక్షుభిరే రథౌఘైః. ౨౮

టీ. శ్యామారుణైః=నల్లగను యెఱ్ఱగను నున్న, వారణదానతోయైః=ఏనుఁగుల మదధారలచే, ఆలోడితాః=ముంచెత్తఁబడినవి, (గనుకనే) శితి...ద్యుతః-శితికంఠ=నెమలియొక్క, పింఛ=పురియొక్క, క్షోద=చూర్ణమువలె, ద్యుతః=వెలుంగుచున్న, కాంచనభూపరాగాః-కాంచనభూ = బంగారునేలయొక్క, పరాగాః=రేణువులు, ఆనేమిమగ్నైః=చక్రముల యంచులపర్యంతమునింగిన, రథౌఘైః=రథసమూహముల చేత, చుక్షుభిరే=నలియఁగొట్టఁబడినవి.

తా. పైనిఁజెప్పినట్లు సైన్యములు నడువఁగా నచ్చటి బంగరునేల దుమ్ము దూళియయ్యె. అందు యేనుఁగులగండస్థలములనుండి స్రవించిన నలుపుయెఱుపునగు మదజలము కలసి యేకముగాఁగ నది నెమలిపింఛపు చూర్ణమువలెఁ బ్రకాశించుచున్నది. అట్టి యాపరాగము చక్రము లంచులు మీఱి మునుగ నడచుచున్న రథములచేత పిండిపిండి యగుచున్నది. అనఁగా నీసైన్యమున రథంబులును యేనుంగులును మెండుగా నిండి అయున్నవని తాత్పర్యము.

శ. స.—శ్యామానిచ తాని అరుణానిచ శ్యామారుణాని తైః, శ్యా...ణైః, అరుణేన అరుణాభ్యాం అరుణైః అరుణశబ్దః అ. న. తృ. బ. దానస్య తోయాని దాన తోయాని వారణానాం దానతోయాని వారణదానతోయాని తైః వా...యైః, తోయేన తోయాభ్యాం తోయైః వారణదానతోయశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఆలోడితాః, ఆలోడితః ఆలోడితౌ ఆలోడితాః ఆలోడితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కాంచనమయా భూః కాంచనభూః కాంచనభువః పరాగాః కాంచనభూపరాగాః, పరాగః పరాగౌ పరాగాః కాంచనభూపరాగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఆనేమిః ఆనేమీ ఆనేమయః ... ఆనేమిమగ్నాః తైః ఆనేమిమగ్నైః, మగ్నేన మగ్నాభ్యాం మగ్నైః ఆనేమిమగ్న శబ్దః అ. పు. తృ. బ. శితిః కంఠః యస్యసః శితికంఠః శితికంఠస్య పింఛం శి...ఛం శి...ఛస్య క్షోదః శి...దః శితి...దఇవ ద్యోతంతఇతి శితి...ద్యుతః, ద్యుత్ ద్యుతౌ ద్యుతః శితికంఠపింఛక్షోదద్యుచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. చుక్షుభే చుక్షుభాతే చుక్షుభిరే క్షుభసంచలన ఇత్యస్మాత్ కర్మకర్తరి లిట్ కర్మణిభూతేలిట్ అత్మ. ప్ర. పురు. బ. రథానాం ఓఘాః రథౌఘాః తైః రథౌఘైః, ఓఘేన ఓఘాభ్యాం ఓఘైః రథౌఘశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

శ్యామేతి. శ్యామానిచతాన్యరుణానిచ తైః శ్యామారుణైః కృష్ణలోహితైః 'వర్ణోవర్ణేనే'తి సమాసః. వారణదానతోయైః, గజమదోదకైః, ఆలోడితాస్సంక్షోభితాః, అతఏవ శితికంఠపింఛక్షోదోమయూరబర్హచూర్ణ ఇవ ద్యోతంతఇతి తక్షోక్తాః, క్విప్. ఉపమాలంకారః. కాంచనమయీ భూః కాంచనభూః, తస్యాః పరాగాః పాంసవః, ఆనేమిభ్యః ఆనేమి నేమిమభివ్యాప్య ప్రధిపర్యంతం 'చక్రధారాప్రధి ర్నేమి'రి త్యమరశేషః. 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో' రిత్యభివిధావవ్యయీభావః. మగ్నైః రథౌఘైః చుక్షుభిరే, పిష్టాఇత్యర్థః. పరాగాణాం పిశిష్టపేషణాసంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తయాచ మహతీ గజరథసంపత్తిర్వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

శ్లో. నలంఘయామాసమహాజనానాం శిరాంసినైవోద్ధతిమాజగామ,
అచేష్టతాష్టాపదభూమిరేణుః పాదాహతో యత్సదృశం గరిమ్ణః. ౨౦

టీ. అష్టాపదభూమిరేణుః=బంగారపు నేలయొక్క పరాగము, పాదాహతః= కాళ్లతోఁద్రొక్కఁబడినదయ్యును, మహాజనానాం = బహుమందిజనుల యొక్క (పూజ్యులయొక్క), శిరాంసి = శిరస్సులను, నలంఘయామాస = ఆక్రమించలేదు, (పెద్దల) ఉద్ధతిం = పైకెగయుటను (గర్వమును), నైవాజగామ=పొందనేలేదు. యతః=ఏదికారణముగా, గరిమ్ణః=గురుత్వగుణమునకు (మాహాత్మ్యమునకు), సదృశం= తగునట్లుగా, అచేష్టత=చరించెనో.

తా. ఎనిమిదిలోహంబులలో వన్నెకెక్కిన బంగారపునేలమీఁద సేనాసంచారమువల్ల బుట్టిన పరాగము, వారందఱునుఁ గాళ్లతోఁ ద్రొక్కుచున్నను మహాజను (చాలమంది) లగు వారితలమీఁది కెగసి పడలేదు. సరిగదా పైకి లేవనైనను లేదు. అది యెందుచేతననఁగా సువర్ణమునకు గురుత్వము (బరువు) గుణమని తర్కశాస్త్రసంప్రదాయము. ఆగుణమునకుఁ దగినట్లుగానే జరిగినది.

సత్కులప్రసూనుండగు సజ్జనుండు తాను తన్నులం దిన్నను సరే యని యూరకుండునుగాని పూజ్యు లగుపెద్దలయాజ్ఞ మీఱి వారి నతిక్రమింపఁబోఁడు. తుదకు గర్వమైనను బడఁడు. తాను మహానుభావుఁడైన దానికిఁ దగినయట్లు సంచరించు ననునర్థ మిందు స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—న అవ్య. లంఘయామాస, లంఘయామాసతుః లంఘయామాసుః గత్యర్థక లఘిధాతోర్ణిజంతాదామంతాదను ప్రయుక్తాదసధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పుఱ. ఏ. మహాంతశ్చ తే జనాశ్చ మహాజనాః తేషాం మహాజనానాం, జనస్య జనయోః జనానాం మహాజనశబ్దః అ. పు. ష. బ. శిరాంసి, శిరః శిరసీ శిరాంసి శిరశ్శబ్దః స. న. ప్ర. బ. న అవ్య. ఏవ అవ్య. ఉద్ధతిం, ఉద్ధతిం ఉద్ధతీ ఉద్ధతీః ఉద్ధతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆజగామ ఆజగ్మతుః ఆజగ్ముః ఆఙ్పూర్వకగమ్లుగతావిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పుఱ. ఏ. అచేష్టత అచేష్టేతాం అచేష్టంత చేష్టచేష్టాయామిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లఙి ఆత్మ. ప్ర. పుఱ. ఏ. అష్టసు (ధాతుషు) పదం (ప్రతిష్ఠా)యస్య తత్ అష్టాపదం అష్టాపదస్య భూమిః అష్టాపదభూమిః అ...మేః రేణుః అ...మిరేణుః, రేణుః రేణూ రేణవః అష్టాపదభూమిరేణుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. పాదైః ఆహతః పాదాహతః, ఆహతః ఆహతౌ ఆహతాః పాదాహతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. సదృశం క్రియావిశేషణం. గురోః భావః గరిమా తస్య గరిమ్ణః, గరిమ్ణః గరిమ్ణోః గరిమ్ణాం గరిమన్శబ్దః న. పు. ష. ఏ.

నేతి. అష్టసులోహేషుపదం ప్రతిష్ఠాస్యేతి అష్టాపదం సువర్ణం, 'రుక్మంకార్తస్వరంజాంబూనదమష్టాపదోఽస్త్రియామి'త్యమరః. తస్య భూమిః తస్యాః రేణుః కాంచనభూరజః, పాదాహతః, రథాశ్వాదిచరణాహతోపి సన్నిత్యర్థః, మహాజనానాం బహుజనానాం, పూజ్యానాంచ, శిరాంసి నలంఘయామాస, నాతిక్రామతిస్మ, కించబహుధా ఉద్ధతిముత్పతనం దర్పంచ నైవాజగామ కుతః, యద్యస్మాత్ గరిమ్ణా గురుత్వగుణస్య మాహాత్మ్యస్యచ 'ప్రియస్థిరే'త్యాదినా గురోర్గరాదేశః సదృశమను

రూపంయథాతథా అచేష్టత అచలత్ వ్యవహారే గురుత్వస్య ఔత్కృష్ట్య ప్రతిబంధకత్వా దితిభావః,అత్రానాద్యత్యాది ప్రస్తుతసువర్ణపరాగవిశేషణసామ్యాద ప్రస్తుతసుజన ప్రతీతే స్సమాసోక్తిరలంకారః.

శ్లో. నిరుధ్యమానా యదుభిః కథంచి
న్ముహు ర్య దుచ్ఛిక్షిపు రగ్రపాదాన్,
ధ్రువం గురూన్మార్గరుధః కరీంద్రా
నుల్లంఘ్య గంతుం తురగా స్తదీషుః. ౨౫

టీ. తురగాః=గుఱ్ఱములు, యదుభిః = యాదవులచేత, కథంచిత్=ఎట్లో, నిరుధ్యమానాఅపి=అడ్డగించఁబడుచున్న వయ్యును, యత్=ఎందుకో, అగ్రపాదాన్ =పాదాగ్రములను, ముహుః=మాటి మాటికి, ఉచ్ఛిక్షిపుః=ఎత్తివేసినవి, తత్=కనుక, మార్గరుధః=దారికడ్డమైన, గురూన్=గొప్పవి (పూజ్యులు) యగు, కరీంద్రాన్=గొప్ప యేనుఁగులను, ఉల్లంఘ్య = దాఁటి, గంతుం=పోవుటకు, ఈషుః = ఇచ్ఛయించినవి, ధ్రువం=నిశ్చయము.

తా. యాదవులు తమ గుఱ్ఱములఁ గళ్లెములం బిగవట్టి యాఁడ్చి యాపివట్టినకొలఁది నయ్యవి ముంగాళ్లెగవేయఁ జొచ్చినవి. చూడఁగా మెల్లగా నడచుచు దారికడ్డమైన యాగొప్పయేనుంగుల యంత గొప్పవైనను వాని దాఁటిపోఁజూచుచున్నవియో యనునట్లున్నవి. గురువులయిననుసరే సన్మార్గమున కడ్డమైన వారి నతిక్రమించవలసి నదియే యనునర్థ మిందుఁ బొందుపఱుపఁబడినది.

శ. స.—నిరుధ్యమానాః, నిరుధ్యమానః నిరుధ్యమానౌ నిరుధ్యమానాః నిరుధ్యమానశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. యదుభిః, యదునా యదుభ్యాం యదుభిః యదు శబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. కథం అవ్య. చిత్ అవ్య. ముహుః అవ్య. యత్ అవ్య. ఉచ్ఛి క్షేప ఉచ్ఛిక్షిపతుః ఉచ్ఛిక్షిపుః ఉత్పూర్వకక్షిప ప్రేరణఇత్యస్మా త్కర్మ కాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ. అగ్రాణిచ తే పాదాశ్చ అగ్రపాదాః తాన్ అగ్రపాదాన్, పాదం పాదౌ పాదాన్ అగ్రపాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అవ్య. గురూన్, గురుం గురూ గురూన్ గురుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. బ. మార్గం రుంధంతీతి మార్గరుధః తాన్ మార్గరుధః రుధం రుధౌ రుధః మార్గరుచ్ఛబ్దః ధ. పు. ద్వి. బ. కరిణాం ఇంద్రాః కరింద్రాః తాన్ కరీంద్రాన్, కరీంద్రం కరీంద్రౌ కరీంద్రాన్ కరీం ద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఉల్లంఘ్యల్యబంతం. గంతుం తుమున్నంతం. తురం గచ్ఛం తీతి తురగాః, తురగః తురగౌ తురగాః తురగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తత్ అవ్య.

ఇయేష ఈషతుః ఈషుః ఇషుఇచ్ఛాయామిత్యస్మా దకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ.

నిరుధ్యమానాఇతి. తురగాః యదుభిరారూఢా రితిభావః, కథంచిదతిప్రయ త్నేన, నిరుధ్యమానాః వల్గాకర్షణేనవార్యమాణాఅపి, యద్యస్మాత్ అగ్రాణిచతే పా దాశ్చతానగ్రపాదాన్, హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినో ర్భేదాభేదాదితివామన సూత్రాత్సమానాధికరణసమాసః. ముహురుచ్చిక్షిపురుత్క్షిప్తవంతః, తత్తస్మాన్మార్గం రుంధంతీతిమార్గరుధః మందగమనేన మార్గరోధినః, క్విప్. గురూన్ మహతః పూజ్యాంశ్చ అలంఘ్యానపీతిభావః. కరీంద్రా నుల్లంఘ్య గంతుమీషురిచ్ఛంతిస్మ ధ్రువ మిత్యుత్ప్రేక్షా. గురవోపి సన్మార్గప్రతిరోధకాః పరైరుల్లంఘ్యాఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

శ్లో. అవేక్షితానాయతవల్గ మగ్రే
తురంగిభి ర్యత్ననిరుద్ధవాహైః,
ప్రక్రీడితా న్రేణుభి రేత్య తూర్ణం
నిన్యుర్జనన్యః పృథుకాన్ పథిభ్యః. 30

టీ. ఆయతవల్గం = లాగిపట్టుకొనఁబడిన కళ్లెము గల్గునట్లుగా, య...హైః - యత్న=ప్రయత్నముచేత, నిరుద్ధ = అడ్డగింపఁబడిన, వాహైః=గుఱ్ఱములుగల, తురం గిభిః=గుఱ్ఱపురౌతులచేత, అగ్రే=ముందరను, అవేక్షితాన్ = చూడఁబడిన, రేణుభిః ప్రక్రీడితాన్ = దుమ్ముడాట లాడుకొనుచున్న, పృథుకాన్ = పిల్లలను, జనన్యః= తల్లులు, తూర్ణం = శీఘ్రముగా, ఏత్య=వచ్చి, పథిభ్యః= మార్గములనుండి, నిన్యుః= (తొలఁగించి) తీసికొనిపోయిరి.

తా. రౌతులు ముందు మార్గములయందు దుమ్ముడాటలాడు కొనుచున్న చిన్నపిల్లలను జూచి ప్రయత్నపూర్వకముగాఁ గళ్లెములు బిగఁబట్టి గుఱ్ఱముల నాపుచుండఁగాఁ దల్లులు జరాలున వచ్చి యాపిల్ల లను దారిలోనుంచి తొలఁగించిరి.

శ. స.—అవేక్షితాన్, అవేక్షితం అవేక్షితౌ అవేక్షితాన్ అవేక్షితశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఆయతా వల్గా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథాఆయతవల్గం క్రియావిశేషణం అగ్రే, అగ్రే అగ్రయోః అగ్రేషు అగ్రశబ్దః అ. న. స. ఏ. తురం గాః ఏషాంసంతీతి తురంగిణః తైః తురంగిభిః, తురంగిణా తురంగిభ్యాం తురంగిభిః తురంగిన్శబ్దః న. పు. తృ. బ. యత్నేన నిరుద్ధాః యత్ననిరుద్ధాః యత్ననిరుద్ధాః వా హాః యేషాంతేయత్ననిరుద్ధవాహాః తైః యత్ననిరుద్ధవాహైః, వాహేన వాహాభ్యాం

వాహైః యత్ననిరుద్ధవాహాశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ప్రకర్షేణ క్రీడంతీతి ప్రక్రీడి తాః తాన్ ప్రక్రీడితాన్, ప్రక్రీడితం ప్రక్రీడితౌ ప్రక్రీడితాన్ ప్రక్రీడిత శబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. రేణుభిః, రేణునా రేణుభ్యాం రేణుభిః రేణుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. ఏత్య. ల్యబంతం. తూర్ణం అవ్య. నినాయ నిన్యతుః నిన్యుః ణీఞ్ ప్రాపణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతానద్యతన పరోక్షే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. జనన్యః, జననీ జనన్యౌ జనన్యః జననీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. పృథుకాన్, పృథుకం పృథుకౌ పృథుకాన్ పృథుకశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. పథిభ్యః పథః పథిభ్యామ్ పథి భ్యః పథిన్శబ్దః న. పు. పం. బ.

అవేక్షితానితి. ఆయతా ఆకృష్టా, వల్గా ముఖరజ్జుర్యస్మిన్ కర్మణితద్యథాభవతి తథా యత్నేన దుర్వారవేగత్వాదతిప్రయత్నేన నిరుద్ధావాహావాజినోయైస్తైః 'వాజి వాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయు'ఇత్యమరః. తురంగిభిరశ్వసాదిభిః పురోఽగ్రే పురోదేశే అవేక్షితానాలోకితాన్ రేణుభిః ప్రక్రీడంతీతి ప్రక్రీడితాన్ పాంసుక్రీడాకరాన్ కర్తరి క్తః. పృథుకాన్ శిశూన్, 'పృథుకశ్శాబకశ్శిశు రిత్యమరః. జనన్య స్తూర్ణమేత్య పథిభ్యోనిన్యుః అపసారయాంచక్రు రితి స్వభావోక్తిః.

శ్లో. దిదృక్షమాణాః ప్రతిరథ్య మీయు
ర్మురారి మారా దనఘం జనౌఘాః,
అనేకశస్సంస్తుతమప్యనల్పా
నవం నవం ప్రీతి రహో కరోతి. 30

టీ. అనఘం = పాపరహితుఁడైన, మురారిం=కృష్ణమూర్తిని, దిదృక్షమాణాః= చూడఁగోరుచున్న, జనౌఘాః=జనులగుంపులు, ప్రతిరథ్యం=రాజవీధియందు, ఆరాత్ =దగ్గరగా, ఈయుః = పోయిరి, అనేకశః = పలుమారులు, సంస్తుతమపి=ఎఱుకబడిన (వస్తువును) ను, అనల్పా=అధికమైన, ప్రీతిః=ప్రేమ, నవంనవం=క్రొత్తక్రొత్త దానిని గా, కరోతి=చేయుచున్నది, అహో=ఆశ్చర్యము.

తా. ఇట్లు బయలుదేరిన యా శ్రీకృష్ణుని జూచువేడుకతోఁ బురజనులెల్లరు గుంపులు గూడి రాజవీధిలోనికి సమీపించిరి. పలు మాఱు జూచుచుండిన వస్తువైనను బరమ ప్రేమాస్పదమైనచోఁ గ్రొత్త క్రొత్తగనే గాన్పించు చుండును గదా.

శ. స.—ద్రష్టుమిచ్ఛంతః దిదృక్షమాణాః, దిదృక్షమాణః దిదృక్షమాణౌ దిదృక్షమాణాః దిదృక్షమాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. రథ్యాయాం ప్రతిరథ్యం అవ్య యీభావావ్యయ. ఇయాయ ఈయతుః ఈయుః ఇణ్ గతా విత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః

కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పు. బ. మురస్య అరిః మురారిః తం మురారిం, మురారిం మురారీ మురారీన్ మురారిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ఆరాత్ అవ్య. అవిద్యమానం అఘం యస్మిన్ సః అనఘః తం అనఘం అనఘం, అనఘౌ అనఘాన్ అనఘశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జనానాం ఓఘాః జనౌఘాః, జనౌఘః జనౌఘౌ జనౌఘాః జనౌఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అనేకశః, శసంతమవ్య. సంస్తుతం, సంస్తుతం సంస్తుతే సంస్తుతాని సంస్తుతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అపి అవ్య. న అల్పా అనల్పా, అనల్పా అనల్పే అనల్పాః అనల్పాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఆభీక్ష్ణ్యేననవం నవంనవం, నవంనవం నవంనవే నవంనవాని నవంనవశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రీతిః, ప్రీతిః ప్రీతీ ప్రీతయః ప్రీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అహో అవ్య. కరోతి కురుతః కుర్వంతి డుకృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

దిదృక్షమాణా ఇతి. అనఘమకళంకం మురారిం దిదృక్షమాణాః, ద్రష్టుమిచ్ఛంతః దృశేస్సన్నంతాల్లటశ్శానజాదేశః. 'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సన ఇత్యాత్మనేపదం. జనౌఘాః రథ్యాయాం ప్రతిరథ్యం యథార్థేఽవ్యయీభావః ఆరాత్సమీపమ్. 'ఆరాద్దూరసమీపయో' రిత్యమరః. ఈయుః, జగ్ముః 'ఇణోలిటిదీర్ఘ ఇణః కి తీ' త్యభ్యాసదీర్ఘః. నను నిత్యపరిచితే కా దిదృక్షేత్యత్రాహ—అనేకశ ఇతి బహువారమిత్యర్థః. 'బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామి'తి శస్ప్రత్యయః. సంస్తుతం పరిచితమపి వస్తు జనే నేవేతి శేషః. 'సంస్తవస్స్యాత్పరిచయ' ఇత్యమరః. అనల్పా అధికా ప్రీతిః ప్రేమకర్త్రీ నవంనవం, ఆభీక్ష్ణ్యేన నవంకరోతి 'నిత్యవీప్సయో' రితి నిత్యార్థే ద్విర్భావః. అహో శబ్దః పురాణస్యాపి నూతనత్వమిత్యాశ్చర్యే. యథా పరమప్రేమాస్పదం వస్తు నిత్యదృష్టమపి అదృష్టచరమివ ప్రతిక్షణం దిదృక్షతే భగవానపి తథైవేతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. ఉపేయుషో వర్త్మ నిరంతరాభి
రసౌ నిరుచ్ఛ్వాసమనీకినీభిః,
రథస్య తస్యాం పురి దత్తచక్షు
ర్విద్వాన్ విదామాస శనైర్న యాతమ్. 3౭

టీ. విద్వాన్ = అభిజ్ఞుఁడు, (కనుకనే) తస్యాం = ఆ, పురి = పట్టణమందు, దత్తచక్షుః = చొనుపఁబడిన చూపుగలవాఁడగు, అసౌ = ఈకృష్ణుఁడు, నిరంతరాభిః = ఎడతెఱపిలేని, అనీకినీభిః = సేనలచే, నిరుచ్ఛ్వాసం = ఊపిరాడకుండనున్న, వర్త్మ = మార్గమును, ఉపేయుషః = పొందిన, రథస్య = రథముయొక్క, శనైః యాతం = మందగమనమును, నవిదామాస = కనిపెట్టలేదు.

తా. ప్రాజ్ఞుండగు నా శ్రీకృష్ణుండు సేనలతోఁ గ్రిక్కిఱిసియున్న మార్గ మధ్యమున బోవుచున్న రథముమీఁదఁ గూర్చుండి యా పట్టణంపుసొంపు గనులారఁ గనుఁగొనుచు నాసందడిలో రథంబు నెమ్మదిగా నడచుటఁ గనుపెట్టలేదు. పట్టణవైభవం బంత దర్శనీయముగా నున్నదని. శ్రీకృష్ణుం డింగితాభిజ్ఞుండు గావున లోకులకు సావకాశముగా తనివిదీర దర్శన మొసంగెననియుఁ దాత్పర్యంబు స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—ఉపేయుషః, ఉపేయుషః ఉపేయుషోః ఉపేయుషాం ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. న. ష. ఏ. వర్త్మ, వర్త్మ వర్త్మని వర్త్మాని వర్త్మన్ శబ్దః న. న. ద్వి. ఏ. నిర్గతాని అంతరాణి యాభ్యః తాః నిరంతరాః తాభిః నిరంతరాభిః, నిరంతరయా నిరంతరాభ్యాం నిరంతరాభిః నిరంతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. నిర్గతాః ఉచ్ఛ్వాసాః యస్మాత్తత్ నిరుచ్ఛ్వాసం తత్ నిరుచ్ఛ్వాసం, శ్వాసం శ్వాసే శ్వాసాని నిరుచ్ఛ్వాసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అనీకినీభిః, అనీకిన్యా అనీకినీభ్యాం అనీకినీభిః అనీకినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. బ. రథస్య, రథస్య రథయోః రథానాం రథశబ్దః అ. న. ష. ఏ. తస్యాం, తస్యాం తయోః తాసు తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. పురి, పురి పురోః పూర్షు పూర్ శబ్దః రేఫాంత స్త్రీ. స. ఏ. దత్తే చక్షుషీ యేనసః దత్తచక్షుః, చక్షుః చక్షుషా చక్షుషః దత్తచక్షుశ్శబ్దః ష. పు. ప్ర. ఏ. వేత్తీతి విద్వాన్, విద్వాన్ విద్వాంసౌ విద్వాంసః విద్వచ్ఛబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. విదామాస విదామాసతుః విదామాసుః విదజ్ఞానే ఇత్యస్మాదాముంతా దను ప్రయుక్తా దసధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిట్ పర. ప్ర. పురు. ఏ. శస్త్రైః అవ్య. న అవ్య. యాతం, యాతం యాతే యాతాని యాతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

ఉపేయుష ఇతి. విద్వానభిజ్ఞః అతఏవ తస్యాం పురి నగర్యాం దత్తచక్షుర్ని విష్టదృష్టిరసౌ హరిః నిరంతరాభి ర్నిరంధ్రాభిరనీకినీభిస్సేనాభిః నిరుచ్ఛ్వాసమతిసంకటం వర్త్మ ఉపేయుషః ప్రాప్తస్య రథస్య శనై ర్యాతం సంబాధనిబంధనం మందగమనం నవిదామాస నవివేద, 'ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామి' త్యామ్ ప్రత్యయః. వ్యాసంగాదనివేదనం నత్వజ్ఞానాదితి భావః. వ్యాసంగస్య పదార్థత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

అవ. ఇంక ముప్పదియొక్క శ్లోకములలో ద్వారకాపురమును వర్ణించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మధ్యేసముద్రం కకుభః పిశంగీ
ర్యా కుర్వతీ కాంచనవప్రభాసా,

తురంగకాన్తాముఖహవ్యవాహ
జ్వాలేవ భిత్త్వా జల ముల్లలాస. 33

టీ. మధ్యేసముద్రం = సముద్రమునడుమ, కాఞ్చనవప్రభాసా = బంగారు ప్రాకారపు గోడయొక్క కాంతిచేత, కకుభః=దిక్కులను, పిశంగీః=పచ్చనివాట్లనుగా, కుర్వతీ=చేయుచున్న, యా=ఏపట్టణము, జలం=సముద్రపునీరును, భిత్త్వా=పాయవలుచుకొని (పైకివచ్చి), తు...వ-తురంగకాంతా = బడబయొక్క, ముఖ = ముఖమండలి, హవ్యవాహ = అగ్నియొక్క (బడబాగ్నియొక్క), జ్వాలేవ = జ్వాలయోయనునట్లు, ఉల్లలాస=వెలసెనో.

తా. ద్వారకాపట్టణము సముద్రమధ్యమం దున్నది. దాని బంగారు ప్రాకారపుగోడలకాంతులవలన నలుదిక్కులును పచ్చవాఱుచున్నవి. ఆ పురము, సముద్రజలమును పెకలించుకొని పైకివచ్చిన బడబాగ్నిజ్వాల యో యనునట్లు వెలసియున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—సముద్రస్య మధ్యే మధ్యేసముద్రం అవ్యయీ. కకుభః, కకుభం కకుభా కకుభః కకుప్ఛబ్దః భ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పిశంగీః, పిశంగీం పిశంగ్యా పిశంగీః పిశంగీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కుర్వతీ, కుర్వతీ కుర్వత్యౌ కుర్వత్యః కుర్వతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కాంచనస్య వప్రః కాంచనవప్రః కాంచనవప్రస్య భాః కాంచనవప్రభాః తయా కాంచనవప్రభాసా, భాసా భాభ్యాం భాభిః కాంచనవప్రభాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. తురంగచ్ఛతీతి తురంగః తురంగస్య కాంతా తురంగకాంతా తురంగకాంతాయాః ముఖం తురంగకాంతాముఖం హవ్యం వహతీతి హవ్యవాహః తురంగకాంతాముఖే హవ్యవాహః తురం...హః తు...హస్య జ్వాలా తురం...జ్వాలా, జ్వాలా జ్వాలే జ్వాలాః తురంగకాం తాముఖ హవ్యవాహ జ్వాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. భిత్త్వా క్త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. జలం, జలం జలే జలాని జలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఉల్లలాస ఉల్లేసతుఃఉల్లేసుః లసశ్లేషణ క్రీడనయో రిత్యస్మా దుత్పూర్వకా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

అథైకత్రింశతా శ్లోకైః ద్వారకాం వర్ణయతి:—

మధ్యేసముద్రమితి. మధ్యేసముద్రస్య మధ్యేసముద్రం 'పారేమధ్యేషష్ఠ్యావే'తి వికల్పాదవ్యయీభావః. మధ్యేశబ్దస్యతత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం కాఞ్చనవప్రభాసా హేమప్రాకారప్రభయా, కకుభో దిశః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః, గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్. కుర్వతీ యా పూః జలం-సముద్రోదకం భిత్త్వా ఉత్థితేతి శేషః, తురంగకాన్తా

యాః బడబాయాముఖే హవ్యంవహతీతిహవ్యవాహః కర్మణ్యణ్, తస్య బడబాగ్నే ర్జ్వాలేవ ఉల్లలాస ఉద్బభాసే, అత్ర, సముద్రాంతస్థి తాయాం బడబాయాం కదాచిత్సంభావ్యమానస్యమధ్యోల్లసనస్య పురీపక్షేదాభ్యవసాయేఽసామ్భ్యా త్వముత్ప్రేక్ష్యతే. ఇవశబ్దోయముత్ప్రేక్షావ్యంజక ఏవ నోపమాహకః. ఉపమా యా అప్రసిద్ధత్వేన ఉపమానత్వాయోగాత్. 'మన్యేశంకే ధ్రువంప్రాయ స్తర్కయే మాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతేశబ్దైరివశబ్దోఽపితాదృశః' ఇత్యాచార్యదండీ.

శ్లో. కృతాస్పదా భూమిభృతాం సహస్రై
రుదన్వదంభః పరివీతమూర్తిః,
అనిర్విదా యాం విదధే విధాత్రా
పృథ్వీ పృథివ్యాః ప్రతియాతనేవ. 38

టీ. భూమిభృతాం=రాజులయొక్క (పర్వతములయొక్క), సహస్రైః=వేలచేత, కృతాస్పదా = చేయఁబడినయునికి గలదియు-ఉద... ర్తిః-ఉదన్వత్ = సముద్రము యొక్క, అంభః=ఉదకములచేత, పరివీత=చుట్టుకొనఁబడిన, మూర్తిః=స్వరూపము గలదియు, పృథ్వీ=విశాలమైనదియు నగు, యాం=ఏపురము, అనిర్విదా=అలసటలేని, విధాత్రా = బ్రహ్మదేవునిచేత, పృథివ్యాః = భూమియొక్క, ప్రతియాతనేవ = ప్రతి కృతియో యనునట్లు, విదధే=చేయఁబడెనో.

తా. నాలుగువైపులను సముద్రజలముచేఁ జుట్టుకొనఁబడినదై వేలకొలఁది భూపాలురతో నిండి మిగుల విశాలమైన యాద్వారకా నగరము చూడఁగా ననేకభూధరంబుల కాలవాలమై చతుస్సముద్ర పరీతమై యున్న యీ భూమండలమునకుఁ బ్రతినిధియా యనునట్లు శిల్పనైపుణ్యముగల యాసృష్టికర్త నిర్మాణముగా నున్నది. భూలోక మందలి యావద్విచిత్రవస్తువు లందు గలవని తాత్పర్యము.

శ. స.—కృతం ఆస్పదం యస్యాం సా కృతాస్పదా, ఆస్పదా ఆస్పదే ఆస్పదాః కృతాస్పదాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. భూమిం బిభ్రతీతి భూమిభృతః తేషాం భూమి భృతాం, భృతః భృతోః భృతాం భూమిభృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. సహస్రైః సహస్రేణ సహస్రాభ్యాం సహస్రైః సహస్రశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వాన్, ఉదన్వతః అంభాంసి ఉదన్వదంభాంసి ఉదన్వదంభోభిః పరివీతా ఉద...వీతా ఉద ...వీతా మూర్తిః యస్యాస్సా ఉ...ర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః ఉదన్వదంభః పరివీతమూర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ననిర్విద్యత ఇత్యనిర్విత్ తేన అనిర్విదా, అనిర్విదా

అనిర్విద్భ్యాం అనిర్విద్భిః అనిర్విచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. విదధే విదధాతే విదధిరే విపూర్వకడుధాఞ్ ధారణపోషణయో రిత్యస్మాత్కర్మకాత్కర్మణి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. విదధాతీతి విధాతా తేన విధాత్రా, విధాత్రా విధాతృభ్యాం విధాతృభిః విధాతృశబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. పృథ్వీ, పృథ్వ్యౌ పృథ్వ్యః పృథ్వీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. పృథివ్యాః, పృథివ్యాః పృథివ్యోః పృథివీనాం పృథివీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. ఏ. ప్రతియాతనా, ప్రతియాతనా ప్రతియాతనే ప్రతియాతనాః ప్రతియాతనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య.

కృతేతి. భూమిభృతాం రాజ్ఞాం, గిరీణాం సహస్రైః కృతాస్పదా, కృతాధిష్ఠానా 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా మి'తి నిపాతః, ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వానుదధిః 'ఉదన్వానుదధౌ చే'తి నిపాతనాత్సాధుః తస్యాంభోభిః పరివీతా పరివేష్టితామూర్తిః స్వరూపంయస్యాస్సా పృథ్వీపృథుః 'వోతోగుణవచనా ది'తి వికల్పాత్ జీష్. ఏవం భూతా యా పూః ననిర్విద్యతే నఖిద్యతఇత్యనిర్విత్ విదేర్జ్ఞానార్థాత్ నిఃపూర్వాత్ సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్, తేన అనిర్విదా అభిన్నేన అన్యథా శిల్పసౌష్ఠవాసిద్ధేరితి భావః. విధాత్రా ప్రకృతఇతి పృథివీ భూః ప్రథేరాణాదికష్షివన్ షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతిజీష్, తస్యాః ప్రతియాతనా ప్రతికృతిరివ విదధే,విహితా 'ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా ప్రకృతి రి'త్యమరః.భూప్రతినిధిత్వోత్ప్రేక్షయా పురోవై చిత్ర్యవిస్తారాదివస్తువ్యజ్యతే.

శ్లో. త్వష్టు స్సదాభ్యాసగృహీతశిల్ప విజ్ఞానసంపత్ప్రసరస్య సీమా,
అదృశ్యతాదర్శతలామలేషుచ్ఛాయేవ యా స్వర్జలధేర్జలేషు. 3౫

టీ. త్వష్టుః=విశ్వకర్మయొక్క, సదా...రస్య-సదాభ్యాస=ఎడతెగని యలవాటుచేత, గృహీత=అలవడిన, శిల్పవిజ్ఞాన=కర్మవిద్యయను, సంపత్=సంపదయొక్క, ప్రసరస్య=ఉత్కర్షకు, సీమా=అవధియగు, యా=ఏనగరము, ఆదర్శతలామలేషు=అద్దముయొక్క పైభాగమువలె నిర్మలములైన, జలధేః=సముద్రముయొక్క, జలేషు=నీళ్లలో, స్వః=స్వర్గముయొక్క, ఛాయేవ=ప్రతిబింబమో యనునట్లు, అదృశ్యత=చూడఁబడెను.

తా. విశ్వకర్మ తనకు నిరంతరాభ్యాసముచేతఁ గలిగిన శిల్పవిద్యానైపుణ్యమునంతను ద్వారకాపుర నిర్మాణమం దుపయోగపఱిచెను. అట్టి నిరుపమానమైన యీ పట్టణము అద్దమువలె నిర్మలమైన సముద్ర జలమందు ప్రతిఫలించిన స్వర్గమో యనునట్లు చూపట్టుచున్నది. స్వర్గలోకమందలి చిత్రవిచిత్ర వైభవము లన్నియు నచ్చట గలవు గనుక యీ పురము స్వర్గ తుల్యముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—త్వష్టుః, త్వష్టుః త్వష్ట్రోః త్వష్టౄణాం త్వష్టృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. సదా అభ్యాసః సదాభ్యాసః సదాభ్యాసేన గృహీతః సదా...తః శిల్పస్య విజ్ఞానం శిల్పవిజ్ఞానం శిల్పవిజ్ఞానమేవ సంపత్ శిల్ప...పత్ శి...పదః ప్రసరః శిల్ప ...సరః సదాభ్యాసగృహీతశ్చాసౌ శిల్ప...ప్రసరశ్చ సదా...సరః తస్య స... రస్య, ప్రసరస్య ప్రసరయోః ప్రసరాణాం సదాభ్యాస గృహీత శిల్పవిజ్ఞాన సంప త్ప్రసరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. సీమా, సీమా సీమే సీమాః సీమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అదృశ్యత అదృశ్యేతాం అదృశ్యంత దృశిర్ ప్రేక్షణే ఇత్యస్మాత్కర్మణి కర్మణి భూతే లజ్ ఆత్మ. ప్ర. పుం. ఏ. ఆదర్శస్య తలం ఆదర్శతలం ఆదర్శతల మివ అమలాని ఆదర్శతలామలాని తేషు ఆదర్శతలామలేషు, అమలే అమలయోః అమ లేషు ఆదర్శతలామలశబ్దః అ. న. స. బ. ఛాయా, ఛాయా ఛాయే ఛాయాః ఛాయా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ, అవ్య యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. స్వః అవ్య. జలాని ధీయంతే అస్మిన్నితి జలధిః తస్య జలధేః, జలధేః జలధ్యోః జలధీనాం జలధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. జలేషు, జలే జలయోః జలేషు జలశబ్దః అ. న. స. బ.

త్వష్టురితి. త్వష్టుర్విశ్వకర్మణః సదాభ్యాసేన గృహీతో లబ్ధో యః శిల్పవిజ్ఞానస్య శిల్ప విద్యాయా ఏవ సంపదః ప్రసరః ప్రకర్షః తస్య సీమా అవధిః అప్రతిమేతి యావత్. యా పూః ఆదర్శతలామలేషు దర్పణపృష్ఠస్వచ్ఛేషు 'దర్పణే ముకురాదర్శా' విత్యమరః. జల ధేర్జలేషు స్వః స్వర్గస్య 'స్వరవ్యయ' మి' త్యమరః. ఛాయా ప్రతిబింబమివ అదృశ్య తేత్యుత్ప్రేక్షా. 'ఛాయాత్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్క భార్యయో'రితి విశ్వః ఇయుంతే.

శ్లో. రథాంగభర్త్రేఽభినవం వరాయ
యస్యాః పితేవ ప్రతిపాదితాయాః,
ప్రేమ్ణోపకంఠం ముహు రంకభాజో
రత్నావళీ రంబుధి రాబబంధ. ౬౮

టీ. అంబుధిః=సముద్రుఁడు, పితేవ=తండ్రియుంబోలె, వరాయ=శ్రేష్ఠుఁడగు (అల్లుఁడగు), రథాంగభర్త్రే=చక్రధరునికొఱకు(కృష్ణునికొఱకు), అభినవం=క్రొత్తగా, ప్రతిపాదితాయాః=ఇవ్వఁబడినట్టియు, అంకభాజః=దగ్గఱ జేరియున్నట్టి (తొడమీఁద కూర్చున్న), యస్యాః=ఏపురముయొక్క, ఉపకంఠం=దగ్గఱను (మెడయందు), ముహుః = పలుమాఱు, ప్రేమ్ణా=అనురాగముచేత, రత్నావళీః = రత్నమాలికలను, ఆబబంధ=వైచెను.

తా. ఉత్తమోత్తముఁడగు వరునకుఁ గ్రొత్తగా నిచ్చిన తన యాఁడుబిడ్డను జేరదీసి తొడపైఁ గూర్చుండఁ బెట్టుకొని ప్రేమాతి

శయముచే నామెకంఠమున రత్నహారములను సమర్పించు తండ్రి యట్లు సముద్రుఁడు తనయల్లుఁడగు శ్రీకృష్ణున కపూర్వముగా నొసఁగఁబడి తన సమీపమున నున్న యాపురీమతల్లియుపకంఠమున (దగ్గఱ) పలుమాఱు రత్నావళులను విరజిమ్మెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—రథస్య అంగం రథాంగం బిభర్తీతి భర్తా రథాంగస్యభర్తా రథాంగభర్తా తస్మై రథాంగభర్త్రే, భర్త్రే భర్తృభ్యాం భర్తృభ్యః రథాంగభర్తృశబ్దః ఋ. పు. చ. ఏ. అభినవం క్రియావశే. వరాయ, వరాయ వరాభ్యాం వరేభ్యః వరశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యాసాం యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ష. ఏ. పితా, పితా పితరౌ పితరః పితృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రతిపాదితాయాః, ప్రతిపాదితాయాః ప్రతిపాదితయోః ప్రతిపాదితానాం ప్రతిపాదితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. ఏ. ప్రేమ్ణా, ప్రేమ్ణా ప్రేమభ్యాం ప్రేమభిః ప్రేమన్శబ్దః న. న. తృ. ఏ. ఉపకంఠం, ఉపకంఠం ఉపకంఠౌ ఉపకంఠాన్ ఉపకంఠశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. కంఠే ఇతి ఉపకంఠం అవ్యయీభావః. ముహుః అవ్య. అంకం భజతీతి అంకభాక్ తస్యాః అంకభాజః, భాజః భాజోః భాజాం అంకభాక్ఛబ్దః జ. స్త్రీ. ష. ఏ. రత్నానాం ఆవళయః రత్నావళయః తాః రత్నావళీః, రత్నావళీం రత్నావళ్యౌ రత్నావళీః రత్నావళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అంబుధిః, అంబుధిః అంబుధీ అంబుధయః అంబుధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఆబబంధ ఆబబంధతుః ఆబబంధుః ఆఙ్పూర్వక బంధ బంధన ఇత్యస్మా త్పకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

రథాంగేతి. అమ్బుధిః పితేవ వరాయ శ్రేష్ఠాయ జామత్రే చ 'వరో జామాతృషిద్గయోః శ్రేష్ఠేస్యవ దిత్ి విశ్వః. రథాంగభర్త్రే చక్రధరాయ, హారయే అభినవం యథాతథా ప్రతిపాదితాయాః అంకస్సమీపఉత్సంగశ్చతద్భాజః. 'అంకస్సమీప ఉత్సం గేచిహ్నే స్థానాపరాధయో రి'తి కేశవః. యస్యాః పురః ఉపకంఠం అంతికే అత్యంతసంయోగేద్వితీయా. అన్యత్ర కంఠే విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః. ముహుః. ప్రేమ్ణా రత్నావళీ రాబబంధ ఆముమోచ, శ్లేషానుప్రాణితేయముపమేతి సంకరః.

శ్లో. యస్యాశ్చలద్వారిధివారివీచి చ్ఛటోచ్ఛలచ్ఛంఖకులాకులేన,
వప్రేణ పర్యంతచరోడుచక్ర స్సుమేరువప్రోఽన్వహ మన్వకారి. 32

టీ. చల... లేన-చలత్ = అల్లలాడుచున్న, వారిధివారివీచి=సముద్రజలతరంగములయొక్క, ఛటా=వరుసపరంపరలయందు, ఉచ్ఛలత్=పైకెగయుచున్న, శంఖ=శంఖముల, కుల=గుట్ట చేత, ఆకులేన = నిండియున్న, యస్యాః = ఏనగరముయొక్క, వప్రేణ=ప్రాకారముచేత, పర్యంతచరోడుచక్రః - పర్యంత=ప్రాంతములయందు, చర=

తిరుగుచున్న, ఉడుచక్రః=నక్షత్ర మండలముగల, సుమేరువప్రః = మేరుపర్వతప్ర చరియ, అన్వహం=ప్రతిదినమును, అన్వకారి=అనుకరింపఁబడెను.

తా. ద్వారకాపురము జుట్టుకొనియున్న సముద్రపు జలములందు తరంగము లల్లలాడుచుండ వానిమధ్యమునుండి శంఖములు మెండుగాఁ ప్రతిదినము నాపురప్రాకారముమీఁది కెగయుచుండును. అప్పుడది నక్షత్రమండలము తిరుగుచున్న మేరుపర్వతపు చరియంబోలి యొప్పుచున్నది. ఈపోలికవలన నాపురప్రాకారము మేరువంత యౌన్నత్యము గలదియని స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—యస్యాః, యస్యాః యయోః యాసాం యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ష. ఏ. వారీణి ధీయంతే అస్మిన్నితి వారిధిః వారిధీ వారిధయః వారిధివారీణి వారిధివారీణాం వీచయః వారిధివారివీచయః చలంత్యశ్చతాః వారి...చయశ్చ చలద్వా...చయః చల...వీచీనాం ఘటాః చల...ఘటాః చ...టాసు ఉచ్ఛలంతి చల...టోచ్ఛలంతి శంఖానాం కులాని శంఖకులాని చ...టోచ్ఛలంతిచ తాని శంఖకులానిచ చల...చ్ఛలచ్ఛంఖకులాని చ...కులైః ఆకులః చలద్వారి...కులాకులః తేన చల...కులేన, ఆకులేన ఆకులాభ్యాం ఆకులైః చలద్వారిధివారివీచిచ్ఛటోచ్ఛలచ్ఛంఖకులాకులశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. వప్రేణ, వప్రేణ వప్రాభ్యాం వప్రైః వప్రశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పర్యంతేషు చరతీతి పర్యంతచరం ఉడూనాం చక్రం ఉడుచక్రం పర్యంతచరం ఉడుచక్రం యస్యసః పర్యంతచరోడుచక్రః, చక్రః చక్రౌ చక్రాః పర్యంతచరోడు చక్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సుమేరోః వప్రః సుమేరువప్రః, వప్రః వప్రౌ వప్రాః సుమేరువప్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అహన్యహని అన్వహం అవ్యయీభావావ్యయం. అన్వకారి అన్వకారిషాతాం అన్వకృషాతాం అన్వకారిషత అన్వకృషత అః కర్మణి డుకృ౯్ కరణ ఇత్యస్మాత్కర్మకాత్కర్మణి భూతేలుఙి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

యస్యా ఇతి. చలంతీనాం వారిధివారివీచీనాం ఘటాసు పరంపరాసు, ఉచ్ఛలద్భిరుత్పతద్భిః శంఖానాం కులైరాకులేన ఆకీర్ణేన యస్యాః పురః వప్రేణ ప్రాకారేణ పర్యంతచరముడుచక్రం నక్షత్రమండలం యస్యసః సుమేరోర్వప్రస్సానుః. 'సాను ప్రాకారయోర్వప్ర' ఇత్యుభయత్రాపి సజ్జనః. అహన్యహని అన్వహం 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాదినా యథార్థేఽవ్యయీభావః. అనశ్చ నపుంసకాదన్యతరస్యామితి సమాసాంతః, అన్వకారి అనుకృతః, తత్సామ్యంప్రాపేత్యర్థః. మేరూపమానాద్వప్రస్య తత్తుల్యమౌన్నత్యం వ్యజ్యతే.

శ్లో. వణిక్పథే పూగకృతాని యత్ర
భ్రమాగతై రంబుభి రమ్బురాశిః,
లోలై రలోలద్యుతిభాంజి ముష్ణ
న్రత్నాని రత్నాకరతామవాప. 3౮

టి. యత్ర=ఏద్వారకాపురమున, వణిక్పథే=అంగటివీథియందు, పూగకృతాని=ప్రోగులుగాఁ జేయఁబడిన, అలోలద్యుతిభాంజి=మాయనికాంతులుగల, రత్నాని=రత్నములను, భ్రమాగతైః = జలదారులనుండి వచ్చిన, అంబుభిః = ఉదకములచేత, ముష్ణన్=దొంగిలించుచు, అంబురాశిః=సముద్రుఁడు, రత్నాకరతాం = రత్నాకరత్వమును. అవాప=పొందెను.

తా. ద్వారకాపురిలోని యంగడివీథులయందు రాసులుగాఁబోసి యుంచఁబడిన మాయని కాంతిగల మంచిమంచి రత్నములను జలదారులగుండా వచ్చిన తననీరముద్వారా దొంగిలించి సముద్రుఁ డిప్పుడు రత్నాకరుం డయ్యెనుగాని యింతకుముం దాతఁడు జలముమాత్రమే సారముగాఁ గలవాఁడై యంబురాశిగానే యుండెను. ఈవర్ణనమువలన సముద్రమందుకంటె నా ద్వారకాపట్టణమందు రత్నసమృద్ధి మెండని తోఁచుచున్నది.

శ. స.—వణిజాం పంథాః వణిక్పథః తస్మిన్ వణిక్పథే పథే పథయోః పథేషు వణిక్పథశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపూగాః పూగాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని తాని పూగకృతాని, పూగకృతం పూగకృతే పూగకృతాని పూగకృతశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యత్ర త్రలంత. భ్రమేభ్యః అగతాని భ్రమాగతాని తైః భ్రమాగతైః, భ్రమాగతేన భ్రమాగతాభ్యాం భ్రమాగతైః భ్రమాగతశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. అంబునా, అంబునా అంబుభ్యాం అంబుభిః అంబుశబ్దః ఉ. న. తృ. ఏ. అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః, రాశిః రాశీ రాశయః అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. లోలైః లోలేన లోలాభ్యాం లోలైః లోలశబ్దః అ. న. తృ. బ. న లోలాః అలోలాః అలోలాశ్చతాః ద్యుతయశ్చ అలోలద్యుతయః అలోలద్యుతీః భజంతీతి అలోలద్యుతిభాంజి తాని అలోలద్యుతిభాంజి, భాక్ భాజీ భాంజ అలోలద్యుతిభాక్ఛబ్దః జ. న. ద్వి. బ. ముష్ణన్, ముష్ణన్ ముష్ణంతౌ ముష్ణంతః ముష్ణచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. రత్నాని, రత్నం రత్నే రత్నాని రత్నశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. రత్నానాం ఆకరః రత్నాకరః రత్నాకరస్య భావః రత్నాకరతా తాం రత్నాకరతాం, రత్నాకరతాం

రత్నాకరతే రత్నాకరతాః రత్నాకరతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవాప అవాపతుః అవాపుః ఆవపూర్వక ఆప్లవ్యాప్తౌ ఇత్యస్మాత్కర్మకాద్ధాతోః కర్తరిప్రయోగే లిట్ పర. ప్ర. పుర. ఏ.

వణి గితి. యత్ర యస్యాం పురి, వణిజాం పథి వణిక్పథే ఆపణే, అపూగాః పూగాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని పుంజీకృతాని 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి' రితిసమాసః, శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనమితిచ్వ్యర్థతాచ. అలోలద్యుతిభాంజి స్థిరప్రభావంతి రత్నాని లోలైశ్చలైః అతఏవ భ్రమాగతైః జలనిర్గమమార్గాగతైః 'భ్రమాశ్చ జలనిర్గమా' ఇత్యమరః, అంబుభిరుష్ణక్ అపహరక్ అంబురాశిస్సత్వః జలహారత్రసాశో పీతిభావః, రత్నాకరతామవాప సతుప్రాగితి భావః. అత్రాంబురాశేః ప్రాగ్రత్న సంబంధేప్యసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయాచ పుర్యా సముద్రాతిశాయినీ రత్నసమృద్ధి ర్వస్తు వ్యజ్యతే.

శ్లో. అంభశ్చ్యుతః కోమలరత్నరాశీ
న్నపాంనిధిః ఫేనపినద్ధభాసః,
యత్రాతపే ధాతుమివాధితల్పం
విస్తారయామాస తరంగహస్తైః. 3౯

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, అపాంనిధిః=సముద్రుఁడు, అంభశ్చ్యుతః=నీరుగ్రమ్ముచున్న, (కనుకనే) ఫేన...సః-ఫేన=నురుఁగులచేత, పినద్ధ=కప్పఁబడిన, భాసః=కాంతులుగల, కోమలరత్నరాశీన్=ఉత్కృష్టములైన రత్నపురాసులను, ఆతపే ధాతుమివ=ఎండఁబెట్టుటకో అను నట్లు, అధితల్పం=మిద్దెలమీఁద, తరంగహస్తైః=తరంగములనుచేతులతో, విస్తారయామాస=ప్రసరింపఁజేసెనో.

తా. ఆద్వారకాపట్టణమందు సముద్రుఁడు నీరుగ్రమ్మునట్టి నురుఁగులచే మెఱుఁగుమాసియున్న రత్నపురాసులను ఎండఁబెట్టుటకా యన్నట్లు మిద్దెలమీఁదికి తరంగములనియెడు తనచేతులతో నెత్తిపోసెను.

శ. స.—అంభఃచ్యోతంతీతి అంభశ్చ్యుతః తాన్ అంభశ్చ్యుతః, అంభశ్చ్యుతం అంభశ్చ్యుతౌ అంభశ్చ్యుతః అంభశ్చ్యుచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. రత్నానాం రాశయః రత్నరాశయః కోమలాశ్చతే రత్నరాశయశ్చ కోమలరత్నరాశయః తాన్ కోమలరత్నరాశీన్, రాశిం రాశీ రాశీన్ కోమలరత్నరాశిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. అపాంనిధిః అపాంనిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః అపాంనిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఫేనైః పినద్ధాః ఫేనపినద్ధాః ఫేనపినద్ధాః భాసః ఏషాంతే ఫేనపినద్ధభాసః తాన్ ఫేనపినద్ధ

భాసః, భాసం భాసౌ భాసః ఫేనపినద్ధభాశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. బ. యత్ర త్రలంత. ఆతపే, ఆతపే ఆతపయోః ఆతపేషు ఆతపశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ధాతుం తుమున్నంత తల్పేషు ధితల్పం అవ్యయీ విస్తారయామాస విస్తారయామాసతుః విస్తారయామాసుః విపూర్వక స్తృఞ్ ఆచ్ఛాదన ఇత్యస్మా ణ్ణిజంతాద్ధాతో రామంతా దనుప్రయుక్తా దసధాతో స్సకర్మ కాత్కర్తరి భూతేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. తరంగాఏవహస్తాః తరంగ హస్తాః తైః తరంగహస్తైః, హస్తేన హస్తాభ్యాం హస్తైః తరంగహస్తశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

అంభ ఇతి. యత్రపురి అపాంనిధిస్సముద్రః అంభః చ్యోతంతి క్షరంతీత్యం భశ్చ్యుతః జలస్రావిణః అత ఏవ ఫేనైః పినద్ధభాసః పిహితకాంతీః, అపిపూర్వా న్నహ్యతేః కర్మణి క్తః, 'వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః' ర్త్యపేరకారలోపః. కోమలానుత్కృష్టాః రత్నరాశీః ఆతపే ధాతుం శోషణార్థం నిధాతుమివేతిఫలో త్ప్రేక్షా, తల్పేష్వట్టేషు అధితల్పం. 'తల్పంశయ్యాట్టదారే' ష్విత్యమరః. విభక్త్యర్థేఽ వ్యయీభావః. తరంగైరేవ హస్తైః విస్తారయామాస. ప్రసారయామాస, అత్రాతపా ధానస్యతరంగహస్తసాధ్యత్వోత్ప్రేక్షారూపకయోస్సంకరః.

శ్లో. యత్సాల ముత్తుంగతయా విజేతుం
దూరా దుదస్థీయత సాగరస్య,
మహోర్మిభి ర్వ్యాహతవాంఛితార్థైః
వ్రీడాదివాభ్యాశగతై ర్విలిల్యే. ౮౦

టీ. సాగరస్య=సముద్రముయొక్క, మహోర్మిభిః=పెద్దయలలచేత, యత్సాలం =ఏపట్టణముయొక్క ప్రాకారమును, ఉత్తుంగతయా=ఔన్నత్యగుణముచేత, విజేతుం= గెలుచుటకోయన్నట్లు, దూరాత్ = దూరమునుండి, ఉదస్థీయత = పైకెగయుటో, (అట్లే) అభ్యాశగతైః=దగ్గఱకు జేరినవియు, వ్యాహతవాంఛితార్థైః-వ్యాహత=వ్యర్థ మైన, వాంఛితార్థైః=ఇష్టార్థము (సాలవిజయము) గలవియుఁగనుకనే, (యాతరంగ ములచేత), వ్రీడాదివ=సిగ్గువల్లనోయన్నట్లు, విలిల్యే=అణఁగిపోవుటో.

తా. సముద్రతరంగములు ద్వారకాపురియొక్క ప్రాకారము నౌన్నత్యములో జయించుటకో యన్నట్లు దూరమందుండియే యెగి రెగిరి పడుచువచ్చి దగ్గఱజేరి తమకోరిక యీడేరనందున సిగ్గుపడిన ట్లో యన్నట్లు లీనమైపోయినవి.

శ. స.—యస్యాః ప్సాలః యత్సాలః తం యత్సాలం, సాలం సాలౌ సాలాన్ యత్సాలశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్తుంగస్య భావః ఉత్తుంగతా తయా ఉత్తుంగతయా, ఉత్తుంగతయా ఉత్తుంగతాభ్యాం ఉత్తుంగతాభిః ఉత్తుంగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. విజేతుం తుమున్నం. దూరాత్, దూరాత్ దూరాభ్యాం దూరేభ్యః దూరశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ఉదస్థీయత, ఉత్పూర్వకాత్ ష్ఠాగతి నివృత్తావిత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః భావేలజి ఆత్మ. ని. ప్ర. పురు. ఏ. సగరాణామయం సాగరః తస్య సాగరస్య, సాగరస్య సాగరయోః సాగరాణాం సాగరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. మహాంతశ్చ తే ఊర్మయశ్చ మహోర్మయః తైః మహోర్మిభిః, ఊర్మిణా ఊర్మిభ్యాం ఊర్మిభిః మహోర్మిన్శబ్దః ఇ. పు తృ. బ. వాంఛితశ్చాసౌ అర్థశ్చ వాంఛితార్థః వ్యాహతః వాంఛితార్థః యేషాం తే వ్యాహతవాంఛితార్థాః తైః వ్యాహతవాంఛితార్థైః, అర్థేన అర్థాభ్యాం అర్థైః వ్యాహతవాంఛితార్థశబ్దః అ. పు. తృ బ. వ్రీడాత్, వ్రీడాత్ వ్రీడాభ్యాం వ్రీడేభ్యః వ్రీడశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. అభ్యాశంగతాః అభ్యాశగతాః తైః అభ్యాశగతైః, అభ్యాశగతేన అభ్యాశగతాభ్యాం అభ్యాశగతైః అభ్యాశగతశబ్దః అ. పు. తృ. బ. విలిల్యే విపూర్వకాత్ లీఙ్ శ్లేషణ ఇత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః భావేలిటి ఆత్మ. ని. ప్ర. పురు. ఏ.

యదితి. సాగరస్య మహోర్మిభిః కర్తృభిః యత్సాలం యస్యాః ప్రాకారం 'ప్రాకారోవరణస్సాల' ఇత్యమరః, ఉత్తుంగతయా ఔన్నత్యగుణేన, విజేతుం జేతుమి వేత్యర్థః. ఫలోత్ప్రేక్షేయం వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. దూరాదుదస్థీయత ఉత్థితం భావేలఙ్, తథా అభ్యాశగతైః సమీపగతైః 'సమీపే నికటాభ్యాశసన్నికృష్టసనీడ వ ది' త్యమరః, వ్యాహతో వాంఛితార్థస్సాలవిజయరూపో యేషాం తైః విజయాత్మ మైరిత్యర్థః. అతఏవ వ్రీడాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా. విలిల్యే విలీనం లీయతేర్భావే లిట్. అత్రాశక్తస్యాప్య విజిగీషోర్వ్రీడానుదయాత్సాపేక్షత్వేనఉత్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

శ్లో. కుతూహలేనేవ జవాదుపేత్య
ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధః,
రసన్నరోదీ ద్భృశ మంబువర్ష
వ్యాజేన యస్యా బహిరంబువాహః. ౪౧

టీ. అంబువాహః=మేఘుఁడు. కుతూహలేనేవ=లోపల ప్రవేశించవలయుననుకోరిక చేతనోయన్నట్లు, జవాత్=వేగమువలన, ఉపేత్య=దగ్గఱకువచ్చి, యస్యాః= ఏపురియొక్క, ప్రాకారభిత్త్యా=ప్రాకారపుగోడచేత, సహసా=శీఘ్రముగా, నిరుద్ధః =అడ్డగింపఁబడినవాఁడు, (గనుకనే) బహిరేవ = వెలుపలనే, రసన్ = ఉఱుముచు

(మొఱ్ఱ బెట్టుచు), అంబువర్షవ్యాజేన = వానకురియుటయనుమిషతో, భృశం = మిక్కిలి, అరోదీత్ = కన్నీరువిడిచెను (ఏడ్చెను).

తా. పాపము మేఘుఁడు ద్వారకాపురిలోనఁ బ్రవేశింపవలెనని కాబోలు నాదరికి వేగముగావచ్చి కోటగోడలడ్డమైనందున లోపలకుఁ బోలేక బైటనే పెద్దయులువుగా మొఱ్ఱవెట్టుచు వర్షముగురియుట యను వంకతో కన్నీరు వెట్టుకొనియె.

అవ. ఇక్కడ ''దశభాగాస్సముద్రేషు'' అను న్యాయమునఁ బట్టణములో కంటె సముద్రములో వర్షమెక్కుడను నభిప్రాయమును మనస్సున నుంచుకొని కోట గోడల యౌన్నత్యముతోఁ గవి చమత్కరించినాఁడని పెద్దలు చెప్పుదురు.

శ. స.—కుతూహలేన, కుతూహలేన కుతూహలాభ్యాం కుతూహలైః కుతూహలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. జవాత్, జవాత్ జవాభ్యాం జవేభ్యః జవశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఉపేత్య ల్యబం ప్రాకారస్య భిత్తిః ప్రాకారభిత్తిః తయా ప్రాకారభిత్త్యా, భిత్త్యా భిత్తిభ్యాం భిత్తిభిః ప్రాకారభిత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. సహసా అవ్య. నిరుద్ధః, నిరుద్ధః నిరుద్ధౌ నిరుద్ధాః నిరుద్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రసన్, రసన్ రసన్తౌ రసన్తః రసచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అరోదీత్, అరుదత్ అరుదతాం అరుదన్ రుదిర్ అశ్రువిమోచన ఇత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి అనద్య తనభూతే లిజి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. అంబునః వర్షం అంబువర్షం అంబువర్షస్య వ్యాజః అంబువర్షవ్యాజః తేన అంబువర్షవ్యాజేన, వ్యాజేన వ్యాజాభ్యాం వ్యాజైః అంబువర్షవ్యాజశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. యస్యాః. యస్యాః యయోః యాసాం యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ష. ఏ. బహిః అవ్య. అంబూని వహతీతిఅంబువాహః, వాహః వాహౌ వాహాః అంబువాహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కుతూహలేనేతి. అమ్బూని వహతీత్యంబువాహో మేఘః కర్మణ్యణ్. కుతూహలేనేవ అంతః ప్రవేశకౌతుకేనేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా, జవాదుపేత్య యస్యాః ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధో నివారితః, అతఏవ బహిరేవ రసన్ గర్జన్ దుఃఖాత్క్రందంశ్చేతి శ్లేషః. అంబువర్షవ్యాజేన భృశమరోదీత్ అశ్రూణి ముక్తవాన్ రుదిర్ అశ్రువిమోచనే లఙ్. రుదశ్చ పంచభ్య ఇతి ఈడాగమః. అత్రాంబువర్షవ్యాజేనేత్యపహ్నవస్య ఉక్తశ్లేషోత్ప్రేక్షాసాపేక్షత్వా త్సంకరః.

శ్లో. యదంగనారూపసరూపతాయాః
కంచి ద్గుణం భేదక మిచ్ఛతీభిః,
ఆరాధితోఽద్ధా మను రప్సరోభిః
చక్రే ప్రజా స్స్వా స్సనిమేషచిహ్నాః. ౭౨

టీ. యదంగనా...యాః - యత్ = ఏద్వారకాపురమందలి, అంగనా=స్త్రీల, రూప=చక్కదనముయొక్క - ఆకారముయొక్క, సరూపతాయాః = సారూప్యము వలన, భేదకం = వ్యావర్తకమైన (భేదమును దెలియఁజేయు), కంచిత్ = ఒకానొక, గుణం=ధర్మమును, ఇచ్ఛతీభిః=అపేక్షించుచున్న, అప్సరోభిః=అప్సరస్త్రీలచేత, ఆరాధితః=వేఁడుకొనఁబడిన, మనుః=మనుష్యసృష్టికర్త, స్వాః = స్వీయులగు, ప్రజాః= ప్రజలను, సనిమేషచిహ్నాః = రెప్పపాటను గుఱుతుతోఁగూడినవారిగా, చక్రే= చేసెనో, అద్ధా=ఇది యథార్థము.

తా. అచ్చరలాద్వారకానగరమందలి యంగనామణుల రూపము నకును తమరూపమునకును నించుకేనియు భేదములేమి పరిగాపని యట్టిగుఱు తేదేని యుండవలయునను దలంపుతో మానుషసృష్టికర్తను వేఁడుకొనిరి. దానంజేసి యాతఁడు దా సృజియించుప్రజలకు రెప్పపాటొక గొఱుతుగా నొసరించె నియ్యది నిజముగానున్నది. అనఁగా రెప్పపాటున మాత్రము వేఱుగానున్నదిగాని యచటిసుందరీమణుల సౌందర్యము దివ్యమైన సౌందర్యమని తాత్పర్యము.

శ. స.—యస్యాం అంగనాః యదంగనాః యదంగనానాం రూపం య... పం సమానం రూపం యస్య తత్ సరూపం సరూపస్యభావః సరూపతా యదంగనారూపస్య సరూపతా యదం...పతా తస్యాః య...తాయాః, సరూపతాయాః సరూపతాభ్యాం సరూపతాభ్యః యదంగనారూప సరూపతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం. ఏ. కం, కం కౌ కాన్ కింశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. చిత్ అవ్య. గుణం, గుణం గుణౌ గుణాన్ గుణశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. భేదకం, భేదకం భేదకౌ భేదకాన్ భేదకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్ఛతాౣ, ఇచ్ఛతాౣ ఇచ్ఛతీభ్యాం ఇచ్ఛతీభిః ఇచ్ఛతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఆరాధితః, ఆరాధితః ఆరాధితౌ ఆరాధితాః ఆరాధితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అద్ధా అవ్య. మనుః, మనుః మనూ మనవః మనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అప్సరసః ౨ అప్సరోభిః అప్సరోభ్యః ౨ అప్సరసాం అప్సరస్సు అప్సరశ్శబ్దః స. స్త్రీ. ని బ. తృ. బ. చక్రే చక్రాతే చక్రిరే డుకృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మనే. ప్ర. పుః. ఏ. ప్రజాం, ప్రజాం ప్రజే ప్రజాః ప్రజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వాం, స్వాం స్వే స్వాః స్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నిమేషవేవ చిహ్నం నిమేషచిహ్నం నిమేషచిహ్నేన సహావర్తంత ఇతి సనిమేషచిహ్నాః తాః సనిమేషచిహ్నాః, చిహ్నం చిహ్నే చిహ్నాః సనిమేషచిహ్నశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

యదితి. యస్యాం పుర్యాం అంగనానాం రూపం సౌందర్యమాకారోవా 'రూపంస్వభావే సౌందర్యఆకారశ్లేషయోరపి' తి విశ్వః. తస్య సరూపతాయాః

సారూప్యాత్ భేదకం వ్యావర్తకం, కంచిద్గుణం ధర్మమిచ్ఛతీభిః అపేక్షమాణాభిః 'ఆచ్ఛినద్యోర్నిమి' తి వికల్పాన్నిమభావః. అప్సరోభిరారాధితః ప్రార్థితః మనుః మానుషసృష్టికర్తా, స్వాః స్వకీయాః, ప్రజాః నిమేషః పక్ష్మపాతఏవ చిహ్నం వ్యావర్తకం, తేన సహావర్తంతఇతి సనిమేషచిహ్నాః 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః చక్రే అద్ధాతత్త్వమిత్యుత్ప్రేక్షా. 'తత్త్వే త్వద్ధాంజసాద్వయమి' త్యమరః. అత్ర స్వాభావికనిమేషస్య అప్సరఃప్రార్థనాహేతుకత్వోత్ప్రేక్షయా ద్వారకాంగనానాం నిమేషమాత్రభిన్నమమానుషంసౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

శ్లో. స్ఫురత్తుషారాంశుమరీచిజాలై
ర్వినిహ్నుతాః స్ఫాటికసౌధపఙ్క్తీః,
ఆరుహ్య నార్యః క్షణదాసు యస్యాం
నభోగతా దేవ్య ఇవ వ్యరాజన్. 43

టీ. యస్యాం=ఏపురమున, క్షణదాసు = రాత్రులయందు, నార్యః = స్త్రీలు, స్ఫు...లైః-స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న, తుషారాంశు=చంద్రునియొక్క, మరీచి జాలైః=కిరణపుంజముల (వెన్నెలల) చేత, వినిహ్నుతాః = మఱుఁగుపఱుపఁబడిన, స్ఫాటి...క్తీః-స్ఫాటికసౌధ=స్ఫటికఁపు రాలమేడలయొక్క, పఙ్క్తీః=వరుసలను, ఆరుహ్య=ఎక్కి, నభోగతాః=ఆకాశముననున్న, దేవ్యఇవ = దేవకన్నియలుంబోలె, వ్యరాజన్=ప్రకాశించిరో.

తా. ఆపట్టణమున మేడలు వరుసలుగాఁ దీర్చి స్ఫటికపు రాలతోఁ గట్టఁబడియున్నవి. కాంతులు సమముగా నున్నందువలన నవి రాత్రుల యందు వెన్నెలలో మఱుఁగువడి తెలియరాకుండినవి. ఇట్లు కనుపించక మిక్కిలి యెత్తుగానున్న యామేడలపై నెక్కియున్న పౌరాంగనలు అంతరిక్షమునఁ జేరియున్న దేవతాస్త్రీలవలె విలసిల్లిరి.

శ. సః—తుషారాః అంశవో యస్యసః తుషారాంశుః మరీచీనాం జాలాని మరీచిజాలాని తుషారాంశోః మరీచిజాలాని తు...లాని స్ఫు...రంతిచతాని తు... లానిచ స్ఫురత్తుషారాంశు మరీచిజాలాని తైః స్ఫు...లైః, జాలేన జాలాభ్యాం జాలైః స్ఫురత్తుషారాంశుమరీచిజాలశబ్దః అ. న. తృ. బ. వినిహ్నుతాం, వినిహ్నుతాం వినిహ్నుతే వినిహ్నుతాః వినిహ్నుతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్ఫటికానాం వికారాః స్ఫాటికాః స్ఫాటికాశ్చతే సౌధాశ్చ స్ఫాటికసౌధాః స్ఫాటికసౌధానాం పఙ్క్తయః స్ఫాటికసౌధపఙ్క్తయః తాః స్ఫా... క్తీః, పఙ్క్తిం పఙ్క్తీ పఙ్క్తీః స్ఫాటికసౌధ పఙ్క్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆరుహ్య ల్యబంతః. నార్యః, నారీ నార్యౌ నార్యః నారీ

శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. క్షణదాసు, క్షణదాయాం క్షణదయోః క్షణదాసు క్షణదా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. నభః గతాః నభోగతాః, గతా గతే గతాః నభోగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. దేవ్యః, దేవీ దేవ్యౌ దేవ్యః దేవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. వ్యరాజత్ వ్యరాజతాం వ్యరాజన్ విపూర్వక రాజృదీప్తా విత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లజి పరస్మై ప్ర. పురు. బ.

స్ఫురదితి. యస్యాం పురి క్షణదాసు రాత్రిషు. సార్యః స్ఫురద్భిః రుమాం శోభా శ్చంద్రస్య మరీచిజాలై శ్చంద్రికాభిః వినిహ్నుతా అపహ్నుతాః తదేకరూపతాప త్తేరగృహ్యమాణా ఇత్యర్థః. అతఏవ సామాన్యాలంకారః. 'సామాన్యంగుణసామ్యేన యత్రవస్త్వంత రైకతే'తి లక్షణాత్. స్ఫాటికానాం స్ఫటికవికారాణాం, సౌధానాం పఙ్క్తి రారుహ్య నభోగతా దేవ్యో దేవాంగనా ఇవ, దేవశబ్దస్యపచాదిషు దేవ డతిపాఠాత్ 'టిడ్ఢాణ ఞ్'త్యాదినా జీప్. వ్యరాజన్ సౌధానామగ్రహణాదభ్రంకష త్వాచ్చ తత్రలక్ష్యమాణాః స్త్రియః ఖేచర్యఇవ రేజు రిత్యర్థః. అత్ర నభోగతత్వోత్ప్రేక్షాయాః పూర్వోక్త సామాన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః.

శ్లో. కాంతేందుకాంతోపలకుట్టిమేషు
ప్రతిక్షపం హర్మ్యతలేషు యత్ర,
ఉచ్చై రధఃపాతిపయోముచోఽపి
సమూహ మూహుః పయసాం ప్రణాళ్యః. ౪౪

టీ. యత్ర=ఏపట్టణమున, ప్రతిక్షపం = రాత్రులయందు, కాంతేం...షు-కాంత=రమ్యములైన, ఇందుకాంతోపలకుట్టిమేషు = చంద్రకాంతమణుల కట్టడపు నేలలుగల, హర్మ్యతలేషు=మేడలయందలి, ఉచ్చైః=ఉన్నతములైన, ప్రణాళ్యః= నీళ్లుపోవుదారులు, అధఃపాతిపయోముచోఽపి=క్రిందుగాసంచరించుచున్న మేఘములు గలవియయ్యును, పయసాం=ఉదకములయొక్క, సమూహం=సముదాయమును (జల ప్రవాహమును), ఊహుః=వహించినవి.

తా. చంద్రకాంతమణులుచెక్కిన కట్టడపునేలల నొప్పారుచున్న యచ్చటిమేడలమీఁదనున్న తూములు మేఘమండలము వానికి దిగువ గానుండుటచేత నెన్నడును వాననీరుపడకపోయినను రాత్రులయందు చంద్రకిరణ ప్రసారమున నచ్చటి చంద్రకాంతమణులు ద్రవించుటచేత నిండుగా జలమును ప్రవహించుచున్నవి. అచ్చటిమేడలు మిక్కిలి యున్నతములని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఇందుకాంతాఇతి ఉపలాః ఇందుకాంతోపలాః ఇం...లానాం కుట్టిమాని ఇందు...ల కుట్టిమాని కాంతాని ఇందు...మానియేషు తాని కాంతేం...మానితేషు కాం...మేషు, కుట్టిమే కుట్టిమయోః కుట్టిమేషు కాంతేందు కాంతోపలకుట్టిమశబ్దః అ. న. స. బ. క్షపాయాం ప్రతిక్షపం అవ్యయీభావావ్య. హర్మ్యాణాం తలాని హర్మ్యతలాని తేషు హర్మ్యతలేషు, తలే తలయోః తలేషు హర్మ్యతలశబ్దః అ. న. స. బ. యత్ర త్రలంత. ఉచ్చైః అవ్య. అధఃపతంతీతి అధఃపాతినః పయాంసి ముంచంతీతి పయోముచః అధఃపాతినః పయోముచః యాసాంతాః అధఃపాతి పయోముచః, ముక్ ముచౌ ముచః అధఃపాతిపయోముక్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. బ. అపి అవ్య. సమూహం, సమూహం సమూహౌ సమూహాన్ సమూహశబ్దః, అ. పు. ద్వి. ఏ. ఊవాహ, ఊహతుః ఊహుః వహప్రాపణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై ప్ర. పుర. బ. పయసాం, పయసః పయసోః పయసాం పయశ్శబ్దః స. న. ష. బ. ప్రణాళ్యః, ప్రణాళీ ప్రణాళ్యౌ ప్రణాళ్యః ప్రణాళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

కాంతేతి. యత్ర క్షపాసు ప్రతిక్షపం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, కాంతాని రమ్యాణి ఇందుకాంతోపలానాం చంద్రకాంతమణీనాం కుట్టిమాని నిబద్ధభూమయో యేషు తేషు 'కుట్టిమోఽస్త్రీనిబద్ధాభూః' రిత్యమరః. హర్మ్యతలేషు ఉచ్చైరున్నతాః ప్రణాళ్యః, జలమార్గాః 'ద్వయోః ప్రణాళీపయసః పదవ్యామి'త్యమరః. అధఃపాతినః అధశ్చరాః, పయోముచో మేఘా యాసాంతాః అధః కృతమేఘమండలత్వాత్ అజ్ఞాతవృష్టిపాతా అపీత్యర్థః. విరోధాలంకారః. పయసాం. సమూహం పయఃపూరంఊహుః వహంతిస్మ, చంద్రకాంతనిష్యంద్రైరితి భావః. వహేర్లిట్. వచిస్వ పీత్యాదినాసంప్రసారణం. అత్ర సౌధానాం ప్రణాళీనాంచ తాదృగౌన్నత్యపయఃపూరాసంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

శ్లో. రతౌ హ్రియా యత్ర నిశామ్య దీపాన్
జాలాగతాభ్యోఽధిగృహం గృహిణ్యః,
బిభ్యు ర్బిడాలేక్షణభీషణాభ్యో
వైదూర్యకుడ్యేషు శశిద్యుతిభ్యః. ౧౫౧

టీ. యత్ర=ఏనగరమున, అధిగృహం=ఇండ్లయందు, గృహిణ్యః=కులాంగనలు, రతౌ=సంభోగకాలమున, హ్రియా=సిగ్గుచేత, దీపాన్=దీపములను, నిశామ్య=ఆర్పి, జాలాగతాభ్యః = కిటికీలగుండావచ్చిన, వైదూర్యకుడ్యేషు = వైదూర్యమాణిక్యపు గోటలయందు ప్రతిఫలించినవి గనుక, బిడాలేక్షణ భీషణాభ్యః=పిల్లికళ్లవలె భయంకరములైన, శశిద్యుతిభ్యః=చంద్రకాంతులవల్ల, బిభ్యుః=భయపడిరి.

తా. ఆపురియందలి కులాంగనలు రతులయందు సిగ్గుచేత యిండ్ల లోని దీపముల నార్పివైచిరి. కాని కిటకీలగుండా లోపలికి వచ్చిన చంద్రకిరణములు వెలుతురు గలుగఁజేయుటయేగాక యచ్చటి వైడూర్యమణులు గోడలమీఁదఁబడి పిల్లికండ్లవలె భయంకరములుగా తోఁచినవి. అవిచూచి యాముగుదలు భయమందిరి.

శ. స.—రత్యాం, రత్యాం రతౌ రత్యోః రతిషు రతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. స. ఏ. హ్రియా, హ్రియా హ్రీభ్యాం హ్రీభిః హ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. యత్ర త్రలంత. నిశామ్య ల్యబంత. దీపాన్, దీపం దీపౌ దీపాన్ దీపశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. జాలేభ్యః ఆగతాః జాలాగతాః తాభ్యః జాలాగతాభ్యః, ఆగతాయాః ఆగతాభ్యాం ఆగతాభ్యః జాలాగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం. బ. గృహేషు అధిగృహం అవ్యయీ. గృహిణీ, గృహిణీ గృహిణ్యౌ గృహిణ్యః గృహిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. బిభాయ బిభ్యతుః బిభ్యుః ఞిభీభయ ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. బిడాలానాం ఈక్షణాని బిడాలేక్షణాని బిడాలేక్షణవత్ భీషయంతీతి బిడాలేక్షణభీషణాః తాభ్యః బిడాలేక్షణభీషణాభ్యః భీషణాయాః భీషణాభ్యాం భీషణాభ్యః బిడాలేక్షణభీషణాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం బ. విదూరాత్ (వాలవాయాత్) ప్రభవంతీతి వైదూర్యాణి వైదూర్యాణాం కుడ్యాని వైదూర్యకుడ్యాని తేషు వైదూర్యకుడ్యేషు, కుడ్యే కుడ్యయోః కుడ్యేషు వైదూర్యకుడ్యశబ్దః అ. న. స. ఏ. శశినః ద్యుతయః శశిద్యుతయః తాభ్యః శశిద్యుతిభ్యః, ద్యుత్యాః ద్యుతేః ద్యుతిభ్యాం ద్యుతిభ్యః శశిద్యుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. పం. బ.

రతావితి. యత్ర పురి గృహేష్వధిగృహం విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః. గృహిణ్యః, కులాంగనాః, అతఏవ రతౌ రతికాలే, హ్రియా దీపాన్ నిశామ్య నిర్వాప్య 'శమేర్దర్శనవ్యతిరిక్తార్థమిత్వాద్ధ్రస్వాదేశాభావశ్చింత్యః. (నిశమ్యేత్యేవపాఠో వల్లభాంగీకృతః) జాలాగతాభ్యో+గవాక్షమార్గప్రవిష్టాభ్యః 'జాలంగవాక్షఆనాయ' ఇతి విశ్వః, విదూరాత్ప్రభవంతీతి వైదూర్యాణి వాలవాయజమణయః 'వైదూర్యంవాలవాయజ మి' తివిశ్వః. 'విదూరాఞ్ఞ్యః' ఇతి ఞ్యప్రత్యయః. 'అత్ర విదూరశబ్దోవాలవాయస్యాదేశః పర్యాయోవాతత్రోపచరితోవా, తేన వాలవాయాద్గిరేసౌ ప్రభవతి, న విదూరాన్నగరాత్. అత్రతు సంస్క్రియత ఇత్యాక్షేపః ప్రత్యుక్తః తదుక్తమ్— 'వాలవాయోవిదూరంచ ప్రకృత్యంతరమేవవా, నవైతత్రేతిచేద్బ్రూయాజ్జిత్వరీవదుపాచరేది'తి. తేషాం కుడ్యేషు భిత్తిషు సంక్రాంతాభ్య ఇతి శేషః. అతఏవ తచ్ఛాయాపత్త్యా పైంగళ్యాత్, బిడాలేక్షణవద్భీషయంతీతి భీషణాభ్యః భయంకరాభ్యః నంద్యాదిత్వా

త్కర్తరిల్యుట్ ప్రత్యయే టావ్. శశిద్యుతిభ్యో బిభ్యర్భితాః మాగ్ధ్యాదితిభావః. లిట్. అత్ర లజ్జావారణాయ దీపనిర్వాపణే న కేవలంతదసిద్ధిః ప్రత్యుత భయంచోత్పన్నమితి అనర్థోత్పత్తిరూపోవిషమప్రభేదః. 'విరుద్ధ కార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్యవాభవేత్, విరూపఘటనావాస్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధే'తి లక్షణాత్.

శ్లో. యస్యా మతిశ్లక్ష్ణతయా గృహేషు
విధాతు మాలేఖ్య మశక్నువంతః,
చక్రు ర్యువానః ప్రతిబింబితాంగా
స్సజీవచిత్రా ఇవ రత్నభిత్తీః. ౭౬

టీ. యస్యాం = ఏపట్టణమందు, గృహేషు = ఇండ్లయందు, అతిశ్లక్ష్ణతయా= మిక్కిలి నున్ననివియగుటచేత, ఆలేఖ్యం=చిత్తరువును, విధాతుం=నిర్మాణముజేయుటకు, అశక్నువంతః = అసమర్థులై, యువానః = ప్రాయపువారు, ప్రతిబింబితాంగాః=ప్రతిఫలించిన తమ యాకారముగలవారగుచు, రత్నభిత్తీః=రతనఁపుఁగోడలను, సజీవచిత్రా ఇవ=జీవముతోఁగూడిన చిత్తరువులు గలవియన్నట్లు, చక్రుః=చేసిరి.

తా. అచ్చటి రత్నాలగోడలు నున్నగానుండుటచేత వానియందు చిత్తరువులు వ్రాయఁబూనిన చిత్రకారులట్లు చేయఁజాలక పోయిరి కాని తమ విగ్రహములందు ప్రతిఫలింపఁగా గోడలు సజీవ చిత్రవంతము లన్నట్లు చేసిరి.

శ. స.—యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. అత్యంతం శ్లక్ష్ణాః అతిశ్లక్ష్ణాః అతిశ్లక్ష్ణానాం భావః అతిశ్లక్ష్ణతా తయా అతిశ్లక్ష్ణతయా, అతిశ్లక్ష్ణతయా అతిశ్లక్ష్ణతాభ్యాం అతిశ్లక్ష్ణతాభిః అతిశ్లక్ష్ణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. గృహేః గృహేణ గృహైః గృహేభ్యః. ౩. గృహాణాం గృహేషు గృహశబ్దః అ. పు. ని. బ. స. బ. విధాతుం తుమున్నంత. ఆలేఖ్యం, ఆలేఖ్యం ఆలేఖ్యే ఆలేఖ్యాని ఆలేఖ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అశక్నువన్తః, అశక్నువన్ అశక్నువంతౌ అశక్నువంతః అశక్నువచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. చకార చక్రతుః చక్రుః డుకృఞ్ కరణ ఇత్యస్మా త్సకర్మ కాత్కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. యువానః, యువా యువానౌ యువానః యువన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. బ. ప్రతిబింబితాని అంగాని యేషాంతే ప్రతిబింబితాంగాః, అంగః అంగౌ అంగాః ప్రతిబింబితాంగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. జీవైస్సహవర్తంత ఇతి సజీవాని సజీవాని చిత్రాణి యాసు తాః సజీవ చిత్రాః తాః సజీవచిత్రాః, చిత్రాం చిత్రే చిత్రాః సజీవచిత్రాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

ఇవ అవ్య. రత్నానాం భిత్తయః రత్నభిత్తయః తాః రత్నభిత్తీః, రత్నభిత్తిం రత్నభిత్తీ రత్నభిత్తీః రత్నభిత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

యస్యామితి. యస్యాం గృహేషు అతిశ్లక్ష్ణతయా రత్నభిత్తీనామతిస్నిగ్ధతయా ఆలేఖ్యం చిత్రం, విధాతుం నిర్మాతుం, అశక్నువంతః యువాపః ప్రతిబింబితాంగాః స్వయం తాసు సంక్రాంతమూర్తయస్సంతః రత్నభిత్తీస్సజీవచిత్రాస్సచేతనచిత్రవతీరివ, చక్రురిత్యుత్ప్రేక్షా.

శ్లో. సావర్ణ్యభాజాం ప్రతిమాగతానాం
లక్ష్యైః స్మరాపాండుతయాంగనానామ్,
యస్యాం కపోలైః కలధౌతధామ
స్తంభేషు భేజే మణిదర్పణశ్రీః. ౮౭

టీ. యస్యాం = ఏద్వారకాపురియందు, కలధౌతధామస్తంభేషు = బంగారు యింటికంబములయందు, ప్రతిమాగతానాం=ప్రతిఫలనముఁబొందిన, సావర్ణ్యభాజాం =సావర్ణ్యమును జెంది (వేఱుగాఁదెలియక) యున్న, అంగనానాం=స్త్రీలయొక్క, స్మరాపాండుతయా-స్మర = మదనవికారముచేత, అపాండుతయా = అంతటను తెల్లనగుటచేత,లక్ష్యైః=(ఏర్పాటుగా)కనఁబడుచున్న,కపోలైః=చెక్కిళులచేత,మణిదర్పణశ్రీః=స్ఫటికమణులతోఁజేసిన యద్దముల కాంతివంటికాంతి, భేజే=పొందఁబడెను.

తా. ఆ ద్వారకాపురమందలి యిండ్ల స్తంభములు బంగారుతోఁ జేయఁబడినవి. అంగనామణుల యంగములును బంగారువలె మెఱుఁగారుచుండును. వారియంగములు ా స్తంభములయందు ప్రతిఫలించిఏకవర్ణమగుటవలన వేఱుగాఁ దెలియరాకున్నవి. కాని మదన వికారాతిశయంబున తెల్లఁబడియుండుటంజేసి యందు గన్పట్టుచున్న కపోలములుమాత్రము స్ఫటికపురాలతో జేయఁబడిన యద్దముల కాంతిని మించియున్నవి.

శ. స.—సమానః వర్ణః యాసాంతాః సవర్ణాః సవర్ణానాంభావః సావర్ణ్యం, సావర్ణ్యం భజంతీతి సావర్ణ్యభాజః తాసాం సావర్ణ్యభాజాం, భాజః భాజోః భాజామ్ సావర్ణ్యభాక్ఛబ్దః జ. స్త్రీ. ష. బ. ప్రతిమాం గతాః ప్రతిమాగతాః తాసాం ప్రతిమాగతానాం, గతాయాః గతయోః గతానాం ప్రతిమాగతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ష. బ. లక్ష్యంతఇతి లక్ష్యాః తైః లక్ష్యైః, లక్ష్యేణ లక్ష్యాభ్యాం లక్ష్యైః లక్ష్యశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పాండూనాం భావః పాండుతా ఆసమంతాత్ పాండుతా ఆపాండుతా స్మరేణ ఆపాండుతా స్మరాపాండుతా తయా స్మరాపాండుతయా, ఆపాండుతయా

ఆపాండుతాభ్యాం ఆపాండుతాభిః స్మరాపాండుతాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. కల్యాణం అంగం యాసాం తాః అంగనాః తాసాం అంగనానాం, అంగనాయాః అంగనయోః అంగనానాం అంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దఃద. స్త్రీ. స. ఏ. కపోలైః, కపోలేన కపోలాభ్యాం కపోలైః కపోలశబ్దః అ. పు.తృ. బ. ధామ్నాం స్తంభాః ధామస్తంభాః కలధౌతవికారాశ్చతే ధామస్తం భాశ్చకలధౌతధామస్తంభాః తేషు కల...షు, స్తంభే స్తంభయోః స్తంభేషు కలధౌత ధామస్తంభశబ్దః అ. పు. స. బ. భేజే భేజాతే భేజిరే భజసేవాయా మిత్యస్మాత్స కర్మకాద్ధాతోః కర్మణిభూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. మణీనాం దర్పణాని మణిదర్ప ణాని మణిదర్పణానాం శ్రీరివ శ్రీః మణిదర్పణ శ్రీః, శ్రీః శ్రియౌ శ్రియః మణిదర్ప ణశ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

సావర్ణ్యేతి. యస్యాం పురి కలధౌతధామస్తంభేషు హేమాకారస్తంభేషు, 'కలధౌతం రూప్యహేమ్నో'రి తి విశ్వః. ప్రతిమాగతానాం, ప్రతిబింబగతానాం. సావర్ణ్యభాజాం తత్సావర్ణ్యాదగృహీతభేదానామిత్యర్థః, అతఏవ సామాన్యాలంకారః 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతే' తి లక్షణాత్, అంగనానాం స్మరాపాండుతయా స్మరేణ మదనేన ఆపాండుతయా లక్ష్మ్యైః భిన్నవర్ణత్వాద్భేదేనగృ హ్యామానై రిత్యర్థః. కపోలైర్మణిదర్పణానాం స్ఫటికమణిముకురాణాం శ్రీరివశ్రీర్భేజే ప్రాప్తేతినిదర్శనా. సాచోక్తసామాన్యప్రసాదలబ్ధేతి తేనాస్యాస్సంకరః.

శ్లో. శుకాంగనీలోపలనిర్మితానాం
లిప్తేషు భాసా గృహదేహళీనామ్,
యస్యా మళిందేషు న చక్రురేవ
ముగ్ధాంగనాగోమయగోముఖాని. ౭౫

టీ. యస్యాం=ఏపురమందు, ముగ్ధాంగనాః=ముద్దరాండ్రు, శు...నాం-శుకాం గ=చిలుకఱెక్కలవలె, నీల=నీలవర్ణమైన, ఉపల=(మరకత)మణులచేత, నిర్మితానాం= నిర్మింపఁబడిన, గృహదేహళీనాం=ఇంటిగడపలయొక్క, భాసా=కాంతిచేత, లిప్తేషు= పూయఁబడిన, అళిందేషు=వాకిళ్లముందఱ, గోమయగోముఖాని=అవుపేడయలుకుట లను, నచక్రురేవ=చేయకయేపోయిరి.

తా. ఆ ద్వారకానగరముందలి యిండ్లకుఁ గడపలుగాఁ బెట్టిన చిలుకఱెక్కలవంటి మరకత మాణిక్యముల కాంతులు ప్రసరించి పచ్చ గానుండుట జూచి అలికినచోటే యనుకొని భ్రాంతిపడి కడపలముందఱ గోమయముతో నలుకుట మానివేసిరి.

శ. స.—శుకస్య అంగం శుకాంగం శుకాంగమివ నీలాః శుకాంగనీలాః శు... లాశ్చ తే ఉపలాశ్చ శుకా...పలాః శు...పలైః నిర్మితాః శుకా...ర్మితాః తాసాం శు...తానాం, నిర్మితాయాః నిర్మితయోః నిర్మితానాం శుకాంగనీలోపలనిర్మితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ. లిప్తేషు, లిప్తే లిప్తయోః లిప్తేషు లిప్తశబ్దః అ. పు. స. బ. భాసా, భాసా భాభ్యాం భాభిః భాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. గృహాణాం దేహళ్యః గృహదేహళ్యః తాసాం గృహదేహళీనాం, దేహళ్యాః దేహళ్యోః దేహళీనాం గృహదేహళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. అళిందేషు, అళిందే అళిందయోః అళిందేషు అళిందశబ్దః అ. పు. స. బ. న. అవ్య. చకార చక్రతుః చక్రుః డుకృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాత్స్వకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పు. బ. ఏవ అవ్య. ముగ్ధాశ్చ తాః అంగనాశ్చ ముగ్ధాంగనాః, అంగనా అంగనే అంగనాః ముగ్ధాంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. గోః పురీషం గోమయం గోమయస్య గోముఖాని గోమయగోముఖానితాని గో...ఖాని, గోముఖం గోముఖే గోముఖాని గోమయగోముఖశబ్దః అ. న. ద్వి. బ.

శుకాంగేతి. యస్యాం పురి. ముగ్ధాంగనాః శుకాంగవన్నీలాఉపలా మణయో మరకతానీత్యర్థః. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా వి' తి విశ్వః. తైర్నిర్మితానాం గృహదేహళీనాం గృహద్వారశాఖాధారదారూణి, 'గృహావగ్రహణీదేహళ్యంగణంచత్వరాజిర' ఇత్యమరః. తాసాం భాసాలిప్తేషు అళిందేషు ద్వారబహిర్భాగేషు 'ప్రఘాణప్రఘణాళిందా బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠక' ఇత్యమరః. గోః పురీషం గోమయం 'గోశ్చపురీష' ఇతి మయట్, తస్య గోముఖాని లేపనాని 'లేపనేకుటిలాగా (కా) రవాద్యభాండేపి గోముఖ' మితి విశ్వః. నచక్రురేవ మరకతప్రభాయాం విలేపనభ్రాంత్యేతిభావః. అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. 'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్వస్త్వంతరమతిర్యత్ర, సభ్రాంతిమాని' తి సర్వస్వకారలక్షణాత్.

శ్లో. గోపానసీషు క్షణ మాస్థితానా
మాలంబిభి శ్చంద్రకిణాం కలాపైః,
హరిన్మణిశ్యామతృణాభిరామై
ర్గృహాణి నీవ్రైరివ యత్ర రేజుః. ౭౯

టీ. యత్ర = ఏపట్టణమందు, గోపానసీషు = చూరుపట్టెలయందు, క్షణం= కొంచెముసేపు, ఆస్థితానాం=నిలిచియున్న, చంద్రకిణాం = నెమళ్లయొక్క, ఆలంబిభిః=వ్రేలాడుచున్న, కలాపైః=పింఛములచేత, హ...మైః-హరిన్మణి=మరకతమణులవలె, శ్యామ=ఆకుపచ్చనైన, తృణ=గడ్డిపరకలచేత, అభిరామైః = ఇంపైన, నీవ్రైరివ= ముంజూరులతోడనుంబోలె, రేజుః=శోభిల్లినవి.

తా. ఆయూరి యిండ్ల చూరుపట్టెల (కొణిగెల) మీఁద కొం చెముసేపు నెమళ్లు నిలువఁబడి వానిపింఛములు దిగువకు వ్రేలాడు చుండఁగా నప్పు డాయిండ్లు మరకతమణులవంటి పచ్చని గడ్డిపోచల చూరులతో నొప్పుచున్నవా యన్నట్లు సొంపుమీఱినవి.

శ. స.—గోపానసీషు గోపానస్యాం గోపానస్యోః గోపానసీషు గోపానసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. క్షణం, క్షణం క్షణౌ క్షణాన్ క్షణశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆస్థితానాం ఆస్థితస్య ఆస్థితయోః ఆస్థితానాం ఆస్థితశబ్దః అ. పు. ష. బ. ఆలంబినా, ఆలంబినా ఆలంబిభ్యాం ఆలంబిభిః ఆలంబిన్శబ్దః న. పు. తృ. బ. చంద్రకాః ఏషాం సంతీతి చంద్రకిణః తేషాం చంద్రకిణాం, చంద్రకిణః చంద్రకిణోః చంద్రకిణాం చంద్రకిన్శబ్దః న. పు. ష. బ. కలాపైః కలాపేన కలాపాభ్యాం కలాపైః కలాపశబ్దః అ. పు. తృ. బ. హరితశ్చతే మణయశ్చ హారిన్మణయః హారిన్మణయఇవ శ్యామాని హా...మాని హా...మానిచ తాని తృణానిచ హారి...ణాని హా...ణైః అభిరామాణి హారి...మాణి తైః హా...మైః, అభిరామేణ అభిరామాభ్యాం అభిరామైః హారిన్మణిశ్యామతృణాభిరామశబ్దః అ. న. తృ. బ. గృహాణి, గృహం గృహే గృహాణి గృహశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. నీవ్రైః, నీవ్రేణ నీవ్రాభ్యాం నీవ్రైః నీవ్రశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఇవ అవ్య. యత్ర అవ్య. రరాజ రరాజతుః రేజతుః రరాజుః రేజుః రాజృదీప్తావిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లిటి పర. ప్ర. పుస. బ.

గోపానసీష్వితి. యత్రపురి గృహాణి గోపానసీషు వలభీచ్ఛాదనాధారదారుషు, వంశపంజరేష్విత్యర్థః. అతఏవ 'గోపానసీతువలభీచ్ఛాదనేవక్రదారుణీ' త్యత్రపటలాధారవంశపంజరే ఇత్యాహ క్షీరస్వామీ. క్షణమీషత్కాలం అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ఆస్థితానామాసీనానాం చంద్రకాః మేచకాః, 'సమౌచంద్రకమేచకా వి' త్యమరః. తద్వతాం చంద్రకిణాంమయూరాణామాలంబిభిర్లంబమానైః కలాపైర్బర్హైః. 'కలాపోభూషణే బర్హే' ఇత్యమరః. హారిన్మణయో మరకతాని. 'గారుత్మతం మరకతమశ్మగర్భంహరిన్మణిరి' త్యమరః. తద్వచ్ఛ్యామైః తృణైః అభిరామాణి హరితతృణమయానీత్యర్థః. తైః నీవ్రైః పటలప్రాంతైరివ రేజుః, 'వలీకనీవ్రేపటలప్రాంతేఽథ పటలం ఛదిరి' త్యమరః. ఛాదనపర్యాయాః పటలచ్ఛదిషీ, ఛదిరంచలవాచినీ వలీకనీవ్రే. ఛదిషఆధారోవంశపంజరోగోపానసీతి వివేకః. హరితత్వాలంబనాదిగుణక్రియానిమిత్తా నీవ్రైరివేతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

శ్లో. బృహత్తులై ర ప్యతులై ర్వితాన
మాలాపినద్ధై రపి చావితానైః,

రేజే విచిత్రై రపి యా సచిత్రై
ర్గృహైస్త్వశాలై రపి భూరిశాలైః. ౫౦

టీ. యా=ఏపురము, బృహత్తులైరపి-బృహత్=పెద్దవైన, తులైరపి=దూలములమీఁద దిగువ స్తంభములమీఁదిపీటలు (బోదెలు) కలవి (యయ్యును) సను, అతులైః=(బోదియలులేనివి యని విరోధము.) సాటిలేనివియు, వి...ద్ధైరపి-వితాన = మేలుకట్ల (చాందినీల) యొక్క, మాలా=పంక్తులచేత, పినద్ధైరపి=కప్పఁబడినవయ్యును, అవితానైః=(మేలుకట్లులేనివి అనివిరోధము.) వట్టివికానివియు, విచిత్రైః=చిత్తరువులేనివయ్యును అని విరోధము) అద్భుతములైనవియు, సచిత్రైః=చిత్తరువులతోఁగూడినవియు, విశాలైరపి=(చావడులు లేనివయ్యును అని విరోధము.) విశాలములైనవియు, భూరిశాలైః=పెక్కులు సావళ్లుగలవియు (నగు), గృహైః = ఇండ్లలో, రేజే= ప్రకాశించెనో.

తా. ఆ ప్రాకారనగరము దూలములు మోయు స్తంభముల మీఁది పెద్దపెద్దపీటల (బోదియల)తోఁడను, అన్నిచోట్లను వరుసవరుసలుగాఁ గట్టఁబడిన చక్కనిమేలుకట్లతోఁడను, చమత్కారమైన చిత్తరువులతోఁడను ననేకములగు చావళ్లు మొదలగు ప్రదేశములతోఁడను నొప్పి సాటిలేనివై యేవస్తువులకును లేమియనుమాటలేక యేకరూపములై యద్భుతముగాఁ జూచువారలకు సొంపునింపుచున్న లోగిళ్లతో నొప్పియున్నది.

శ. స.—బృహత్యః తులాః యేషు తే బృహత్తులాః తైః బృహత్తులైః, తులేన తులాభ్యాం తులైః బృహత్తులశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. నవిద్యతే తులా యేషాం తే (నవిద్యంతే తులాః యేషు తే) అతులాః తైః అతులైః అతులేన అతులాభ్యాం అతులైః అతులశబ్దః అ. పు. తృ. బ. వితానానాం మాలాః వితానమాలాః వి...లాభిః పినద్ధాః తైః వితా...ద్ధైః పినద్ధేన పినద్ధాభ్యాం పినద్ధైః వితానమాలాపినద్ధశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. చ అవ్య. నవితానాః (నవిద్యంతే వితానాః యేషు తే) అవితానాః తైః అవితానైః, అవితానేన అవితానాభ్యాం అవితానైః అవితానశబ్దః అ. పు. తృ. బ. రేజే రేజాతే రేజిరే రాజృదీప్తావిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. విశేషేణ చిత్రాః (వికతాని చిత్రాణి యేషు తే) విచిత్రాః తైః విచిత్రైః, విచిత్రేణ విచిత్రాభ్యాం విచిత్రైః విచిత్రశబ్దః అ. పు.

తృ. బ. చిత్రైస్స్వహవర్తంతఇతి సచిత్రాః తైః సచిత్రైః, సచిత్రేణ సచిత్రాభ్యాం సచిత్రైః సచిత్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. గృహైః గృహశబ్దః అ. పు. ని. బ. తృ. బ. (విగతాః శాలాః యేషు తే విశాలాః తైః విశాలైః) విశాలైః, విశాలేన విశాలాభ్యాం విశాలైః విశాలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. భూరయః శాలాః యేషు తే భూరిశాలాః, తైః భూరిశాలైః, శాలేన శాలాభ్యాం శాలైః భూరిశాలశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

బృహదితి. యా పూః బృహత్యస్తులాః ఉపరిస్థాప్య దార్వాధారభూతాని స్తంభాగ్రపీఠాని యేషు తైః బృహత్తులైః తథాప్యతులైరితివిరోధః. అనుపమైరితిపరిహారః. 'తులాసామ్యే స్తంభపీఠ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరశేషః, 'తులామానేపలశతేసాదృశ్యే రాశిభాండయోః, గృహాణాందారుబంధాయ పీఠ్యా మి'తి హైమః. వితానానాముల్లోచానాం మాలాభిః పఙ్క్తిభిః, పినద్ధైరాచ్ఛాదితైః, తథాప్యవితానైస్తద్రహితైరితి విరోధః. అశూన్యైరిత్యవిరోధః. సమస్తవస్తుసమృద్ధైరిత్యర్థః. 'అస్త్రీవితానముల్లోచః, వితానం త్రిషుతుచ్ఛక' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. విచిత్రైరాలేఖ్యరహితైరపి సచిత్రైస్తత్సహితైరితివిరోధః. విచిత్రైరద్భుతైరిత్యవిరోధః. 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమి' త్యుభయత్రాప్యమరః. విగతాశ్శాలాభద్రాణి గృహైకదేశాః యేషాం తాని విశాలాని 'శాలాగృహేతరుస్కంధేశాఖాగారైకదేశయో రి' తి విశ్వః. తైర్విశాలైరపిభూరిశాలైర్బహుభద్రైరితివిరోధః. విశాలైః. పృథులైరిత్యవిరోధః. 'విశాలం పృథులం మహ ది' త్యమరః. 'వేశ్మాలచ్ఛంకటచా వి' తి వాలచ్ప్రత్యయః. గృహైః రేజే అపిరయం సర్వత్రవిరోధే. అత్రావిరోధేపి విరుద్ధవదాభాసాద్విరోధాలంకారః. 'విరోధస్సోఽవిరోధేపి విరుద్ధత్వేనయద్వచః' ఇతి కావ్యప్రకాశలక్షణాత్.

చిక్రంసయా కృత్రిమపత్రిపఙ్క్తేః
కపోతపాలీషు నికేతనానామ్,
మార్జార మప్యాయతనిశ్చలాంగం
యస్యాం జనః కృత్రిమమేవ మేనే. ౫౧

టీ. యస్యాం=ఏపట్టణమందు, నికేతనానాం = గృహములయొక్క, కపోతపాలీషు=గువ్వగూళ్లయందు, (ఇది స్తంభాగ్రములయందో, ముంజూరులయందో యేర్పరుపఁబడును.) కృత్రిమం...ఙ్క్తేః-కృత్రిమ = చేతిపనియగు, పత్రి = పక్షుల యొక్క, పఙ్క్తేః=గుంపునకు, చిక్రంసయా=ఆక్రమించు (పట్టుకొను) తలంపుచేత, ఆయతనిశ్చలాంగం-ఆయత=నిడుపై ముందటికి వాలినదై, నిశ్చల=కదలకుండనున్న, అంగం=శరీరము గలిగినట్టి, మార్జారమపి=పిల్లినిసైతము, జనః=జనము, కృత్రిమమేవ= చేయఁబడినదానినిగనే, మేనే=తలఁచెను.

తా. ఆద్వారకానగరమందలి రాజమందిరములలో గువ్వగూళ్లు నిర్మించి యందలికొయ్యలమీఁద కొయ్యలు మొదలగువానితోఁ జక్కఁగా నెన్నియో పావురములను జేసి యుంచినారు. ఆ చెక్కిన కొయ్యపక్కులనుఁ జూచి నిజముగా పక్షులనితలఁచి మీఁదికి దుమికి పట్టుకొనవలయు ననుతలంపుతో చెవులు నిక్కఁబెట్టుకొని నిదానముగా సాగి (లేక) ముందటికి వాలి యణఁగి కదలకుండ నున్నరొమ్ముడలతో పొంచి యున్నపిల్లినిఁజూచి యచ్చటిజనము ఇదియునుఁగూడ కొయ్యతో జేయఁబడినదే యనుకొనిరి. అచ్చటి చిత్రకారులు రచియించిన నిర్జీవప్రతిమలకును నట్టి జీవజంతువులకు నించుకంతయు భేదము కనిపెట్ట వశముగాకున్నది. శిల్పవిజ్ఞాన మంతయతిశయముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—క్రమితుమిచ్ఛా చిక్రంసా తయా చిక్రంసయా, చిక్రంసయా చిక్రంసాభ్యాం చిక్రంసాభిః చిక్రంసాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. క్రియయా నిర్వృత్తాః కృత్త్రిమాః పత్రే ఏషాం స్తఇతి పత్రిణః కృత్త్రిమాశ్చతే పత్రిణశ్చ కృత్త్రిమపత్త్రిణః కృ...ణాం పఙ్క్తిః కృత్త్రిమపత్త్రి పంక్తిః తస్యాః కృత్త్రిమపత్త్రిపఙ్క్తేః, పఙ్క్త్యాః పఙ్క్తేః పఙ్క్త్యోః పఙ్క్తీనాం కృత్త్రిమపత్త్రిపఙ్క్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. కపోతాన్ పాలయంతీతి కపోతపాల్యః తాసు కపోతపాలీషు, పాల్యాం పాల్యోః పాలీషు కపోతపాలీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. నికేతనానాం, నికేతనస్య నికేతనయోః నికేతనానాం నికేతనశబ్దః అ. న. ష. బ. మార్జారం, మార్జారం మార్జారౌ మార్జారాన్ మార్జారశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అపి అవ్య. ఆయతం నిశ్చలం అంగం యస్య సః ఆయతనిశ్చలాంగః తం ఆయ...గం, అంగం అంగౌ అంగాన్ ఆయతనిశ్చలాంగశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. జనః, జనః జనౌ జనాః జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్రియయానిర్వృత్తః కృత్త్రిమః తం కృత్త్రిమం, కృత్త్రిమం కృత్త్రిమౌ కృత్త్రిమాన్ కృత్త్రిమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఏవ అవ్య. మేనే మేనాతే మేనిరే మను అవబోధన ఇత్యస్మాత్స్వకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మనే. ప్ర. పురు. ఏ.

చిక్రంసయేతి. యస్యాం పురి నికేతనానాం, వేశ్మనాం. 'వేశ్మసద్మనికేతన మిత్యమరః. కపోతాన్ పక్షిణః, పాలయంతీతి కపోతపాల్యోవిటంకాపరనామానః స్తంభాగ్రప్రసారితదారువిశేషాః, 'కపోతపాలికాయాంతు విటంకం పుంనపుంసక

మి'త్యమరః. కర్మణ్యణ్. జీప్. తాసు కృత్రిమపత్త్రిణాం దారుమయపక్షిణాం, పక్షేః కర్మణిషష్ఠీ. చిక్రంసయా క్రమితుమిచ్ఛయా, జిఘృక్షయేత్యర్థః. 'క్రమేస్సన్నంతా దప్రత్యయా ది' త్యకారప్రత్యయే టాప్. స్నుక్రమోరనాత్మనేపదనిమిత్తే, ఇతీడాగమోనభవతి. అత్రక్రమేర్వృత్త్యాదివ్యతిరిక్తార్థేపి అనుపసర్గాద్వేతి వైకల్పికస్యాత్మనేపద నిమిత్తస్యానుపసర్గత్వస్య వైవక్షికస్య సంభవాత్. ఆయతం దీర్ఘమానతంవానిశ్చలమంగం యస్య తం. మార్జారం బిడాలమపి 'ఓతుర్బిడాలోమార్జారః పృషదంశకఆఖుభు' గిత్యమరః. జనః కృత్రిమం క్రియానిర్వృత్తమేవ మేనేనతువాస్తవమిత్యర్థః. 'డ్వితః క్త్రిః క్త్రేర్మమ్నిత్య మి'తీ మప్ప్రత్యయః. ఏతేన కృత్రిమాకృతిమభేదో దుర్గ్రహ ఇతి శిల్పవిజ్ఞానాతిశయోక్తిః అత్రకవికల్పితసాదృశ్యాన్మార్జారజనయోః కృత్రిమాకృత్రిమేషు విపరీతమతివర్ణనాద్భ్రాంతిమదలంకారః. తల్లక్షణంతూక్తమ్.

శ్లో. క్షితిప్రతిష్ఠోఽపి ముఖారవిందై ర్వధూజన శ్చంద్ర మధశ్చకార,
అతీతనక్షత్రపథాని యస్యాం ప్రాసాదశృంగాణి వృథాధ్యరుక్షత్.౫౨

టీ. యస్యాం=ఏపురియందు, వధూజనః=స్త్రీజనము, క్షితిప్రతిష్ఠోఽపి = భూమియందునికికలదయ్యును, చంద్రం = (ఆకాశమందున్న) చంద్రుని, ముఖారవిందైః=ముఖములను పద్మములచేత, అధశ్చకార=క్రిందుపఱచెను (తిరస్కరించెను). అతీతనక్షత్రపథాని=నక్షత్రమండలమును మించియున్న, ప్రాసాదశృంగాణి=మేడకొపురులను, వృథా=వ్యర్థముగా, అధ్యరుక్షత్=ఎక్కెనో.

తా. అచ్చటి జవరాండ్రు భూమియందున్నప్పుడే తమముఖపద్మములచేత (సౌందర్యాతిశయంబున) చంద్రబింబమును గ్రిందుపఱచిరి. ఇంక వారు నక్షత్రమండలముకంటెను గూడ నెత్తుగా నున్న మేడ కొప్పరములమీఁది కెక్కుచుండుట ఎందుకు? నిష్ప్రయోజనమే ? ఎక్కకుండఁగనే క్రిందుపఱచిరి గదా.

శ. స.—క్షితౌ ప్రతిష్ఠా యస్యసః క్షితిప్రతిష్ఠః, ప్రతిష్ఠః ప్రతిష్ఠౌ ప్రతిష్ఠాః క్షితిప్రతిష్ఠశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ముఖాన్యేవ అరవిందాని ముఖారవిందాని తైః ముఖారవిందైః, అరవిందేన అరవిందాభ్యాం అరవిందైః ముఖారవిందశబ్దః అ. న. తృ. బ. వధూనాం జనః వధూజనః, జనః జనౌ జనాః వధూజనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రం, చంద్రం చంద్రౌ చంద్రాన్ చంద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అధః చకార చక్రతుః చక్రుః డుకృఞ్ కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి లిట్ తేలిటి పర. ప్ర. పురు, ఏ. నక్షరంతీతి నక్షత్రాణి నక్షత్రాణాం పంథాః నక్షత్ర

పథః నక్షత్రపథం అతిక్రాంతాని అతీతనక్షత్రపథాని, పథం పక్షే పథాని అతీత నక్ష త్రపథశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యస్యాం, యస్యాం యస్యోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. ప్రాసాదానాం శృంగాణి ప్రాసాదశృంగాణి తాని ప్రా...ణి, శృంగం శృంగే శృంగాణి ప్రాసాదశృంగశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. వృథా అవ్య. అధ్యరుక్షత్ అధ్యరుక్ష తాం అధ్యరుక్షన్ అధిపూర్వకరుహబీజజన్మని ప్రాదుర్భావే చ ఇత్యస్మాత్ధాతో కాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లుఙి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

క్షితీతి. యస్యాంపురి వధూజనః క్షితౌ ప్రతిష్ఠాయస్య క్షితిప్రతిష్ఠాభూమిస్థోపి, చంద్రందివిష్ఠమపీతి భావః. తత్రాపిముఖై రేవారవింద్రైః అధశ్చకారేతి విరోధః స్వస్యా వణ్యామహిమ్నా అధరీచకారేతి పరిహారాద్విరోధా భాసోఽలంకారః. అతీతాః నక్షత్ర పథమతీతనక్షత్రపథాని 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయే'తి సమాసః. 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నే' త్యాదినాపరవల్లింగతా ప్రతిషేధః. ప్రాసాదశృంగాణి వృథా అధ్యరుక్షత్ అధిరోహతిస్మ, అనధిరుహ్యైవాధఃకరణాదితి భావః రోహ తేర్లుఙ్. 'శల ఇగుపధాదనిటః క్స' ఇతి చ్లేః క్సాదేశః అత్రాధఃకరణవాక్యార్థస్య శ్లేషవిరోధోపజీవ్యవై యర్థ్య హేతుత్వాత్సంకీర్ణః కావ్యలింగభేదః.

శ్లో. రమ్యా ఇతి ప్రాప్తవతీః పతాకా
రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ధయంతీః,
యస్యా మసేవంత నమద్వలీకా
స్సమం వధూభి ర్వలభీ ర్యువానః.   ౫౩

టీ. యస్యాం = ఏపురమందు, యువానః=ప్రాయపువారు, రమ్యాఇతి=రమ ణీయములయినవి యనుటహేతువుగా (రమణీయమగువారలని), పతాకాః=ధ్వజముల ను (ప్రఖ్యాతిని), ప్రాప్తవతీః = పొందినట్టియు, వివిక్తాఇతి=విజనములుగా నున్నవి యగుటవలన (పవిత్రమైన వారలగుటవలన), రాగం=అనురాగమును, వర్ధయంతీః=పెం పొందఁజేయుచున్నట్టియు, నమద్వలీకాః =వంగినముంజూరులు గలిగినట్టియు (వంగు చున్న వళిత్రయము గలిగినట్టియు), వలభీః=చంద్రశాలలను, వధూభిస్సమం=స్త్రీలతో డనుంగూడ, అసేవంత=సేవించిరి.

తా. ఆపట్టణమునందలి పిన్నవయస్సువారలు రమణీయంబులుగా ధ్వజంబు లెత్తియు ముంజూరులు దించియు ముద్దుముద్దుగాఁ బొందిక పఱచి తీర్చికట్టిన క్రీడాగృహంబులు విజనంబులై ప్రీతిజనకంబులుగా నుండుటంజేసి యందు చక్కఁదనంబునఁ బేరువడసి పవిత్రమైన యంతరం

గంబును నింపైన వళిత్రయంబునుం గలిగిఁ జెన్నలరారు వనితారత్న ములతోడం గూడి విహరించిరి.

శ. స.—రమ్యా, రమ్యా రమ్యే రమ్యాః రమ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. ప్రాప్తవతీః, ప్రాప్తవతీం ప్రాప్తవత్యౌ ప్రాప్తవతీః ప్రాప్తవతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పతాకాః, పతాకాం పతాకే పతాకాః పతాకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. రాగం, రాగం రాగౌ రాగాన్ రాగశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వివిక్తాః, వివిక్తా వివిక్తే వివిక్తాః వివిక్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. వర్ధయంతీః, వర్ధయంతీం వర్ధయంత్యౌ వర్ధయంతీః వర్ధయంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. అసేవత అసేవేతాం అసేవంత షేవు సేవన ఇత్యస్మాత్స కర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. నమంతి వలీకాని యాసాంతాః (నమత్యః వళ్యః యాసాంతాః) నమద్వలీకాః తాః నమద్వలీకాః, వలీకాం వలీకే వలీకాః నమద్వలీకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. సమం అవ్య. వధూభిః, వధ్వా వధూభ్యాం వధూభిః వధూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. తృ. బ. వలభీః, వలభిం వలభీ వలభీః వలభిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యువానః, యువా యువానౌ యువానః యువన్శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

రమ్యాఇతి. యస్యాం పురి యువానః రమ్యాః రమణీయా ఇతి హేతోః పతాకాః ప్రాప్తవతీః ఉత్క్షిప్తధ్వజా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర రమ్యా ఇత్యేవం పతాకాః ప్రాప్తవతీః ప్రసిద్ధతాం గతా ఇత్యర్థః. 'పతాకావైజయంత్యాంచ సౌభాగ్యేఽర్కేఽధ్వజేఽపిచ, ఇతి హేతుప్రకరణప్రకారాది సమాప్తి ష్వి' త్యుభయత్రాపి విశ్వః. వివిక్తాః విజనాః శుద్ధాఇతిచహేతోః రాగంవర్ధయంతీః 'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ' విత్యమరః. నమద్వలీకాః నమ్రనీవ్రాః 'వలీక నీప్రేపటలప్రాన్తే'ఇ త్యమరః. అన్యత్రనమంత్యోవల్యః త్రివళ్యాఖ్యామధ్యరేఖాయాసాంతాః నమద్వలీకాః 'నద్యృత శ్చే'తికప్ 'వళిర్మధ్య మరేఖో ర్మిజీర్ణత్వగ్గృహదారు ష్వి'తి వైజయంతీ. వలభీః కూటాగారాణి 'కూటాగారం తు వలభి రి'త్యమరః. వధూభిస్సమమ సేవంత వధూసహితాఅసేవం తేత్యర్థః. అత్ర వధూనాం వలభీనాం చ ప్రకృతానామేవ ధర్మసామ్యేనౌపమ్యావగమాత్ కేవల ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా నతుశ్లేషః. తత్ర విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వ నియమాత్. యథాహుః.—'ప్రకృతాప్రకృతోభయగతవత్త్వంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయేనాంత్యే' ఇతి 'ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యంగమ్యతేయత్రసామతాతుల్యయోగితా.' ఇతి.

శ్లో. సుగంధితామప్రతియత్నపూర్వాం
బిభ్రంతి యత్ర ప్రమదాయయూనామ్,

మధూని వక్త్రాణి చ కామినీనాం
ఆమోదకర్మ వ్యతిహారమీయుః. ౫౮

టీ. యత్ర=ఎక్కడ, అప్రతియత్న పూర్వాం=సంస్కార పూర్వకముకాని (స్వాభావికమైన), సుగంధితాం = సువాసనను, బిభ్రంతి=ధరించుచున్న, మధూని= మద్యములును, కామినీనాం = వలపుకత్తెలయొక్క, వక్త్రాణిచ=ముఖములును, యూనాం=యౌవనవంతులయొక్క, ప్రమదాయ=సంతోషముకొఱకు, ఆమోదకర్మ వ్యతిహారం = ఒకరొకరి పరిమళింపులమార్పును, ఈయుః= పొందినవి.

తా. ఆపట్టణంబున వాసనాదిసంస్కారము లేకయు నక్కడఁ గల కుండ మద్యంబులును, సువాసనద్రవ్యములతోడి సంస్కారముల యక్కఱ లేకయ కామినీమణులముఖంబులును స్వాభావికముగా ఘుమఘుమ లాడుచుం బరిమళించుచుండు. అయ్యవి వయోవంతుల కుత్సాహముల నానందపఱచుటకుఁ దమతమగంధంబులను మార్చుకొనినవి. అనగా ముఖగంధంబున మద్యంబులును మద్యగంధంబున ముఖంబులును మనో హర గంధంబులయ్యె. నప్పురవరంబునం గల విలాసవంతులు మద్యగంధంబులగు కామినీమణుల సుందరవదనంబులు ముద్దులాడుచు నిరాతంక భోగంబుల నుల్లసిల్లి రని తాత్పర్యము.

శ. స.—శోభనః గంధః యేషాం తాని సుగంధీని సుగంధినాం భావః సుగంధితా తాం సుగంధితాం, సుగంధితాం సుగంధితే సుగంధితాః సుగంధితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రతియత్నః పూర్వో యస్యాస్సా ప్రతియత్నపూర్వా న ప్రతి యత్నపూర్వా అప్రతియత్నపూర్వా తాం అప్రతియత్నపూర్వాం, పూర్వాం పూర్వే పూర్వాః అప్రతియత్నపూర్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. బిభ్రంతి, బిభ్రత్ బిభ్రతి బిభ్రతి బిభ్రంతి బిభ్రచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. బ. యత్ర, త్రలంత. ప్రమదాయ, ప్రమదాయ ప్రమదాభ్యాం ప్రమదేభ్యః ప్రమదశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. యూనాం, యూనః యూనోః యూనామ్ యువన్శబ్దః న. పు. ష. బ. మధూని, మధు మధునీ మధూని మధుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. బ. వక్త్రాణి, వక్త్రం వక్త్రే వక్త్రాణి వక్త్రశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. చ అవ్య. కామినీనాం, కామిన్యాః కామిన్యోః కామినీనాం కామినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. బ. ఆమోదస్య కర్మ ఆమోదకర్మ ఆమోదకర్మణః వ్యతిహారః ఆమోదకర్మ వ్యతిహారః తం ఆ...రం, వ్యతిహారం వ్యతిహారౌ వ్యతిహారాన్ ఆమోదకర్మ వ్యతిహారశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇయాయ ఈయతుః ఈయుః ఇణ్ గతౌ విత్యస్మాత్కర్తరి లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

సుగంధితామితి. యత్ర పురి నప్రతియత్నః సంస్కారః పూర్వోయస్యాస్తామ ప్రతియత్న పూర్వామకృత్రిమాం, స్వాభావికీ మిత్యర్థః. 'ప్రతియత్నస్తుసంస్కార' ఇతి వైజయంతీ. శోభనోగంధోయేషాంతేషాంభావస్తత్తా తాంసుగంధితాం సౌరభం. గంధస్యేత్వేసతితల్పుత్యయః. బిభ్రంతిబిభ్రాణాని 'వానపుంసకస్యే'తి నుమాగమః మధూనిమద్యాని, కామినీనాం వక్త్రాణిచ, యూనాం ప్రమదాయప్రీత్యై ఆమోద కర్మణోవాసనాదానస్య వ్యతిహారం పరస్పరవ్యతికరమీయుః అన్యోన్యగంధేనాన్యోన్యం వాసయామాసురిత్యర్థః. ఇణోలిట్. అత్రాపి వధూనాం వక్త్రాణాంచ ప్రకృతత్వాత్ పూర్వవదేవ తుల్యయోగితాభేదః. తేన యూనాం మధువాసితవధూ వదనపానంచ వస్తు వ్యజ్యతే. తేన చ నిరాతంకభోగాః పౌరా ఇతి గమ్యతే.

శ్లో. రతాంతరే యత్ర గృహాంతరేషు
వితర్దినిర్యూహవిటంకనీడః,
రుతాని శృణ్వన్వయసాం గణోఽంతే
వాసిత్వ మాప స్ఫుట మంగనానామ్. ౫౫

టీ. యత్ర=ఏపురవరంబున, గృహాంతరేషు=లోగిళ్లయందు, వితర్దినిర్యూహవిటంకనీడః-వితర్ది=(విహారార్థమైన) అరుఁగులయొక్క, నిర్యూహ = చేరఁబడుటకుఁ గట్టిన (మత్తవారణము లను పేరుగల) యొరగుడుదిండ్లయొక్క (పైభాగముననున్న), విటంక=గువ్వగూళ్లే, నీడాః=గూళ్లుగాఁగల, వయసాం=(చిలుకలు గోరువంకలు మున్నగు) పక్షులయొక్క, గణః=గుంపు, అంగనానాం=స్త్రీలయొక్క, రతాంతరే=సంభోగసమయమందలి, రుతాని=ధ్వనులను, శృణ్వన్=వినుచు, అంతే వాసిత్వం=శిష్యత్వమును, ఆప=పొందెను.

తా. ఆ ద్వారకానగరమందు లోగిళ్లలో పురుషులు క్రీడించుటకుగా మనోహరంబులైన యరుఁగులు గట్టించి యందొరగి సుఖముగాఁ జేరఁబడుటకై యేనుఁగులు మున్నగువాని యాకారంబున పిల్లయరుఁగులు (తలగడలు) నిర్మింపఁబడినవి. వాని మీఁదిభాగములయందమర్చిన పావుర పక్షుగూళ్లలో చిలుకలు గోరువంకలు మొదలగు రతికూజితము లాకర్ణించి వి దగ్గఱనుండి చదువుకొను విద్యార్థులపగిది నన్నిశబ్దములను విని నయ్యవి యుచ్చరించినవి.

శ. స.—రతస్య అంతరం రతాంతరం తస్మిన్ రతాంతరే, అంతరే అంతర యోః అంతరేషు రతాంతరశబ్దః అ. న. స. ప. యత్ర త్ర అంత గృహాణాం అంత

రాణి గృహాంతరాణి తేషు గృహాంతరేషు, అంతరే అంతరయోః అంతరేషు గృహాంతరశబ్దః అ. న. స. బ. వితర్దీనాం నిర్యూహాః వితర్దినిర్యూహాః విత...నాం విటంకాః వి...కౌః వి...కా ఏవ నీడాః యస్యసః విత...నీడః, నీడః నీడౌ నీడాః వితర్దినిర్యూహ విటంక నీడశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రతాని, రతం రతే రతాని రతశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. శృణ్వాన్, శృణ్వాన్ శృణ్వన్తౌ శృణ్వంతః శృణ్వచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. వయసాం, వయః వయసోః వయసాం వయశ్శబ్దః స. న. ష. బ. గణః గణౌ గణాః గణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అంతే, వసంతీతి అంతేవాసినః అంతేవాసినాం భావః అంతేవాసిత్వం, వాసిత్వం వాసిత్వే వాసిత్వాని అంతేవాసిత్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఆప ఆపతుః ఆపుః ఆప్థ ఆప్యాస్తా ఆప్యాస్తే ఇత్యాది కర్తరి భూతేలిట్ పర. ప్ర. పుర. ఏ. స్ఫుటం, అవ్య. కల్యాణాని అంగాని ఆసాం సంతీతి అంగనాః తాసాం అంగనానాం, అంగనాయాః అంగనయోః అంగనానాం అంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ.

రతాంతరఇతి. యత్ర పురి గృహాంతరేషు వితర్దయో విహారవేదికాః "స్యాద్వితర్దిస్తువేదికా" త్యమరః. తాసాంనిర్యూహాః మత్తవారణాఖ్యాఉపాశ్రయాః. "నిర్యూహోమత్తవారణ" ఇతి వైజయంతీ. తేషాంవిటంకాః ఉపరితన్యః కపోతపాలికాః త ఏవనీడాః కులాయాః యస్యసః. "కులాయోనీడమస్త్రియా మి" త్యమరః. వయసాం శుకశారికాదిపత్త్రిణాం గణః. "వయఃపక్షిణిబాల్యాదా వి"తి విశ్వః, అంగనానాం వితర్దిషు రమమాణానామితిభావః. రతాంతరే రతాని రతికూజితాని శృణ్వాన్, అంతే సమీపేవసంతీత్యంతేవాసినః శిష్యాః, "ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య" ఇ త్యమరః. "శయవాసవాసిష్వకాలాది" త్యలుక్. తేషాంభావస్తత్త్వం ఆప. సమీపేప్రతిశబ్దంయథాశ్రుతం పశ్చాదుచ్చారణాదేవమిత్యుత్ప్రేక్ష్యతే, అతఏవ స్ఫుట మితి వ్యంగ్యప్రయోగః.

శ్లో. ఛన్నేష్వపి స్పష్టతరేషు యత్ర
స్వచ్ఛాని నారీకుచమండలేషు,
ఆకాశసామ్యం దధు రంబరాణి
ననామతః కేవల మర్థతోఽపి. ౫౬

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, ఛన్నేష్వపి=కప్పఁబడినవి యయ్యును, స్పష్టతరేషు=వెల్లడియగుచున్న, నారీకుచమండలేషు= స్త్రీలయొక్క స్తన ప్రదేశములందు, స్వచ్ఛాని=శుభ్రములైన, అంబరాణి=వస్త్రములు, న నామతః కేవలం= అంబరము అను) పేరువల్ల మాత్రమే కాక, అర్థతోఽపి=అర్థము (అగపడకుండఁజేయమి) వలనను గూడ, ఆకాశసామ్యం=ఆకాశముపోలికను, దధుః=తాల్చినవి.

తా. ఆద్వారకాపురమం దంగనామణులు ధరించిన యంబరములు అంబరముతో పాటిబొందినవి గనుకనే ధరింపఁబడియు కుచాది సర్వావయవములను గన్పఱచుచుండెను. (అనఁగా అంబరశబ్ద మాకసమునందును వర్తించును గనుక ఆకసమనునది యున్నదనుకున్నను అట్టి వస్తువెట్లులేదో అట్లుగానే ధరింపఁబడియు ధరింపనట్లుగా నుండుటచే నంబరశబ్దము సార్థకమాయెను) వారుధరించు వలువలగుండా దేహావయవములన్నియు నగపడునంతటి సన్నబట్టల దాల్తురని భావము.

శ. స.—ఛన్నేషు, ఛన్నే ఛన్నయోః ఛన్నేషు ఛన్నశబ్దః అ. న. స. బ. అపి అవ్య. అతిశయేన స్పష్టాని స్పష్టతరాణి తేషు స్పష్టతరేషు, స్పష్టతరే స్పష్టతరయోః స్పష్టతరేషు స్పష్టతరశబ్దః అ. న. స. బ. యత్ర త్రలంత స్వచ్ఛాని, స్వచ్ఛం స్వచ్ఛే స్వచ్ఛాని స్వచ్ఛశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. కుచానాం మండలాని కుచమండలాని నారీణాం కుచమండలాని నారీకుచమండలాని తేషు నారీకుచమండలేషు, మండలే మండలయోః మండలేషు నారీకుచమండలశబ్దః అ. న. స. బ. ఆకాశస్య సామ్యం ఆకాశసామ్యం తత్ ఆ... మ్యం, సామ్యం సామ్యే సామ్యాని ఆకాశసామ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. దధా దధతుః దధుః డుధాఞ్ ధారణపోషణయో రిత్యస్మా త్కర్మ కాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పుర. ఏ. అంబరాణి, అంబరం అంబరే అంబరాణిఅంబరశబ్దః అ.న.ప్ర. బ. న అవ్య. నామతః తసిలంత కేవలం అవ్య. అర్థతః తసిలంత అపి అవ్య.

ఛన్నేష్వితి. యత్ర పురి ఛన్నేష్వాచ్ఛాదితేష్వపి 'వాదాం తే' త్యాదినా వైకల్పికోనిపాతః స్పష్టతరేషు స్ఫుటతరంలక్ష్యమాణేష్విత్యర్థః. నారీకుచమండలేషు స్వచ్ఛాని స్ఫటికాదివదతిరోధాయకాని అంబరాణి వస్త్రాణి, కేవలంనామతోంబరమితినామ్నైవాకాశసామ్యంనదధుః 'అంబరంవ్యోమ్ని వాస సీ'త్యమరః. కింతు అర్థతోపిఅర్థక్రియయాపితత్సామ్యందధుఃస్వయమతిసూక్ష్మత్వాదవ్యవధాయకత్వాంద్దృష్ట్యాదేర్వార్తాంతరగత్యవిఘాతిత్వమిత్యాదినాపిసామ్యందధురిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

శ్లో. యస్యా మజిహ్మా మహతీ మపంకా
స్సీమాన మత్యాయత యోఽత్యజంతః,
జన్రై రజాతస్ఖలనై ర్న జాతు
ద్వయేప్యముచ్యంత వినీతమార్గాః. ౫౭

టీ. యస్యాం = ఏపురియందు, అజిహ్మాం=వంకర (కపటము) లేనిదియు, మహతీం=గొప్పదియగు, సీమానం=హద్దును (కులాచారపద్ధతిని), అత్యజంతః=మీఱి

నివియు, అపంకాః=బురద (పాపము) లేనివియు, అత్యాయతయః=మిక్కిలి పొడవైనవియు (ఎక్కువగు నుత్తరకాలము గలవియు, ద్వయే=రెండువిధములైన, వినీతమార్గాః=చక్కఁగాఁదీర్పఁబడిన ప్రదేశములు (బాగుగా నేర్పఁబడిన యాచారపద్ధతులు), అజాతస్ఖలనైః-అజాత = కలుఁగని, స్ఖలనైః = కాళ్లు దెబ్బలు మొదలగునవి (విరుద్ధముగా నాచరించుట) గలిగిన, జనైః=జనులచేత, జాతు=ఒకప్పుడును, నాముచ్యంత=విడువఁబడ లేదు.

తా. ఆ ద్వారకాపురమందు రాజవీధులు సంకరములులేక రాజు గల్పించిన హద్దులకులోనుగా బురదయును మాటలు లేకుండి మిక్కిలి పొడవులై సంచరించు జనులకు కాళ్లకు రాళ్లు మొట్టనప్పుడుల దెబ్బలు తగులకుండ సుగమంబులై యున్నవి. అచ్చటి యాచారపద్ధతులును సంభాదులు లేక కులక్రమముగా వచ్చిన మర్యాదలనుమీఱక నిర్దిష్టములై యుత్తరకాల ఫలంబులు గలిగి యొకప్పుడును విడక సర్వజనాదరణపాత్రంబులై యున్నవి. అచ్చటిజనులు రెండుతెఱగుల సన్మార్గప్రవర్తన (మంచిమంచిత్రోవలఁ దిరుగుట, సదాచారమార్గముల మెలఁగుట) మించి యుండిరని తాత్పర్యము.

శ. స.—యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. న జిహ్మాః (నవిద్యతే జిహ్మాః యేషుతే) అజిహ్మాః, అజిహ్మః అజిహ్మౌ అజిహ్మాః అజిహ్మశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. మహతీం, మహతీం మహాత్యౌ మహతీః మహతీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నవిద్యతే పంకః యేషుతే అపంకాః, అపంకః అపంకౌ అపంకాః అపంకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సీమానం. సీమానం సీమానౌ సీమానః సీమన్ఛబ్దః న. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అతిమాత్రాఆయతిః యేషాంతేఅత్యాయతయః, ఆయతిః ఆయతీ ఆయతయః అత్యాయతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. న త్యజంతః అత్యజంతః, అత్యజన్ అత్యజంతౌ అత్యజంతః అత్యజచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. జనైః, జనేన జనాభ్యాం జనైః జనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అజాతం స్ఖలనం యేషాంతే అజాతస్ఖలనాః తైః అజాతస్ఖలనైః, స్ఖలనేన స్ఖలనాభ్యాం స్ఖలనైః అజాతస్ఖలనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. న అవ్య. జాతు అవ్య. ద్వౌ అవయవౌ యేషాంతే ద్వయే, ద్వయః ద్వయౌ ద్వయే ద్వయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. అముచ్యత అముచ్యేతాం అముచ్యంత ముచ్ల మోక్షణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణి అనద్యతనభూతేలజి ఆత్మనేపది ప్ర. పురు. బ. వినీతాశ్చతే మార్గాశ్చ వినీతమార్గాః, మార్గః మార్గౌ మార్గాః వినీతమార్గశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

యస్యామితి. యస్యాంపురి అజిహ్మాః అవక్రాః అన్యత్ర అకపటాః దంభాదిరహితా ఇత్యర్థః. 'అచరేత్సదృశీంవృత్తిమజిహ్మామశఠాంతథే' తిస్మరణాదితిభావః. 'జిహ్మం కపటవక్రయో రి' తిశాశ్వతః. మహతీంసీమానం రాజకల్పితక్షేత్రమానమర్యాదాం కులాగతానుష్ఠానస్థితించ అత్యజంతః అత్యక్తమహామర్యాదా ఇత్యర్థః. అపంకాః అకర్దమాః నిష్పాపాశ్చ 'పంకః కర్దమపాపయో రి'తి విశ్వః. అతిమాత్రా ఆయతిః ఆయామః ఉత్తరకాలశ్చయేషాంతే అత్యాయతయః, 'ఆయతిస్తూత్తరేకాలే సంయమాయామయోరపీ'తి శాశ్వతః. ద్వయేద్వేరూపాఅపి 'ప్రథమచరమతయే'త్యాదినా జసివిభాషా సర్వనామసంజ్ఞా. వినీతమార్గాః సువిరచితాః, పురవీథయః సుశిక్షితాచారపద్ధతయశ్చ, అజాతంస్థలనంపాషాణాది ప్రతిఘాతో విరుద్ధాచరణంచయేషాంతైః జనైః జాతుకదాచిదపినాముచ్యంతత్యక్తాః నకదాచిత్ ఖిలీకృతా ఇత్యర్థః. అత్రశబ్దమాత్రసాధర్మ్యాదేకనాళావలంబిఫలద్వయవదేకశబ్దేనార్థద్వయప్రతీతేః ద్వయానామపి మార్గాణాంప్రకృతత్వాచ్చ కేవలప్రకృతవిషయోఽర్థశ్లేషః. విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వాన్నతుల్యయోగితా.

శ్లో. పరస్పరస్పర్ధి పరార్ధ్యరూపాః
పౌరస్త్రియోయత్ర విధాయవేధాః,
శ్రీనిర్మితిప్రాప్తఘుణక్షతైక
వర్ణోపమావాచ్యమలం మమార్జ. ౫౦

టీ. యత్ర=ఏద్వారకయందు, ప...పాః-పరస్పరస్పర్ధి=ఒకదాని నొకటి మించునున్న, పరార్ధ్య=శ్రేష్టములగు, రూపాః=సౌందర్యములుగల, పౌరస్త్రియః-పౌర=పట్టణమందైన, స్త్రియః=స్త్రీలను, విధాయ=సృజించి, శ్రీని...చ్యం-శ్రీ=లక్ష్మీదేవియొక్క, నిర్మితి=నిర్మాణముచేత, ప్రాప్త=లబ్ధమైన, ఘుణ=నుసిపురుగుచేత, క్షత=తొలువఁబడిన, ఏకవర్ణ=ఒకయక్షరముయొక్క, ఉపమా=పోలికచేతనగు. వాచ్యం=అపవాదమును, మమార్జ=తుడిచివైచెను.

తా. సృష్టికర్త యాపురమునం దంగనామణులనెల్ల నొకరిని మించిన సౌందర్యమొక్కరి కబ్బునట్లుగా సృజియించి తలకు లక్ష్మీదేవిని సృజియించినప్పుడు, ఓహో నేఁటికి బ్రహ్మదేవుఁడుగారిచేతికి ఘుణాక్షరన్యాయముగా నిదియొక్కటికుదురినదిరా. యను లోకాపవాదమును బోఁగొట్టుకొనియె. ఆద్వారకాపురియందలి స్త్రీలందఱును సౌందర్యమున, మహాలక్ష్మీసమానురాండ్రని తాత్పర్యము.

శ. స.— పరస్పరం స్పర్ధంత ఇతి పరస్పరస్పర్ధీని పరస్పరస్పర్ధీని పరార్ధ్యాని రూపాణి యాసాంతాః పరస్పరస్పర్ధిపరార్ధ్యరూపాః తాః ప...పాః, రూపాం రూపే రూపాః పరస్పరస్పర్ధిపరార్ధ్య రూపాశ్శబ్దః ఆ. స్త్రీ. బ్ర. జ. పురే భవాః పౌర్యః పౌర్యశ్చతాస్త్రియశ్చ పౌరస్త్రియః తాః పౌ...యః, స్త్రియం స్త్రీం స్త్రియౌ స్త్రియః స్త్రీః పౌరస్త్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. జ. యత్ర. త్రలంత. విధాయ ల్యబంత. వేధాః, వేధాః వేధసౌ వేధసః వేధశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. శ్రియః నిర్మితిః ని ర్మితిః శ్రీ...త్యాప్రాప్తం శ్రీ...ప్తం, ఘుణేన క్షతః ఘుణక్షతః ఏకశ్చాసౌ వర్ణశ్చ ఏకవర్ణః ఘుణక్షతశ్చాసౌ ఏకవర్ణశ్చ ఘుణక్షతైకవర్ణః, ఘు...స్య ఉపమా ఘు...మా ఘు...మయా వాచ్యం ఘుణక్ష...వాచ్యం శ్రీనిర్మితిప్రాప్తంచ తత్ ఘు...చ్యంచ శ్రీ...చ్యం, వాచ్యం వాచ్యే వాచ్యాని, శ్రీనిర్మితి ప్రాప్తఘుణక్షతైకవర్ణోపమావాచ్య శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అలం అవ్య. మమార్జ మమార్జతుః మమృజతుః మమార్జుః మమృజుః మృజూశుద్ధౌ నిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

పరస్ప రేతి. యత్ర పురిపరస్పరస్పర్ధీని అహమహమికయాన్యోన్యసంఘర్షిణిపరార్ధ్యాని శ్రేష్ఠాని రూపాణి సౌందర్యాణి, యాసాంతాః 'రూపంస్వభావేసౌందర్య'ఇతి విశ్వః. పురేభవాః పౌర్యః తాః స్త్రియః పౌరస్త్రియః, స్త్రియాః పుంవ ది'త్యాదినా పుంవద్భావః. విధాయ నిర్మాయ వేధాః స్రష్టా శ్రియో లక్ష్మీదేవ్యాః నిర్మిత్యానిర్మాణేన ప్రాప్తంయత్ ఘుణేనవక్రకీటేన క్షతస్యోత్కీర్ణ స్యైకవర్ణస్య ఉపమయాసామ్యేన, వాచ్యమపవాదః, తదలమత్యంతం తదేవమలమితి కేచిత్. మమార్జ ఘుణాక్షరవద్యాదృచ్ఛికమిదం శ్రీదేవతాసౌందర్యశిల్పం నకౌశలమిత్యపయశః క్షాళితవానిత్యర్థః. అనయా చాతిశయోక్త్యా పౌరస్త్రీణాం రమాసమానసౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

శ్లో. క్షుణ్ణం యదంతఃకరణేన వృక్షాః
ఫలంతి కల్పోపపదా స్తదేవ,
అధ్యాఘుషో యామభవజ్జనస్య
యాస్సంపదస్తా మనసోఽప్యభూమిః. 2౬

టీ. యత్ = ఏది, అంతఃకరణేన = మనస్సుచేత, క్షుణ్ణం=అభ్యస్తమైనదో (నాకుకావలయును అని సంకల్పింపఁబడినదో), తదేవ = దానినే, కల్పోపపదం= కల్పఅభీష్టార్థముఁగల్పించునది అను వ్యావర్తకపదము గలిగిన, వృక్షాః = చెట్లు (కల్ప వృక్షములు), ఫలంతి=కలిగించుచున్నవి, యాం=ఏపురమును, అధ్యాఘుషః=నివాసము చేసికొనియున్న, జనస్య=జనమునకు, యాః=ఏ, సంపదః=సంపదలు, అభవన్ =కలిగె నవో, తాః=అవి, మనసోఽపి=మనస్సునకైనను, అభూమిః=అగోచరము.

తా. కల్పవృక్షములు మనస్సులో తలంచుకొనిన కోరికలను మాత్రము దీర్చుచున్నవి కాని ఆపట్టణమందు నివసించు జనులకు గలిగిన సంపదలు వాచామగోచరములు సరిగదా మనసులో తలంచుకొనుటకు గూడ శక్యముగాకున్నవి.

శ. స.—ఈప్సితం, ఈప్సితం ఈప్సితే ఈప్సితాని ఈప్సితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. అంతఃకరణేన, అంతఃకరణేన అంతఃకరణాభ్యాం అంతఃకరణైః అంతఃకరణశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. వృక్షాః, వృక్షః వృక్షౌ వృక్షాః వృక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఫలతి ఫలతః ఫలంతి ఫలనిష్పత్తావిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరివర్తమానేలటి పర. ప్ర. పుర. ఏ. కల్పయంతి (సంకల్పితార్థాన్) ఇతి కల్పాః కల్పా ఇతి ఉపపదం యేషాంతే కల్పోపపదాః, ఉపపదః ఉపపదౌ ఉపపదాః కల్పోపపదశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. ఏవ అవ్య. అధ్యాయుషమః, అధ్యాయుషమః అధ్యాయుషాః అధ్యాయుషాం అధ్యాయుశ్శబ్దః స. పు. మ. ఏ. యాం, యాం యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అభవత్ అభవతాం అభవన్ భూసత్తాయామిత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలజి పర. ప్ర. పు. బ. జనస్య, జనస్య జనయోః జనానాం జనశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. యాః, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. సంపదః, సంపత్ సంపదౌ సంపదః సంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. తాః, సా తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. మనసః, మనసః మనసోః మనసాం మనశ్శబ్దః స. న. మ. ఏ. ఆరోపితాచసా భూమిశ్చ అభూమిః, అభూమిః అభూమీ అభూమయః అభూమిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ఈప్సితమితి. యదంతఃకరణేన ఈప్సితం అభ్యస్తం మమేదం భూయాదితి భూయో భూయస్సంకల్పితమిత్యర్థః. కల్పయంతి సంకల్పితార్థానితికల్పాః కల్పాఇత్యుపపదం వ్యావర్తకం యేషాంతేకల్పోపపదాః వృక్షాః కల్పవృక్షాః తదేవఫలంతి నిష్పాదయంతి 'ఫలనిష్పత్తా' వితి ధాతోర్లట్. కుతః యాం పురీమధ్యాయుషోయస్యాముషితవతః 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మత్వం. 'భాషాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్వసుప్రత్యయః. జనస్య యాస్సంపదః అభవన్తాః మనసోఽప్యభూమిః. వాచామభూమిరితి కిముమవక్తవ్యమితి భావః. గృహేగృహేకల్పవృక్షసంబంధాతిశయోక్త్యా పౌరాణాం దేవేంద్రభోగోవ్యజ్యతే ఇహాకల్పఇత్యుపపదం స్వసంజ్ఞైకదేశో యేషామితి వ్యాఖ్యానే హిరణ్యపూర్వం కశిపుమిత్యాదివదవాచ్యవచనదోషావకాశః.

శ్లో. కలా దధాన స్సకలా స్స్వభాభి
రుద్భాసయన్ సౌధసితాభిరాశాః,

యాం రేవతీజానిరియేష హాతుం
న రౌహిణేయో న చ రోహిణీశః. ౬౦

టీ. సకలాః=సమగ్రములైన, కలాః=చతుష్షష్టివిద్యలను (షోడశకళలను), దధానః=ధరించినవాఁడై, సౌ...తాభిః-సౌధ=సుధాలిప్తములగువో లె, సితాభిః-స్వచ్ఛములైన, స్వభాభిః=తనకాంతులచేత, ఆశాః=దిక్కులను, ఉద్భాసయన్=ప్రకాశింపఁజేయుచు, రేవతీజానిః-కుకుద్మికూఁతురగు రేవతీదేవి (రేవతీనక్షత్రము) భార్యగాఁగల, రౌహిణేయః=బలరాముఁడు, యాం=ఏపురమును, హాతుం=విడిచిపో వుటకు, న ఇయేష=ఇష్టపడలేదో, రోహిణీశశ్చ=చంద్రుఁడును, న=విడిచిపెట్టుట కిష్టపడలేదో.

తా. చతుష్షష్టికలాపరిపూర్ణుండును రోహిణీతనయుండునునగు బలరాముఁడును, షోడశకళాపరిపూర్ణుండును రోహిణీనాథుండును నగు చంద్రుండును సుధాభరితంబులగు ప్రభలచే దిక్కులనెల్లఁ బ్రకాశింపఁ జేయుచు రేవతీసమేతులై యాపురంబు విడనేరక యచ్చటనేయుండిరి. పూర్ణచంద్రుండును బలభద్రుండును నాపురంబునకుత్కృష్టాపహాలైరి.

శ. స.—కలాః, కలాం కలే కలాః కలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. దధానః, దధానః దధానౌ దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సకలాః, సకలాం సకలే సకలాః సకలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వస్య భాసః స్వభాసః తాభిః స్వభాభిః, స్వభాసా స్వభాభ్యాం స్వభాభిః స్వభాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. బ. ఉద్భాసయన్, ఉద్భాసయన్ ఉద్భాసయన్తౌ ఉద్భాసయంతః ఉద్భాసయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సుధయా లిప్తాని సౌధాని సౌధానీవ సితాః సౌధసితాః తాభిః సౌధసితాభిః, సితయా సితాభ్యాం సితాభిః సౌధసితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. బ. ఆశాః, ఆశాం ఆశే ఆశాః ఆశాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యాం, యాం యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. రేవతీ జాయా యస్య సః రేవతీజానిః, రేవతీజానిః రేవతీజానీ రేవతీజానయః రేవతీజాని శబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఇయేష ఈషతుః ఈషుః ఇషు ఇచ్ఛాయామిత్యస్మాత్సకర్మ కాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. హాతుం తుమున్నం. న. అవ్య. రోహిణ్యాః అపత్యం పుమాన్ రౌహిణేయః, రౌహిణేయః రౌహిణేయౌ రౌహిణేయాః రౌహిణేయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. చ. అవ్య. రోహిణ్యాః ఈశః రోహిణీశః, ఈశః ఈశౌ ఈశాః రోహిణీశశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కలాఇతి. సకలాః సమగ్రాః కలాః చతుష్షష్టివిద్యాః షోడశభాగాంశ్చ దధానః 'కలాశిల్పే కాలభేదే, కలాతుషోడశోభాగ' ఇతి చామరః. సుధయా లిప్తంసౌధంతద్వ

త్వితాభిః స్వభాభిరాశాః దిశః, ఉద్భాసయన్ రేవతీకసుద్మికన్యాపూషభంచజాయా' యస్యసః రేవతీజానిః 'జాయాయాని జ్'తి సమాసాంతో నిజాదేశః. 'లోపోవ్యోర్వలీ' తి యలోపః రోహిణ్యాః అపత్యంపుమాన్ రాహిణేయోబలభద్రః స్త్రీభ్యోఢక్. యాం పురీంహాతుంత్యక్తుం నఇయేష నేచ్ఛతిస్మ లిట్. రోహిణీశశ్చంద్రశ్చహాతుంనఇయేష అత్ర రాహిణేయరోహిణీశయోః పురోత్కర్షావహత్వేనద్వయోః ప్రకృతత్వాద్విశేష్యస్యాపిశ్లిష్టత్వాచ్చకేవలప్రకృతవిషయాతుల్యయోగితా. గతమన్యత్.

శ్లో. బాణాహవవ్యాహతశంభుశక్తే
రాసత్తి మాసాద్య జనార్దనస్య,
శరీరిణా జైత్రశరేణ యత్ర
నిశ్శంక మూషే మకరధ్వజేన. ౬౧

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, బా... క్తేః-బాణాహవ=బాణాసుర యుద్ధమందు, వ్యాహత=అణచఁబడిన, శంభుశక్తేః=ఈశ్వరుని సామర్థ్యముగలిగిన, జనార్దనస్య=శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, ఆసత్తిం = దగ్గఱ (పుత్రత్వ) సంబంధమును, ఆసాద్య = పొంది, శరీరిణా = శరీరము గలవాఁడును, జై...ణ-జైత్ర=జయశీలములగు, శరేణ=బాణములు గలవాఁడునగు, మకరధ్వజేన=మన్మథునిచేత, నిశ్శంకం=నిర్భయముగా, ఊషే=నివసించుటయో.

తా. పూర్వము బాణాసుర యుద్ధమున భక్తవాత్సల్యముచేత నతనికి తోడై తనమీఁదికెదిరివచ్చిన యీశ్వరుని సామర్థ్యమును గూడ నణఁగఁగొట్టిన శ్రీకృష్ణునికి కొమరుండై ప్రద్యుమ్నుం డనుపేరుతోఁ బుట్టి యాసంబంధమున ఈశ్వరభయములేక శరీరధారియు, బాణాసుర భయములేక జైత్రశరుండునునై మన్మథుఁ డాద్వారకాపురియందు సుఖంబుననుండె.

శ. స.—ఆహూయంతేఽస్మిన్నిత్యాహవః బాణస్య ఆహవః బాణాహవః బాణాహవే వ్యాహతా బాణాహవవ్యాహతా శంభోశ్శక్తిః శంభుశక్తిః బాణాహవవ్యాహతా శంభుశక్తిః యేనసః బాణాహవవ్యాహత శంభుశక్తిః తస్య బా...క్తేః, శక్తేః శక్త్యోః శక్తీనాం బాణాహవవ్యాహతశంభుశక్తిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ఆసత్తిం, ఆసత్తిం ఆసత్తీ ఆసత్తీః ఆసత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆసాద్య ల్యబంత. జనాన్ అర్దయతీతి జనార్దనః తస్య జనార్దనస్య జనార్దనస్య జనార్దనయోః జనార్దనానాం. జనార్దనశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. శరీరమస్యాస్తీతి శరీరీ తేన శరీరిణా, శరీరిణా శరీ

రిభ్యాం, శరీరిభిః శరీరిన్శబ్దః న. పు. తృ. ఏ. జయంతీతి జేతారః జేతారఏవ జైత్రాః జైత్రాః శరాః యస్యసః జైత్రశరః తేన జైత్రశరేణ, శరేణ శరాభ్యాం శరైః జైత్రశరశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. యత్ర త్రలంత. నిశ్శంకం క్రియావిశేషణ. ఊషే వసనివాస ఇత్యస్మాత్కర్మ కార్థాత్ లోః భావేలట్ ఆత్మని. ప్ర. పు. ఏ. మకరః ధ్వజే యస్యసః మకరధ్వజః తేన మకరధ్వజేన, ధ్వజేన ధ్వజాభ్యాం ధ్వజైః మకరధ్వజశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ.

బాణేతి. యత్ర పురి, బాణాహవే బాణాసురయుద్ధే వ్యాహతాకుంయంసీతా శంభుశక్తిర్యేన తస్యహారవిజయినోజనార్దనస్య కృష్ణస్య, ఆసత్తిం ప్రత్యాసత్తిం ఆపాద్యపుత్రత్వం ప్రాప్యేత్యర్థః. శరీరిణావిగ్రహవతానత్వనంగేనేతిభావః. జేతారఏవజైత్రాః జయశీలాః తృన్నంతాత్ప్రిజ్ఞాదిత్వాదణ్ప్రిత్యయః, తేశరాయస్య తేనమకరధ్వజేన కామేన ప్రద్యుమ్నరూపేణేతి భావః. నిశ్శంకంనిర్భీకం, 'శంకాపితర్క భయయోః' తివిశ్వః, ఊషే ఉషితం+వసనివాసే. భావేలిట్. 'వచిస్వ పి' త్యాదినా సంప్రసారణం. అత్రశమ్భుశక్తివ్యాఘాతపదార్థస్యవిశేషణగత్యానిశ్శంకనివాసహేతుత్వోక్తేః కావ్యలింగభేదః. పురా కిల భగవాన్ భక్తవత్సలో ధూర్జటిః బాణాసురప్రేమ్ణా బాణాభియాయినం హరి మభియుజ్య నిర్జిత ఇతి పౌరాణికాః కథయంతి.

శ్లో. నిషేవ్యమాణేన శివై ర్మరుద్భి
రధ్యాస్యమానా హరిణా చిరాయ,
ఉద్రశ్మిరత్నాంకురధామ్ని సింధా
వాహ్వ స్త మేరా వమరావతీం యా. ౬౭

టీ. శివైః మరుద్భిః=(సుఖకరములైన) మందమారుతములచేత, (శివైః=ఏకాదశరుద్రులచేతను, మరుద్భిః=దేవతాగణములచేతను), చిరాయ=చాలకాలము, నిషేవ్యమాణేన=కొలువఁబడుచున్న, హరిణా=కృష్ణునిచేత (ఇంద్రునిచేత), అధ్యాస్యమానాం =ఉనికిపట్టుగాఁ జేసికొనఁబడినదై, ఉద్రశ్మిరత్నాంకురధామ్ని-ఉద్రశ్మి=మెఱుఁగులు గ్రమ్ము, రత్న=రత్నములయొక్క, అంకుర=మొలకలకు, ధామ్ని=స్థానమైన, సింధౌ=సముద్రమందు, (స్థితా=ఉన్న,) యా=ఏపురము, మేరౌ=మేరుపర్వతమున (నున్న), అమరావతీం=అమరావతీపట్టణమును, ఆహ్వస్త= (జగడమునకుఁ) బిలిచెనో.

తా. ఈ ద్వారకాపురము మెఱుంగు రత్నముల కాకరంబైన సముద్రంబుననున్నదై చల్లని మందమారుతములచే శ్రీకృష్ణునికి సంతోషకరంబైన యావాసంబుగానున్నది. అట్టి యీ పట్టణము

రత్నమయంబులగు చరియలతో నొప్పు మేరుపర్వతముమీఁద నున్నదియు, రుద్రగణంబులు దేవగణంబులు మున్నగువారితోడంగూడి కొలువు దీర్చు దేవేంద్రుని యావాసంబును నగు నమరావతీపురంబును డీకొని గెలిచేయుచున్నది. ఈ ద్వారకాపురము స్వర్గలోక తుల్యముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—నిషేవ్యమాణేన, నిషేవ్యమాణేన నిషేవ్యమాణాభ్యాం నిషేవ్యమాణైః నిషేవ్యమాణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. శివైః, శివేన శివాభ్యాం శివైః శివశబ్దః అ. పు. తృ. బ. మరుద్భిః, మరుతా మరుద్భ్యాం మరుద్భిః మరుచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. అధ్యాస్యమానా, అధ్యాస్యమానా అధ్యాస్యమానే అధ్యాస్యమానాః అధ్యాస్యమానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హరిణా, హరిణా హరిభ్యాం హరిభిః హరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. చిరాయ అవ్య ఉత్కృష్టాః రశ్మయః యేషాంతే ఉద్రశ్మయః రత్నానాం అంకురాః రత్నాంకురాః ఉద్రశ్మయశ్చతే రత్నాంకురాశ్చ ఉద్రశ్మిరత్నాంకురాః ఉ...కురాణాం ధామా ఉ... ధామా తస్మిన్ ఉ...మ్ని, ధామ్ని ధామని ధామ్నోః ధామసు ఉద్రశ్మిరత్నాంకురధామన్శబ్దః న. పు. స. ఏ. సింధౌ, సింధౌ సింధ్వోః సింధుషు సింధుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. ఆహ్వాత ఆహ్వాస్త ఆహ్వాసాతాం ఆహ్వాతాం ఆహ్వాసత ఆహ్వాంత ఆఙ్ పూర్వక హ్వేఞ్ స్పర్ధాయాం శబ్దేచ ఇత్యస్మాత్ సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలుఙి ఆత్మ. ప్ర. పుర. ఏ. మేరౌ, మేరౌ మేర్వోః మేరుషు మేరుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. న మ్రియంత ఇత్యమరాః అమరాః అస్యాం సంతీత్యమరావతీ తాం అమరావతీం, అమరావతీం అమరావత్యౌ అమరావతీః అమరావతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

నిషేవ్యమాణేనేతి. శివైర్మరుద్భిర్మండమారుతైః అన్యత్ర శివైః రుద్రైః మరుద్భిర్మరుద్గణైశ్చ, చిరాయనిషేవ్యమాణేన హరిణా కృష్ణేన, శక్రేణచ, అధ్యాస్యమానా అధిష్ఠీయమానా, ఉద్రశ్మీనాం రత్నాంకురాణాం, ధామ్నిస్థానే, ఏకత్ర రత్నాకరత్వాదన్యత్ర రత్నసానుత్వాచ్చేతి భావః. సింధౌ స్థితేతి శేషః. యా పూః మేరౌ స్థితాం, అమరా అస్యాం సంతీత్యమరావతీం ఇంద్రనగరీం, 'సంజ్ఞాయాం మతౌ బహ్వచోన జిరాదీనా' మితిదీర్ఘః. 'మాదుపధాయా, ఇతి వత్వం ఆహ్వాస్త స్పర్ధయా ఆహూతవతీ, అమరావతీ మనుచకారేత్యర్థః. హ్వాయతేర్లుఙ్. 'స్పర్ధాయామాఙః' ఇత్యాత్మనేపదం, లిపిసిచిహ్వశ్చ; 'ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యా మి'తి ప్లేరఙభావపక్షే సిజాదేశః, అత్ర ప్రథమార్థశ్లేషేఽపి సింధౌ మేరౌ స్థితేతి బింబప్రతిబింబభావేన సాధర్మ్యోక్తేః శ్లేషానుప్రాణితేయ ముపమేతి సంక్షేపః. ఆహ్వాస్తేతి సాదృశ్యప్రతిపాదకశ్శబ్దః. 'స్పర్ధతే హ్వయతే ద్వేష్టీ' త్యాద్యనుశాసనాత్.

శ్లో. స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచి స్సువృత్తో
వధ్వాఇవాధ్వంసితవర్ణకాంతేః,
విశేషకోవా విశిశేష యస్యాః
శ్రియం త్రిలోకీతిలక స్సఏషః. ౬౩

టీ. స్నిగ్ధ=నున్ననైన, అంజన=కాటుకవలె (చేత), శ్యామ=నల్లనైన, రుచిః=కాంతి గలిగినట్టియు, సువృత్తః=సద్వృత్తి (వర్తులు) కలిగినట్టియు, త్రిలోకీతిలకః=ముల్లోకములకు నలంకారభూతుండైన, సఏషః=ఆ కృష్ణుడున్నారే, విశేషకోవా=తిలకము వలె, అధ్వంసితవర్ణకాంతేః-అధ్వంసిత=చెడంగొట్టంబడని, వర్ణ=బ్రాహ్మణాదివర్ణముల యొక్క (గౌరాదివర్ణము), కాంతేః=ఔజ్జ్వల్యముగల (లావణ్యముగల), యస్యాః=ఏపురికి, వధ్వాఇవ=అంగనకుంబోలె, శ్రియం=శోభను, విశిశేష=విస్తరింపఁజేసెనో.

తా. మెఱుఁగుకాటుకవంటి దేహకాంతులు గలిగి సద్వృత్తుండై త్రిలోకాలంకారమైన యా శ్రీకృష్ణుండు, మెఱుఁగు కాటుకచేఁ గాటుక వాలుచూడ్కుల వట్రువదిర్చి యమర్చి పెట్టిన నుదుటిచుక్క బొట్టంగనామణియొక్క శరీరవర్ణ లావణ్యములం జెడసీయకుండ నామెకు మఱింత చక్కఁదనమును బెంపొందఁజేయునట్లు ఆద్వారకాపురవరంబున బ్రాహ్మణాదిజాతులవారి ప్రకాశింమించుకంతయుం దక్కువ కాకుండ నప్పురంబున కెక్కువ శోభావహుండయ్యె.

శ. స.—స్నిగ్ధం చ తత్ అంజనంచ స్నిగ్ధాంజనం స్నిగ్ధాంజనమివ శ్యామా (స్నిగ్ధాంజనేనశ్యామా) స్నిగ్ధాంజనశ్యామా స్ని...మారుచిః యస్యసః స్ని...చిః, రుచిః రుచీ రుచయః స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. సువృత్తః, సువృత్తః సువృత్తౌ సువృత్తాః సువృత్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వధ్వాః, వధ్వాః వధ్వోః వధూనాం వధూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. న ధ్వంసితా అధ్వంసితా వర్ణానాం కాంతిః వర్ణకాంతిః (న ధ్వంసితే అధ్వంసితే వర్ణశ్చ కాంతిశ్చ వర్ణకాంతీ) అధ్వంసితా వర్ణకాంతిః (అధ్వంసితే వర్ణకాంతీ) యస్యాస్సా అధ్వంసితవర్ణకాంతిః తస్యాః అధ్వంసితవర్ణకాంతేః, కాంతేః కాంత్యోః కాంతీనాం అధ్వంసితవర్ణకాంతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. విశేషకః, విశేషకః విశేషకౌ విశేషకాః విశేషకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వా అవ్య. విశిశేష విశిశిషతుః విశిశిషుః విపూర్వకశిష అసర్వోపయోగే ఇత్యస్మాత్పకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యాసాం యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ష. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియౌ శ్రియః

త్రిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః త్రిలోకీ త్రిలోక్యాః తిలకః త్రిలోకీతిలకః, తిలకః తిలకౌ తిలకాః త్రిలోకీతిలకశబ్దః అ. 'పు. ప్ర. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ. అవ్య.

స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధం యదంజనం తద్వత్. తేనచశ్యామరుచిః,సువృత్తస్సద్వృత్తః, సుష్ఠు వర్తులశ్చ త్రయాణాం లోకానాం సమాహార స్త్రిలోకీ 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్విగు' రితి ద్విగుసంజ్ఞా. 'అకారాంతోత్తరపదోద్విగు స్త్రియామిష్ట' ఇతి స్త్రీత్వే. 'ద్విగోరి' తిఙీప్. తస్యాస్తిలకో భూషణభూతః, సహరి శ్చేవ విశేషకోవాతిలక ఇవేత్యర్థః. 'ఇనవ ద్వాయథాశబ్దా' ఇత్యనుశాసనాత్. 'తమాలపత్ర తిలక చిత్రకాణివిశేషకం, ద్వితీయంచతురీయంచనస్త్రియామి'త్యమరః. అధ్వంసితా వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, కాంతి రౌజ్జ్వల్యం, లాస్యాస్తస్యాః యస్యాఃపురః అన్యత్రాధ్వంసితోవర్ణో గౌరాదిఃకాంతి ర్లావణ్యంచ యస్యాస్తస్యాః 'వర్ణోద్విజాదౌ శుక్లాదౌ స్తుతౌ వర్ణం తు వాక్షర' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. వధ్వాఇవశ్రియం విశిశేష విశేషితవాన్, అనేకేవశబ్దేయ ముపమేత్యేకే. శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ శ్లేష ఇత్యన్యే. శ్లేషోపమేత్యాహదండీ.

శ్లో. తామీక్షమాణ స్స పురీం పురస్తా

త్ప్రాపత్ప్రతోళీ మతులప్రతాపః,

వజ్రప్రభోద్భాసిసురాయుధశ్రీ

ర్యా దేవసేనేవ పరై రలంఘ్యా. ౬౨

టీ. అతులప్రతాపః- అతుల = సాటిలేని, ప్రతాపః = పరాక్రమముగలిగిన, సః = ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తి, తాం = ఆ, పురీం = పట్టణమును, ఈక్షమాణః = చూచుచున్నవాఁడగుచు, పురస్తాత్ = తూర్పుదిక్కునందలి, ప్రతోళీం = పెద్దవీధిని, ప్రాపత్ = పొందెను, వ ... శ్రీః - వజ్ర = (తోరణాదులయందు చెక్కఁబడిన) మణులయొక్క, వజ్రాయుధముయొక్క, ప్రభా = కాంతులచేత, ఉద్భాసి = ప్రకాశపడుచున్న, సురాయుధశ్రీః = ఇంద్ర ధనుర్లక్ష్మి (ఇతర దేవతల యాయుధములకాంతి) కలిగిన, యా = ఏవీధి, దేవసేనేవ = దేవతలసైన్యముంబోలె, పరైః = శత్రువులచేతను, అలంఘ్యా = దాటశక్యముగానిదియో.

తా. అట్టి యాపట్టణంబు సొంపు నవలోకింపుచు మహాప్రతాపశాలియగు నాకృష్ణమూర్తి తూర్పువైపున పెద్దవీధిలోఁ బ్రవేశించెను. ఆ రాజవీధి తోరణములయందును మేడలయందును చెక్కినవజ్రములు కెంపులు మున్నగు మాణిక్యముల కాంతు లింద్రధనస్సు చంద

ముగాంగ నొప్పుచు దేవేంద్రునివజ్రాయుధకి ప్రభాసమూహంబున వెలుఁగొందు దేవతలయాయుధ ప్రభలుగలిగి యొప్పెడు దేవసేనయుంబోలె శత్రువులకు దుర్లంఘ్యమయ్యె.

శ. స.—తాం, తాం తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఈక్షమాణః, ఈక్షమాణౌ ఈక్షమాణాః ఈక్షమాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సః, సౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర.ఏ. పురీం, పురీ పుర్యౌ పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. పురస్తాత్ అవ్య. ప్రాపత్ ప్రాపతాం ప్రాపన్ ప్రపూర్వక ఆప్ల్వ్యాప్తావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లుఙ్ పర. ప్ర. పు. ఏ. ప్రతోళీం, ప్రతోళ్యౌ ప్రతోళీః ప్రతోళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవిద్యమానా తులా యస్యసః అతులః అతులః ప్రతాపః యస్యసః అతులప్రతాపః, ప్రతాపః ప్రతాపౌ ప్రతాపాః అతులప్రతాప శబ్దః అ. పు. ప్ర.ఏ. వజ్రాణాం ప్రభాః (వజ్రస్య ప్రభాః) వజ్రప్రభాః వజ్రప్రభాభిః ఉద్భాసినీ వ...సినీ సురాయుధస్య శ్రీః సురాణాం ఆయుధాని సురాయుధాని, సురాయుధానాం శ్రీః సురాయుధశ్రీః, వజ్రప్రభోద్భాసినీ సురాయుధశ్రీః యస్యాం (యస్యాః) సా వజ్రప్రభోద్భాసిసురాయుధశ్రీః, శ్రీః శ్రియౌ శ్రియః వజ్రప్రభోద్భాసి సురాయుధశ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. దేవానాం సేనా దేవసేనా, సేనా సేనే సేనాః దేవసేనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. పరైః, పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. లంఘితుం శక్యాలంఘ్యా న లంఘ్యా అలంఘ్యా, అలంఘ్యా అలంఘ్యే అలంఘ్యాః అలంఘ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

తామితి. అతులప్రతాపః స హరిః, తాం పూర్వోక్తాంపురీం ఈక్షమాణః, పురస్తాత్పూర్వస్యాం దిశి, సప్తమ్యర్థే స్తాతిప్రత్యయః. ప్రతోళీం రథ్యాం 'రథ్యా ప్రతోళీవిశిఖే' త్యమరః. ప్రాపత్ ప్రాప్తవాన్. లుఙి పుషాదిత్యాదినాచ్లేరఙాదేశః. వజ్రాణాం తోరణప్రాసాదాదిగతహీరకాదిమణీనాం, ప్రభాభిరుద్భాసినీ, సురాయుధశ్రీరింద్రచాపలక్ష్మీర్యస్యాం సా, ఇహ వజ్రగ్రహణం మణిమాత్రోపలక్షణం, అన్యథా ఇంద్రాయుధ సామ్యాసంభవాత్. అన్యత్ర వజ్రస్య కులిశస్య ప్రభాభిరుద్భాసినీ సురాయుధానామితరదేవతాయుధానాం. శ్రీర్యస్యాస్సా 'వజ్రోఽస్త్రీహీరకేపవౌ' ఇత్యమరః. యా ప్రతోళీ దేవసేనాసురచమూరివపరైశ్శత్రుభిరలంఘ్యాదుర్ధర్షా.

శ్లో. ప్రజా ఇవాంగాదరవిందనాభే
శ్శంభోర్జటాజూటతటాదివాపః,

ముఖాదివాశు శ్రుతయో విధాతుః
పురాన్నిరీయు ర్మురజిద్ధ్వజిన్యః. ౬౭

టీ. అరవిందనాభేః = విష్ణుమూర్తియొక్క, అంగాత్ = శరీరమునుండి, ప్రజాఇవ = ప్రజలుంబోలె, శంభోః = శివునియొక్క, జటాజూటతటాత్ = జటాజూటము మీఁదనుండి, ఆపఇవ=గంగాజలములుంబోలె, విధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, ముఖాత్ =ముఖమునుండి, శ్రుతయఇవ=వేదములుంబోలె, మురజిద్ధ్వజిన్యః - మురజిత్ = కృష్ణమూర్తియొక్క, ధ్వజిన్యః= సేనలు, ఆశు=శీఘ్రముగా, పురాత్ = పట్టణమునుండి, నిరీయుః=బయలువెడలినవి.

తా. శ్రీ మహావిష్ణువు శరీరమునుండి ప్రజలట్లును, ఈశ్వరు జటాజూటమునుండి గంగయట్లును, బ్రహ్మముఖమునుండి వేదములట్లును ద్వారకాపురమునుండి కృష్ణుసేనలు శీఘ్రముగా బయలువెడలెను.

శ. స.—ప్రజాః, ప్రజా ప్రజే ప్రజాః, ప్రజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. అంగాత్, అంగాత్ అంగాభ్యాం అంగేభ్యః అంగశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అరవిందం నాభౌ యస్యసః అరవిందనాభిః తస్య అరవిందనాభేః, నాభేః నాభ్యోః నాభీనాం అరవిందనాభిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. శంభవత్యస్మాదితి శంభుః తస్య శంభోః, శంభోః శంభ్వోః శంభూనాం శంభుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. జటాజూటస్య తటం జటాజూటతటం తస్మాత్ జటాజూటతటాత్, తటాత్ తటాభ్యాం తటేభ్యః జటాజూటతటశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆపః అపః అద్భిః అద్భ్యః, అపాం అప్సు అప్శబ్దః ప. స్త్రీ. ని. బ. ముఖాత్, ముఖాత్ ముఖాభ్యాం ముఖేభ్యః ముఖశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆశు అవ్య. శ్రుతయః, శ్రుతిః శ్రుతీ శ్రుతయః శ్రుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ విధాతుః, విధాతుః విధాత్రోః విధాతౄణాం విధాతృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. పురాత్, పురాత్ పురాభ్యాం పురేభ్యః పురశబ్దః అ. న. పం. ఏ. నిరీయాయ, నిరీయతుః నిరీయుః నిర్పూర్వక ఇణ్ గతా విత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ. మురం జితవాన్ మురజిత్ మురజితః ధ్వజిన్యః మురజిద్ధ్వజిన్యః, ధ్వజినీ ధ్వజిన్యౌ ధ్వజిన్యః మురజిద్ధ్వజినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

ప్రజాఇతి. అరవిందనాభేర్విష్ణోరంగాత్ ప్రజాఇవ. శమ్భోర్జటాజూటతటాదాప ఇవ గంగాజలానీవ విధాతు ర్ముఖాచ్ఛ్రుతయ ఇవ, మురజితోహరేః ధ్వజిన్యస్సేనాః, ఆశు పురాన్నిరీయుః నిర్గతాః, మాలోపమేయమ్.

శ్లో. క్షిపద్భి రన్యోన్యముఖాగ్రసంగ
స్ఖలత్ఖలీనం హరిభి ర్విలోలైః,

పరస్పరోత్పీడితజానుభాగా
దుఃఖేన నిశ్చక్రముః రశ్వవారాః. ౬౬

టీ. అన్యో...ళీనం - అన్యోన్య = ఒకటొకటియొక్క, ముఖాగ్ర=ముఖముల కొనలయందు, సంగ=చేరికచేత, స్ఖలత్ =జాఱుచున్న, ఖలీనం=కళ్లెముగల్గునట్లుగా, శ్లిష్యద్భిః=ఒరయుచున్న, విలోలైః=ఎగిరెగిరిపడుచున్న, హరిభిః=గుఱ్ఱములతో, అశ్వవారాః=గుఱ్ఱపురౌతులు, పరస్పరోత్పీడితజానుభాగాః-పరస్పర = అన్యోన్యము, ఉత్పీడిత=మిగులరాపిడిబడిన, జానుభాగాః = మోకాళ్లుగలవారగుచు, దుఃఖేన= కష్టముచేత, నిశ్చక్రముః = బయలువెడలిరి.

తా. గుఱ్ఱము లొకదానిముఖ మొకదానికి తగిలి కళ్లెములు జాఱునట్లుగా నొరసికొనుచు నెగిరియెగిరి పడుచు నడచుచున్నది. అట్టి యాగుఱ్ఱములనెక్కి పోవురౌతులు పరస్పరము రాసుకొనుచు మోకాళ్లు నలుగుచుండ నతికష్టముగా నడపించుకొనుచుం బోయిరి. అశ్వసైన్యమంత మెండుగానున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—శ్లిష్యద్భిః, శ్లిష్యతా శ్లిష్యద్భ్యాం శ్లిష్యద్భిః శ్లిష్యచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. ముఖానాం అగ్రాణి ముఖాగ్రాణి అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రాణి అన్యోన్య ముఖాగ్రాణి అన్యో...గ్రేషు సంగః అన్యో...గ్రసంగః అన్యో...గేన స్ఖలంతః అన్యో...గస్ఖలంతః అన్యో...తః ఖలీనాః యస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా అ...ఖలీనం క్రియావిశేషణం. హరిభిః, హరిణా హరిభ్యాం హరిభిః హరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. విలోలైః, విలోలేన విలోలాభ్యాం విలోలైః విలోలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పరస్పరం ఉత్పీడితాః పరస్పరోత్పీడితాః జానూనాంభాగాః జానుభాగాః పరస్పరోత్పీడితాః జానుభాగాః యేషాంతే పర...గాః, భాగః భాగౌ భాగాః పరస్పరోత్పీడితజానుభాగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. దుఃఖేన, దుఃఖేన దుఃఖాభ్యాం దుఃఖైః దుఃఖశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. నిశ్చక్రామ నిశ్చక్రమతుః నిశ్చక్రముః నిర్ పూర్వకక్రముపాద విక్షేప ఇత్యస్మాద కర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతానద్యతనపరోక్షే లిటి పర. ప్ర. పుం. బ. అశ్వాన్ వారయంతీతి అశ్వవారాః, అశ్వవారః అశ్వవారౌ అశ్వవారాః అశ్వవారశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

శ్లిష్యద్భిరితి. అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రేషు సంగేన స్ఖలంతః ఖలీనాః కవికాః యస్మిన్కర్మణితద్యథా తథా 'కవికాతుఖలీనోఽస్త్రీ' త్యమరః. శ్లిష్యద్భిః సంఘృష్యద్భిః విలోలైః ముహురుచ్ఛలద్భిః హరిభిస్తురంగైః. కరణైః అశ్వాన్ వారయంతీత్యశ్వవారాః అశ్వారోహాః పరస్పరోత్పీడితజానుభాగాస్సంతః దుఃఖేన నిశ్చక్రముః నిర్జగ్మురితి స్వభావోక్తిరయోర్స్యోస్సంకరః.

శ్లో. నిరంతరాళేపి విముచ్యమానే
దూరం పథి ప్రాణభృతాం గణేన,
తేజోమహద్భి స్తమసేవ దీపై
ర్ద్విపైరసంబాధమయాంబభూవే. ౬౭

టీ. తమసేవ=చీకటిచేతనుంబలె, ప్రాణభృతాం గణేన=ప్రాణివర్గముచేత, నిరంతరాళేఽపి = ఎడ తెఱపి లేనిదియైనను, పథి=మార్గము (ఇప్పుడు), దూరం=దూరముగా, విముచ్యమానే = విడువఁబడుచుండఁగా, తేజోమహద్భిః- తేజః=బలము (ప్రభల) చేత, మహద్భిః=గొప్పవియగు, ద్విపైః=ఏనుఁగులచేత, దీపైరివ=దీపములచేతనుంబలె, అసంబాధం=తొడతొక్కుడు లేకుండ, అయాంబభూవే=పోవుట.

తా. అదివఱకు చీకట్లు గ్రమ్మినట్లు ప్రాణివర్గములతో నిండియున్నను వాని (దీపముల, ఏనుఁగుల) భయము వలన నప్పుడు అన్నియు (చీకట్లు, ప్రాణవర్గములు) దారివిడిచి దూరముగాఁ దొలఁగిపోవుచుండఁగా నామార్గమునఁ బ్రభావంతములైన దీపముల యట్లు తేజోవంతములైన యేనుంగులు పైఁజెప్పినగుఱ్ఱములవలె తొడతొక్కుళ్లు పడకుండ యథేచ్ఛముగా నడచినవి. తమవెలుఁగుచేతనే చీకట్లను దూరముగా తొలగించుకొని దీపములు వ్యాపించునట్లు ప్రాణులనెల్ల తొలగించుకొనుచు యేనుఁగులు నిరభ్యంతరముగా పోయినవి.

శ.స.—నిర్గతం అంతరాళం యస్మాత్సః నిరంతరాళః తస్మిఙ నిరంతరాళే నిరతంరాళే నిరంతరాళయోః నిరంతరాళేషు నిరంతరాళశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. విముచ్యమానే, విముచ్యమానే విముచ్యమానయోః విముచ్యమానేషు విముచ్యమానశబ్దః అ. పు. స. ఏ. దూరం, దూరం దూరే దూరాణి దూరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. పథి, పథి పథోః పథిషు పథిన్శబ్దః న. పు. స. ఏ. ప్రాణాన్ బిభ్రతీతిప్రాణభృతః తేషాం ప్రాణభృతాం, భృతః భృతోః భృతాం ప్రాణభృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. గణేన, గణేన గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. తేజసా మహాంతః తేజోమహాంతః తైః తేజోమహద్భిః, మహతా మహద్భ్యాం మహద్భిః తేజోమహచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. తమసా, తమసా తమోభ్యాం తమోభిః తమశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. దీపైః దీపేన దీపాభ్యాం దీపైః దీపశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ద్వాభ్యాం పిబంతీతి ద్విపాః తైః ద్విపైః, ద్విపేన ద్విపాభ్యాం ద్విపైః ద్విపశబ్దః అ. పు. తృ. బ. న విద్యతే సంబాధః యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా అసంబంధం క్రియావిశే. అయాం బభూవే

అయపయగతౌ విత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః భూతేభావేలిటి ఆమంతా దనుప్రయుక్తా ద్భూధాతోరకర్మకాద్భావే భూతేలిటి ఆత్మనే నిత్య ప్ర. పుం. ఏ.

నిరంతరాళ ఇతి. తమసాతిమిరేణేవ ప్రాణభృతాం గణేన ప్రాణివర్గేణ కర్త్రా. నిరంతరాళేపి పూర్వం స్వేనైవ అతిసంకటేపి పథిసంప్రతిమార్గం దూరతఏవ విముచ్య మానే సతి ఏకత్రదీపభయాదన్యత్ర ద్వీపభయాచ్చేతి భావః. తేజోమహద్భిర్మహాద్భిః ప్రభాసంపన్నైశ్చ 'తేజోబలంప్రభాతేజ' ఇతి శాశ్వతః. ద్వీపైర్దీపైరివ అసంబాధ మసంకీర్ణం, అయాంబభూవే జగ్మే, నత్వైర్వైరివకృచ్ఛ్రాదితిభావః. ఆయగతౌ. భావే లిట్. దయాయాసశ్చేత్యామ్ ప్రత్యయః. స్వతేజసైవ మార్గోత్సారిత తమస్కాదీపా ఇవ తథోత్సారితప్రాణికే పథి నిరర్గళం ద్వీపాః ప్రయయురిత్యర్థః. తమఃకీటిక స్తృతీయాంత పాఠేతు తమసః పథ్యుపమానత్వే ద్వీపాగమనాత్ప్రాక్పథఇవ తమసోదీపాగమనా త్ప్రాక్ప్రాణివర్గేణ నిరంతరాళత్వం పశ్చాన్ముచ్యమానత్వంచ నసంభవతీతి ఉపమానో పమేయయోర్వైరూప్యం స్యాత్ తృతీయాంతపాఠే తమసః ప్రాణివర్గోపమానత్వే తత్సారూప్యసాకల్యాత్స ఏవసాధీయానిత్యాలంకారికాణాం పంథాః.

శ్లో. శనైరనీయంత రయాత్పతంతో
రథాః క్షితిం హస్తినఖాదఖేదైః,
సయత్నసూతాయతరశ్మిభుగ్న
గ్రీవాగ్రసంసక్తయుగైస్తురంగైః. ౬౭

టీ. రయాత్ = వేగమువలన, పతంతః=పడుచున్నట్టుచున్న, రథాః=రథములు, సయ...గైః-సయత్న = ప్రయత్నముతోఁగూడిన, సూత=సారథులచేత, ఆయత= లాగిపట్టుకొనఁబడిన, రశ్మి=పగ్గములచేత, భుగ్న=వంగిన, గ్రీవాగ్ర=మెడలచివళ్ల యందు, సంసక్త=చేరినదియు, గైః=కాడికలిగినవి, (గనుకనే) అఖేదైః=శ్రమచెందని, తురంగైః =గుఱ్ఱములచేత, హస్తినఖాత్=గవనివాకిటవాటముగా నేర్పఱిచిన మట్టి దిబ్బనుండి, శనైః=మెల్లగా, క్షితిం=నేలకు, అనీయంత = నడపింపఁబడినవి.

తా. మెరకమీఁద నుండి పల్లమునకుఁ బోవుటచేత మిక్కిలి వేగముగాఁ బరువిడుచున్న రథములను పూనికతో పగ్గములు బిగబట్టి దానంజేసి వంగిన మెడమీఁద కాడి, చివరకు జాఱిపడుటవలన నంతగా శ్రమజెందక యున్న గుఱ్ఱములతోఁ బురద్వారగోపురసమీప మందలి మంటిదిబ్బ మీఁది నుండి మెలఁకువతో మెల్లమెల్లగా దిగువకు నడపించిరి.

శ. స.—శనైః అవ్య. అనీయత అనీయేతాం అనీయంత ణీఞ్ ప్రాపణ ఇత్యస్మా ద్ద్వికర్మకాద్ధాతోః కర్మణి భూతేలఙ్ ఆత్మ. ప్ర. పుం. బ. రయాత్, రయాత్

రయాభ్యాం రయేభ్యః రయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పతంతః, పతన్ పతంతౌ పతంతః పతచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. రథాః, రథః రథౌ రథాః రథశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. క్షితిం, క్షితిం క్షితీ క్షితీః క్షితిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. హాస్తినఖాత్, హాస్తినఖాత్ హాస్తినఖాభ్యాం హాస్తినఖేభ్యః హాస్తినఖశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అవిద్యమానః ఖేదో యేషాంతే అఖేదాః తైః అఖేదైః, అఖేదేన అఖేదాభ్యాం అఖేదైః అఖేదశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యత్నేన సహావర్తంతఇతి సయత్నాః సయత్నాశ్చతే సూతాశ్చ సయత్నసూతాః స...తైః ఆయతాః సయత్న సూతాయతాః స...తాశ్చతే రశ్మయశ్చ స...తరశ్మయః స...రశ్మిభిః భుగ్నానిస...శ్మిభుగ్నాని గ్రీవాణాం అగ్రాణి గ్రీవాగ్రాణి సయ...గ్నాని చ తాని గ్రీవాగ్రాణి చ సయ...భుగ్నగ్రీవాగ్రాణి సయ...గ్రేషు సంసక్తాః స..గ్రసం సక్తాః స...క్తాః యుగాః యేషాంతే సయ... యుగాః తైః స. గైః, యుగేన యుగాభ్యాం యుగైః సయత్నసూతాయత రశ్మిభుగ్నగ్రీవాగ్రసంసక్తయుగశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తురం గచ్ఛంతీతి తురంగాః తైః తురంగైః, తురంగేణ తురంగాభ్యాం తురంగైః తురంగశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

శనైరితి. రయాత్పతంతో ధావంతః రథాస్సయత్నైస్సూతైస్సారథిభిః 'సూతః క్షత్తాచసారథి' రిత్యమరః. ఆయతా ఆకృష్టాః యేరశ్మయః ప్రగ్రహాః 'కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ' ఇత్యమరః. తైర్భుగ్నేషు ప్రహ్వేషు గ్రీవాగ్రేషు సంసక్తాఃయుగాః యుగ్యస్కంధవాహ్యాః దారువిశేషాః యేషాంతైః అతఏవ అఖేదైః రశ్రమైస్తురంగైః హాస్తినఖాద్ధస్తినఖః పూర్ద్వారిమృత్కూటః 'కూటంపూర్ద్వారియద్ధస్తినఖస్తస్మిన్నథత్రిష్వి' త్యమరః. తస్మాత్ శనైః క్షితిమనీయంతనీతా ఇతి స్వభావోక్తిః, యథావద్వస్తువర్ణనాత్.

శ్లో. బలోర్మిభిస్తత్క్షణహీయమాన
రథ్యాభుజాయా వలయైరివాస్యాః,
ప్రాయేణ నిష్క్రామతి చక్రపాణౌ
నేష్టం పురో ద్వారవతీత్వమాసీత్. ౬౯

టీ. బలోర్మిభిః=తరంగములవంటి సైన్యములచేత, వలయైరివ=కడియములచేత నుంబలె, తత్క్ష...యాః-తత్క్షణ=ఆ (కృష్ణుడు బయలు వెడలిన) సమయమందు,హీయమాన=లోటుపడుచున్న, రథ్యాభుజాయాః=భుజమువంటి రాజవీథిగలిగినది, (గనుకనే) అస్యాః=ఈ, పురః=పట్టణమునకు, ద్వారవతీత్వం=ద్వారకయను పేరు (ద్వారములు గలుగుట), ఇష్టం=సమ్మతమైనది, నాసీత్=కాలేదు.

తా. పురివీడి యా శ్రీకృష్ణుండు బయలుదేరినవెంటనే భుజముల నుండి కడియములు మున్నగు నాభరణముల యట్లు రాజబాటలునుండి

సైన్యములుగూడ మెల్ల మెల్లన జాఱుట చూడ యాపురీమతల్లికి ద్వారవతీత్వమే అనిష్టమైనది. కృష్ణవియోగమునం జేసి నిష్ఫలము గనుక స్వస్వరూపమె అయిష్టమయ్యెను అనఁగా ఆపురియొక్క అందమే తగ్గిపోయినదనుట (ఇట్టిచోట్ల, "ఇష్వాకాయూరికేశే పోయినవంటి" అని యనుట గలదు.) మఱియు ద్వారములుండుట యనిష్టమయ్యె నుండఁబట్టి గదా కృష్ణుఁడు బయలుదేర నయ్యెను. అని తాత్పర్యము.

శ. స.—బలాని ఊర్మయఇవ బలోర్మయః తైః బలోర్మిభిః, ఊర్మిణా ఊర్మిభ్యాం ఊర్మిభిః బలోర్మిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. సచాసౌక్షణశ్చ తత్క్షణః తత్క్షణే హీయమానా తత్క్షణహీయమానా రథ్యాభుజేవ రథ్యాభుజా తత్క్షణహీయమానా రథ్యాభుజా యస్యాస్సాత...జా తస్యాః తత్క్ష...జాయాః, భుజాయాః భుజయోః భుజానాం తత్క్షణహీయమాన రథ్యాభుజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. ఏ. వలయైః, వలయేన వలయాభ్యాం వలయైః వలయశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవ. అవ్య. అస్యాః, అస్యాః అనయోః ఏనయోః ఆసాం ఇదంశబ్దః మ, స్త్రీ. ష. ఏ. ప్రాయేణ, ప్రాయేణ ప్రాయాభ్యాం ప్రాయైః ప్రాయశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. నిష్క్రామతి, నిష్క్రామతి నిష్క్రామతోః నిష్క్రామత్సు నిష్క్రామచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. చక్రంపాణౌ యస్యసః చక్రపాణిః, పాణిః పాణీ పాణయః చక్రపాణిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. న. అవ్య. ఇష్టం, ఇష్టం ఇష్టే ఇష్టాని ఇష్టశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. పురః, పురః పురోః పురాం పూర్ శబ్దః రేఫాం. స్త్రీ. ష. ఏ. ద్వారవత్యాః భావః (ద్వారాణి అస్యాసంతీతి 'ద్వారవతీ ద్వా...త్యాః భావః) ద్వారవతీత్వం, ద్వారవతీత్వం ద్వారవతీత్వే ద్వారవతీత్వాని ద్వారవతీత్వశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ ఆస్తాం అసన్ అసభువి త్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

బలోర్మిభిరితి. బలాని ఊర్మయఇవ తైర్బలోర్మిభిః వలయైః కంకణైరివతత్క్షణే హరినిష్క్రమణక్షణఏవ హీయమానా అపరిచ్యమానా, రథ్యా భుజేవ యస్యాస్తస్యాః అతఏవ అస్యాః పురః ద్వారవత్యాః, చక్రపాణౌ కృష్ణే నిష్క్రామతి నిర్గచ్ఛతిసతి, ప్రాయేణ భూమ్నా ద్వారవతీత్వం ద్వారకాత్వం స్వస్వరూపమితి యావత్ తదిష్టంనాసీత్ హరివిరహే తద్వైఫల్యాదితి భావః. ద్వారవతీశబ్దస్య సంజ్ఞాత్వాత్ 'త్వతలోర్గుణవచనస్యే' తి నపుంవద్భావః. అన్యత్ర ద్వారవతీత్వం ద్వారవత్త్వం నేష్టం తస్య హరినిష్క్రమణహేతుత్వాదిత్యుభయధాప్యుపమితభుజావలయగళనహేతుకత్వా దుపమాసంకీర్ణయ మనిష్టత్వో త్ప్రేక్షా ప్రాయేణత్యేవ వ్యజ్యతే.

అవ. ఇంక నీసర్గము ముగియుచుండుటను సముద్రవర్ణనము.—

శ్లో. పారే జలం నీరనిధే రపశ్య
న్మురారి రానీలపలాశ రాశీః,
వనావలీ రుత్కలికాసహస్ర
ప్రతిక్షణోత్కూలిత శైవలాభాః. 20

టీ. మురారిః=శ్రీకృష్ణుఁడు, నీరనిధేః=సముద్రముయొక్క, పారేజలం=నీటి యావలియొడ్డున, ఆనీలపలాశరాశీః = అంతటనునల్లనైన, యాకుజొంపములు గలిగిన' ఉత్క...భాః—ఉత్కలికా=గొప్పతరంగములయొక్క, సహస్ర=వేలచేత, ప్రతిక్షణ =ప్రతిక్షణమును, ఉత్కూలిత=గట్టుననుత్రోయబడిన, శైవల=నాఁచుయొక్క, ఆభాః =ప్రకాశమువంటిప్రకాశముగలిగిన, వనావళీః=వనపంక్తులను, అపశ్యత్=చూచెను.

తా. శ్రీకృష్ణుఁడు సముద్రమున కావలియొడ్డున నున్న వనపరం పరలంగాంచెను. అవి చూడనింపైన పసరాకు జొంపముతో ప్రతిక్షణ మందును పెద్ద పెద్ద సముద్ర కెరటములచేత గట్టుమీఁది కెగజిమ్మఁబడిన నాఁచునుంబోలె తోఁచుచున్నవి.

శ. స—జలానాంపారే పారేజలం అవ్యయీభా. నీరాణాంనిధిః నీరనిధిః తస్య నీరనిధేః, నిధేః నిధ్యోః నిధీనాం నీరనిధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. అపశ్యత్ అపశ్యతాం అపశ్యన్ దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలజి పర ప్ర. పురు. ఏ. మురస్య అరిః మురారిః, మురారీ మురారయః మురారిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసమంతాన్నీలాః ఆనీలాః పలాశానాం రాశయః పలాశరాశయః ఆనీలాః పలాశరాశయః యాసాంతాః ఆనీలపలాశరాశయః తాః ఆ...శీః,రాశిం రాశీ రాశీః ఆనీరపలాశరాశిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వనానాం ఆవళయః వనావళయః తాః వనావళీః, వనావళిం వనావళీ వనావళీః వనావళిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఉత్కలికానాం సహస్రాణి ఉత్కలికాసహస్రాణి క్షణే క్షణే ప్రతిక్షణం ప్రతిక్షణం ఉత్కూలితాః ప్రతిక్షణోత్కూలితాః ఉత్కలికాసహస్రైః ప్రతిక్షణోత్కూలితాః ఉత్కలికాసహస్ర ప్రతిక్షణోత్కూలితాశ్చతే శైవలాశ్చ ఉత్క...లితశైవలాః ఉత్క...లానాం ఆభేవ ఆభా యాసాం తాః ఉత్కలి...లాభాః తాః ఉ...భాః, ఆభాం ఆభే ఆభాః ఉత్కలికాసహస్ర ప్రతిక్షణోత్కూలిత శైవలాభాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

అథాసర్గసమాప్తే స్సముద్రం వర్ణయతి.—

పారఇతి. మురారిర్నీరనిధేస్సముద్రస్య జలానాం పారేపరతీరేపారేజలం 'పారావారేపరార్వాచీతీరే' ఇత్యమరః. 'పారేమధ్యేషష్ఠ్యా వా' ఇత్యవ్యయీభావః, తత్సన్ని యోగాదేకారాంతత్వంచపారేశబ్దస్య. ఆసమంతాన్నీలాః పలాశానాం పత్త్రాణాం

శాశయోయాసాంతాః హరితవర్ణపర్ణపూర్ణా ఇత్యర్థః. 'పత్త్రం పలాశం ఛదనం దళం పర్ణం ఛదః పుమా ని' త్యమరః. ఉత్కలికా ఊర్మయః. 'ఊర్మిరుత్కలికోల్లోలః కల్లోలౌ లహరీ తథే' తి హలాయుధః. తాసాం సహస్రైః ప్రతిక్షణం ఉత్కాలితాః కూలముద్గతాః, కృతాః కూలం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. ఉత్కాలశబ్దాత్ తత్కరోతీత్యంతాత్కర్మణి క్తః. తేషాం శైవలానాం ఆశ్లేషాభాయాసాంతా.. తత్సదృశీశోభేత్యర్థః. సహా వళీరపశ్యత్ అత్రోత్కాలితశైవలస్యస్వతస్సిద్ధసందేహాదుపమా త్సంకరః.

శ్లో. లక్ష్మీభృతోఽంభోధితటాధివాసా
న్ద్రుమా నసౌ నీరదనీలభాసః,
లతావధూసంప్రయుజోఽధివేలం
బహూకృతాన్స్వానివ పశ్యతిస్మ. 20

టీ. అసౌ=ఈ శ్రీకృష్ణుఁడు, లక్ష్మీభృతః-లక్ష్మీ = కాంతిని(లక్ష్మీదేవిని), భృతః = తాల్చుచున్నట్టియు, అంభోధితటాధివాసాన్-అంభోధితట=సముద్రపుగట్టున, అధివాసాన్=నివాసముగలిగినవియు,నీరదనీలభాసః - నీరద = మేఘమువలెనే, నీలభాసః =నల్లనికాంతిగలవియు, లతావధూసంప్రయుజః - లతావధూ = స్త్రీలవంటితీఁగలతో (తీఁగలవంటి స్త్రీలతో), సంప్రయుజః=కూడినవియు(నగు), అధివేలం=చెలియలికట్ట మీఁది,, ద్రుమాన్=వృక్షములను, బహూకృతాన్=అనేకముగాఁజేయఁబడిన,స్వాన్ =తనదేహములనుగా, పశ్యతిస్మ=చూచెను.

తా. శ్రీహరి యాసముద్ర తీరమునందలి వృక్షములను గన్గొనెను. అవి పలుసంఖ్యలుగా నేర్పడిన దేహములను బోలియున్నవి. అది యెట్లన- శ్రీహరి లక్ష్మిని ధరియించె ననియు లక్ష్మి (శోభా) వంతములుగా నున్నవి. సముద్రతీర వాసము నీలమేఘుచ్ఛాయయు నుభయత్ర తుల్యముగా నున్నది. ఆ శ్రీకృష్ణుఁ జేరిన జవ్వనులు తీఁగలవలెయున్నారు. కోమలగాత్రలై వృక్షములట్టి లతలతోఁగూడియున్నవి కావున లతావధూసంయోగ్యము నుభయతుల్యమై యున్నదని యెఱుఁగునది.

శ. సు.—లక్ష్మీం బిభ్రతీతి లక్ష్మీభృతః తాన్ లక్ష్మీభృతః, లక్ష్మీభృతం లక్ష్మీభృతౌ లక్ష్మీభృతః లక్ష్మీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. అంభాంసి ధీయంతే అస్మిన్నితి అంభోధిః అంభోధేః తటం అంభోధితటం అంభోధితటే అధివాసః యేషాం తే అంభోధితటాధివాసాః తాన్ అం...సాన్, వాసం వాసౌ వాసాన్ అంభోధితటాధివాస శబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ద్రవంతి ఊర్ధ్వమితి ద్రమః ద్రమః ఏషాంసంతీతి ద్రుమాః తాన్ ద్రుమాన్, ద్రుమం ద్రుమౌ ద్రుమాన్ ద్రుమశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అసౌ,

అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. నీరాణి దదాతీతి నీరదః నీరదఇవ నీలాః నీరదనీలాః, నీరదనీలాః భాసః యేషాంతే నీరదనీలభాసః తాన్ నీ...సః, భాసం భాసౌ భాసః నీరదనీలభాశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. బ. లతాః వధ్వఇవ (లతాఇవ వధ్వః) లతావధ్వః లతావధూభిః సంప్రయుంజంతీతి లతావధూసంప్రయుజః తాన్ ల...జః, సంప్రయుజం సంప్రయుజౌ సంప్రయుజః లతావధూసంప్రయుక్ఛబ్దః జ. పు. ద్వి. బ. వేలాయాం అధివేలం అవ్యయీభా. అబహవః బహవస్సంపద్య మానాః కృతాః బహూకృతాః తాన్ బహూకృతాన్, బహూకృతం బహూ కృతౌ బహూకృతాన్ బహూకృతశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. స్వాన్, స్వం స్వౌ స్వాన్ స్వశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. పశ్యతి పశ్యతః పశ్యంతి దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్య స్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేస్మయోగాత్ లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ.

లక్ష్మీతి. అసౌ హరిః లక్ష్మీం శోభాం శ్రీదేవీంచ బిభ్రతీతి లక్ష్మీభృతస్తాన్ అంభో ధితటే అధివాసోయేషాంతాన్ నీరదవన్నీలభాసః నీలవర్ణాన్ లతాః వధ్వఇవేత్యుపమిత సమాసః. అన్యత్ర లతాఇవవధ్వఇతి శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీసమాసః. తాభి స్సంప్రయుంజతఇతి సంప్రయుజఃసంగతాన్ క్విప్. వేలాయాం అధివేలం విభక్త్య ర్థేఽవ్యయీభావః ద్రుమాన్ బహూకృతాన్ అనేకీకృతాన్ స్వాన్ స్వకీయవిగ్ర హానివేత్యర్థః. ఏవంచ పుల్లింగతానిర్వాహః ఆత్మపరత్వే నపుంసకత్వాపాతాత్ 'స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వంత్రిష్వాత్మీయేస్వోస్త్రియాంధన' ఇత్యమరః. పశ్యతీస్మ, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా.

శ్లో. ఆశ్లిష్టభూమిం రసితారముచ్చై
ర్లోలద్భుజాకారబృహత్తరంగమ్,
ఫేనాయమానం పతి మాపగానా
మసా వపస్మారిణ మాశశంకే. ౭౨

టీ. ఆశ్లిష్టభూమిం-ఆశ్లిష్ట = కౌగలింపఁబడిన, భూమిం=భూతలముగలదియు, ఉచ్చైః=బిగ్గరగా, రసితారం=అఱచుచున్నదియు, లోల...రంగం, లోలత్=చలిం చుచున్న (ఇటునటు వ్రేలఁబడుచున్న), భుజాకార=భుజములపోలికనున్న, బృహ త్తరంగం = పెద్ద కెరటములుగలదియు, ఫేనాయమానం = నురుఁగులు గ్రక్కు- చున్నదియు, ఆపగానాం పతిం=సముద్రమును, అసౌ=ఈకృష్ణుఁడు, అపస్మారిణం=అప స్మారరోగము గలవానినిఁగా, ఆశశంకే=అనుమానించెను.

తా. నేలనంటి పెద్దగా నఱచుచుం జేతులవలె తరంగములు నిటు నటు దొరలించుచు నురుఁగులు గ్రక్కు-చున్న సముద్రునిఁ జూచి మూర్ఛా వ్యాధియున్న వాఁడేమో యని యాతఁడనుకొనెను.

శ. స.—ఆశ్లిష్టా భూమిః యేనసః ఆశ్లిష్టభూమిః తం ఆశ్లిష్టభూమిం, భూమిం భూమీ భూమీన్ ఆశ్లిష్టభూమిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. రసితారం, రసితారం రసితారౌ రసితౄన్ రసితృశబ్దః ఋ. పు. ద్వి ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. భుజ్యతే ఏభిరితి భుజాః లోలంతశ్చ తే భుజాశ్చ లోలద్భుజాః లోలద్భుజానాం ఆకార ఇవ ఆకారో యేషాం తే లోలద్భుజాకారాః బృహంతశ్చ తే తరంగాశ్చ బృహత్తరంగాః లోలద్భుజాకారాః బృహత్తరంగాః యస్యసః లోలద్భుజాకారబృహత్తరంగః తం లో...గం, తరంగం తరంగౌ తరంగాన్ లోలద్భుజాకారబృహత్తరంగ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఫేనం ఉద్వమన్ ఫేనాయమానః తం ఫేనాయమానం, ఫేనాయమానం ఫేనాయమానౌ ఫేనాయమానాన్ ఫేనాయమానశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. పతిం, పతిం పతీ పతీన్ పతిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అపాం సమూహాః ఆపం ఆపేన గచ్ఛంతీత్యాపగాః తాసాం ఆపగానాం, ఆపగాయాః ఆపగయోః ఆపగానాం ఆపగాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపస్మారః అస్యాఽస్తీతి అపస్మారీ తం అపస్మారిణం, అపస్మారిణం అపస్మారిణౌ అపస్మారిణః అపస్మారిన్ శబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. ఆశశంకే ఆశశంకాతే ఆశశంకిరే ఆఙ్ పూర్వకశకిశంకాయా మిత్యస్మాచ్చ కర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

ఆశ్లిష్టేతి. ఆశ్లిష్టభూమిమాశ్లిష్టభూతలం, ఉచ్చైఃతారంరసితారం క్రందితారం లోలతాం చలతాం ఇతస్తతః పతతాం భుజానామాకారఇవాకారోయేషాంతే బృహత్తరంగాః యస్యతంతథోక్తం ఫేనాయమానం, ఫేనముద్వమంతం 'ఫేనాచ్చేతివక్తవ్యమి' తి క్యఙ్. క్యఙోఙిత్త్వాదాత్మనేపదం. అపాం సమూహాః ఆపం తస్యసమూహ ఇత్యణ్ప్రత్యయః. తేన గచ్ఛంతీత్యాపగాః, తాసాం పతిం సముద్రం, అసౌ హరిః అపస్మారిణమపస్మారరోగిణం ఆశశంకే తద్ధర్మయోగాత్తథోత్ప్రేక్షాం చక్ర ఇత్యర్థః. యథాహుర్వైద్యకాః 'త్రుద్ధైరాతుభిరాహతేచమనసిప్రాణీతమస్సంవిశన్ దంతాన్ ఖాదతిఫేనముద్గిరతి దోః పాదం క్షిపన్నాథధీః, పశ్యన్ రూపమసత్యపి నిపతతి వ్యర్థాః కరోతిక్రియాః బిభ్యత్స్వయమేవ శామ్యతిగతేవేగేత్యపస్మారుక్.'

శ్లో. పీత్వా జలానాం నిధినాతిగార్ధ్యా
ద్వృద్ధిం గతే ప్యాత్మని నైవ మాంతీః,
క్షిప్తా ఇవేందోః స్సరుచోఽధివేలం
ముక్తావలీ రాకలయాంచకార. 23

టీ. జలానాం నిధినా=నీరములకాకరమగు సముద్రునిచేత, అతిగార్ధ్యాత్ = మిక్కిలి యపేక్షవలన, పీత్వా=త్రాగి, వృద్ధిం గతేఽపి = పెంపొందినదియైనను,

ఆత్మని=తనదేహమున, న ఏవ మాంతీః=ఇమడనివై, క్షిప్తాః=బయటికిచిమ్మబడిన, ఇందోః=చంద్రునియొక్క, రుచఇవ=కాంతులోయన్నట్లు, సః=ఆశ్రీకృష్ణుఁడు, అధివేలం = చెలియలికట్టమీఁద, ముక్తావళీః=ముత్యపురాసులను, ఆకలయాంచకార= చూచెను.

తా. శ్రీకృష్ణుఁడాసముద్రపు గట్టుమీఁద ముత్యాలు రాసులు రాసులుగాఁ పడియుండఁగా జూచెను. అవి చంద్రోదయ మైనప్పుడు సముద్రుఁ డత్యాశచేత కడుపార మ్రింగి బాగుగా పొంగియున్నను తన పొట్టలో నిమడకపోగా పైకి వెళ్లగ్రక్కిన చంద్రకిరణములా యన్నట్లు గాన్పించినవి. చంద్రోదయమైనప్పుడు సముద్రము పొంగు నను శాస్త్రము ననుసరించి యిట్లు వర్ణింపఁబడినది.

శ. స.—పీత్వా క్త్వా ప్రత్యయాంత. జలానాం, జలస్య జలయోః జలానాం. శబ్దః అ. న. ష. బ. నిధినా నిధిభ్యాం నిధిభిః నిధిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. గర్ధ ఏవగార్ధ్యం అతిమాత్రంచ తత్ గార్ధ్యంచ అతిగార్ధ్యం తస్మాత్ అతిగార్ధ్యాత్, గార్ధ్యాత్, గార్ధ్యాభ్యాం గార్ధ్యేభ్యః అతిగార్ధ్యశబ్దః అ. న. పం. ఏ. వృద్ధిం, వృద్ధిం వృద్ధీ వృద్ధీః వృద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. గతే, గతే గతయోః గతేషు గతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ఆత్మని, ఆత్మని ఆత్మనోః ఆత్మసు ఆత్మన్శబ్దః న. పు. స. ఏ. న అవ్య ఏవ అవ్య. మాంతీః, మాంతీం మాంత్యౌ మాంతీః మాంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. క్షిప్తాః, క్షిప్తాం క్షిప్తే క్షిప్తాః క్షిప్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. ఇందోః, ఇందోః ఇంద్వోః ఇందూనాం ఇందుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. రుచః, రుచం రుచౌ రుచః రుచ్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వేలాయాం అధివేలం అవ్య. ముక్తానాం ఆవళయః ముక్తావళయః తాః ముక్తావళీః, ముక్తావళిం ముక్తావళీ ముక్తావళీః ముక్తావళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆకలయాంచకార ఆకలయాంచక్రతుః ఆకలయాంచక్రుః ఆఙ్ పూర్వకకలగతౌ సంఖ్యానేచే త్యస్మాణ్ణిజంతాదాచామంతాదనుప్రయుక్తాత్కృఞ్ ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై. ప్ర. పురు. ఏ.

పీత్వేతి. జలానాంనిధినాసముద్రేణ గర్ధఏవగార్ధ్యం ఔపమ్యాదివత్ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్ప్రత్యయః. తదతిమాత్రమతిగార్ధ్యం తస్మాత్తృష్ణాభరాదిత్యర్థః, గృధోష్ణః పునః ఓర్గుణః. 'వాంతోయిప్రత్యయ' ఇతిగార్ధ్యమిత్యేతిస్యాత్, పీత్వాక్షేపణక్రియాపేక్షయా పూర్వకాలతా, వృద్ధిం గతేప్యాత్మని స్వదేహేచంద్రోదయే సముద్రస్యవృద్ధిరిత్యాగమః, నైవమాంతీరమాంతీరతిరిచ్యమానా ఇత్యర్థః. [illegible]తిశివ. ఆచ్ఛినదోర్ణ్మిమితినుమ్, క్షిప్తా ఉద్గిరాః అతితృష్ణయాత్కటం

పీత్వా అంతః అమానాత్ బహిరుద్వాంతా ఇత్యర్థః. ఇందోపచః మరీచీరివేత్యుత్ప్రేక్షా, సహారిః అధివేలమధికూలం. 'వేలాకాలవికారయోః' ఇతి విశ్వః. ముక్తావళీ రాకలయాంచకార ఆలోకయామాస, కవీనాం కలిః కామధేనుః.

శ్లో. సాటోప ముర్వీ మనిశం నదంతో
యైః ప్లావయిష్యంతి సమంతతోఽమీ,
తాన్యేకదేశా న్నిభృతం పయోధే
స్సోఽమ్భాంసి మేఘా న్పిబతో దదర్శ. ౨౪

టీ. అమీ=ఈమేఘములు, సాటోపం = ఆడంబరముతోఁగూడ, అనిశం= ఎప్పుడును, నదంతః=ఉఱుముచున్నవై, యైః=ఏయుదకములచేత, ఉర్వీం=భూమిని, సమంతతః=నలువైపులను, ప్లావయిష్యంతి=ముంచునో, తాని=అన్ని, అంభాంసి=ఉదకములను, పయోధేః=సముద్రముయొక్క, ఏకదేశాత్= ఒకమూలనుండి, నిభృతం= కదలికలేకుండునట్లుగా, పిబతః=త్రాగుచున్న, మేఘాన్ = మేఘములను, సః=ఆ కృష్ణుఁడు, దదర్శ=చూచెను.

తా. పెద్దయాడంబరముతో నుఱుముల నుఱుముచు మెఱుములు మెఱయుచుం బయలుదేరి తాము భూతల మెల్లచోట్లను ముంచి యెత్తెడుజలంబులను మేఘములు సముద్రమందొకమూల నుండి యించుకంతయుఁ గదలకుండ పట్టుకొనుచుండుట యాశ్రీకృష్ణుఁడు దిలకించెను. సముద్రముయొక్క పరిమాణము చెప్ప శక్యముగానంతగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఆటోపేన సహావర్తితే యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథాసాటోపం క్రియావిశేషణం. ఉర్వీం, ఉర్వీం ఉర్వ్యౌ ఉర్వీః ఉర్వీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అనిశం అవ్య. నదన్తః, నదన్ నదంతౌ నదంతః నదచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. యైః, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః త. న. తృ. బ. ప్లావయిష్యతి ప్లావయిష్యతః ప్లావయిష్యంతి ప్లుఙ్ ప్లుఙ్గతావిత్యస్మాణ్ణిజంతాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భవిష్యతి ల్యృటి పర. ప్ర. పు. బ. సమంతతః అవ్య. అమీ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. తాని, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. బ. ఏకశ్చాసౌ దేశశ్చ ఏకదేశః తస్మాత్ ఏకదేశాత్, ఏకదేశాత్ ఏకదేశాభ్యాం ఏకదేశేభ్యః ఏకదేశశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. నిభృతం క్రియావిశేషణం. పయాంసి ధీయంతేఽస్మిన్నితి పయోధిః తస్య పయోధేః పయోధ్యోః పయోధీనాం పయోధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. సః తౌ తే

తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అంభాంసి, అంభః అంభసీ అంభాంసి అంభశ్శబ్దః స. న. ద్వి. బ. మేఘాన్, మేఘం మేఘౌ మేఘాన్ మేఘశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. పిబతః, పిబంతం పిబంతౌ పిబతః పిబచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. దదర్శ దదృశతుః దదృశుః దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

సాటోపమితి. అమీ మేఘాః సాటోపం, ససంభ్రమం. 'సంభ్రమాటోప సంరంభా' ఇతియాదవః. అనిశంనదంతోగర్జంతః యైరంభోభిః ఉర్వీంసమంతతః పావ యిష్యంతి తానితావంత్యంభాంసి పయోధేరేకదేశాదేకకోణాత్ నిభృతం నిశ్చలం యథాతథా పిబతో మేఘాన్ సహరిర్దదర్శ, ఏతేన సముద్రస్య అపరిచ్ఛిన్నరూపత్వం వ్యజ్యతే.

శ్లో. ఉద్ధృత్య మేఘై స్తతఏవ తోయ
మర్థం మునీంద్రై రివ సంప్రణీతాః,
ఆలోకయామాస హరిః పతంతీ
ర్నదీ స్స్మృతీ ర్వేద మివామ్బురాశిమ్. ౭౫

టీ. మునీంద్రైః=ఋషిశ్రేష్ఠులచేత, తతఏవ = ఆవేదమునుండియే, అర్థమివ=అర్థ మునుంబలె, మేఘైః=మేఘములచేత, తతఏవ=ఆసముద్రమునుండియే, తోయం= ఉదకమును, ఉద్ధృత్య=ఎత్తి, సంప్రణీతాః=చేయఁబడినవై, అంబురాశిం=సముద్ర మును, పతంతీః = ప్రవేశించుచున్న, నదీః = నదులను, వేదం=వేదమును, పతంతీః= ప్రవేశించు (తాత్పర్యమున నేకీభవించు) చున్న, స్మృతీరివ=మనుస్మృతి మొదలగు స్మృతులనుంబలె, హరిః=శ్రీకృష్ణుఁడు, ఆలోకయామాస=చూచెను.

తా. వేదార్థములను సంగ్రహించి మహర్షులచేత రచియింపఁబడిన వై యావేదములనే తాత్పర్యమున నేకీభవించు స్మృతులయట్లు సముద్ర జలము నెత్తికొని వచ్చి మేఘములచేత వర్షముద్వారా కల్పింపబడిన విద్యై యాసముద్రముననే కలియుచున్ననదుల నాశ్రీకృష్ణుండు తిల కించెను.

శ. శ.—ఉద్ధృత్య ల్యబంత. మేఘైః, మేఘేన మేఘాభ్యాం మేఘైః మేఘ శబ్దః అ. పు. తృ. బ. తతః తసిలంతం. ఏవ అవ్య. తోయం, తోయం తోయే తోయాని తోయశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అర్థం, అర్థం అర్థౌ అర్థాన్ అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మునీనామింద్రాః మునీంద్రాః తైః మునీంద్రైః మునీంద్రేణ మునీంద్రాభ్యాం మునీంద్రైః మునీంద్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవ అవ్య. సంప్రణీతాః, సంప్రణీతాం సంప్రణీతే సంప్రణీతాః సంప్రణీతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆలోకయామాస ఆలోక

యామాసతుః ఆలోకయామాసుః ఆజ్ పూర్వకలోకృదర్శన ఇత్యస్మాణ్ణిజంతాదామంతా దనుప్రయుక్తాద సభపీత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. హారిః, హారిః హారీ హారయః హారిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. పతంతీః, పతంతీం పతంత్యౌ పతంతీః పతంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నదీః, నదీం నద్యౌ నదీః నదీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్మృతీః, స్మృతిం స్మృతీ స్మృతీః స్మృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వేదం, వేదం వేదౌ వేదాన్ వేదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య. అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః తం అంబురాశిం, అంబురాశిం అంబురాశీ అంబురాశీన్ అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ.

ఉద్ధృత్యేతి. మునీంద్రైస్తతో వేదాదేవ అర్థమివ మేఘైస్తతః అంబురాశే రేవ తోయముద్ధృత్య సంప్రణీతాః, కృతాః, అంబురాశిం పతంతీః ప్రవిశంతీర్నదీః వేదం పతంతీఃస్మృతీః మన్వాదిసంహితా ఇవ హారిః ఆలోకయామాస శ్రుతిమూలకత్వేనైవ ప్రామాణ్యాత్ స్మృతీనాం తత్సంవాదఏవ తత్ప్రవేశః అనేకేవేయముపమా.

శ్లో. విక్రీయ దిశ్యాని ధనాన్యురూణి
ద్వైప్యానసా వుత్తమలాభభాజః,
తరీషు తత్రత్య మఫల్గు భాండం
సాంయాత్రికా నావహతోఽభ్యనన్దత్. ౭౬

టీ. దిశ్యాని=దిక్కులయందు బుట్టిన, ఉరూణి=గొప్పవియగు, ధనాని=ద్రవ్యములను, విక్రీయ=అమ్మి, ఉత్తమలాభభాజః=రెట్టింపులాభమును బొందినవారై, తత్రత్యం=అచ్చటి, అఫల్గు=సారవంతమైన, భాండం=మూలధనమును, తరీషు=ఓడల యందు, అవహతః = వైచుకొనివచ్చుచున్న, ద్వైప్యాన్=సముద్రతీరనివాసులగు, సాంయాత్రికాన్ = ఓడవర్తకులను, అసౌ=ఈకృష్ణుఁడు, అభ్యనందత్ = చూచి మెచ్చుకొనెను.

తా. ఆ సముద్రద్వీపవాసు లగు నోడవర్తకు లాయాదిక్కుల నుండి తీసికొని వచ్చిన గొప్పగొప్పవస్తువులను ద్వీపాంతరములయందు విక్రయించి మొదలిసొమ్ము కొన్న రెట్టింపులాభమును సంపాదించి లాభముతోఁగూడిన యామూలధనము (భాండము) నోడమీఁదయెక్కించి కొని వచ్చుచుందురు. కృష్ణుఁడు అట్టి యావర్తకులను జూచి మెచ్చి యానందించెను.

శ. ను. —విక్రీయ ల్యబంత. దిక్షు భవాని దిశ్యాని తాని దిశ్యాని, దిశ్యం దిశ్యే దిశ్యాని దిశ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. ధనం, ధనం ధనే ధనాని ధనశబ్దః అ. న. ద్వి. బ.

ఉరూణి, ఉరు ఉరుణీ ఉరూణి ఉరుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. బ. ద్వీపే భవాః ద్వైప్యాః తాన్ ద్వైప్యాన్, ద్వైప్యం ద్వైప్యా ద్వైప్యాన్ ద్వైప్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అసౌ అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఉత్తమశ్చాసౌ లాభశ్చ ఉత్తమలాభః ఉత్తమలాభం భజంతీతి ఉత్తమలాభభాజః తాన్ ఉ...జః, భాజం భాజౌ భాజః ఉత్తమలాభభాక్ఛబ్దః జ. పు. ద్వి. బ. తరీషు, తర్యాం తర్యోః తరీషు తరీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. తత్ర భవం తత్రత్యం తత్ తత్రత్యం, తత్రత్యం తత్రత్యే తత్రత్యాని. తత్రత్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. న ఫల్గు అఫల్గు తత్ అఫల్గు, అఫల్గు అఫల్గునీ అఫల్గూని అఫల్గుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. ఏ. భాండం, భాండం భాండే భాండాని భాండశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సంభూయ యాత్రా సంయాత్రా, సంయాత్రా ప్రయోజనమేషాం సాంయాత్రికాః తాన్ సాంయాత్రికాన్, సాంయాత్రికం సాంయాత్రికౌ సాంయాత్రికాన్ సాంయాత్రికశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అవహాతః, అవహాంతం అవహాంతౌ అవహాతః అవహాచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. అభ్యనందత్ అభ్యనందతాం అభ్యనందన్ అభిపూర్వ కటునదిసమృద్ధావిత్యస్మాత్పకర్తకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలజ్ పర. ప్ర. పురు. ఏ.

విక్రీయేతి. దిక్షుభవానిదిశ్యాని దిగంతరాణీత్యర్థః. దిగాదిభ్యోయత్, ఉరూణి మహాంతిధనాని నానాద్రవ్యాణి విక్రీయ, మూల్యేన దత్వా ఉత్తమలాభం మూల్యాత్ ద్వైగుణ్యాదికంభజంతీతితానుత్తమలాభభాజః తత్రభవంతత్రత్యం ద్వైప్య మిత్యర్థః. అవ్యయాత్త్యప్. అఫల్గు సారవత్ 'ఫల్గుతుచ్ఛమసారం చే' తియాదవః. భాండం మూలధనం, పణ్యద్రవ్యమిత్యర్థః. 'వణిఙ్మూలధనేపాత్రే భాండంభూషాశ్వభూషయో' రితి వైజయంతీ. తరీషు. నౌషు 'స్త్రియాం నౌ స్తరణి స్తరి రి' త్యమరః. 'అవిత్స్తృతంత్రిభ్య ఈః రి' త్యౌణాదిక ఈ కార ప్రత్యయః. అవహాతః ఆదదానాః, వహాతేశ్శతృ ప్రత్యయః. ద్వైప్యాన్ సముద్రద్వీపవాసినః, 'ద్వీపాదనుసముద్రం యఞి' తిశైషికో యఞ్ప్రత్యయః. సంయాత్రాసంభూయయాత్రాసాప్రయోజనమేషాం తాన్ సాంయాత్రికాన్ పోతవణిజః 'సాంయాత్రికః పోతవణి' గిత్యమరః. ప్రయోజన మితిఠక్, అపౌ వారి రభ్యనందత్.

శ్లో. ఉత్పిత్సవోఽంతర్నదభర్తురుచ్చై
ర్గరీయసా నిశ్వసితానిలేన,
పయాంసి భక్త్యా గరుడధ్వజస్య
ధ్వజాని వోచ్ఛ్రితకిపిరే ఫణీంద్రాః. 32

టీ. నదభర్తుః=సముద్రముయొక్క, అంతః=లోపలినుండి, ఉత్పిత్సవః=పైకి యెగురుటకోరువారైన, ఫణీంద్రాః=సర్పశ్రేష్ఠములు, భక్త్యా=భక్తిచేత, గరుడధ్వజస్య

శ్రీకృష్ణమూర్తికి, ధ్వజానివ=జెండాలనుంబలె, గరీయసా=మిక్కిలి యధికమైన, నిశ్వసితానిలేన=ఫూత్కారవాయువులచేత, పయాంసి=ఉదకములను, ఉచ్చైః=ఎత్తుగా, ఉచ్ఛిక్షిపిరే=ఎగజిమ్మినవి.

తా. సముద్రము మధ్యనుండి పైకి [illegible] ఫూత్కారములచే పైకెగయు నీటిబుడగలు భగవంతుడగు గరుడధ్వజునియందు భక్తిచేత నవి యెత్తినధ్వజములా యన్నట్లున్నవి.

శ. స.—ఉత్పతితుం ఇచ్ఛవః ఉత్పిత్సవః, ఉత్పిత్సుఃఉత్పిత్సూ ఉత్పిత్సవః ఉత్పిత్సుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. అంతః అవ్య. నదానాంభర్తా నదభర్తా తస్య నదభర్తుః, భర్తుః భర్త్రోః భర్తౄణాం నదభర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. అతిశయేన గురుః గరీయాన్ తేన గరీయసా, గరీయసా గరీయోభ్యాం గరీయోభిః గరీయచ్ఛబ్దః స. పు. తృ. ఏ. నిశ్వసితస్య అనిలః నిశ్వసితానిలః తేన నిశ్వసితానిలేన, అనిలేన అనిలాభ్యాం అనిలైః నిశ్వసితానిలశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పయాంసి, పయః పయసీ పయాంసి పయశ్శబ్దః స. న. ద్వి. బ. భక్త్యా, భక్త్యా భక్తిభ్యాం భక్తిభిః భక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. గరుడః ధ్వజే యస్య సః గరుడధ్వజః తస్య గరుడధ్వజస్య, ధ్వజస్య ధ్వజయోః ధ్వజానాం గరుడధ్వజశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ధ్వజం, ధ్వజౌ ధ్వజాన్ ధ్వజశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ. అవ్య. ఉచ్ఛిక్షిపే ఉచ్ఛిక్షిపాతే ఉచ్ఛిక్షిపిరే ఉత్పూర్వకక్షిపప్రేరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతానద్యతనపరోక్షే లిటి ఆత్మనేప. ప్రథ. బ. ఫణాః ఏషాం సంతీతి ఫణినః ఫణినాం ఇంద్రాః ఫణీంద్రాః, ఇంద్రః ఇంద్రౌ ఇంద్రాః ఫణీంద్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఉత్పిత్సవఇతి. నదభర్తుస్సముద్రస్య, అంతరభ్యంతరాత్ ఉత్పిత్సవః, ఉత్పతితు మిచ్ఛవః పతతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. సనిమీమేత్యాదినాఇసాదేశః. అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః. ఫణీంద్రాః, సర్పాః భక్త్యా గరుడధ్వజస్య, హరేః ధ్వజానివ గరీయసా అతిమహతా, నిశ్వసితానిలేన ముఖమారుతేన, పయాంసి ఉచ్చైరుచ్ఛిక్షిపిరే ఉత్క్షిప్తవంత ఇత్యుత్ప్రేక్షా. స్వరితేత్త్వా దాత్మనేపదమ్.

శ్లో. తమాగతం వీక్ష్య యుగాంతబంధు
మృత్సంగశయ్యాశయ మమ్బురాశిః,
ప్రత్యుజ్జగామేవ గురుప్రమోద
ప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుః. ౭౮

టీ. అంబురాశిః=సముద్రుడు, యుగాంతబంధుం=ప్రళయకాల(అపత్కాల)మందు చుట్టమైనట్టియు, ఉత్సంగశయ్యాశయం-ఉత్సంగ=ఒడియను, శయ్యా=

పాన్పున, శయం=శయనించునట్టియు, ఆగతం=దగ్గఱకువచ్చినట్టి, తం=ఆ శ్రీకృష్ణుని, వీక్ష్య=చూచి, గురు...బాహుః-గురు=గొప్పదియగు, ప్రమోద = సంతోషముచేతను, ప్రసారిత=చాచఁబడిన, ఉత్తుంగ=ఉన్నతములైన, తరంగ= అలలనియెడు, బాహుః= బాహువులు గలవాఁడగుచు, ప్రత్యుజ్జగామేవ=ఎదురుకొనినయట్లుండెను.

తా. అప్పుడు తరంగములతో నొప్పుచున్న యాసముద్రుఁడు ప్రళయకాలమందు తనకు బంధువుఁడై తనయొడిలో పరుండు భగవంతుండగు కృష్ణుండు దగ్గఱకు రాఁగాఁ జూచి చేతులు సాచి యెదురేఁగి ప్రత్యుత్థానము చేయునట్లుండెను.

శ. స.—తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆగతం, ఆగతం ఆగతౌ ఆగతాన్ ఆగతశబ్దః అ. పు ద్వి. ఏ. వీక్ష్య ల్యబంత యుగానాం అంతః యుగాంతః యుగాంతే బంధుః యుగాంతబంధుః తం యుగాంతబంధుం, యుగాంతబంధుం యుగాంతబంధూ యుగాంతబంధూన్ యుగాంతబంధుశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్సంగఏవశయ్యా ఉత్సంగశయ్యా ఉత్సంగశయ్యాయాం శేతఇతి ఉత్సంగశయ్యాశయః తం ఉత్సంగశయ్యాశయం, శయం శయౌ శయాన్ ఉత్సంగశయ్యాశయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః, అంబురాశిః అంబురాశీ అంబురాశయః అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రత్యుజ్జగామ ప్రత్యుజ్జగ్మతుః ప్రత్యుజ్జగ్ముః ప్రతి ఉత్ ఏతత్పూర్వక గమ్లగతావిత్యస్మాత్కర్తరి కొద్ధాతోః కర్తరిభూతానద్యతన పరోక్షేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. ఇవ అవ్య. గురుశ్చాసౌ ప్రమోదశ్చ గురుప్రమోదః గురుప్రమోదేన ప్రసారితాః గురుప్రమోదప్రసారితాః ఉత్తుంగాశ్చ తే తరంగాశ్చ ఉత్తుంగతరంగాః ఉత్తుంగతరంగాఏవ బాహవః ఉత్తుంగతరంగబాహవః గురుప్రమోదప్రసారితాః ఉత్తుంగతరంగబాహవః యేనసః గురుప్రమోదప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుః, బాహుః బాహూ బాహవః గురుప్రమోదప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ.

తమితి. అంబురాశిః యుగాంతబన్ధుం ఆపద్బంధుమిత్యర్థః. ఉత్సంగఏవశయ్యా తస్యాం శేతఇతి తం తథోక్తం 'అధికరణేశేతే రి' త్యచ్ప్రత్యయః. ఆగతమభ్యాగతం తంహరింవీక్ష్య గురుణాప్రమోదేన ప్రసారితాః ఉత్తుంగాస్తరంగా ఏవబాహవోయస్య ససన్, ప్రత్యుజ్జగామ సమ్మేళనార్థమాగతవానివేతి క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

శ్లో. ఉత్సంగితాంభఃకణకో నభస్వా
నుదన్వతస్స్వేదలవాన్మమార్జ,
తస్యానువేలం వ్రజతోఽధివేల
మేలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః. ౭౯

టీ. ఉత్సంగితాంభః కణకః–ఉత్సంగిత=ఒడిలోఁ బెట్టుకొనిన, అంభఃకణకః= నీటిబొట్లు కలదియు, ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః–ఏలావన = ఏలకితోఁటలయొక్క, ఆస్ఫాలన=సంఘర్షణముచేత, లబ్ధ=పొందఁబడిన, గంధః=సువాసనగలదియునగు, ఉదన్వతః, నభస్వాన్=సముద్రపుగాలి, అధివేలం = గట్టుమీఁద, వ్రజతః = నడచిపోవు చున్న, తస్య=ఆశ్రీకృష్ణునియొక్క, స్వేదలవాన్ = చెమటబొట్టులను, అనువేలం= ప్రతినిమిషమునను, మమార్జ=తుడిచివై చెను.

తా. సముద్రపుగాలి చల్లని నీటితుంపరలచేఁ జల్లనై యేలకితోఁటల తోఁటలగుండా వచ్చుటచే సువాసన నింపుచు సముద్రతీరమునఁ బోవు చున్న యాశ్రీకృష్ణునికి చెమట యార్చుచుండెను.

శ. స.—ఉత్సంగినః కృతాః ఉత్సంగితాః అంభసాం కణాః అంభఃకణాః ఉత్సంగితాః అంభఃకణాః యేనసః ఉత్సంగితాంభః కణకః, కణకః కణకౌ కణకాః ఉత్సంగితాంభః కణకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నభః అస్యాస్తీతి నభస్వాన్, నభస్వాన్ నభస్వంతౌ నభస్వంతః నభస్వచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఉదకాని అస్మిన్ సంతీతి ఉదన్వాన్ తస్య ఉదన్వతః, ఉదన్వతః ఉదన్వతోః ఉదన్వతాం ఉదన్వచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. స్వేదస్య లవాః స్వేదలవాః తాన్ స్వేదలవాన్, లవం లవౌ లవాన్ స్వేదలవశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. మమార్జ మమార్జతుః మమృజతుః మమార్జుః మమృజుః మృజూశుద్ధావిత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి భూతానద్యతనపరోక్షేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. వేలాయాం, వేలాయాం అనువేలం అవ్యయీ వ్రజతః, వ్రజతః వ్రజతోః వ్రజతాం వ్రజచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. వేలాయాం అధివేలం అవ్యయీ ఏలానాం వనాని ఏలావనాని ఏలావనానాం ఆస్ఫాలనం ఏలావనాస్ఫాలనం ఏలావనాస్ఫాలనేన లబ్ధః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధః గంధః యేనసః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః, గంధః గంధౌ గంధాః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ఉత్సంగితేతి. ఉత్సంగినః, ఉత్సంగసంగినః, కృతాః ఉత్సంగితాః 'తత్కరోతీ'తి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః, ఉత్సంగితాః అంభఃకణాః యేనసః శేషాద్విభాషేతి కప్రత్యయః. ఏలావనానామాస్ఫాలనేన సంఘర్షణేనలబ్ధగంధః ఏవంశిశిరసురభిరుదన్వతోనభస్వాన్ సముద్రవాయుః అధి వేలం వేలాయాం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. వ్రజతస్తస్యహరేస్స్వేదలవాననువేలం ప్రతిక్షణం యథార్థేఽవ్యయీభావః, మమార్జ జహార 'వేలాకాలేచజలధేర్వేలాతీరవికారయో రి'తి విశ్వః. కావ్యలింగమలంకారః.

శ్లో. ఉత్తాలతాలీవనసంప్రవృత్త
సమీరసీమంతితకేతకీకాః,

ఆసేదిరే లావణసైంధవీనాం
చమూచరైః కచ్ఛభువాం ప్రదేశాః. ౧౧౦

టీ. చమూచరైః=సేనలయందు సంచరించువారి (సైనికుల)చేత, ఉ...కాః-ఉత్తాల=ఉన్నతమైన, తాళీవన=తాటితోపులయందు, సంప్రవృత్త=బయలుదేరిన, సమీర=గాలిచేత, సీమంతిత=పాపటకలవిగాఁ జేయఁబడిన, కేతకీకాః=మొగలిడొంకలుగల, లావణసైంధవీనాం=లవణసముద్రసంబంధములైన, కచ్ఛభువాం=జలసమృద్ధగల నేలలయొక్క, ప్రదేశాః=చోట్లు, ఆసేదిరే=పొందఁబడినవి.

తా. ఆ కృష్ణుని సైనికులచే తాటితోపులగాలిచే విభక్తములై పాయలుగాఁ జేయఁబడిన మొగలిడొంకలుగల జలప్రాయములు గల ప్రదేశములు పొందఁబడినవి.

శ. స.—తాళీనాం వనాని తాళీవనాని ఉత్తాలాని చ తాని తాళీవనాని చ ఉత్తాలతాళీవనాని ఉ... నేషు సంప్రవృత్తః ఉ...న సంప్రవృత్తః ఉత్తా.. వృత్తశ్చాసౌ సమీరశ్చ ఉత్తా... త్తసమీరః సీమంతిన్యః కృతాః సీమంతితాః ఉత్తా... రేణ సీమంతితాః ఉ...తితాః ఉ...తాః కేతక్యః యేషు తే ఉత్తా...తిత కేతకీకాః, కేతకీకః కేతకీకౌ కేతకీకాః ఉత్తాలతాళీవనసంప్రవృత్తసమీరసీమంతితకేతకీకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఆసేదే ఆసేదాతే ఆసేదిరే ఆఙ్పూర్వకషద్లవిశరణగత్యవసాదనేషు ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణిభూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. లవణస్య సింధుః లవణసింధుః లవణసింధోః ఇమాః లావణసైంధవ్యః తాసాం లావణసైంధవీనాం, సైంధవ్యాః సైంధవ్యోః సైంధవీనాం లావణసైంధవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. బ. చమూషు చరంతీతి చమూచరాః తైః చమూచరైః, చరేణ చరాభ్యాం చరైః చమూచరశబ్దః అ. పుం. తృ. బ. కచ్ఛస్య భువః కచ్ఛభువః తాసాం కచ్ఛభువాం, కచ్ఛభువః కచ్ఛభువోః కచ్ఛభువాం కచ్ఛభూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ష. బ. ప్రదేశాః, ప్రదేశః ప్రదేశౌ ప్రదేశాః ప్రదేశశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఉత్తాలేతి. చమూషు చరంతీతి చమూచరా స్సైనికాః, 'చరేష్ట' ఇతి టప్రత్యయః. తైరుత్తాలేషూన్నతేషు, తాళీవనేషు, సంప్రవృత్తేన ప్రసృతేన సమీరణేన మారుతేన సీమంతితాః, సీమంతిన్యః కృతాః 'సీమంతశబ్దాన్తుబంతాత్తత్కరోతీ' తిణ్యా కర్మణి క్తః. ణావిష్ఠవద్భావే విన్మతోర్లుక్. తాః కేతక్యో యేషు తే తథోక్తాః 'నద్యృతశ్చే' తి కప్, లవణసింధోరిమాః లావణసైంధవ్యః 'తస్యేద మి' త్యణ్ ప్రత్యయః, 'హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్యచేత్యుభయపదవృద్ధిః, తాసాంకచ్ఛభువామనూపభూమీనాం 'జలప్రాయమనూపంస్యాత్పుంసికచ్ఛస్తథావిధ' ఇత్యమరః. ప్రదేశాఏకదేశాః.

ఆసేదిరే, ప్రాప్తాః, సీద ధాతోః కర్మణిలిట్, అత్ర స్వభావోక్తిరనుప్రాసశ్చాలంకారౌ. ఓజ శ్లేషసౌశబ్ద్యసౌకుమార్యాద్యనేకగుణసంపత్తిః స్పష్టా.

శ్లో. లవంగమాలాకలితావతంసా
స్తే నారికేళాంతరపః పిబంతః,
ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకా స్సముద్రా
దభ్యాగతస్య ప్రతిపత్తిమాపుః. ౨౧

టీ. లవం... సా-లవంగమాలా=లవంగపుష్పమాలికలచేత, కలిత=చేయఁబడిన, అవతంసాః=భూషణములు గలవారును, నారికేళాంతః = కొబ్బరిబొండములలోపలి, అపః=నీళ్లను, పిబంతః=త్రాగుచున్నవారును, ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకాః=భక్షింపఁబడిన పచ్చిపోకలు గలవారును నై, తే = ఆసైనికులు, సముద్రాత్ = సముద్రునివల్లనుండి, అభ్యాగతస్య=అతిథియొక్క, ప్రతిపత్తిం=గౌరవమును, ఆపుః=పొందిరి.

తా. అలంకారముగా ధరించుకొనుటకు లవంగపుష్పమాలికలు, చల్లత్రాగుటకు కొబ్బరిబొండములనీళ్లు, రుచిగా నమలి తినుటకు పచ్చిపోకలును మున్నగు నతిథియోగ్యంబులగు సత్కారములను సముద్రము నుండి యాసైనికులు పడసిరి.

శ. స.—లవంగస్య పుష్పాణి లవంగాని లవంగానాం మాలాః లవంగమాలాః లవంగమాలాభిః కలితాః లవంగమాలాకలితాః లవంగమాలాకలితాః అవతంసాః యేషాం తే లవంగమాలాకలితావతంసాః, అవతంసః అవతంసౌ అవతంసాః లవంగమాలాకలితావతంసశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. నారికేళస్య ఫలాని నారికేళాని నారికేళానాం అంతః నారికేళాంతః అవ్య. అపః, అపః అద్భిః అద్భ్యః ౭ అపాం అప్సు అప్శబ్దః ప. స్త్రీ. నిబ. ద్వి. బ. పిబన్తః, పిబన్ పిబన్తౌ పిబంతః పిబచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. ఆర్ద్రాశ్చ తే క్రముకాశ్చ ఆర్ద్రక్రముకాః, ఆస్వాదితాః ఆర్ద్రక్రముకాః యైస్తే ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకాః, క్రముకః క్రముకౌ క్రముకాః ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సముద్రాత్, సముద్రాత్ సముద్రాభ్యాం సముద్రేభ్యః సముద్రశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అభ్యాగతస్య, అభ్యాగతస్య అభ్యాగతయోః అభ్యాగతానాం అభ్యాగతశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ప్రతిపత్తిం, ప్రతిపత్తిం ప్రతిపత్తీ ప్రతిపత్తీః ప్రతిపత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆప, ఆప ఆపతుః ఆపుః ఆప్లువ్యాప్తౌ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ.

లవంగేతి. లవంగమాలాభిః లవంగకుసుమమాలైః కలితావతంసాః కృతభూషణాః నారికేరిత్యవ్యయం నారికేళఫలకాలాభ్యంతరఇత్యర్థః. అపఇతిప్రథక్పదం.

సమాసే 'ఋక్పూరి' త్యాదినాసమాసాంత ప్రసంగాత్. పిబంతః ఆస్వాదితాః, భక్షితా ఆర్ద్రాః క్రముకాః ఆర్ద్రపూగీఫలాని యైస్తే 'ఘోంటాతుపూగః క్రముక ఇ'త్యమరః. తేచ మూచరాః సముద్రాదభ్యాగతస్యాతిథేః ప్రతిపత్తిం గౌరవం సత్కారమాపుః 'ప్రతిపత్తిః పదప్రాప్తౌ ప్రవృత్తౌ గౌరవేఽపి చే'తివిశ్వః. అత్రాభ్యాగతప్రతిపత్తిప్రాప్తేః విశేషణగత్యావతంసకలనాదిపదార్థహేతుకత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః, తేన సముద్రచమూచరాణాం గృహస్థాభ్యాగతౌపమ్యప్రతీతే రలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

శ్లో. తురగశతాకులస్య పరితః పరమేకతురంగజన్మనః
ప్రమథితభూభృతః ప్రతిపథం మథితస్య భృశం మహీభృతా,
పరిచలతో బలానుజబలస్య పురస్సతతం ధృతశ్రియ
శ్చిరవిగతశ్రియో జలనిధే శ్చ తదాభవదంతరం మహత్. ౧౨

ఇతి శ్రీ మాఘుకవికృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
పురీప్రస్థానో నామ తృతీయస్సర్గః.

టీ. పరితః=నలువంకలను, తురగశతాకులస్య—తురగ = గుఱ్ఱములయొక్క, శత=వందలచేతను, ఆకులస్య = నిండియున్నదియు, ప్రతిపథం=ప్రతిమార్గమునను, ప్రమథితభూభృతః—ప్రమథిత=నలగగొట్టఁబడిన, భూభృతః=రాజులు (పర్వతములు) గలిగినదియు, సతతం=ఎల్లప్పుడును, ధృతశ్రియః—ధృత=ధరించఁబడిన, శ్రియః=శోభ (లక్ష్మి) కలదియు, పురః= ఎదుర (నగరమునుండి), పరిచలతః = తిరిగిపోవుచున్న, బలానుజబలస్య — బల= బలరామునికి, అనుజ= సోదరుఁడగు శ్రీకృష్ణునియొక్క, బలస్య= సైన్యమునకును, పరం= కేవలము, ఏకతురంగజన్మనః—ఏకతురంగ= ఒక్క గుఱ్ఱముయొక్క, జన్మనః = ఉత్పత్తిమాత్రము కలిగినట్టియు, మహీభృతా= మందరపర్వతము (రాజు) చేత, భృశం=మిక్కిలి, మథితస్య=తరువఁబడినట్టి (నలఁగ గొట్టఁబడిన), సతతం=ఎల్లవేళలను, చిరవిగతశ్రియః-చిర=చాలకాలమునుండియు, విగత=విడిచిపోయిన, శ్రియః=లక్ష్మిదేవిగలిగినట్టి, జలనిధేశ్చ=సముద్రునికిని, తదా=ఆ ప్రయాణమప్పుడు, మహత్ అంతరం=చాలవ్యవధానము (తారతమ్యము), అభవత్= అయ్యెను.

తా. ఆ శ్రీకృష్ణునియొక్క సైన్యమునందు వందలకొలఁది గుఱ్ఱములున్నవి. కీసముద్రమందు యెప్పుడో ఒక గుఱ్ఱముపుట్టినదట గాని యిప్పుడదియు లేదు. సైన్యములు దారిపొడవున అనేక భూభృత్తులను (పర్వతములు, రాజులు) నలగ ద్రొక్కినవి. సముద్రము భూభృత్తుచేత

మథింపఁ బడినది. ఆసైన్యము లక్ష్మీవంతమై యొప్పుచున్నది. సముద్రము పుట్టినప్పుడే వెడలిపోయి విష్ణువశమైనదిగాన విడిచిపోయిన లక్ష్మిగలదిగాన యిట్టి యీ శ్రీకృష్ణ సైన్యమునకును సముద్రమునకు మిక్కిలి యంతరము న్నది. బయలువెడలి పోయినది గనుక సైన్యము సముద్రమునకు దూరమైనది. యని తాత్పర్యము.

శ. స.—తురంగచ్ఛంతీతి తురగాః తురగాణాం శతాని తురగశతాని తురగశతైః ఆకులం తురగశతాకులం తస్య తురగశతాకులస్య, ఆకులస్య ఆకులయోః ఆకులానాం తురగశతాకుల శబ్దః అ. న. ష. ఏ. పరితః తసిలంత పరం అవ్య. తురంగచ్ఛతీతి తురంగః ఏకశ్చాసౌ తురంగశ్చ ఏకతురంగః ఏకతురంగస్య జన్మయస్మాత్సః ఏకతురంగజన్మా తస్య ఏకతురంగజన్మనః, జన్మనఃజన్మనోః జన్మనాం ఏకతురంగజన్మన్శబ్దః న. పు. ష. ఏ. ప్రమథితాః భూభృతః యేనతత్ ప్రమథితభూభృత్ తస్య ప్రమథితభూభృతః, భూభృతః భూభృతోః భూభృతాం ప్రమథితభూభృచ్ఛబ్దః త. న. ష. ఏ. పథిపథి ప్రతిపథంఅవ్యయీభా. మథితస్య మథితస్య, మథితయోః మథితానాం మథితశబ్దః అ, పు. ష. ఏ. భృశం అవ్య. మహీం బిభర్తీతి మహీభృత్ తేన మహీభృతా మహీభృతా మహీభృద్భ్యాం మహీభృద్భిః మహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. పరిచలతః పరిచలతోః పరిచలతాం పరిచలచ్ఛబ్దః త. న. ష. ఏ. అనుపృత్య జాతః అనుజః బలస్య అనుజః బలానుజః బలానుజస్యబలం బలానుజబలం తస్య బలానుజబలస్య, బలస్య బలాయోః బలానాం బలానుజబలశబ్దః అ. న. ష. ఏ. పురః అవ్య. పురః, పురః పూర్భ్యాం పూర్భ్యః పూర్ శబ్దః రేఫాంత స్త్రీ. పం. ఏ. సతతం అవ్య. ధృతా శ్రీః యేన తత్ ధృతశ్రి తస్య ధృతశ్రియః, ధృతశ్రియాః ధృతశ్రియః ధృతశ్రిణః ధృతశ్రియోః ధృతశ్రిణోః ధృతశ్రియాం ధృతశ్రీణాం ధృతశ్రిశబ్దః ఇ. న. ష. ఏ. చిరం విగతా చిరవిగతా చిరవిగతా శ్రీః యస్మాత్సః చిరవిగతశ్రీః తస్య చిరవిగతశ్రియః, శ్రియాః శ్రియః శ్రియోః శ్రీణాం శ్రియాం చిరవిగత శ్రీశబ్దః ఈ. పు. ష. ఏ. జలానాం నిధిః జలనిధిః తస్య జలనిధేః, నిధేః నిధ్యోః నిధీనాం జలనిధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. చ అవ్య. తదా అవ్య. అభవత్ అభవతాం అభవన్ భూసత్తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి అనద్యతన భూతేలఙ్ పర. ప్ర. ఏ. అంతరం, అంతరం అంతరే అంతరాణి అంతరశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. మహాత్, మహాత్ మహతీ మహాంతి మహచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. ఏ.

తురగేతి. పరితస్తురగశతైరాకులస్య అపరిమితాశ్వస్యేత్యర్థః. ప్రతిపథం ప్రతిమార్గం యథార్థేఽవ్యయీభావే సమాసాంతః. ప్రమథితాః క్షుణ్ణాః భూభృతో రాజానో గిరయశ్చయేనతస్య, నతు స్వయం కేనాపి మథితస్యేతిభావః. సతతంధృతాశ్రీః

శోభా రమా చ యేన తస్య ధృతశ్రియః, పురోఽగ్రే నగరాద్వా పరిచలతః పరితో గచ్ఛతః, బలో రామః తదనుజస్య హరేః బలస్య సైన్యస్య 'బలం సైన్యే బలో రామ ఇ'త్యుభయత్రాపి శాశ్వతః. అథ పరం కేవల మేకస్యైవ తురంగస్య జన్మ జన్మ మాత్రం యస్మాత్తస్యైక తురంగజన్మనః, ఏకోఽపి జాత ఏవ న త్వస్తీతి భావః. మహీభృతా మందరాద్రిణా, రాజ్ఞా చ భృశం మథితస్య న తు స్వయం కస్యాపి మథితు రితి భావః. సతతం చిరాత్ప్రభృతి విగత శ్రియః ఉత్పత్త్యనంతర మేవాస్యా హరిణా స్వీకారాదితి భావః. జలనిధేశ్చ తదః ప్రస్థానసమయే మహదంతరం దూరగమనాదతివ్యవధానం. ఉక్తరీత్యా మహత్తారతమ్యం చ అభవత్ అత్రోపమేయస్య హరిబలస్య ఉపమానాత్. జలనిధేరాధిక్యవర్ణనాత్ వ్యతిరేకాలఙ్కారః. చమ్పకావళీవృత్తమ్. 'నజభజజాజరౌ హరయతిః కథితా భువి చమ్పకావళీ'తి లక్షణాత్. రచితేతి కేచిత్. 'నజభపురస్కృతా జజజరా రచితా భువి రుద్రదిగ్యతి' రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం తృతీయ స్సర్గః.

చెన్నపురీ: 'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము—1952